

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

ZIYODULLA DAVRONOV

Falsafa

O‘QUV Q O‘LLANMA

**TOSHKENT
“IQTISOD–MOLIYA”
2006**

**Z. Davronov. Falsafa. O‘quv qo‘llanma – T.: “IQTISOD MOLIYA”,
2006, 442 bet**

Falsafa fanlari doktori Ziyodulla Davronovning mazkur qo‘llanmasida falsafaning hozirgi davr muammolari, uning tabiat va jamiyat, inson tafakkurining rivojlanishini tushuntirishdagi o‘rni, insonlarda u yoki bu dunyoqarashlarni shakllantirishdagi hamda O‘zbekistonda bozor munosabatlariga o‘tish davridagi ijtimoiy - falsafiy qarashlarning mohiyati kabi bir qator mavzularni yoritish o‘rin olgan.

Qo‘llanmada aks etgan muammolar oldingi falsafiy muammolardan o‘zining mazmuni va mohiyati bilan farq qilib, muammolarga umumfalsafiy nuqtai nazaridan yondashilgan.

Qo‘llanma oliy o‘quv yurtlari talaba va tinglovchilari, magistrantlar, aspirantlariga, falsafa bilan qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus talim vazirligining Toshkent Moliya Instituti qoshidagi Oliy o‘quv yurtlararo ilmiy- uslubiy Kengashida muhokama etilgan hamda nashrga tavsiya etilgan (8 iyul 2006 yil, 6-sonli bayonnoma).

Ilmiy muharrir:

**Z. Qodirova-falsafa fanlari
doktori, professor**

Muharrir:

Sh. Yusupov

**Taqrizchilar: Falsafa fanlari doktori, I. Soifnazarov,
Falsafa fanlari nomzodi, M. Ortiqov,
Falsafa fanlari nomzodi, M. Qodirov,
Tarix fanlari nomzodi, E. G‘oyibnazarov.**

© “IQTISOD MOLIYA” 2006

Kirish

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan davrdan boshlab turli sohalarida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Bu o'zgarishlar qurilayotgan yangi jamiyatning barcha sohalarini qamrab olmoqda. Shu munosabat bilan aytish lozimki, mazkur sohalar falsafiy jihatdan tahlil qilinib nazariy xulosalar chiqarilishiga muhtoj. Bu jihatlar talabalar tomonidan oddiy tushunchalar asosida tushunilsa, falsafaning chuqur mazmuni nimadan iboratligini anglash ularga yengil ko'chadi. Yoshlar falsafaning jamiyatda tutgan o'rnini, maxsus xususiyatlarini, ayniqsa, falsafa insonda dunyoqarash shakllanishini mushohada orqali sezular, olam to'g'risida yaxlit tasavvurga ega bo'ladilar.

Falsafa fani umumbasharning intellektual muvaffaqiyati bo'lib, u dunyo xalqlari, olimu-fuzallolari tomonidan yaratilgan va rivojlantirilgan. Demak, falsafa fanini rivojlanishiga mamlakatimiz hududida yashab, ijod qilib o'tgan allomalar va hozirgi davrda yashab ijod qilayotgan ziyolilarning ham xizmati katta. Inchunun, falsafada ushbularni o'rganish, ularning nodir fikrlaridan xulosalar chiqarib, milliylikni unutmaslik va mustaqillik mafkurasi asosida falsafiy mushohada yurgizish yoshlarimiz uchun, ayniqsa, dolzarbdir.

Qo'llanma O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati tomonidan tuzilgan dastur mazmunini nazarda tutgan holda tayyorlandi. Chunonchi, dasturda ko'rsatilgan barcha mavzular qamrab olinmagan bo'lsa-da, talabalar uchun dolzarb bo'lgan muammolar va falsafiy mavzularga e'tibor qaratildi. Aynan: falsafiy dunyoqarash va uning xususiyatlari qadimgi O'rta Osiyo, Sharq va Yevropa, Amir Temur, temuriylar davri hamda o'rta asr Yevropa falsafasi ta'limotlarini yoritishga, hozirgi zamon falsafiy yo'nalishlarining mohiyatini ochib berishga, borliq, taraqqiyot haqidagi

falsafaning qonun va kategoriyalari, ong, jamiyat, bilish muammolariga e'tibor qaratilgan.

Qo'llanmada Respublikamiz taraqqiyotidan kelib chiqib, uning rivojlanishida «O'zbek modeli» tamoyillari tahlil qilinganki, ular talabalarda ma'lum darajada falsafiy qiziqish uyg'otadi. Falsafiy ta'limotlarning umuminsoniy qadriyat sifatida ekanligini idrok qiladilar. Qo'llanma uzoq yillar davomida falsafadan dars berish jarayonida muallif tomonidan to'plangan tajribalar asosida tayyorlangan. U kamchiliklardan xoli bo'lmasligi mumkin. Ta'lim jarayonida sinovdan o'tganidan so'ng keyingi zohir bo'lgan kamchiliklar inobatga olinadi, albatta.

Birinchi bo'lim

Falsafaning bahs mavzulari, jamiyatdagi o'rni va asosiy vazifalari

1 bob. Falsafaning predmeti va asosiy mavzulari

«Falsafa» atamasining mohiyati va mazmuni. Hozirgi davr falsafasining asosiy vazifalari.

Falsafa grekcha so'zdan olingan bo'lib, ikki jumladan iborat. Filio - sevaman, sevmoq, Sorpos - donolik, donishmandlik demakdir, yoki donishmandlikni sevaman ma'nosini anglatadi. Falsafa qadimiy soha, u muhim ijtimoiy ong shakllaridan biridir. Jamiyat qanchalik taraqqiy etgani sari ijtimoiy ongning barcha sohalari rivojlanadi. Ijtimoiy (inson faoliyatining turli sohalari) taraqqiyot bilan birga rivojlanib borgan ong insonning turli yo'nalishlarini tashkil qiladi. Bu yo'nalishlar inson tafakkurida o'z aksini topadi. Yo'nalishlar esa quyidagilardir: diniy, ilmiy, axloqiy, huquqiy, siyosiy, estetik, etnik, falsafiy, madaniy, ma'naviy. Binobarin, bular ijtimoiy ong shakllari, deb ham yuritiladi. Shu sababli, ijtimoiy ong deganda tabiat, jamiyat, borliq va inson faoliyati yo'nalishlarini qamrab oluvchi nazariyalar haqidagi inson tafakkurining oliy shakli tushuniladi.

Falsafani ijtimoiy ong sifatida xususiyati nimada? Falsafa qanday muammolar ustida bahs yurgizgan va yurgizmoqda? U jamiyatda qanday rol o'ynaydi? U maxsus fan sifatida qanday takomillashib boradi? Bu masalalarni yechishda bir xil javob va bir xil tushunish yo'q. Ko'plab falsafiy nazariyalar, tizimlar, yo'nalish va maktablar mavjud. Falsafa muammolarini, uning xususiyatini, kelib chiqishini faqat olib borilgan tadqiqotlar nuqtai nazardan yondoshgandagina asoslab berish mumkin.

Falsafaning boshqa ijtimoiy ong shakllaridan farqi shundaki, u olamni bir butun olib tekshiradi. Tabiatning umumiy xislatlarini o'rganadi,

uning rivojlanish sabablarini, inson tafakkuri hamda jamiyatning umumiy qonunlarini bilishning yo'li va uslubini ko'rsatadi, olamni o'zgartirishga o'z hissasini qo'shadi.

Falsafa tushuncha, kategoriya va qonunlarga asoslanib ish ko'radi. Bu jihatdan esa u aniq fanlarga yaqin turadi. Aniq fanlar tushuncha va kategoriya hamda qonunlari ma'lum bir tor doirada tabiat va jamiyat jarayonlarini tushuntirib bersa, falsafaning tushuncha, kategoriya va qonunlari esa tabiat, jamiyatdagi predmet va hodisalarning hammasiga taalluqli bo'lib, ularni barcha eng umumiy tomonlarini tushuntiradi.

Falsafaning qonun va kategoriyalari - olam, uning tabiati, yashash shakllari, rivojlanishi to'g'risida umumiy mulohazalar yuritishga yordam beradi. Falsafaning o'ziga xos xususiyati yana shundaki, u ijtimoiy ong shakli sifatida olam, dunyo to'g'risida to'liq tasavvur berish, moddiy va g'oyaviy jarayonlar, ularni o'zaro munosabati, olamni bilish uni o'zgartirish yo'llari ustida fikr yurgizadi. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, falsafa yagona fan, dunyoni bilish uslubi.

Biz ko'rdikki, falsafa o'ziga xos qator muammolar bilan shug'ullanadi. Shu muammolar qatorida insonning borliqqa bo'lgan munosabati ham yotadi.

Falsafa o'tmishdagi, hozirgi, kelajakdagi hayot bilan bog'liq. Ayniqsa, istaymizmi - yo'qmi siyosat, huquq, mafkura falsafiy tahlilga muhtoj. Bular haqida falsafa eng umumiy xulosalarni beradi. Mazkur yo'nalishlar yuqorida ta'kidlaganimizdek, ijtimoiy sohalar bo'lib, falsafa ulardan tashqari tabiiy sohalar ham qamrab olgan. Demak, tabiatshunoslik fanlaridagi zamonaviy kashfiyotlar ham falsafiy tahlilga muhtoj. Zamon bilan falsafaning hamnafas bo'lishi ob'ektiv zaruratdir. Mazkur jarayonlar inson mohiyatini ifodalaydi. Jumladan, insonning jamiyatda tutgan o'rnini, hodisalarga bo'lgan munosabatini, yangidan

yetilib chiqqan muammolarini yechishga bo'lgan qarashlarini o'zi shu mohiyatni tashkil qiladi. Har bir davr, xulosa qilib aytganda, inson, jamiyat, fan, falsafa oldida o'zining talablarini qo'yadi. Hozirgi davr falsafasining mohiyati ham ana shu muammolarga qaratilishi tabiiydir. Chunki bularning hammasi inson dunyoqarashi bilan bog'liqdir. Dunyoqarash ilmiy-falsafiy yondoshuv yordamida shakllangan bo'lsa, nayot haqidagi tasavvurlar yanada oydinlashadi. Binobarin, falsafa xayrli urf-odatlar, an'analar, ma'naviy-meros, odob-axloq, tartib va qoidalar doirasida fikr yuritib insonlar ongini boyitadi. Davr talabi asosida ularning tarbiyasiga e'tiborni qaratadi. Hozirgi davrda insoniy fazilatlar ko'payib borayotir. Shuning uchun falsafa milliy va umuminsoniy qadriyatlarga e'tiborni qaratmoqda, insoniy fazilatlarining ijobiy tomonlariga ko'proq diqqatni tortmoqda. Sababi, insonlar o'rtasida biologik jihatlarni o'rtaga qo'yuvchilar oz emas. Biologik jihatlari yirtqich hayvonlarda bo'lgani singari insonlarda ham mavjud. O'zini-o'zi boshqalarga nisbatan hukmron qilib ko'rsatish, bosqinchilik qilish, poraxo'rlikka, qotillikka, o'g'rilikka, o'z kashfiyotlari bilan tabiatga ta'sir etishga harakat qiluvchilar bor. Demak, ularni to'g'ri yo'lga boshlash mehr-oqibatti insonlarni ko'plab tarbiyalash falsafaning ham vazifasidir.

Hozirgi zamon falsafasi insonlarni iymonli va e'tiqodli bo'lishini ra'minlashga o'z hissasini qo'shadi. Falsafa insoniyat sha'niga dog'rushirayotgan odam qiyofasidagi «maxluqlar»ga qarshi kurashda bardosh beradiganlarni tarbiyalaydi. Shu bilan birga insonni, insoniyatni, olamni bilishga chorlaydi. Yaxshi va yomonni izohlab ulardan xulosa chiqarishga majbur qiladi. Notiqlik, suhandonlik, mantiqiy fikrlash, ishontirish sirlarini o'rgatadi. Falsafadan xabardor kishilar ko'proq yarim-yorti gapirish, mulohazasiz fikrlash, o'z fikrini boshqalarga singdirishda pala-partishlikka

yo'l qo'ymaslik, maza-matrasiz fikrlarni o'rinsiz aytaverish kabilarni oldini oladilar.

Hozirgi zamon falsafasi o'z mazmun mohiyati bilan barcha voqea-hodisalarni to'g'ri aks etishiga ko'maklashadi. Insonparvarlik xislatlarini ko'payishiga yordam beradi. Falsafa tinchlik, osoyishtalikka erishishning xavfini olishga undaydi. Rivojlangan, rivojlanayotgan mamlakatlar faoliyatlarini falsafiy tahlil qiladi. Xalqlar o'rtasidagi moddiy va ma'naviy tafovutlardan to'g'ri xulosa chiqarishning nazariy jihatlarini o'rtaga tashlaydi. Oziq-ovqat, xom ashyo, energiya manbalari, ekologik jarayonlar orqasidan paydo bo'layotgan muammolarni yechishga o'z xulosalarini beradi. Ilmiy-texnika taraqqiyotining natijalarini oldindan bashorat qilish imkonini yaratadi. Zamonaviy axborot tizimini falsafiy tushunishga yordamlashadi. Mintaqaviy mojarolar asoslarini baholash kabilarni ham mavzular orqali yoritadi. Hozirgi zamon o'zbek falsafasi ko'proq mustaqillik, istiqolol va istiqbol muammolarini o'rtaga qo'yadi hamda ularning falsafiy jihatlarini ochib beradi. Uning asosiy ahamiyati ham shundadir.

**Falsafaning bahs
mavzulari va ularning
xilma-xilligi**

Bizni o'rab turgan borliqda bir-biridan farq qiluvchi, lekin uzviy bog'langan moddiylik va ma'naviylik, jismoniylik va ruhiylik, ob'ektivlik va sub'ektivlik mavjuddir. Shuning uchun ham falsafa olam to'g'risida birdan-bir to'liq tasavvur berish uchun xizmat qiladi. Hayotdagi jarayonlar nimalardan iborat? Unda nimalar harakat qiladi, moddiylikmi yoki ma'naviylikmi? Fizik jismmi yoki ruhiyatmi, ob'ektmi yoki sub'ektmi, tabiatmi yoki ongmi, bu - bir tomondan, ikkinchi tomondan esa, inson tafakkuri olamni bila oladimi, uning rivojlanish qonunlari to'g'risida fikr yurita oladimi, fikr yuritish natijasida ob'ektiv borliqni o'zgartirib, kerakli tomonga bura oladimi.

Dunyo o'tkinchimi yoki abadiymi? Uning boshlanishi bo'lganmi? Oxiri qachon bo'ladi? Dunyodagi borliq nima? Borliqda nimalar, kimlar harakat qiladi? Dunyoning bir butunligi nimada? Uning tizimi nimalardan tashkil topgan? Boshqa koinotlar bormi? Olamning rivojlanishi qanday qonuniyatlarga bo'ysunadi? Hayotni o'zi nima, unda yashash shartmi? Yashashdan maqsad nima? Odamning paydo bo'lishi va ongning taraqqiy qilishi nimalarga va kimlarga bog'liq? Evolyutsiya va revolyutsiya nima? Ongning tabiatga va jamiyatga ta'siri bormi? E'tiqod, imyon nima? Insonlarni umuman, azaldan nimalar qiziqtirib kelgan, degan masalalarni hal qilish amaliyotda muhimdir.

Ana shu jarayonlarning ba'zilarini tekshirish predmeti, aniq fanlar bo'lishi bilan birga falsafiy muammolar hamdir. Borliq faoliyatini sub'ektiv hohishlar belgilamaydi. Narsa va hodisalar faoliyati umumiy va xususiy qonunlar bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan tabiatni, ijtimoiy hayotni alohida xususiy fanlar qonunlari ham o'rganadi. Bu narsa va hodisalar o'rtasida hukmron bo'lgan umumiy bog'lanishlar borki, ularni eng umumiy bo'lgan falsafiy qonunlar o'rganadi.

Shu sababli bu qonunlar falsafaning predmeti, bahs-mavzui bo'lib hisoblanadi. Falsafa avvalo, ong va tabiat, tafakkur va borliq, jamiyat va inson o'rtasidagi aloqadorliklarning eng umumiy tomonlarini o'rganadi. Falsafa ushbu muammoning yechimini o'rganish bilan materiya ta'limoti to'g'risida fikr yuritib, uning xususiyati nima, ong qanday paydo bo'lgan, ongning shakl va tuzilishi qanday, uning nisbiy xarakteri va faolligi to'g'risidagi savollarga javob beradi. Falsafa olam taraqqiyotini hisobga olgan holda, ongning tabiiy jarayonlar va hodisalarga umumiy munosabatini, ularning ta'sirini shakllarini tekshiradi. Falsafa predmetiga olamni bilish jarayoni ham kiradi. Binobarin, falsafaning predmeti tabiat,

jamiyat rivojining hamda inson tafakkuri taraqqiyotining umumiy qonunlaridir.

Falsafada qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'tish, inkorni inkor qonunlari borki, bular predmet va hodisalarni o'rganishda muhim bosqichlardir. Narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorliklar falsafiy kategoriyalar orqali tushuntiriladi. Bu kategoriyalar mohiyat va hodisa, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik, zaruriyat va tasodif, mazmun va shakl va boshqalardir.

Dunyoda umumiy va xususiy qonunlar ob'ektiv mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan doimiy aloqada bo'ladi. Shuning uchun ham aniq fanlarni o'rganmasdan turib dunyoning umumiy qonunlarini o'rganish mushkul.

Boshqa tomondan umumiy qonunlar to'g'risida tushunchaga ega bo'lmasdan turib, xususiy fanlar qonunlarini bilish mumkin emas.

Demak, falsafa predmetiga ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong, ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari, bazis va ustqurma, xalq ommasi, sinflar, shaxs, dohiylar, zaruriyat va erkinlik to'g'risidagi muammolar ham kiradi. Keyingi paytlarda falsafa, logika, estetika, etika kabi sohalarni ham qayta tahlil qilishda va xulosalashda muhim qadamlar qo'ydi.

Falsafiy muammolar doimo yangilanib turadi. Chunki, eski, an'anaviy masalalar yangi jihatlarni keltirib chiqaradi. Bu jihatlarda maxsus tadqiqot zarurligini taqozo qiladi.

**Falsafada milliylik va umuminsoniylik.
O'zbek falsafasi, uning o'tmishi, zamonaviy rivojlanishi.**

Falsafada milliylik va umuminsoniylik haqida turlicha fikrlar o'rtaga tashlanadi. Falsafa o'z mohiyati jihatidan o'zining muhokama ob'ekti sifatida mazkur masalalarni ham qamrab olgan. Markscha-

lenincha falsafa milliylik va umuminsoniylikni ham biryozlamalik bilan hal etgan. Chunki, bu ta'limotda sinfiylik nuqtai nazari o'ta mubolag'alashtirilgan edi.

Shu munosabat bilan milliy falsafa haqida fikr yuritilganda, har bir xalqning manfaatlari ham nazarda tutilishi kerak. Falsafiy fikrlarning o'zi shu milliylikdan, aniqrog'i, xalq hisoblangan millatlar faoliyatidan kelib chiqadi. Ya'ni, yakkalikdan umuminsoniylikka qarab borib, muammolarni o'rta qo'yadi va uni yechishga yordam beradi. Demak, falsafa fani har bir millatning faoliyatidan kelib chiqib umumiy xulosalar chiqaradi. Shu munosabat bilan aytish mumkinki, o'zbek milliy falsafasi ham mavjud bo'lib, u o'ziga xos xususiyatlarni qamrab oladi. O'zbek falsafasi ham boshqa millatlar singari uzoq tarixiy manbalar asosida shakllangan, rivojlangan, rivojlanayapti. To'g'ri, falsafa fanining millatlar nomi bilan bog'lanishi falsafada kamdan-kam tilga olinadi. Lekin, bunday yondoshish O'zbekiston hududida eramizgacha bo'lgan davrlarda yashagan ajdodlarimiz ham borliq va koinot, inson ruhiyati va ilohiyot, bilish va haqiqat, jamiyat va hayvonot olami sirlarini bilishga intilganlariga shubha yo'q. Zero, bu sohalar qadimiy falsafiy tafakkur yuritish natijasidir. Ana shu tafakkur yuritish alohida mamlakatda, alohida millatga oid bo'lsa ham, boshqa mamlakat va millatlar tafakkuridek o'ta mustaqil bo'lgan. Ammo boshqa millatlar faoliyati bilan bog'langan. Tajriba, fikr almashilgan. Har bir millat o'zining qadriyatlari va urf-odatlarini, milliyligini tiklaganki, keyinchalik davr o'tishi bilan ularni avlodlar tahlil qila boshlaganlar va o'z millatlarining falsafasini paydo qilganlar. Bundan o'zbek falsafasi ham istisno emas.

Ta'kidlash lozimki, o'zbek falsafasini shakllanishiga ta'sir qilgan omillardan biri shuki, bu O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida o'zbek xalqi ko'proq o'troq holda yashagan. O'zbek ajdodlari azaldan hunarmandchilik,

savdogarchilik, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Shu turmush tarzining o'zi tabiat, jamiyat, inson tafakkuri faoliyatlarini tahlil qilish zaruriyatiga aylangan. Faoliyatdagi zaruriy muammolarni yechishning yo'l-yo'riqlari izlangan. Ayniqsa, ma'lumki, o'zbek davlatchiligi tarixi uzoq-uzoq davrlarga borib taqaladi. Ravshanki, davlatchilikning tashkil topishi, uni ifoda qilish, mohiyatini anglash falsafiy fikrlarni kelib chiqishiga sababchi ham bo'lgan. Ibtidoiy tuzumning yemirilishi unga nisbatan yuqoriroq rivojlanishga ega bo'lgan tuzumni paydo bo'lishi borliq haqidagi tushuncha va tasavvurlarni yanada mukammallashtirishga olib kelgan.

O'zbek xalqi ajdodlari tarixiga e'tibor qaratiladigan bo'lsa, undagi tarixiy yodgorliklar, rivoyat va asotirlar, ertaklar, afsonalar rang-barang turmush tarzlarini o'zlarida ifoda etgan. Ulardagi voqealar tafsiloti davrlar rivojidan darak beradi. Asta-sekinlik bilan borgan taraqqiyot, insonlar faoliyatini bir yo'nalishda emas, balki turli yo'nalishlarga burib yuborgan. Natijada qarama-qarshi fikrlar paydo bo'lganki, bu fikrlar borliq to'g'risida bo'lib, borliqni turlicha ifodalaganlar. Demak, borliq afsonaviy, diniy qarashlarda o'z aksini topgan. Natijada falsafiy qarashlar paydo bo'lgan.

Qadimgi dunyoda Movarounnahr hududida zardushtiylik dinini aniqrog'i, yakka xudolik haqidagi fikrlarni kelib chiqishi yangi davr falsafiy qarashlarini shakllantira boshlagan. Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma», Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hotamnoma» va boshqa bir qancha ilmiy-adabiy manbalarda ko'rsatilgan hayratomuz voqealar, xalqlar haqida ma'lumotlar, insonlarning turmush tarzi jarayonlari o'zbek falsafasining qadimdan mavjudligidan dalolat beradi.

Gerodot, Strabon va boshqa qadimgi allomalar o'zbek xalqining ajdodlari haqida o'z vaqtida mukammal fikrlarni yozib qoldirganlarki, bu

fikrlar turli sohadagi olimlarimiz tomonidan yanada chuqurroq o'rganilishni taqozo etadi.

O'zbeklar tarixida shu jarayon diqqatga sazovorki, boshqa hududlarda bo'lgani kabi davr o'tishi bilan fikrlar ham o'zgarib borgan. Oddiqlikdan murakkablikka qarab borgan. Masalan, zardushtiylik, moniylik, mazdakiylik, sarbadorlik, tasavvufiylik harakatlari o'z-o'zidan paydo bo'lmagan. Xalq irodasi, uning falsafasi orqali maydonga kelgan, rivojlangan. Keyinchalik jaddidchilik ta'limotlari paydo bo'ldi. XX asrning oxirida esa istiqloq falsafasi qad ko'tardi.

Shu sababli ham o'zbek falsafasini o'rtaga qo'yish va uni o'rganish davr taqozosidir. Hozirgi o'zbek falsafasining shakllanishida milliy faylasuflar asarlarini nazarda tutish o'zbek falsafasining o'ziga xos xususiyatlarini belgilash va yo'nalishlarini aniqlash imkoniyatini beradi. XX asr o'rtalaridan boshlab O'zbekistondagina emas, sobiq ittifoq respublikalari o'rtasida ham e'tiborga sazovor bo'lgan bir qancha O'zbekiston faylasuflari yetishib chiqdi. Asarlari o'z davrini aks ettirgan bo'lsa-da, ularni o'rganish foydadan xoli bo'lmaydi. Bu faylasuflar qatoriga I. M. Mo'minov, E. Yusupov, S. Shermuhamedov, J. Boboev, M. Baratov, X. Po'latov, O. M. Xayrullaev, J. Tulenov, A. Ortiqov, M. Abdullaeva, Z. Qodirova, V. Alimasov, N. Hakimov, O. Fayzullaev, A. Valiev, M. Hasanov, Y. Jumaboev, I. Soifnazarov, Z. G'ofurov, A. Jalolov, X. Aliqulov, R. Nosirov, Q. Nazarov, E. Hoshimova, R. Imomalieva, T. Mahmudov, R. Taganov, F. Abdurahmonov, A. Abdusaidov, S. Azimov, S. Otamuradov, B. Ziyomuhamedov, V. I. Zohidov, I. Karimov, Z. Davronov, O. Fayziev, S. P. Tursunmuhamedov, Q. Xonazarov, Yu. Sh. Shodimetov, U. Haydarov, B. Ismoilov, S. Mamashokirov, J. Ramatov, K. Sodiqov, X. Shayxova, I. Xo'jamurodov, J. Ya. Yaxshilikov, U. Qoraboev, U. Abilov, M. A. Abdullaev, T. Abdushukurov, B. Aliev, M.

Ahmedova, A. Begmatov, M. Boltaev, X. F. Vohidov, E. X. Bobomurodov, S. Komilova, S. Rahimov, S. Sanginov, I. Jabborov, J. Jabborov, B. R. Karimov, N. Najimov, O. P. Umrzoqova, B. T. To'ychiev, A. Q. Qodirov, A. A. Qahhorov, A. Choriev, M. Xolmatova, X. Yu. Salomova, B. O. To'raev, E. U. Umarov va boshqalarni kiritish mumkin. Mazkur nomlari tilga olingan va olinmagan faylasuflar falsafaning turli sohalarini rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shgan olimlar bo'lib, ular yozgan asar va ilmiy ishlar davr talabidan kelib chiqqan va ba'zi muammolarni ma'lum ma'noda hal etishga yordam bergan.

Bu faylasuflarning XX asrning oxirgi yillarida yozgan asarlari ko'proq, mustaqillik, istiqloq falsafasiga qaratildi. Bular qatoriga A. M. Jalolovning «Inson omili, falsafa, mafkura, siyosat» T., 1991 y., «O'zbekiston: mustaqillik, ma'naviyat, mafkura» T., 1996 y., «Istiqloq uqlari» T., 1998 y.; E. Yusupovning «Istiqloq yo'nalishida», I. S. Shermuhamedovning «Falsafa fani yangilanishining ba'zi muammolari» T., 1996 y., «Madaniyat va sivilizatsiya» T., 1996 y. kabilarni nazarda tutish mumkin.

Tayanch so'z va iboralar:

Falsafa, faylasuf, muammo, milliy falsafa, falsafiy maktab, jamiyat, o'zbek falsafasi, kategoriya, qonun, falsafa predmeti, falsafada milliylik va umuminsoniylik.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Har kuni aqalli bitta qo'shiq eshitish, yaxshi rasm ko'rish va iloji bo'lsa, istagan bir hikmatli so'zni o'qib olish darkor».

Logann Volfang Gyote – nemis shoiri, mutafakkir olim.

«Qadimdan odamlarning dono va bag'oyat go'zal hikmatli so'zlari mavjud; biz ulardan o'rganmog'imiz darkor».

Gerodot - qadimgi yunon tarixchisi.

«Aforizmlar hayot daraxtidan uzilgan mevadek bo'lishi kerak».

Jan Mari Nizar – fransuz adabiyot tarixchisi

Mavzuga oid test savollari:

1. Falsafa fani nimani o'rgatadi?

- a) tabiat, jamiyat va inson tafakkuri rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rgatadi;
- b) diniy ta'limotlarni o'rgatadi;
- v) falsafa bilish sohasini o'rgatadi;
- g) jamiyat taraqqiyotini o'rgatadi;

2. Qadimgi Movarounnahr hududida qaysi diniy ta'limot asosida falsafiy qarashlar shakllana boshlagan?

- a) xristianlik;
- b) zardushtiylik;
- v) buddizm;
- g) iudaizm;

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. – Jamiyatimiz mafkurasi xalqni – xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin. «Tafakkur» jurnali», 1998 y., 2 – son.
2. Karimov I. A. – Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T.: «Sharq», 1998 y.
3. Karimov I. A. – Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. «Fidokor» gazetasi, 2000 y. 8 iyun.
4. Turon Usmon – Turkiy xalqlar mafkurasi. T.: 1995 y.
5. Abilov O‘. – Milliy g‘oya. Ma’naviy omillar. T.: «Ma’naviyat», 1999 y.
6. Gunnar Skirbekk, Nils Gile – Falsafa tarixi. T.: «Sharq», 2002 y.
7. Yusupov E. Yu. va boshqalar – Falsafa. T.: 1998 y.
8. Ochilova B.M. Ajdodlar merosiga ixlosmandlik va shaxs ma’naviy axloqiy kamoloti. (F.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2005 y.
9. Fayzullaev O. Falsafa va fanlar metodologiyasi. T.: 2006 y.

2 bob. Falsafaning asosiy yo'nalishlari, fanlar tizimidagi o'rni va vazifalari.

Falsafiy bilimlar tizimi, uning o'ziga xosligi, tarixiy o'zgarishi va mazmunan boyib borishi.

Ijtimoiy ongning boshqa shakllari singari falsafa ham ijtimoiy-siyosiy va amaliy hamda ilmiy bilishni rivojlanishi bilan o'zgarib boradi. Falsafa qadimgi dunyoda olam to'g'risida qarashlar paydo bo'lishi bilan, oldin stixiyali, keyin mustaqil fan sifatida paydo bo'lgan. U vaqtlarda aniq-xususiy fanlar hali shakllanmagan edi. Inson bilimi uzoq yillar davomida to'plana bordi va rivojlandi. Quldorlik jamiyatiga kelganda esa insonlar matematika, astronomiya, biologiya, fizika, tibbiy va boshqa bilimlarga ega bo'ldilar. Voqelikni aniq tomonlarini tushunish, uning umumiy tomonlari bilan bog'lanish tezlashdi. Natijada falsafa inson bilimlari bilan aloqada bo'la boshladi. Qadimgi dunyo faylasuflari bir vaqtning o'zida tabiatshunos ham edilar. Misol: **Fales, Demokrit, Geraklit, Epikur, Platon, Anaksimend, Anaksimandr, Aristotel** va boshqalar olam to'g'risidagi muammolarni tahlil qilib rivojlantirish bilan birga, ular aniq fanlarning rivojlanishiga ham o'z hissalarini qo'shgan edilar.

Keyinchalik, feodalizm davri falsafasi va ilmiy bilish sohasida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Kapitalizmning rivojlanishi esa, sanoat va savdoni yangi bosqichga ko'tarish bilan birga ishlab chiqarishning o'sishini, tabiat fanlarining, o'simlik va hayvonot olamni o'rganishni talab qildi. Olimlarni diqqati, hayot, turmush tarzi talabiga javob beradigan zarur narsa va hodisalarni o'rganishga qaratildi. Natijada mustaqil fanlar paydo bo'la boshladi. Masalan, XVI-XVII asrlarda astronomiya, XVII- XVIII asrda mexanika, XVIII-XIX asrda fizika, ximiya, biologiya, siyosiy iqtisod fanlari kengroq rivojlandi. Bu-taraqqiyot edi. Bular ijtimoiy va ilmiy bilish

tablalariga mos tushgan edi. Ijtimoiy amaliyotning taraqqiyoti tabiat va jamiyat haqidagi aniq fanlar rivoji bilan birga umumnazariy, falsafiy muammolarni bilishga va qayta ko'rib chiqishga qiziqishni uyg'otdi. Chunki kapitalistik tuzumni feodalizmdan ustunligini ko'rsatish uchun ilmiy nazariya va sistemalar ijtimoiy ehtiyojga aylandi.

Falsafa tarixida ma'naviy va moddiy muammolarni yechish uchun turli yo'nalishdagi maktablar fikr almashishib kelganlar, kelmoqdalar. Qanchalik ko'p yo'nalishlar, nazariyalar, maktablar bo'lmasin, ular ikkita katta lagerga bo'linadi. Bularning biri-materializm, ikkinchisi-idealizm. Bu bo'linishning asosi-falsafadagi ma'naviylik va moddiylik masalasini hal qilinishi bilan chambarchas bog'liqdir. Tabiatni, moddiylikni birlamchi, ideya, ruh, tushuncha, qarashlar esa ikkilamchi, tabiatning xususiyatidir, deb qarovchilarni materialistlar; ongni, ruhni birlamchi tabiat, moddiylik ikkilamchi, ular onging mahsuli, yaratuvchisi, deb qarovchilarni esa idealistlar lageri tarafdorlari, deb yuritganlar.

Materializm va idealizm dunyoqarash sifatida doimo rivojlanib borgan. Falsafa tarixida materializmning asosiy tarixiy yo'nalishlari quyidagilar deya qabul qilingan:

1. Qadimgi dunyoning stixiyali (sodda) materializmi – Misr, Vaviloniya, Hindiston, Xitoy, Qadimgi Gretsiya va Rim materialistlarining qarashlari.

2. XVII - XVIII asr hamda XIX asrning birinchi yarmidagi metafizik qarashlar (Vakillari: Frensis Bekon (1561-1626), Dekart Rene (1596-1650), Tomas Gobbs (1588-1670), Spinoza Bennidikt (1632-1677), Lomonosov M. V. (1711-1765), Radishchev A. N. (1749-1802) lardir).

3. XIX asr rus revolyutsion demokratlari materializmi: (Vakillari: Belinskiy V. G. (1811-1848), Chernishevskiy N. G. (1828-1889), Gertsen A. I. (1812-1870), Dobrolyubov N.A. (1836-1861) .

4. Dialektik va tarixiy materializm (vakillari: K. Marks(1818-1883), F. Engels,(1820-1895) V. I. Lenin(1870-1924)).

Materializm shakllarining har biri o'z xususiyatiga ega. Shuning bilan birga ular o'zaro mustahkam aloqadadir. Materializmning barcha turlari materiyaning birlamchiligini, ongning ikkilamchiligini e'tirof etadi. Materiyaning doimiylikini, yaratilmasligini uni fazo va vaqtda rivojlanishini harakatini tan oladilar. Materialistlar uzoq davrlar davomida diniy-idealistik dunyoqarashlarga qarshi fikr yuritganlar.

Idealizmning asosiy yo'nalishlari esa asosan ikki xildir:

1. Ob'ektiv idealizm. 2.Sub'ektiv idealizm.

Ob'ektiv idealistlarning yirik namoyondalaridan biri qadimiy grek faylasuflaridan Platon (eradan oldin 427-347) dir. Platon o'zining yuzdan ortiq falsafiy asarlarini dialoglar shaklida yozdi. Bularga "Sofist", "Parmenid", "Davlat" kabi asarlarni ko'rsatish mumkin. Ob'ektiv idealistlardan yangi davr nemis faylasufi Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770-1831)dir. Gegel "Ruh fenomenologiyasi" (fenomenologiya – ongning tarixiy taraqqiyoti holatida olingan hodisalar (1807), Huquq falsafasi (1821), "Falsafa tarixiga doir leksiyaalar" (1833-36), "Tarix, falsafaga doir leksiyaalar" (1837) kabi asarlarida ob'ektiv idealizmning tamoyillarini ishlab chiqdi.

Ob'ektiv idealistlar ma'naviy olamni ideyalar yig'indisidan iboratdir, deyдилar. Dunyoviy aql-farosat, sof tafakkur birlamchi, predmetlar, o'simlik va hayvonot olami esa ana shu ma'naviy faoliyatning mahsulidir, deya tasvirlaydi. Ularning talqinida olamni tabiatdan yuqori turadigan yaratuvchi vujudga keltirgan, deya ko'rsatilishi diniy qarashlarga nihoyatda yaqindir.

Sub'ektiv idealistlar vakili, ingliz faylasufi J. Berkli (1685-1753), "Inson bilishining asoslari haqida traktat" (1710), "Gilas va Flaonus

o'rtasidagi uch suhbat" (1713) kabi asarlarida sub'ektiv idealizmni asoslashga harakat qildi. Nemis faylasufi Iogann Gotlib Fixte, (1762-1814) «Opit kritiki vsyacheskogo otkroveniya», avstriyalik fizik – faylasuf E. Max (1838-1916) “Sezgilarning analizi va fizik holatining psixik holatga munosabati” (1886), “Bilim va yanglishish” (1905) kabi asarlarida sub'ektiv idealizmning tamoyillarini ishlab chiqdilar.

Sub'ektiv idealistlarning fikricha, inson sezgilari birlamchidir. Ular narsalar, moddiy olam sezgilar kombinatsiyasidir, sub'ektiv ijodning faoliyati natijasidir, deya tushuntiradilar.

Hozirgi zamon faylasuflarining aksariyati sub'ektiv idealistik nuqtai nazaridan ish ko'radilar. Sub'ektiv idealistik oqim falsafaning asosiy masalasini, olam asosini ma'naviy boshlang'ichda ko'radilar.

Falsafa tarixida shunday faylasuflar bo'lganki, ular materializm bilan idealizmni kelishtirmoqchi bo'lganlar. Jumladan, XVII asr fransuz faylasufi Rene Dekart (1596-1650) va uning izdoshlari olamda ikkita, bir-biridan mustaqil moddiy va ma'naviy substansiya bo'lgan, deb tushuntiradi. Dekartning ko'rsatishicha, olam asosida ikki substansiya ruhiy (fikrlovchi) va jismoniy (ko'lamli) substansiyalar yotadi. Uning falsafasida falsafaning asosiy masalasi hisobga olinmaydi. Dekart dualist (lotincha dualist – ikkiyoqlama) sifatida maydonga chiqdi. U hozirgi zamon geometriyasining asoschisidir. Faylasuf iqtisodchilardan biri K. Marks, R. Dekart tabiatshunosligida chuqur materialistik fikrlar borligini aytib, falsafada esa idealist ekanligini ta'kidlagan edi. Asarlari: “Metod haqida muhokama” (1637), “Falsafa asoslari” (1644)dir.

Dekart fikricha, ruh va moddiylik tabiiy rivojlanishda bir – biriga qo'shilmaydi. Balki ular birga bo'lib, bir-biridan qat'iy nazar, hamisha yonma–yon yashaydi. Falsafada dualistik yo'nalish qandaydir uchinchi oqimni – yo'nalishni tashkil qilishi mumkin.

Ko'pchilik faylasuflar olamni tushuntirishda monistik (grek. monistik-bir, yagona) qarashda turadilar, ya'ni hamma mavjudotlar asosida ikki boshlanish emas balki, ulardan bittasi - moddiylik yoki ma'naviylik yotadi, deb talqin qiladilar.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida shakllangan empiriokrititsizm falsafasining vakili Rixard Avenarius materializm va idealizmni bir tomonlamaligini ta'kidlab tanqid qilgan. Avenarius olamni tushuntirish talqinida materiya va ongdan kelib chiqmasdan tajribani tanqidiy mulohaza qilishdan boshlagan. Uning fikricha, tajribalar, muammolar qandaydir «betaraf» moddiy va ruhiy bo'lmagan «elementlar» bilan ish ko'rishi mumkin. Bu elementlar ba'zan jism shaklida, ba'zan ruhiy holatda mavjud bo'lib, faqat inson uni qanday qabul qilishiga bog'liqdir (Avenariusning «Sof tajribani tanqid» degan asaridan).

Qadim zamonlardan bizning davrimizgacha mavjud bo'lgan va mavjud bo'layotgan falsafiy nazariyalar hamda ilmiy sistemalarning har biri materialistik yoki idealistik yo'nalishlarga mansubdir. Mazkur falsafiy nazariya, qarashlar marksizm va leninizm falsafasi rivojlangan davrda u yoki bu toifa manfaatiga mos holda tushuntirib borildi. Har bir faylasuf qaysi ijtimoiy guruhga oid bo'lsa shu ijtimoiy guruhlar doirasida ish ko'rdi. Shuning uchun ham falsafiy oqim nazariya va maktab tizimlari o'rtasida kurash ketdi, ketmoqda ham.

Falsafiy g'oyalar bilan birga milliy g'oyalar ham mavjud. Falsafiy g'oyalar o'z mohiyati jihatidan ko'proq umuminsoniy faoliyatni qamrab oladi. Milliy g'oyalar esa, muayyan millatning faoliyatiga taalluqlidir. G'oya ma'lum bir xalqning tub manfaat va vazifalarini ifoda etadigan, ularni o'z oldiga qo'ygan maqsadlari sari birlashtiradigan hamda safarbar etadigan fikrlar yig'indisidir. Milliy g'oya orqali har bir xalq o'z kelajagini

ham belgilaydi. Milliy maqsadlarga erishish uchun yo'llar izlaydi. Shuning uchun ham milliy sohalaridan kelib chiqadi.

Falsafiy g'oyalar milliy g'oyaga tayansa, kuchliroq bo'ladi. O'z navbatida falsafiy g'oya milliy g'oya va nazariyalarga ta'sir qiladi. Nazariyalar xalqning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy jarayonlarida namoyon bo'ladi. "Vatan ravnaqi", "Yurt tinchligi", "Xalq farovonligi", "Komil inson", "Millatlararo hamjihatlik", "Diniy bag'rikenglik" kabilar umummilliy, falsafiy g'oyalar qatoriga kiradi.

Falsafa milliy mafkuraga ham ta'sir etadi. Mafkura- ma'lum bir ijtimoiy guruh yoki qatlamning millat yoki davlatning manfaat va ehtiyojlarini, maqsad va intilishlarini, madaniy va ma'naviy tomonlarini ifoda etadigan g'oyalardir. Mafkura va falsafa turli jarayonlarni o'zida aks ettirsada, ular nisbatan o'zaro bog'liqdir. Mafkura har bir xalqning falsafiy hayotini o'zida mujassamlashtirsa, ishonchli va barhayot bo'ladi.

O'zbekistonda shakllanayotgan istiqloq mafkurasi ana shunday xislatlarga ega bo'layotir. Chunki istiqloq mafkurasi o'zbek xalqining qadimiy urf-odatlari, madaniyati, iqtisodiyoti, siyosiy jarayonlari, ajdodlari faoliyatini o'zida qamrab olgan. Bir so'z bilan aytganda istiqloq mafkurasi milliy qadriyatlarga asoslanganligi uchun ham tez orada xalqimiz qalbi – shuuridan munosib o'rin ola boshladi.

**Fanlar tizimi. Ijtimoiy-
gumanitar tizimda
falsafaning o'rni.**

Fanlar tizimi yildan-yilga, asrdan-asrga o'zgarib takomillashib borayotir. Fanlarning klassifikatsiyasini uch guruhga bo'lib o'rganishga chorlaydilar. Birinchi, ijtimoiy-gumanitar fanlar; ikkinchi: tabiiy fanlar; uchinchi: mexanik fanlar;

Bu fanlar o'rtasida falsafa o'zining turli xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar ko'proq ijtimoiy hayotni o'zida aks ettirsa, tabiiy fanlar tabiatga xos xususiyatlarni tushuntiradi. Mexanika

fanlari esa ishlab chiqarish vositalarining mohiyati va mazmunini ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi hamda, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi qonunlarida ijtimoiy fanlarga alohida ahamiyat berilgan. Shu sababli ijtimoiy fanlar shu qonunlar asosida jiddiy vazifalarni amalga oshirdi va oshirayotir. Ta'lim-tarbiya sohasi takomilini bosqichma bosqich o'tkazish tamoyili ishlab chiqilganligi mazkur sohadagi palapartishliklarning oldini oldi.

Ijtimoiy fanlar kadrlar tayyorlashning maqsadlari, qonunlari, huquqiy me'yorlari, ilmiy-uslubiy, iqtisodiy shart-sharoitlari moddiy texnika ba'zolari nazariyasini yaratishga ko'maklashadi. Yangi pedagogik kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga yangi o'quv standartlarini yaratishga, dasturlarni zamon talablari darajasiga ko'tarishga, umumta'lim sohasini sifat jihatidan yangilashga, uzluksiz ta'lim-tarbiyani ta'minlash va mazkur sohada ishlovchilarni ijtimoiy himoyalash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatishga e'tiborni qaratadi. Binobarin, yetishtirilayotgan kadrlar faoliyatida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni qanday bo'layotir va qanday bo'lmog'i lozim? Ijtimoiy-gumanitar fanlar shaxs shakllanishining ibtidosimi? Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashdagi samaradorlik ijtimoiy-gumanitar fanlarning qay darajada o'qitilishiga ham bog'liq. Ma'lumki, ijtimoiy-gumanitar fanlarga «Tarix», «Tilshunoslik», «Falsafa», «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar», «Ma'naviyat asoslari», «O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti», «Siyosatshunoslik», «Dinshunoslik», «Pedagogika – psixologiya» kabi bir qancha fanlar kiradi. Bu fanlar tarbiya sohalarining nazariy va amaliy jihatlarini qamrab oladi. Shu sababli ham oliygohlarda ta'lim olayotgan bo'lajak kadrlar bu fanlarni chetlab o'ta olmaydi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar mohiyatini yanada chuqurroq anglash har bir mutaxassisning muhim burchidir. Bu fanlarning beqiyos ijobiy xususiyatlaridan mohirona foydalanish lozim.

Prezident farmonlari bilan fanlar qatoriga kiritilgan «Ma'naviyat asoslari», «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar», «O'zbekistonda jamiyat qurilish nazariyasi va amaliyoti» hamda «Falsafa», «Siyosatshunoslik», «Dinshunoslik» fanlari o'quvchitinglovchi, talaba faoliyatini nazariy jihatdangina emas, balki amaliy jihatdan ham qamrab oladi. Dunyoqarashini kengaytiradi. Bu fanlar ko'proq insonning turmush tarzidagi voqea-hodisalardan kelib chiqadi va uni kundalik hayotda aks ettiradi.

Masalan, tabiiy fanlardan: fizika, ximiya, matematika, informatika, geografiya, biologiya, zoologiyalarda istagancha tajribali ashyo topish mumkin. Hayot tajribasi shuni ko'rsatadiki, aksariyat hollarda falsafa, siyosatshunoslik, ma'naviyat asoslari, iqtisod, tarix fanlari muammolarini tajribada ko'rsatib bo'lmaydi. Boz ustiga, ishlab chiqilgan ko'rgazmali ashyolarning o'zi etishmaydi. Ma'lumki, bu fanlarni eslab qolish ham aniq fanlarga nisbatan mushkul. Shu o'rinda aynan falsafa fanini oladigan bo'lsak, ijtimoiy-gumanitar fanlarning matematikasi, deb bejiz aytilmasa kerak.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning professor-o'qituvchilari ijtimoiy sohalarni kengroq mushohada etadigan mutaxassislardir. Shu sababli ular hayotni faqat nazariy bilimlar asosida tushuntirmasdan, jamoat tashkilotlari bilan ham bog'lanib o'z faoliyatlarini yuritsalar, maqsadga erishish yengilroq ko'chadi. Respublikada yoshlarni, umuman aholini yuksak ma'naviyat sari chorlaydigan tashkilotlar yetarlicha mavjud va ularning faoliyatlarini uchun sharoitlar ham yaratilgan. «Respublika Ma'naviyat va ma'rifat jamoatchilik markazi», «Oltin meros», «Ustoz», «Kamolot»,

Kasaba uyushmasi, partiyalar, «Tasviriy oyna», «Amir Temur», «Zahiriddin Muhammad Bobur», jamg'armalari fikrimizning yorqin dalilidir. Mazkur tashkilotlarning faoliyatini xalqqa ko'rsatadigan va targ'ib qiladiganlar ham ijtimoiy–gumanitar fanlari vakillaridir. Bu tashkilotlar o'z navbatida ijtimoiy-gumanitar fanlar o'qituvchilari, mutaxassislariga asoslanishi, tayanishi lozim. O'tkazilayotgan tadbirlarda qatnashgan ma'ruzachilar salohiyati tinglovchilarda his-tuyg'u uyg'otadigan bo'lsa, tadbirlar samarali bo'ladi.

Shu sababli ham bu tashkilotlarda mutasaddilar oliygohlardagi ijtimoiy–gumanitar fanlari kafedralari bilan aloqani yo'lga qo'yishi, jamoa o'rtasida bo'lib, talabga javob beradigan ijtimoiy–gumanitar fanlar o'qituvchilarini tanlab, jamoa a'zolari fikrlari asosida ish olib borishlari zarur.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, mutaxassis kadrlarni siyosiy bilimdonlikka chorlash ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Demak, bo'lajak kadrlarni nafaqat yuksak ma'naviyatligiga balki, siyosiy jihatdan yetukligiga e'tiborni qaratish yanada muhimroq. Hayotda ko'rib turibmizki, siyosiy mushohada yurgiza olmaydigan kishilar, ba'zi yoshlar nopok ishlarga qo'l urmoqdalar. Turli ekstremistik oqimlar faoliyatiga ergashmoqdalar. Natijada o'z ota-onasiga, jamoasiga, millati va Vataniga tosh otadigan bo'lib chiqayotirlar. Bularning paydo bo'lishi ba'zi joylarda ijtimoiy-gumanitar fanlarga ikkinchi darajali deya qarash natijalari emasmikin? Yana shuni aytish kerakki, talabning siyosiy saviyasini faqat test savollari hal etmaydi. Buning uchun professor-o'qituvchiga imkoniyat yaratilishi lozim. Ko'proq o'zaro savol–javob jarayonlariga diqqatni tortish kerak. Shundagina talaba va tinglovchilarning dunyoqarashini to'laroq anglash mumkin. Bu o'rinda ba'zi mutasaddilar tekshiruv jarayonida faqat

test baholari qo'yilsin, deb talab qilishlari, fikrimizcha, yaxshi natija bermayotir.

Ijtimoiy–gumanitar fanlarda referatlar yozish jarayoni muhim o'rin tutadi. Aslini olganda referat ham ilmiy ishning bir turi bo'lib, u 20 – 22 bet hajmdan iborat bo'ladi. Uni yozish uchun muayyan vaqt va ijod, mehnat talab qilinadi. Natijada talaba qo'shimcha bilimga ega bo'ladi. Ijtimoiy fanlar bo'yicha asarlarni konspekt qilishsa ham, yaxshi natija beradi. Konspekt qilishning ijobiy tomoni shundaki, avvalo, asarning darsga taalluqli tomonlarini konspekt yozish jarayonida talaba yoki tinglovchi esida qoldirib, o'z bilimini mustahkamlaydi. Konspekt qilingan asar uzoq yillar davomida fikrlashga yordam beradi. Talaba asarni konspekt qilganda, so'z boyligi va bilimini kengaytiradi. Hozir ijtimoiy–gumanitar fanlar bo'yicha konspekt oladigan asarlar yetarlicha, desak xato bo'lmaydi. Fanlarni rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan O'rta Osiyolik olimlar oz emas. To'g'ri, hali ham diyorumiz hududida ijod qilgan minglab allomalarimizning falsafiy asarlari zamonaviy tilimizga tarjima qilinmasdan kutubxonalarda muntazirlik bilan o'z tarjimonlarini kutib yotibdi. Ammo hozir ham foydalanish uchun zarur bo'lgan tarjimalar kam emas. Jumladan, Muso al Xorazmiy, Mahmud az-Zamahshariy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Abu Mansur Moturidiy, Farg'oniy, Umar Xayyom, Abu Iso Muhammad at-Termiziy, Yusuf Xos Hojib, Burxoniddin al-Marg'inoniy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Abdurahmon Jomiy, Nizomiddin Shomiy, Nizom ul-mulk, Mirzo Ulug'bek, Ali Yazdiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab, Muhammad Aminxo'ja Muqimiy, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat, Mohlaroyim - Nodira, Jahonotin -Uvaysiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqa

yuzlab mutafakkirlarning o'zbek tilidagi mavjud asarlarining borligi fikrimizning dalilidir.

Ijtimoiy–gumanitar yo'nalishlarni ifodalaydigan falsafiy ilmiy va tarbiyaviy ahamiyatga molik o'quv filmlar mutasaddi markazlar tomonidan yaratilayotir. Bu kelajakda falsafiy bilimlarni rivojiga o'z hissasini qo'shadi, albatta.

**Falsafaning asosiy funksiyalari.
O'zbekistonda yosh avlodni tarbiyalashda falsafaning o'rni.**

Falsafa fani insonlarda dunyoqarashni shakllantiradi va insonlarni tarbiyasiga o'z hissasini qo'shadi, dedik. Shu sababli, falsafa ilmining namoyondalari ko'pgina mavhum sohalardagi ilmiy tadqiqotlardan ko'ra zamonaviy tarbiya sohasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishga o'tish payti keldi. To'g'ri, hozirgacha faylasuflarimizning ko'pchiligi davr talabidan kelib chiqib jamiyatning «Nokapitalistik rivojlanishi muammolari», «Sovet xalqi», «Falsafani bilish nazariyasi», «Tarixni materialistik tushunish», «Falsafada internatsionalizm muammolari», «Tabiat fanlarining falsafasi», «Kommunistik va ateistik tarbiya masalalari» va boshqa ko'pgina yo'nalishlar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib bordilar. Ming afsuslar bo'lsinki, o'zbek milliy tarbiyasi haqida sanoqligina ilmiy ishlar qilindi, bu ishlardagi munozara va xulosalar kutubxonalarda qolib ketdi va hayot yuzini ko'rmadi. Milliy tarbiya internatsionalizm bayrog'i ostida yashirilib qoldi. Mustaqillikka erishilgan yillarning dastlabki paytlarida milliy tarbiyaning metodologiyasi falsafaga bo'lgan munosabat esa salbiy shakllanib, falsafadan biroz uzoqlashish paytlari ham bo'ldi. Aynan, falsafa sohasi bo'yicha ilmiy ish qiluvchilar soni kamayib ketdi. Shunga qaramay, izlanuvchilarning deyarli barchasi bozor munosabatlariga o'tishning falsafiy jihatlari, ekologik jarayonlar, mustaqillikning buyuk ne'matlari haqida ilmiy ish qila boshladilar.

Natijada, bizningcha, faylasuflar milliy tarbiyaning ustuvorligini saqlab qolish uchun ilmiy ishlarni biroz ko'paytirishga harakat qilmoqda. Aslida, milliy tarbiya va milliy qadriyatlar haqida Respublika Prezidenti va hukumati tomonidan talaygina ishlar amalga oshirildi. Ko'zga ko'rinadigan ishlar qilindiki, bulardan befarq qolmagan kishi, quvonmasdan ilojisi yo'q. Ammo, ana shu namunali harakatlarning taqdiri va kelajagini falsafiy jihatdan asoslash zamoni keldi. Ularni nazariy asoslash davr talabidir.

«Milliy tarbiyani yoshlarga singdirishning nazariy asoslari», «Jamoat tashkilotlarining yoshlar tarbiyasidagi o'rni», «G'arb va Sharq tarbiyasining dialektikasi», «Diniy e'tiqod va tarbiya jarayonlari», «Tarbiyada individual yondoshishning falsafiy yo'nalishlari» kabi falsafiy mavzular borki, bular bo'lajak faylasuflarni izlanish ob'ektlari bo'lishi mumkin. Bu izlanishlarning asosiy maqsadi milliylikka e'tiborni qaratish, milliylikning ijobiy tomonlarini saqlab qolish va uni ijodiy rivojlantirishga undashi lozim.

Shu ma'noda, falsafiy jihatdan yondoshiladigan bo'lsa, ta'limga nisbatan tarbiya orqada qolmaydi. O'sha maqtovga sazovor bo'layotgan demokratik mamlakatlardan ko'rsatilayotgan be'mani filmlar (dahshat, reketchilik, qirg'inbarot urush, mutlaqo maxfiy, seks, mos bo'lmagan kiyinishlar)ni Respublikamizda nima sababdan yoqtirib tomosha qilayotirlar? Aslida ular ham genotsidning bir turi emasmi? O'sha demokratik mamlakatlarda er-xotinlar ko'plab ajralib ketayotirlar. Yagona yoki bitta Teginna farzandli bo'lishga erishayotirlar. Ammo, shunday holatlarga intilishlar yoshlarimiz o'rtasida ham mavjudligi achinarli bir hol! Bu holatlarning falsafiy ma'nosini yoritish faylasuflarning vazifasidir.

Tarbiyada umumiy tadbirlar o'tkazish ko'ngildagidek natija bermaydi. Tarbiya ko'proq auditoriyada va shaxsiy namuna bilan amalga

oshiriladi. Qadriyatlarni, milliy urf-odatlarini yoshi ulug' yoki tajribaga ega bo'lgan o'qituvchi amalga oshirsa, yaxshi natija beradi.

Falsafaning muhim vazifalaridan biri tarbiyani tahlil qilish bo'lsa, uning yana shunday vazifasi boriki, ular ham hayotiy va dolzarbdir. Ya'ni bu fanning metodologiya sifatida ilmiy bilishga ko'maklashish, boshqa fanlarni nazariy qurollantirish vazifasi ham mavjud. Bu esa falsafani boshqa fanlardan farqini ham belgilaydi. Shu bilan birga, yangi turdagi pedagogik texnologiyalar haqida so'z yuritganda, falsafiy tarbiya texnologiyasi to'g'risida ham o'ylash kerak emasmi! Shu sababli tarbiyani singdirishning yangi usullari haqida bosh qotirish kerak. Bu esa nafaqat pedagoglarning balki, faylasuf mutaxassislarning ishidir. Ayniqsa, milliy mafkurani singdirishning eng muhim omili falsafa ekanligini unutmashimiz darkor.

Falsafa yangi davrda insonni o'zini haqiqiy insonga aylanishini taqozo etadi. O'zbekistonda yangi falsafiy dunyoqarashni shakllantirish, yangi jamiyat qurish bilan bog'liq. Har bir shaxs o'z mamlakati, vatani, borlig'i va kelajagini bilishi zarur. Ayni paytda har bir o'zbek mutaxassisi qayerda yashayotganligi nima bilan mashg'ul ekanligini, yashashidan maqsad nimaligini falsafiy his qilmog'i lozim. O'zbekistonning kelajagi buyukligining mohiyati unga namoyon bo'lishi kerak. Falsafa komillik muammolarini o'rtaga qo'yadi. Insonni tarbiyalaydi. Boshqa falsafalar singari o'zbek falsafasi ham ijtimoiy, dunyoqarash, bilish (gnoseologik), tarbiyaviy, metodologik, nazariy funksiyalarni bajaradi. Bu funksiyalardan insonlar o'z amaliy faoliyatida foydalanadilar. Komil insonni tarbiyalashning bir vositasi sifatida falsafa fani qurol bo'lib xizmat qiladi. U ilmiy yoki noilmiy bo'lishi mumkin. Zero, ilmiylik voqelikni to'g'ri baholashga yordam bersa, uning aksi loqaydlik xomxayollik, beparvolik natijasi sifatida insonlarni chalg'itadi. O'zbekistonda rivojlanayotgan

falsafa ilmiylikka suyanadi. Shunday bo'lsagina, uning tarbiyaviylik jihatlari dolzarb bo'ladi.

Tayanch so'z va iboralar:

Bilimlar tizimi, falsafiy bilim, falsafiy g'oya, metodologiya, mustaqillik falsafasi, fanlar tizimi, falsafaning funksiyasi, materializm, idealizm, tarixiy materializm, materialistik dunyoqarash, idealistik dunyoqarash, moddiylik, sub'ektiv idealizm, ob'ektiv idealizm, dualizm.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Aqli bo'lish kifoya emas, muhimi – ishlata bilish».

Rene Dekart – fransuz faylasufi va matematigi.

«O'z illatlaringni so'z bilan niqoblashga emas, aksincha oshkora davolashga urin».

Pifagor – yunon faylasufi va matematigi.

«Haqiqat ba'zan nafrat tug'diradi».

Publiy Terentsiy – rim komediografi.

Mavzuga oid test savollari:

Falsafiy ta'limot birinchi marta qaysi mamlakatlarda qachon paydo bo'lgan?

- a) Qadimgi Gretsiyada, Fransiyada - 3 ming yil oldin;
- b) Qadimgi Hindiston, Xitoy, Gretsiyada - 2,5 ming yil oldin;
- v) Markaziy Osiyoda - 3,5 ming yil oldin;
- g) Italiyada - 2 ming yil oldin;

Falsafaning funksiyalari nimalardan iborat?

- a) nazariya, metodologiya, dunyoqarash, ijtimoiylik tarbiya, milliylikni va umummilliylikni aks ettirish;
- b) qadriyatlarni belgilash;
- v) madaniy – ma'rifiy jihatlarni tushuntirish;
- g) milliylik va umummilliylikni shakllantirish.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Tulenov J., G'ofurov Z. Falsafa. T.: 1998 y.
2. Skirbekk G., Gile N. Falsafa tarixi. T.: 2002 y.
3. Aliev A. Ma'naviyat, qadriyat va badiiyat. T.: «Akademiya», 2000 y.
4. Ibrohimov A. va boshqalar. Vatan tuyg'usi. T.: «O'zbekiston», 1996 y.
5. Falsafa (Pod. red V. D. Gubbina) M.: «Rus. slova», 1998 g.
6. Fayzullaev O. Falsafa va fanlar metodologiyasi. T.: 2006 y.
7. Xudoyqulov A.B. Jamiyat ijtimoiy rivojlanishida iqtisodiy ongning roli. (F.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2005 y.

3 bob. Mustaqillik va falsafiy dunyoqarashning zarurati.

**Dunyoqarash
tushunchasi, uning
mohiyati va mazmuni.
Dunyoqarashning tarixiy
shakllari.**

Falsafa kishilarda dunyoqarashni shakllantiradi. Dunyoqarash bu kishilarning tevarak-atrof, ob'ektiv reallikka bo'lgan munosabatini belgilaydi. Dunyoqarash ijtimoiy ongning barcha shakllariga taalluqli unsurlardan tarkib topadi. Unda: falsafiy, ilmiy, siyosiy, axloqiy va estetik qarashlar katta rol o'ynaydi. Ilmiy bilimlar dunyoqarash sistemasiga qo'shilgach, insonning yoki guruhning tevarak-atrofidagi ijtimoiy va tabiiy reallikda bevosita amaliy yo'l tutish maqsadiga xizmat qiladi. Falsafiy qarashlar esa dunyoqarashning butun sistemasi asosini tashkil etadi.

Dunyoqarash tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining eng umumiy qonunlarini ifoda etadi. O'z davrida marksizm va marksistik partiyalar, o'z masalalarini hal qilishda dialektik va tarixiy materializmga amal qilinmasa (ya'ni marksizm-leninizm falsafasiga), u vaqtda biryoqlamalik, sub'ektivizmga, fikrlarning qotib qolishiga, tajribadan ajralib qolishga, hamma narsa va hodisalarni ilmiy tahlil qilish qobiliyatini yo'qotishga va revizionistik yoki aqidaviy holatlarga hamda siyosatda yangilishlarga yo'l qo'yish hollariga tushib qolinadi, degan salbiy fikrlarni o'rtaga tashlaganlar.

Hayot tajribasi shuni ko'rsatyaptiki, falsafaning vazifasini buqadar cheklab qo'yish haqiqatga to'g'ri kelmas ekan. Aksincha yondoshish esa turli qarashlar va falsafiy muammolarni oydinlashtiradi. Borliqni tushunishda yaqindan yordam beradi.

Demak, dunyoqarash – bu insonning ijtimoiy guruh yoki qatlamning voqelikka bo'lgan munosabatini belgilaydigan tamoyillari, qarashlari, qadriyatleri, e'tiqodlari tizimidir. Dunyoqarash orqali insonlar

hayotda o'z yo'nalishini topadi va shu yo'nalish orqali faoliyat ko'rsatadi. Dunyoqarashning shakllanishi tevarak atrofdagi borliq taraqqiyotiga bog'liq. Marksistik falsafa falsafadagi asosiy masala: tafakkurning borliqqa bo'lgan munosabati masalasi bilan dunyoqarashni qat'iy belgilab bergan edi. Bunday yondoshish inson faoliyatini, uning tafakkurlash jarayonini cheklab qo'yishga, uni tor aspektida tushunishiga olib keldi. Dialektik materializm tarafdorlari bo'lsa, faqat shundaygina yondoshilganda ilmiy dunyoqarash paydo bo'ladi, deya targ'ib qilib keldilar. Aslida, asosiy masala doirasida dunyoqarashni tushuntirishda, materializm va idealizm nuqtai nazaridan kelib chiqish lozim edi. Diniy dunyoqarashda bo'lganlar idealistik, dunyoqarashdagilar sifatida qattiq tanqid ostiga ham olindilar. Zero har bir shaxs qaysi dunyoqarashda bo'lishidan qat'iy nazar olam hodisalarini o'zining e'tiqodiga qarab, uning muammolariga individual yondoshib hal etishi lozim. Shaxsga ma'lum bir nazariy jihatni tirkab qo'yish bilan dunyoqarashini shakllantirib bo'lmaydi. Dunyoqarashning shakllanishi erkin holatda-zaruriyat asosida paydo bo'lishi ham mumkin. Sababi, shaxslarda his tuyg'u, harakat, tafakkur, turli qarashlar bir xil emas, shuning uchun ham dunyoqarashni ikki-uch yo'nalish bilan bog'lab qo'yish haqiqatdan uzoqdir.

Dunyoqarash insonning faoliyati bilan bog'langan. Shu faoliyatni o'zi uning dunyoqarashini belgilab beradi. Dunyoqarash va faoliyat dialektik munosabatdadir. Bir-birini taqozo etadi. Binobarin, dunyoqarash singari, faoliyat ham borliqdan kelib chiqadi. Borliq ta'sirida bu ikkala jarayon harakatga keladi.

Dunyoqarash orqali hayotni tahlil qilish va fikrlash ehtiyoji tug'iladi. Natijada inson o'z dunyoqarashi orqali o'z-o'zini ham anglaydi. Tabiatda, jamiyatda tutgan o'rmini mushohada qiladi. Dunyoqarash tarkibiga kiruvchi: ilmiylik, falsafiylik, axloqiylik, diniylik, siyosiylik,

huquqiylik, nafosatlilik kabilarda barcha insonlarning fikrlari va qarashlari bir xil emas. Bundan o'zgacha bo'lishi ham mumkin emas. Ana shu ma'noda aytamizki, dunyoqarash ham turlichadir. Dunyoqarash bu faqat olamni u yoki bu tomondan aks ettirish degan gap ham emas, balki dunyoqarash olamga baho berish hamdir.

Dunyoqarash muammosi bu qotib qolgan va unga tegib bo'lmaydigan jarayon emas. U ham davrlar o'zgarishi bilan o'zgarib boradi. Jumladan, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng insonlardagi dunyoqarashni o'zgarishi fikrimizning dalilidir. Insonlarda hayotga bo'lgan munosabat, ishlab chiqarishga, vatanga, kundalik hayotga o'zgacha yondoshish shakllandi.

Dunyoqarash dunyoni tushunish bilan bog'liq. Undagi jarayonlarni hal etish bilan chambarchasdir. Dunyodagi harakat insonlarda turli hissiyot va tuyg'ularni vujudga keltiradi. Insonlar tafakkurida voqealar mujassamlashadi. Natijada, bu jarayonlar yangi fikr va tasavvurlarni, tushuncha hamda kashfiyotlarni keltirib chiqaradi. Insonga xos bo'lgan xususiyatlar: iroda, idrok qilish, jo'shqin faoliyat paydo bo'ladi. Shu ma'noda aytish mumkinki, dunyoqarash ikki bosqichdan iborat bo'lib, birinchi bosqichda tevarak atrofni inson o'zida aks ettirsa, ikkinchi bosqichda nazariy va amaliy xulosalarni keltirib chiqaradi. Bu jarayonlar uzviy aloqadadir, bir-birlarini to'ldira boradi.

Dunyoqarash nafaqat tabiatni, balki, ijtimoiy borliqni ham aks ettiradi. Aniqrog'i, insonlarni turmush tarzi dunyoqarashda namoyon bo'ladi. Dunyoqarash har bir avlodga taalluqli bo'lsada, avlodlar o'zining ajdodlari dunyoqarashidan ham muayyan sohalarini oladi va o'z dunyoqarashini shakllantiradi. Bu sohada ham, vorislilik, merosxo'rlik tamoyillari amal qiladi. Dunyoqarash yo'q narsadan paydo bo'lmaydi, u oldingi faoliyat va qarashlar, urf-odatlar asosida rivojlanadi. Ya'ni o'zidan

oldingi ijtimoiy borliq, shart-sharoitlar moddiy noz-ne'matlar ishlab chiqarish jarayonlari, jamiyat tuzilishi, hukmron mafkuraviy qarashlar, ijtimoiy munosabatlar ta'sirida paydo bo'ladi. Demak, jamiyatning, ijtimoiy guruhning faoliyati o'zgarishi bilan dunyoqarash ham o'zgaradi.

Dunyoqarashning o'zgarishi, fan taraqqiyoti bilan ham bog'liq. Fanning rivojlanishi tufayli insonlarda kundalik hayotga bo'lgan munosabat ham o'zgaradi. Masalan, hozirgi zamonda turli Yevropa mamlakatlarida yangi pedagogik texnologiyalar orqali o'qish joriy qilinayotir. Bu jarayon Sharq mamlakatlarida «Ustoz-shogird» o'rtasidagi munosabatni o'zgarishiga olib keladi. Demak, bu jarayonni yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Fan taraqqiyoti inson his tuyg'usi jarayonlarini ham kashf etilmagan tomonlarini ochib, insonning o'zini o'zi baholashi uchun yangicha yondoshishni o'rta qo'yadi va hokazolar.

Umuman, dunyoqarash haqida fikrimizni yakunlar ekanmiz, dunyoqarash insonlarda dunyo to'g'risida bir butun umumlashtirilgan bilimlar, g'oyalar, e'tiqodlarning to'planishidir. Dunyoqarash ma'lum maqsadlarni ko'zlab, o'z faoliyatini amalga oshirishga qaratilgan jarayondir.

**Dunyoqarashning
afsonaviy shakli.**

Dunyoqarash shaxsiy va ijtimoiy bo'lishi bilan birga o'zining tarixiy shakllariga ham ega. Ma'lumki, shaxsiy dunyoqarash individual xarakterli bo'lib, shaxsning olamga bo'lgan munosabatini bildirsa, ijtimoiy dunyoqarash ijtimoiy guruhlarning tevarak atrofga bo'lgan munosabatlaridir. Bu jarayonlar ham o'zaro bog'liq, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydi. Har ikkala dunyoqarashning paydo bo'lishi tarixiy jarayonlarga bog'liq. Qadim zamonlardan boshlab dunyoqarashning tarixiy shakllari rivojlangan. Ular qatoriga mifologik, diniy, falsafiy dunyoqarashlarni olish mumkin.

Mifologik yoki afsonaviy dunyoqarash. Yuqorida ta'kidlaganimizdek dunyoqarash keng ma'noli tushuncha bo'lib, inson faoliyatini muayyan voqea va narsalarga qaratadi (bu so'z yunon tilidan olingan bo'lib, mifos-naql, rivoyat; logos-ta'limot ma'nolarini beradi). Mifologiya dunyoqarash sifatida eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan. Insoniy faoliyatlarning paydo bo'lishi bilan kishilik jamiyatining boshlang'ich davrida vujudga kelgan xalq og'zaki ijodi samarasi bo'lib, u ijtimoiy ongning shaklidir. Mifologik dunyoqarashning asosiy xususiyatlaridan biri bu tirik va o'lik tabiat o'rtasidagi munosabatlarning ajratilmasligidir. Bu jarayonlarning ikkalasi ham bir xarakterda talqin qilinadi. Qadim zamonlarda insonlar tabiat, jamiyat taraqqiyoti haqida jiddiy tasavvurga ega bo'lmaganlar. Ilmiy tahlil qilishning iloji bo'lmagan. Ishlab chiqarish qurollari mukammalashmagan. Shu sababli ham barcha kishilar tabiat, jamiyat to'g'risida o'zlari bilganlaricha turli naql va rivoyatlarni ayta boshlaganlar.

Voqelikni fantastik mushohada qilish, ongni paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq. Ongda qadimiy faoliyatlar xarakteri og'zaki xalq ijodi orqali aks ettirilgan. Ko'proq bu xalq og'zaki ijodida xudolar, afsonaviy qahramonlar, hodisalar obrazlari orqali ifodalangan. Shular orqali inson, tabiat, jamiyat hodisalari muhokama qilingan va xulosalar chiqarilgan, hatto ularning ma'lum bir qismi kundalik hayotga ham tatbiq etilgan. Afsonaviy dunyoqarash ham o'zining ijobiy tomonlariga ega. Chunki, mazkur qarashda ham, insonlarning voqelikka nisbatan axloqiy qarashlari, his-tuyg'usi, san'ati, estetik jarayonlari, borliqqa munosabatlari ifodalangan. Aniqrog'i, tabiat va jamiyat hodisalari noilmiy bo'lsa-da, badiiylashtirilgan. Afsonalar xarakteri ko'proq san'at orqali tushuntirilgan. Dunyoqarashning ana shu san'ati orqali ommaning shakllanishiga kuchliroq e'tibor qaratilgan.

Manbalardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, qadim zamonlarda insonlar yashin, dovul, suv toshqinlari, zilzila va boshqa tabiiy ofatlardan dahshatga tushib yashaganlar. Shu sababli, ular yer va osmon, undagi yulduzlarni, oy, quyosh kabilarni tirik jonzotlar, ayrim hayvonlarni esa muqaddas, deb bilganlar. Ularning ba'zilarini yaxshilikka chorlovchi, ba'zilarini esa yomonlik manbalari, deb tushunganlar. Qadimgi insonlar tasavvurida insonga nisbatan xayrihohlar va dushmanlar bo'lgan. Bular qatorida xayrihoh xudolar, ruhlar, devlar, jinlar, ajdarholar bo'lgan. Shular ta'sirida olamning paydo bo'lishi, undagi harakat va jarayonlar haqida tasavvurlar vujudga kelgan. Ana shu tasavvurlarda afsonalar: kosmos haqida, hayvonlar, qushlar, mahuqlar, qahramonlar, yaxshilik va yovuzliklar xususidagi fikrlar mujassamlashgan. Ularda insonlarni hayotni sevishi, har qanday qiyinchiliklarni yengishi, inson o'z mohiyat-mazmuni jihatidan ulug' ekanligi o'z aksini topgan. Shu bilan birga nur va zulmat yonma-yonligi tushuntirilgan. O'sha paytdagi kishilar yaxshilikni, baxt-saodatni, quyosh nuri va issiqlik orqali tasavvur qilsa, baxtsizlikni esa sovuqlik, zulmat manbai, deb tushunganlar. Ya'ni issiqlik baxt manbai bo'lsa, sovuqlik zulmat maskani sifatida tasvirlangan. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, olamni ikki qutbga ya'ni ofat keltiruvchilar va ofatga qarshi chiquvchilarga bo'lganlar. Bunday afsonalar xalq o'rtasidan mustahkam o'rin olgan bo'lib, keyinchalik zardushtiylikning «Avesto» kitobida qat'iy muhrlandi. Jumladan, yaxshilik olamiga Axura Mazda, yomonlik olamiga Axriman hukmron, deb ko'rsatilgan. Yomonlik va yaxshilik o'rtasidagi kurashlar Mitra, Anaxita, Kayumars, Jamshid, Gershasp, Elikbek va boshqa obrazlar faoliyati orqali tasvirlangan. Kurashlarda insonparvarlik, vatanparvarlik, tabiatni sevish, mehr-muhabbat sohalarida qahramonlik ko'rsatuvchi tamoyillar asos qilib olingan. Masalan, «Avesto»dagi Mitra obrazini oladigan bo'lsak, u

shunday kuchliki, unga dushman o'qlari o'tmaydi, Mitra o'tda kuymas, suvda cho'kmas, dushmanlarni yakson qiladigan buyuk qahramon.

«Biz qo'shinni jangga tayyorlaydigan, jangchilarni yig'adigan Mitraga, qo'shinni jangga moslab saf torttiradigan, yov safini titratib, lashkar boshida turib jangga kiradigan, hammadan kuchli, qudratli yo'lboshchiga sajda qilamiz...

Mitra aravada turib, suyakdan mohirlik bilan ishlangan, buqa tasmaidan tarang qilib tortilgan yoyidan minglarcha o'q uzadi. Uning o'qlari fikrday tez uchadi, fikrday tezlik bilan devlar boshiga yog'iladi... Mitra o'zining yaltiroq gurzisini ko'tarib yuradi, u gurzi yuz nishli, yuz baldoqli bo'lib, tez kelib uriladi, dushmanlarni parchalaydi. U hammadan kuchli qurol bo'lib, yaltiroq temirdan yasalgan va ustiga oltin qoplangan. Bu juda baquvvat qurolni, har qanday qurolni yakson qiladigan bu qurolni, u dast ko'taradi...»

Mitraning yordamchilari ham uning o'zi kabi qudratli pahlavonlardir. Shulardan biri Axura Mazda tomonidan yaratilgan to'ng'iz qiyofasidagi Vertragnadir: «Biz Mitraga sajda qilamiz, uning oldida Vertragna yugurib boradi. U kelishgan gavdali, o'tkir tishli, har qanday jonvorni bir tishlashda gumdon qiladigan ozuqa tishli to'ng'iz, juda haybatli, baquvvat, g'oyat sho'x, hujumdan toymaydigan, chopog'on, temir oyoqli, temir dumli, temir jag'li to'ng'izdir. U dadillik bilan yuguradi, dushmanlarni tilka-pora qiladi, ularni yyengib yo'q qiladi...».

Xalq ijodida afsonaviy obrazlar orqali kishilarning osoyishtaligi va baxt saodati uchun kurashilgan, fidokorlik ko'rsatilgan. Ana shunday qahramonliklardan yana biri XI asrda yashagan Asadi Tusiyning "Gershaspnoma"sida bayon qilinadi:

Bir ajdar kishilarga ko'p baxtsizliklar keltiradi, qabilaning hayoti xavf ostida qoladi. Qahramon Gershasp ajdarga qarshi jangga o'tlanadi,

ajdarning maskaniga qarab yo'l oladi. Gershasp tush chog'iga qadar ajdarni qidiradi, biroq uni topa olmaydi. U o't qalab ovqat pishirmoqchi bo'ladi. Ajdar shunchalik katta ekanki, Gershasp ancha vaqt uxlab yotgan ajdarning ustida aylanib yursa ham, uni payqamagan ekan va o'z o'chog'ini uning ustiga qurgan ekan. O't ajdarning badanini qizitibdi, ajdar vazmin qimirlay boshlabdi. Shundan keyingina Gershasp ajdar ustida kezib yurganini payqab olibdi. Lekin Gershasp vahimaga va sarosimalikka tushmabdi. U bu ulkan va dahshatli mahluqqa qarshi jang boshlabdi, qurollarini mohirlik bilan ishlatibdi, ajdarni yengib, kishilarni halokatdan qutqaribdi¹.

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. «Kitobi Jamshid», «Chistoni Elikbek», «Qirqqiz», «Qublandi Botir», «To'maris», «Bexistun», «Bundaxishn», «Denkard» kabi qadimiy manbalar fikrimizni tasdiqlaydi.

Ta'kidlash joizki, afsonaviy dunyoqarashda asosiy mavzu-insonlarning ma'naviy jihatlari ko'proq diqqatga tortilgan. Xayrli ishlar, mehnat qurollarining yaratilishi, hunarmandchilik, dehqonchilik kabi insoniy fazilatlariga katta ahamiyat berilgan. Shu bilan birga afsonalardagi voqealar o'sha paytdagi insonlar tomonidan haqiqiy-hayotiy voqealar, deya e'tirof etilgan. Chunki, ularning tushunchasiga, ajdodlar tomonidan yaratilgan afsonalardagi fikrlar turmushda bo'lgan voqealar kabi qabul qilingan. E'tirof etish kerakki, afsonalardagi jozibali fikrlar insonlarning borlig'ini his ettirib, barchaga ta'sir etgan. Voqealar shunday ta'riflanganki, ularning hayotiyiligiga shubha qolmagan. Yunon mifologiyasidagi xudolarning xudosi Zevs, dengizlar va daryolar xudosi Poseydon, hosildorlik va dehqonchilik manbai Demetra, muhabbat va go'zallikning xudosi Afrodita, donishmandlik, ilm-fan, san'at xudosi

¹ Gershasp obrazi xalq xotirasida saqlanib qoldi, u qayta-qayta ishlandi va yozma adabiyotdan o'rin oldi. yozuvchi Asadi Tusiy (Xlasr), shu afsonalardan foydalanib, o'zining "Gershaspnomna" asarini yaratdi.

Minera kabilar faoliyatining go'zalligi va odamiyligi, jonliligi bilan barchani lol qoldirgan.

Afsonalar o'sha davrlarda yashagan barcha kishilarning ichki va tashqi xususiyatlarini mujassamlashtirish bilan birga o'sha davrning falsafiy, siyosiy, huquqiy, badiiy tomonlarini ham aks ettira boshlagan. Binobarin, insonlardagi mazkur xususiyatlar, ya'ni diniy, falsafiy, siyosiy, badiiy sohalar mustahkam aloqada bo'lib, ularni bir-biridan aslo ajratib bo'lmas edi. Shu bilan birga voqealarni o'ta mubolag'alashtirish insonlarning hayotga bo'lgan qarashlarida shubhalanishga shart va sharoit yaratardi.

Markaziy Osiyo xalqlari og'zaki ijodiyoti juda qadimiy bo'lsada, shularning ta'siri ostida kelajakda, yangi ijodiy namunalar paydo bo'ldiki, bular «Alpomish», «Manas», «Go'ro'g'li» kabi doston va eposlar misolida maydonga chiqdi. Ushbu manbalar sinchiklab o'rganilganda ularda olamni bilishga, insoniy xislatlarini chuqurroq o'rganishga qaratilgan xatti-harakatlar seziladi. Bu esa o'sha davrlarda ham dunyoqarashni takomillashib borayotganligidan dalolat beradi.

Diniy dunyoqarash.

Afsonaviy dunyoqarashga nisbatan aniqroq bo'lgan dunyoqarash bu diniy dunyoqarashdir. Diniy dunyoqarash o'zining hayotiyiligi bilan farq qiladi. Diniy dunyoqarashda xudo bilan inson faoliyati ko'proq o'rin olgan. Ammo borliqdagi barcha mavjudot, harakat voqealarni ham diniy dunyoqarash qamrab olgan. Demak, diniy dunyoqarash deganda, voqelik taraqqiyotining ilohiy kuch, ya'ni xudoga bog'lab ifodalanishi tushuniladi. Zero, bu dunyoqarashda barcha tabiiy va ijtimoiy hodisalar mohiyatini ichki ziddiyat va o'zaro munosabatlardan emas, balki Ollohning qudrati natijasidan izlanadi. Mo'jizaviy kuchga intilish paydo bo'ladi. Diniy munosabatlar ko'proq diniy kitoblar: Qur'oni karim, hadislar, Tavrot,

Zabur, Injilda o'z aksini topgan. Diniy dunyoqarash ham to'satdan paydo bo'lmagan. Yakkaxudolik dinidan avval kishilar fetishizm (narsalarga e'tiqod) sehg'arlik, totemizm, animizm kabilarga sig'inganlar. Dinning kelib chiqishi haqida turli fikr va qarashlar bo'lgani singari, diniy dunyoqarashning ham kelib chiqishi haqida turlicha yondoshuvlar mavjud. Ba'zi birovlar diniy dunyoqarashning to'la shakllanishini sinfii jamiyatlarning paydo bo'lishi bilan bog'laydilar. Ba'zilar esa uni abadiy bo'lgan, deb e'tirof etishadi. Jumladan, quldorlik jamiyatini paydo bo'lishi bilan poleteizm, xalq, millat dinlari paydo bo'lib, feodalizm davrida esa jahon dinlari, buddizm (VI-V eramizgacha), xristianlik (eramizning I - asrida) islom (eramizning VII - asri) kelib chiqqan.

Diniy dunyoqarash diniy e'tiqodga asoslanadi. Bu degani ilohii mavjudotlarning mavjudligini e'tirof etish va unga ishonishdir. Masalan, diniy ta'limotlar diniy e'tiqodi o'ta kuchli bo'lgan kishilar tomonidan madh etilgan va etilib kelinayotir. Diniy fikrlarning barchasi Ollohning nomi bilan bog'langan. XI asrda (ba'zi adabiyotlarda 1119 yil, ba'zida 1136 yil, yana birida 1145 yilda tug'ilgan deb ko'rsatiladi) yashab ijod etgan shayx shoir va mutafakkir Muhammad Farididdin ibn Ibrohim shayx Attori Nishopuriyning «Ilohiynoma» asarining qanday boshlanib yozilganiga e'tiborni qaratsak, diniy e'tiqodning salmog'ini sezamiz. Chunki olim har bir hikoyatning boshlanishida Ollohga hamdu-sanolar aytib, o'z fikrini davom ettirgan.

Diniy dunyoqarash ko'proq dindorlar uchun o'ta muqaddas bo'lib hisoblangan va yuqorida keltirilgan mulohazalar sifatida asarlaridan o'rin olgan.

Diniy e'tiqodning tarixi ham juda uzoqlarga borib taqaladi. Diniy e'tiqod deganda faqat yakka xudolik emas, balki ko'p xudolik kabi boshqa

turdagi sig'inishlar ham nazarda tutiladi (fetishizm, sehrgarlik, totemizm, anamizm kabi).

Fetishizm-(portugalcha fetishizm - sehrgarlik) ibtidoiy jamiyatda paydo bo'lgan. Madaniy taraqqiyotning pastligi natijasida shakllangan bo'lib, o'sha davr talabidan kelib chiqqan. Insonlar narsalarda ham ijtimoiy holat faoliyatini izlaganlar. Tabiiy kuchlar narsalarda ham rivojlanadi, deb taxmin qilganlar va shu tabiiy narsalarga sig'inganlar. Qadimgi davrlarda kishilar fetishizmni shunday tushungan bo'lsalar-da marksistik ta'limotda uning mohiyati o'zgartirib tushuntiriladi. Ya'ni u tovar (mol – mulkga kapitalistlarning yondoshishi, deb tushuntirildi. Binobarin, kapitalistlarni tovarga sig'inishlarga boylik manbai), muqaddas bo'lganligi uchun uni mutlaqlashtirildi. Demak, davr o'zgarishi bilan fetishizm ham o'z mohiyatini o'zgartirib borgan.

Sehrgarlikka sig'inish Avstraliya, Janubiy va Shimoliy Amerika, Afrikada yashovchi qabilalar o'rtasida keng tarqalgan. Masalan, hayvonlarni ikkiga bo'lganlar. Toza va toza bo'lmaganlar. Ularning talqinida ba'zi hayvonlarni xudo o'z qudrati bilan saqlagan va ularni ovqat bilan ta'minlagan.

Totemizm – (toteman – so'zidan olingan bo'lib, hozirgi Shimoliy Amerika hindu qabilalaridan birining nomi). Ibtidoiy tuzum davridagi qadimiy dinlardan biri. Bu so'z birinchi marta Dj. Longo tomonidan XVIII asrda qo'llanilgan. Totemizmda ma'lum turdagi hayvon yoki o'simlik turlari bilan inson guruhlarining aloqasi borligi tushunilgan. Yo'q bo'lib ketgan hayvonlar belgilariga, ularning ajdodlariga sig'inganlar. Emishki, o'sha o'tib ketgan turlar insonlarni turli ofatlardan saqlagan.

Animizm – (lat – ruh, qalb) ham ibtidoiy jamoa davrida paydo bo'lgan. Hodisa va narsalarga, inson faoliyatiga ta'sir etuvchi ruh va his-tuyg'ularini animizm, deb yuritganlar. Animizmning kelib chiqish

sabablari bu tabiiy qiyinchiliklarga bardosh bera olmaslik, ilmiy bilimlarni yetishmasligidir. Tabiatdagi sir-asrorlarni bilmagan kishilar his – tuyg’u va ruhlarga ishonganlar.

Diniy dunyoqarashning shakllanishida asosan muqaddas dinlar-eramizdan avval (VI-V asrlarda) paydo bo’lgan buddizm, eramizning I asrida paydo bo’lgan xristianlik, VII asrda paydo bo’lgan islom dinlarining o’rmi, ayniqsa, salmoqli. Bu dinlar insonni ulug’lash borasida xudoga ishonishni birinchi o’ringa qo’yadi.

Diniy dunyoqarashda insonning his-tuyg’ulari ko’proq ahamiyatga ega. Hozirgi davrda dinning insonlarga ta’sirini hisobga olib, uning fan bilan aloqasini ko’rsatuvchi faylasuflar ham yo’q emas. Bunday qarash tarafdorlari diniy e’tiqod va fan insonni haqiqatga yetaklovchi sohalar, deb targ’ib qiladilar. Ularning fikricha, bu sohalar bir – biriga zid emas.

**Falsafiy dunyoqarash.
O’zbekistonda yangi
dunyo qarashni
shakllantirish va inson
tarbiyasi.**

Falsafiy dunyoqarash ham o’zining maxsus xususiyatlariga ega. Chunki, u nazariy tomonlarga ko’proq e’tiborni qaratadi. Falsafiy dunyoqarash olam, inson, jamiyat, tabiat haqidagi umumiy tasavvurlar va savollarga javob berishga intilgan jarayondir. Bu birinchidan, ikkinchidan esa falsafiy dunyoqarash insoniyatning milliy va umuminsoniy qadriyatlarini hisobga olib fan sifatida shakllangan. Shu ma’noda falsafaning predmeti haqida so’z yuritganda, e’tibor berilsa, dunyoqarash ta’rifi bilan aloqada ekanligini sezish qiyin emas. Falsafiy dunyoqarash oldingi tahlil qilingan dunyoqarashlardan yana shu tomoni bilan farq qiladiki, olam va uning turli jihatlariga haqida fikr yuritganda muammolarning qo’yilishi, ularni yechish usullari, predmeti, vazifasi butunlay boshqachadir. Shu bilan bir qatorda, falsafiy dunyoqarashda umumiylik va ilmiylik ham mavjud. Falsafiy dunyoqarashda, diniy

dunyoqarashdan farqli o'laroq, uning ob'ekti borliq, inson, jamiyat, zamon, vaqt muammolari bo'lib, ularga aniq dalillar yordamida yondoshib tushuntirishga intilinadi.

Falsafiy dunyoqarash jamiyat a'zolarini loqaydlikdan tozalashga harakat qiladi. Barcha shaxslarning hayotiy muammolarini yechib yashashga chorlaydi. Hayot qiyinchiliklarini, undagi ziddiyatlarni oldini olishga yordamlashadi. Shu ma'noda, ilmiy falsafa insonlar faoliyatida katta ahamiyatga ega. Sababi, ilmiy falsafa inson faoliyati haqida dalilli falsafiy fikrlarni o'rta qo'yadi. Uning yashashi mohiyatini yoritadi.

Ilmiy falsafaning markazida inson va jamiyat, tabiat yotadi. Ayniqsa, insonning yaratuvchi kuch ekanligini e'tirof etadi. Ilmiy falsafa olamning yaratilganligini, shu haqidagi g'oyalarni inkor qilishga intiladi. «Dunyoviy aql», «Dunyoviy mutlaq ruh», «Mutlaq g'oya»lar to'g'risidagi fikrlarni inkor qiladi. Chunki, ular, ilmiy falsafiy dunyoqarash tarafdorlarining fikricha, ilohiyotni bo'rttirgan holda talqin qiladilar. Ilmiy falsafa o'z faoliyatida, olam, undagi barcha jarayonlar, predmetlar doimiy harakatdagi materiyaning mahsuli ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Olam o'z qonuniyatlari asosida taraqqiy etadi, deb targ'ib qiladi. Ilmiy falsafa bilan shug'ullanuvchilar diniy ta'limotlardagi olam va odamni xudo yaratgan degan fikrni tanqid qiladi.

Ilmiy falsafa olamni bilish, uni xarakterlash mumkin, deb mulohaza qiladi. Insonning aql idrokini cheksiz, deb biladi. Ilmiy falsafa, falsafa yaratgan nazariy bilimlardan xulosa qilgan holda, barcha hodisalarning o'zaro munosabatini, aloqadorlik va bog'lanishlarni mantiqiy tafakkur yordamidan anglash mumkin, deb biladi. Ilmiy falsafaning ijobiy xususiyatlaridan yana biri shuki, u nazariya va amaliyotni birlikda tahlil qiladi. Ularni bir – biridan ajratmaydi. U ana shu birlik, aloqadorlik tamoyiliga amal qiladi.

Falsafiy dunyoqarash tafakkurlash jarayoniga e'tiborni qaratadi. Insonni ijod qilishga chaqiradi va shu bilan birga o'z mavzusini boyita boradi. Falsafiy dunyoqarashda insonning odob – axloqiga, qadriyatlariga jiddiy e'tibor beriladi. Falsafiy dunyoqarashda milliylik bilan umuminsoniylik mujassamlashgan. Falsafiy dunyoqarash orqali fikr yuritish oliy darajadagi umuminsoniy faoliyatlarni qadriga yetish ham demakdir. O'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'tmishda alloma faylasuflar tomonidan aytilgan va ma'naviy meros qilib qoldirilgan falsafiy fikrlarda, da'vatlarda umuminsoniylik xislatlari mujassamlashganki, ular o'z mohiyati jihatidan axloq va tarbiyaviy jihatlar negizini tashkil qiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, inson faoliyatida dunyoqarash muhim ahamiyatga ega. Shu sababli hozirgi zamonda O'zbekiston fuqarolari, ayniqsa, yoshlari yangicha fikrlashlari, yangicha dunyoqarashga ega bo'lishlari davr talabidir. Hayot to'xtab qolmas ekan, inson faoliyati ham, jamiyat faoliyati ham o'zgarib boradi. O'zbekistonda huquqiy demokratik, adolatparvar jamiyat qurilar ekan, unda yashaydigan barcha insonlar hayot imkoniyatlaridan bahramand bo'lishga haqlidirlar. Buning uchun o'zbek xalqi yangi falsafiy dunyoqarash bilan qurollangan bo'lishi lozim. Bu dunyoqarash sobiq sovet tuzumi dunyoqarashidan mutlaqo farq qilishi-sifat jihatidan yangilanishi tabiiy bo'lishi kerak. Ma'lumki, Sobiq tuzumda ko'p fikrlilik, hur fikrlilik uncha ham qo'llab-quvvatlanilmagan. Tashabbuskorlik, ijodkorlik qilgan shaxslar shubha ostiga olinar edi. Ijod va tashabbuskorlik bilan dunyoga kelgan fikr va amaliy faoliyatlar ming chig'iriqdan o'tkazilgan. O'tganda ham byurokratlar, amaldorlar qo'lida yillab yotar edi. Inson tafakkuri nazar-pisand qilinmasdi. Dunyoqarash yagona kommunistik mafkuraga bo'ysundirilgan edi. Shu sababli insonlar tor dunyoqarash doirasida fikr yuritar edilar. Falsafaning milliylik jihatlarini haqida baralla fikr yuritganlar «partiya va hukumatga» qarshi bo'lib chiqar

edilar. Sobiq tuzim yemirilganda bunday yondoshishlarning loyqa jihatlari ko'zga tashlandi. Respublikadagi ilg'or fikrlilar marksistik falsafa hayotni buzib talqin qilganligini seza boshladilar. Ammo onda sona ba'zi fikri tor odamlar falsafadan voz kyechish kerak, degan xom-xayollarni o'rtaga qo'yib, o'z milliy falsafasini ham o'sha falsafaga qo'shib qo'yaqoldilar. Bunday yondoshish nonko'rlik bo'lar edi. Asrlar davomida shakllangan falsafaga "xanjar" urilardi. To'g'ri, markscha – lenincha falsafani muqaddas g'oyaga, hatto, diniy holatga tushirib qo'yilgan edi. Ammo, bundan to'g'ri xulosa qilish zarur. Demak, falsafaga yangicha yondoshish davr talabidir.

Tayanch so'z va iboralar:

Dunyoqarash, diniy dunyoqarash, falsafiy dunyoqarash, ilmiy-falsafiy dunyoqarash, mifologiya, diniy, dunyoviy ilm, yangi falsafiy dunyoqarashni shakllantirish, xalq og'zaki ijodi, individual va ijtimoiy dunyoqarash, komil inson tarbiyasi, buddizm, xristianlik, animizm, totemizm, fetishizm.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Qisqa ifodalangan o'tkir fikrlar hayotni yaxshilashga ko'p xizmat qiladi».

Mark Tuly Sitseron – Rim notig'i va faylasufi.

«Fikr va hikmatli so'zlar, xonani bezab turgan gul singari ko'ngilni bezaydi».

E. Kapiiev.

«Lo'nda fikrlarning yaxshiligi shundaki, ular jiddiy kitobxonni o'zicha o'ylashga majbur etadi».

Lev Nikolaevich Tolstoy – rus yozuvchisi.

Mavzuga oid test savollari:

Dunyoqarash nima?

- a) dunyoqarash – kishilarning ob’ektiv olamning tarixi, rivojlanishi va mavjudligiga bo’lgan shaxsiy munosabatlaridir;
- b) dunyoqarash – madaniyatning bir turidir;
- v) dunyoqarash – diniy e’tiqoddir;
- g) dunyoqarash – ilmlar yig’indisidir;

Dunyoqarashning qanday tiplari bor?

- a) afsonaviy, diniy, falsafiy, ilmiy – falsafiy;
- b) tabiiy, ilohiy;
- v) dunyoviy, ob’ektiv, sub’ektiv;
- g) dunyoqarashning tiplari yo’q;

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Qur’oni karim (Abdulaziz Mansur tarj). T.: 2001 y.
2. Karimov I. A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: «O’zbekiston», 2000 y.
3. Karimov I. A. O’zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: «O’zbekiston», 1996 y.
4. Karimov I.A. Istiqloq va ma’naviyat. T.: 1994 y.
5. Jalolov A. Mustaqillik mas’uliyati. T.: 1994 y.
6. Gunnar Skirbekk, Nils Gile – Falsafa tarixi. T.: «Sharq», 2002

y.

4 bob. Mustaqillik va falsafiy dunyoqarashning yangilanish zarurati.

Ijtimoiy taraqqiyot va falsafiy tafakkurning aloqadorligi. Falsafiy tafakkurning ijtimoiy jarayonlardan oldin ketishi yoki ortda qolishi.

Ma'lumki ijtimoiy taraqqiyot o'zining ko'hna va murakkab tarixiga ega. Ijtimoiy taraqqiyot jamiyatning bir butunligini ta'minlaydigan vositadir. O'z navbatida, jamiyat rivojlanish yo'liga

kirgandan so'ng o'z o'rnida to'xtab qolmagan va qolmaydi ham. Bu falsafaning nazariy ko'rsatmalaridan biridir. Jamiyat taraqqiyoti ham boshqa sohalarda bo'lgani singari oddiylikdan murakkablikka, pastdan yuqoriga qarab rivojlanadi. Rivojlanish taraqqiyotda eski asosida nimadir yangidan paydo bo'lishi, nimadir yo'q bo'lib, o'z shaklini yo'qotib, boshqa shaklga o'rmini bo'shatib berishi demakdir.

Jamiyatda insonlar, ijtimoiy guruhlar harakatlanadi. Taraqqiyot g'ildiragini shular aylantiradi. Insonlar singari jamiyat ham o'z oldiga turli maqsadlarni qo'yadi. Insonlar shu maqsadlar orzusida harakat qilib, taraqqiyotning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga ko'tariladi. Bunga misol, dunyo mamlakatlarining yagona yo'l bilan rivojlanmayotganligidir. Har bir mamlakat o'zining tanlagan yo'lidan taraqqiyot sari intilmoqda. Shu sababli har bir mamlakat falsafaning umumiy mohiyatidan ajralmagan holda konkret sharoitni hisobga olib, o'z falsafasiga e'tiborni qaratayotir. Natijada umuminsoniyat yaratgan falsafani rivojlantirishga ham o'z hissasini qo'shayotir. Bunday jarayon dialektik xarakterga ega. Dialektika tarixiy bo'lsada, u ham zamonaviy ijtimoiy jarayonlarga bog'liqdir. Jamiyatning o'zgarishi insonlar dunyoqarashini ham, qamrab oladi. Ammo, falsafiy tafakkur borliqqa nisbatan nisbiy mustaqildir. U borliqqa, taraqqiyotga, rivojlanishga qaraganda olg'a ketishi yoki orqada qolishi mumkin. Sababi, ijtimoiy taraqqiyotni umumiy jihatdan oldindan ayta

bilish, uning qonunlarini belgilash falsafa faniga xosdir. Ana shu o'ringda aytiladiki, falsafa fani ijtimoiy borliqdan, ijtimoiy taraqqiyotdan, nisbatan orqada qolishi yoki oldinga ketishi mumkin. Falsafaning mazkur xarakteri har bir davrning barcha fanlari, ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlarning faoliyatiga ham bog'liqdir. Ushbu jarayonlar qanchalik jiddiy yoki sayoz darajada bo'lishi falsafaning rivojlanishi yoki inqirozga yuz tutishiga olib keladi. Aynan shu holatda falsafa jamiyatni to'g'ri talqin qilishi yoki qilmasligi mumkin. Aslida ham falsafiy tafakkurning rivojlanishi nihoyatda murakkab jarayon, jamiyat taraqqiyotini istagan paytda o'zgartirib bo'lmaganidek, falsafa tafakkurini ham istagan paytda o'zgartirib bo'lmaydi. Shu munosabat bilan aytish joizki, hozirgi paytda O'zbekistonda kechayotgan o'zgarishlarni, umumiy rivojlanishni falsafiy tahlil qilish ma'lum darajada orqada qolmoqda. Demak, ijtimoiy taraqqiyotga nisbatan falsafiy tafakkur orqada qolayotir.

Binobarin, ro'y berayotgan kashfiyotlar, umumjamiyat o'zgarishlarini tahlil qilish uchun ilmiy salohiyat yanada oshishi lozim. O'tmishdagi tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini chuqur o'rganish, ularning inson faoliyatida tutgan o'rmini baholab, ilmiy falsafiy xulosalar chiqarish uchun mutasaddilar ish olib bormog'i lozim.

Jamiyatning burilish nuqtalarida falsafiy tafakkur muhim rol o'ynagan. Jumladan, Aleksandr Makedonskiy imperiyasi Aristotel va uning shogirdlari ta'limotlariga suyangan holda faoliyat yuritgan bo'lsa, XVIII – XIX asrda takomillashgan German - Prussiya qirolligining taraqqiy etishida G. Hegel falsafasi ma'lum miqdorda ta'sir etgan. Mamlakatlar hayotida falsafiy tafakkur yetakchi o'rinlarni egallab kelgan. O'rta Osiyo faoliyatida Amir Temur faoliyatining, uning birlashgan davlatchiligining tashkil topishida islom falsafasi ham jiddiy ta'sir etgan. Amir Temurning islom falsafasining o'zida mukammal singdirilganligi

tufayli tengi yo'q yutuqlarni qo'lga kiritgan. Zero, falsafiy tafakkur o'zining serqirraligi tufayli olam va jamiyat haqida bir butun tushuncha berishi barcha uchun faoliyat asosidir.

Istiqlol va falsafiy dunyoqarash o'zgarishining zarurati. Mafkuraviy bo'shliqning paydo bo'lishi va to'ldirilishi.

Falsafiy jarayon ham kundalik o'zgaruvchi jarayon emas. Falsafiy dunyoqarash vaqt o'tishi bilan ijtimoiy taraqqiyotdan kelib chiqib zaruriyatga aylangan. Shu o'rinda aytish mumkinki, shaxsiy falsafiy dunyoqarash jamiyat falsafiy dunyoqarashiga nisbatan tez o'zgarishi mumkin. U ham, ba'zida hayotiy zaruratga bog'liq. Jamiyatdagi falsafiy dunyoqarash asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Chunki, ijtimoiy taraqqiyotning turli tomonlari bilan rivojlanish va o'zgarishlarga bog'liq. Ana shunday o'zgarishlar XX asrning oxirida O'zbekistonda ham ro'y berdi. O'zbek xalqi SSSR tarkibidan chiqib ozodlikka, mustaqillikka erishdi. Mustaqillikka erishgan mamlakat o'z maqsadlarini ro'yobga chiqarish yo'llarini izlay boshlaydi. Ezgu niyatlarni amalga oshirish uchun mamlakat aholisi ruhiyatini ko'tarish, yangi g'oyalarga intiltirish va safarbar etish zaruriyatga aylandi. Bu barchada ishonch uyg'otish, bunyod etilajak jamiyatni aniq tasavvur qilish imkoniyatini shakllantirish bevosita falsafiy tafakkur bilan bog'liq. Jamiyat tafakkurining o'zgara borishiga xizmat qiladigan yangi falsafiy ta'limot o'z-o'zidan zaruratga aylandi.

Zamonaviy o'zbek falsafasida mustaqillik tafakkuri yanada rivojlangan va ustuvor mavqelikka ega bo'lishi katta ahamiyat kasb etadi.

Prezident I. A. Karimovning fikricha mustaqillik tafakkuri tushunchasining aynan mazmun va mohiyati quyidagicha bo'lishi kerak:

O'zbekistonning istiqboli va istiqloli haqida qayg'urish;

O'zining va o'z xalqining, vatanning qadru-qimmatini, or-nomusini anglab, uni himoya qilish;

Yuksak g'oyalar, yangi fikriy kashfiyotlar, niyatlar og'ushida mehnat qilib, iste'dodi, bor imkoniyatini, kerak bo'lsa, jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etishdir (asarlar 3-tom, 34–bet).

Ushbu mulohazada O'zbekiston fuqarosining har birini faoliyatiga taalluqli jarayon yotadiki, uni har qanday o'zbek fuqarosi o'zida mujassamlashtirishi lozim. Hozirgi paytda mustaqillik tafakkurini yanada mustahkamlash davr talabiga aylangan. Zero, mustaqillik tafakkurisiz kelajakka ishonch bilan qarash xavf ostiga qoladi.

Mustaqillikni mustahkamlash har bir O'zbekiston fuqarosining jiddiy vazifasidir. Buning uchun, albatta, falsafiy qarashni mafkuraviy qarash bilan aloqasini mustahkamlash zarur. Jamiyat qurilishida mafkuraviy bo'shliq bo'lmasligi taqozo etiladi. Mafkuraviy bo'shliq bor joyda loqaydlik yoki turli tomonga og'ib ketish tendensiyalari paydo bo'ladi. Natijada taraqqiyotga, ya'ni olg'a qarab borishga putur yyetkaziladi.

Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida ana shunday bo'shliqni yo'q qilish maqsadida O'zbekiston Prezidenti tomonidan bir talay tamoyillar va millat taraqqiyotining nazariy asoslari o'rtaga tashlandiki, ularni falsafiy tahlil qilish natijasida Respublikaning barcha sohalarida barqaror rivojlanishga, eng muhimi tinchlik – millatlararo totuvlikka erishildi. Shu o'rinda aytish lozimki, «Milliy tiklanish konsepsiyasi», «Milliy taraqqiyot konsepsiyasi», «Yangi jamiyat qurish konsepsiyasi» qurilayotgan yangi jamiyatning asosiy negizlarini tashkil etadi. Milliy tiklanish, milliy taraqqiyot yangi jamiyat qurish konsepsiyalari nafaqat o'zaro bog'liq, balki, bular milliy mafkura bilan ham aloqadadir. Mazkur konsepsiyalarni hayotga tatbiq etishda har bir shaxs mafkura bilan qurollangan bo'lishi lozim. Mafkurasiz shaxs va jamiyat hayotda o'z o'rnini topa olmaydi, ayniqsa, milliy mafkurasiz yashay olmaydi. Milliy

mafkura har qanday millatni birlashtiradi, unga kuch bag'ishlaydi. XX asrning oxiri XXI asrning boshlarida dunyo bo'ylab bu jarayonga katta e'tibor qaratilayotir. "Mafkura poligonlari yadro poligon" laridan ustun bo'la boshladi. Mafkuraviy jarayon bu iqtisodiy yoki qandaydir moddiy jarayon emas, balki ko'zga ko'rinmaydigan qandaydir ilohiy kuchga o'xshaydigan sohadir. Shu sababli ham "shunday bir vaziyatda odam o'z mustaqil fikriga, sobit e'tiqodiga, o'zi tayanib yashaydigan hayotiy – milliy qadriyatlarga, shakllangan dunyoqarash va mustahkam irodasiga ega bo'lmasa, har turli mafkuralarning bosimiga, ularning goh oshkora, goh pinhona ko'rinishidagi tazyiqlariga bardosh berish amri mahol" (I. A. Karimov). Bas shunday ekan, mafkura masalalariga loqaydlik qilib bo'lmaydi. Chunki bu jarayon istiqlol mafkurasining shakllanishiga ta'sir etadi.

Hozirgi davrda dunyo mintaqalarida turli o'zgarishlar bo'lib turibdi. Bu o'zgarishlar yashin tezligida barchaga tarqaladi. Zamonaviy texnika buni zudlik bilan amalga oshiradi. Natijada hayotga loqayd bo'lmagan inson, bu voqealarni "menga aloqasi yo'q", deb qarab o'tirmaydi. Tezlik bilan o'z munosabatini bildiradi. Ana shu paytda milliy mafkuraning ahamiyati oshadi. Bunday paytda g'oyalar, fikrlar kurashi paydo bo'ladi. Natijada qurol bilan emas "g'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin" (I. A. Karimov). Bu kurashda qaysi mafkura kuchsizligi yoki kuchliligi seziladi va hayotdan o'rin oladi. To'g'ri, mafkura bir fikr, ikkita jumla bilan birdan, to'satdan shakllanmaydi, balki u uzoq muddatda zaruriyat asosida asta-sekinlik bilan shakllanadi. Shu bilan birga uning shakllanishida falsafiy qarashlar yordamga keladi. Dunyoqarash ishga tushadi. Real hayotdan kelib chiqib mafkura ham shakllanadi. "mafkurani shakllantirish jarayonida avvalambor mamlakatning bugungi hayoti,

o'tmishi, kelajagi, butun taqdiri uchun qayg'uradigan, Vatan qismatini o'z qismati, deb biladigan keng jamoatchilikning ilg'or dunyoqarashi va tafakkuriga asoslanish lozim" (I. A.Karimov). "Sodda qilib aytganda, jamiyatimizning mafkurasi shu jamiyatning tayanchi bo'lishi oddiy inson va uning manfaatlarini ifoda etishi xalqimizning bexatar, tinch-omon, farovon, badavlat turmushiga erishish uchun kuch-g'ayrat manbai bo'lishi lozim" (I. A.Karimov). Mustaqil O'zbekistondagi falsafa ana shu ta'kidlangan g'oyalar asosida jamiyatni rivojlanishini tahlil qilishi va o'z xulosalarini chiqarishi davr talabidir.

Falsafiy dunyoqarashni o'zgarishida ta'lim-tarbiya jarayonining ahamiyati. Jahon falsafasining asosiy yo'nalishlari.

Falsafiy dunyoqarashni o'zgarishi, ayniqsa, ta'lim- tarbiyaga bog'liq. Tarbiya esa oilada, bolalar bog'chasida, maktabda, oliygoh va jamoalarda olib boriladi.

Demak, dunyoqarash ana shu muassasa va jarayonlar orqali shakllanadi. Tarbiyaning shakli-shamoyili turlicha bo'lsa-da, mustaqillikni mustahkamlaydigan asosiy tarbiya bu axloqiy tarbiyadir. Axloqiy tarbiyaning jamiyatda tutgan o'rni, ayniqsa, beqiyosdir.

Jamiyat taraqqiy etgani sari axloqiy munosabatlarga e'tiborni kuchaytirish ehtiyoji tug'ilayotir. Sababi, biron mamlakat yoki jamiyat ma'naviy-ma'rifiy imkoniyatlarini rivojlantirmay, hamda mustahkamlamay turib, o'z kelajagini tasavvur eta olmaydi. Ma'lumki, mamlakatimizda asrlar mobaynida ajdodlarimiz yaratgan mahalliy, milliy, diniy, madaniy qadriyatlarimizni yanada rivojlantirish uchun yangi sharoit hamda imkoniyatlar paydo bo'ldi. Bu qadriyatlar shunday qadriyatlariki, undan kelajakda ham avlodlar oziq oladi, bahramand bo'ladi. Chunki, bu qadriyatlar hayot larzalaruyu, chig'iriqlaridan o'tib, insonlar hayotidan mustahkam o'rin olgan, singib ketgan. Ular olam uzra tengi yo'q jamiyat hayotini axloqiy jihatdan belgilashga qodir qadriyatlardir. O'zbek xalqi esa

bu qadriyatlarining manbai sifatida turli jamiyatlar taraqqiyoti mobaynida shakllandi, o'zligini tanidi, boshqa xalqlarga namuna bo'ladigan darajada yuksaldi. Ma'lumki, jamiyat rivojlanishi insonlarning axloqi, odobi, aql-idroki, halol mehnati mamlakat boyligi asosida olg'a qarab boradi. Demak, axloqiy normalarni rivojlantirmay, mamlakat taraqqiyotini yuksaltirish amrimahol bo'ladi. Aslida mamlakatimiz azaldan insoniyat tafakkuri boyligiga katta hissa qo'shib kelgan. Davrlar mobaynida xalqimizning yuksak ma'naviyat, adolatparvarlik, insonparvarlik, ma'rifatparvarlik kabi noyob fazilatlarini sharq falsafasi va islom ta'limoti bilan mustahkam aloqada rivojlandi.

Falsafiy qadriyatlar tarkibidagi axloq mezonlari tarbiyaning negizini tashkil etgan. Tarbiya jarayonisiz jamiyat, jamiyat bo'la olmaydi. Tarbiya esa axloqiy fazilatlarni singdirishdan boshlanadi. Tarbiya singdirilishidan inson komillikka qarab boradi.

Komillik o'z-o'zidan paydo bo'lmay, balki, inson yashagan jamiyatga, muhitga bog'liqdir. Jamiyat, muhit esa, insonlar munosabatidan, o'zaro aloqasidan iboratdir. Binobarin, axloqiy jarayonlar shu munosabatlarda shakllanadi, tarkib topadi. Bu munosabatlar qanday bo'lsa, tarbiya ham shunday bo'ladi.

Shunday ekan, jamiyat oldidagi o'ta muhim masala bu tarbiyaviy sohalarning samaradorligini oshirishdir. Tarbiya davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylanmog'i lozim. Mustaqillik yillarida bu muhim masala yuzasidan birmuncha ishlar amalga oshirildi. Ta'lim sohasida va kadrlar tayyorlashning yo'nalishlari bo'yicha qaror va qonunlar qabul qilindiki, hozirgi kunda shu qaror va qonunlar asosida zamonaviy dastur va darsliklar, qo'llanma va ko'rgazmali qurollar ishlab chiqilib, hayotga tatbiq qilinayotir. Albatta, qilingan va qilinayotgan ishlar "ummondan bir tomchi" xolos. Zero, komil insonlarga xos bo'lgan tuyg'u va xislatlarni

avloddan-avlodga o'tkazish uchun misli ko'rilmagan ish va vazifalar amalga oshirilishi darkor. Erkin, o'z haq-huquqlarini ochiq biladigan, o'z salohiyati, aqliga ishonib yashaydigan, shu bilan birga jamiyat manfaatini o'z shaxsiy manfaatlari bilan uyg'un tarzda ko'radigan yetuk insonlarni tarbiyalashdan iborat vazifa falsafa fani oldida ham ko'ndalang bo'lib turibdi.

Mustaqillik yillarida ijtimoiy fanlarni o'rganish o'ta muhim bo'lib, bu fanlar insonlarda dunyoqarshni o'zgartirishga yordam beradi. Shu sababli ham ijtimoiy – gumanitar fanlar ichida falsafa fani alohida o'ringa ega. Fanlarning metodologiyasi sifatidagi o'rni jiddiy ahamiyat kasb etadi.

Faylasuf professor – o'qituvchilar chuqur nazariy – amaliy bilim o'chog'i bo'lishi, boy hayotiy tajribaga, keng dunyoqarashga ega bo'lishi, dunyoviy bilimlarni o'zida mujassamlashtirgan, donolikka yaqin bo'lgan inson bo'lishi, qalblarga «o't» yoqishi bilan ajralib turadigan, o'z vazifasini tushungan fidoyi kishilar bo'lishi lozim. Demak, falsafa fanlari o'qituvchilari ko'proq tarbiya bilan ham shug'ullanganligi uchun uyidan chiqayotganidayoq o'ziga yana bir bor nazar tashlab, o'z maqsadi ustida bosh qotirishi, auditoriyaga kirganda qaysi sohalarga jiddiy e'tiborni qaratishi kerakligi haqida o'ylashi lozim. Uning fikrida o'z darsining samaradorligi markaziy o'rinni olishi kerak. Chunki, talaba yoki o'quvchi o'qituvchining kiyinishi, yurish–turishidan tortib, ma'ruzasi ta'sirchanligi va uning xulosalariga, olgan misollariga e'tiborni qaratadi. Shu o'rinda faylasuf talaba yoki o'quvchida zaruriy fikrni qanday qilib mustahkam singdira olishi haqida o'ylashi ayni muddaodir. Tevarak atrofdagi salbiy oqibatlarning ildizi nima ekanligini, bu salbiy oqibatlarning kadrlar faoliyatidagi zararlarini ta'sirli qilib uqdirish ustida fikr yuritmoq kerak. Zero, I. Karimovning «Nega endi sho'ro hukumati o'z soxta g'oyalarini omma ongiga singdira olardiyu, biz esa xalqimizning asl manfaatlarini

ifodalaydigan, uning farovon turmushi va baxtli kelajagi uchun xizmat qiladigan haqqoniy milliy g'oyamizni odamlarimiz qalbiga singdira olmaymiz?», degan fikriga amal qilib ishlashi zarur. Buning uchun faylasuf o'zining nutq mahorati, so'zlarining ta'sirchanligi, mavzuning hayotiy va siyosiy misollarga boyligini dilidan bir karra o'tkaza, foydali bo'lmasmikin. Nega, axir turli to'y va boshqa marosimlarga borganimizda diniy ulamolarimizni, imomlarimiz va dinimizga oid ishlar bilan shug'ullanuvchi kishilarimizni birinchi navbatda davranning to'riga taklif qiladilar. Shu munosabat bilan taklif qiladilarki, nafaqat dinimizning muqaddasligi uchun, balki ularning so'zlari ta'sirchan, o'tkir, mantiqan boy, so'z boyligi ko'p, tekinox'r (parazit) an'anaviy so'zlarni ishlatmasligi, ravon gapirishi, odamlarni o'zlariga jalb qilishning omilidir. Islom dinini targ'ib qilish juda murakkab kechgan VI- VII asrlarda sahobalar faoliyatini eslaydigan bo'lsak, shuning o'zi ham kifoya. Chunki, ular ana shunday oliyanob xislatlarga ega bo'lganlarki, shuning uchun ham ularning ta'sirchan targ'iboti natijasida islom dinini qabul qiluvchilar kun sayin osha borgan.

Hozirgi dunyoda fanlar taraqqiyoti avjiga chiqqan bir davr bo'lib, ular falsafa faniga ham o'z hissasini qo'shib kelayotir. Shu munosabat bilan jahon falsafasida yangi–yangi yo'nalishlar (germenevtika, mantiqiy pozitivizm, tanqidiy ratsionalizm, fenomenologiya, ekzistensializm, stsientizm, universalizm, psixoanalizm, pragmatizm, freydizm) paydo bo'ldiki, ular o'z faoliyatini ko'proq inson va jamiyat taraqqiyotiga qaratdilar.

Bu yo'nalishlar zamon talablaridan kelib chiqib inson va jamiyatni falsafiy tahlil qilishga kirishdilar. Jumladan, germenevtika tarafdorlarining tushuntirishicha, tabiatshunoslik fanlari tabiat hodisalarini tushuntirishga intiladi. Gumanitar fanlar esa, inson haqidagi sohalarni izlashga harakat

qiladi. Tabiiy va gumanitar fanlar sifat jihatidan turli ob'ektlarni o'rganadilar. Turli usullarga ega. Insonlar til bilan bog'liq bo'lib, o'zaro ta'sir va shu ta'sirni ta'minlaydigan soha ya'ni hermenevtikani fanlarning fani, deb ifodalaydilar. Ularning fikricha, faqat hermenevtika ijtimoiy antropologiyani mukammal tasvirlaydi.

Dekonstruktiv yo'nalishning fikricha, tahliliy falsafani rivojlantirish lozim. Chunki, barcha predmet va hodisalar mukammal tahlilga muhtoj. Lekin falsafa hukm chiqarishga qodir emas, degan e'tiqodda turib, ko'proq «taklif qilish», «ishora qilish» va fikr bildirishning boshqa muqobilardan foydalanish lozim deyiladi, u ta'limotda.

Ekzistensialistik (mavjudlik) falsafiy oqim falsafasining asosiy xususiyati har bir individning o'z hayoti chegarasini anglab berishga qaratilishi kerak. Har bir shaxs o'z o'limiga muqarrar ekanligini tan olishi, o'zining hayotiga turtki bo'ladi. Bu holatni tushunish uchun falsafiy tafakkurga ega bo'lishi kerak. Jumladan, ekzistensialist Sartr fikricha, inson mavjudligi uchun o'z mohiyatidan avval paydo bo'lgan. Inson mavjud ekan, u ozoddir, erkindir. Ozodlik va erkinlikni inson tanlashi zarur.

Fenomenologiya (mazmuni: fenomenlar yoki hodisalar- nazariyasi) hodisa va voqealarni qanday bo'lsa, shundayligicha ta'riflaydi.

Fenomenologiya oqimi faqat tabiiy fanlar taraqqiyotini, undagi dalillarni e'tirof etadi. Falsafiy fikrlarni ikkilamchi deb tushuntiradi.

Freydizm esa insonlarni seksuallik faoliyatiga e'tiborni qaratadi va barcha insonlarni rivoji hamda harakati shu jarayondan boshlanishini tushuntiradi.

Ko'rib turibmizki, hozirgi davrda falsafiy yo'nalish va oqimlar talaygina. Shu sababli ham falsafiy dunyoqarashni shakllantirish o'ta mushkul. Lekin, yoshlarning bilim-saviyasi qanchalik o'tkir bo'lsa, bu

yo'nalish va oqimlarning mohiyatini tezda tushunib etadilar. Shunday ekan, yo'nalishlar faoliyati bilan qiziqish davr talabi. Ularni o'rganish natijasida yoshlar kamoloti yanada yuksaklikka ko'tariladi.

Tayanch so'z va iboralar:

Ijtimoiy taraqqiyot, tarixiy va ijtimoiy jarayon, falsafiy tafakkur, istiqlol va falsafiy dunyoqarash, mafkuraviy bo'shliq, yangi mafkura, falsafiy dunyoqarash o'zgarishi va yoshlar kamoloti, jahon falsafasi, «g'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish».

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«O'zini hurmat qilmagan hech bir kishi baxtli bo'la olmaydi».

Jan Jak Russo – fransuz mutafakkiri.

«Sen haqingda qanday fikrda bo'lishlaridan qat'iy nazar o'zing to'g'ri deb bilgan ishingni qil. Tanbehga ham maqtovgga ham birdek beparvo bo'l».

Pifagor – yunon faylasufi.

«Odamlar nima desa deyaversinlar, o'z yo'lingdan qolma».

Dante Aligeri – italyan shoiri.

Mavzuga oid test savollari:

Fuqarolik jamiyatining eng muhim belgilari qaysilar:

- a) qonun ustuvorligi, shaxs kamoloti uchun shart-sharoit, inson erkinligi uchun ijtimoiy makon;
- b) ko'ppartiyaviylik, markazlashgan davlatchilik va tenglik;
- v) milliy manfaatlar ustuvorligi, sinfiy tabaqalanishning zarurligi;
- g) to'g'ri javob yo'q;

Prezident I. A. Karimovning qaysi asarida diniy ekstremizm va fundamentalizm to'g'risida mukammal to'xtalib o'tilgan?

- a) «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin»;
- b) «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li»;
- v) «Buyuk kelajak sari»;
- g) «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...»;

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...: T.: «O'zbekiston» 1997 y.
2. Karimov I. A. Istiqloq va ma'naviyat. T.: «O'zbekiston» 1994 y.
3. Mustaqillik izohli ilmiy ommabop lug'at. T.: "Sharq". 1998 y.
4. Rahmatov O. Ogohlik muqaddas burch. T.: 2000 y.
5. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. T.: 1994 y.
6. Vatan va millat muqaddasdir. T.: 1996 y.
7. Fayzullaev O. Falsafa va fanlar metodologiyasi. T.: 2006 y.
8. Salimov Yu.G. O'zbekiston mustaqilligi sharoitida tarbiyaning milliy xususiyatlari. (Sotsiologiya.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2006 y.
9. Choriev S. Siyosiy yetuk shaxsni shakllantirish muammolari. (F.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2006 y.

Ikkinchi bo'lim

Falsafa tarixi va tarix falsafasi

1 bob. Qadimgi sharq va antik dunyo falsafasi

Jahon sivilizatsiyasining bir butunligi va rang-barangligi. Osiyotsentrizm va Yevropatsentrizm.

Insonlar faoliyatidagi sivilizatsiya kishilik jamiyati paydo bo'lgandan boshlab rivojlangan.

Sivilizatsiya madaniyat so'zining sinonimi sifatida ham talaffuz etiladi. Shu sababli sivilizatsiyani moddiy ishlab chiqarish bilan ham bog'lash o'rinlidir.

Dunyo mamlakatlaridagi o'zgarishlar xalqlar o'rtasidagi munosabatlar jahon sivilizatsiyasini tashkil qiladi. Dunyodagi barcha xalqlar jahon sivilizatsiyasini taraqqiy qilishga o'z hissasini qo'shadi.

Ma'lumki, XX asrning oxirida insoniyat juda ko'p yangiliklarni kashf etdi. Bu kashfiyotlarni biror xalq faoliyati bilan bog'lab, tor ma'noda tushunish noto'g'ridir. Kashfiyotlarning minglab qirralari borki, bu qirralar qanday bo'lmasin u yoki bu xalq faoliyatiga taalluqli. Umumiy madaniyatni ko'tarishda Yevropa, Osiyo, Afrika va Amerika xalqlari ham o'z hissalarini qo'shganlar. Umumjahon sivilizatsiyasiga turli dinlar ham o'z hissasini qo'shib kelayotir. Inson faoliyati ko'p qirrali bo'lganligi bois madaniyatning ham qirralari beqiyos. Bu qirralar bir mamlakatda bir vaqtning o'zida rivojlanmaydi. U asta-sekinlik bilan uzoq davrlar ichida rivojlanadi. Shu asosda insonlarning dunyoqarashlari ham rivojlanadi, o'zgarib boradi. Sivilizatsiya mintaqalarning rivojlanish darajasiga ham bog'liq. Har bir mintaqaning o'z tarixi mavjud bo'lib, shu tarix o'rganilganda mintaqa jahon madaniyatiga qanchalik hissa qo'shilganligini aniqlash mumkin. Mintaqalar madaniyati bir-biridan farq qilsa-da ularni mutlaqo ajratish mumkin emas. Sivilizatsiya jamiyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shadi.

G'arbiy Yevropada fan va texnika ko'proq taraqqiy qilib, ishlab chiqarish jarayoniga katta ta'sir ko'rsatdi. Natijada olimlar xulosa qila boshlaganlarki, jamiyatni, faqat inson aql idroki bilan yuksak darajaga ko'tarishi va uni o'zgartirishi mumkin ekan. Shu bois, erkinlikda ma'rifatparvarlikka jiddiy e'tibor qaratish payti kelib, o'sha davrning ilg'or fikrlovchi kishilari ma'rifatni keskin holda targ'ib qilganlar. Binobarin, G'arbiy Yevropa uchun «Ma'rifatparvarlik» so'zining o'zi ham yangi ibora bo'lib, uni Volter, Gerder va boshqalar birinchi bor ilmiy muloqotga olib kirdilar. Shundan so'ng I.Kantning «Ma'rifatparvarlik nima?» (1784) maqolasi bosilib chiqdi va bu so'z keng tus ola boshladi. Ma'lumki, u davrlarda G'arbiy Yevropada tabiat, jamiyat, tafakkur haqidagi ilmlar rivojlandi. Bu davrda Tomas Gobbs, Dekart, Leybnits, Nyuton, Spinoza kabi yevropalik buyuk tabiatshunoslar va faylasuflar yetishib chiqib, turli fanlarda ayniqsa, fizika, kimyo, matematika, geometriya, mexanika, astronomiya sohalarida kashfiyot qildilarki, natijada bu kashfiyotlar ma'rifatparvarlikning kengayishiga olib keldi. O'z navbatida ma'rifatparvarlik Yevropadagi Renessans (uyg'onish) davri bilan ham uzviy aloqada bo'ldi. Ma'lumki, uyg'onish davri vakillari insonparvarlik g'oyalari ilgari surgan edilar. Ularning fikricha, kapitalistik rivojlanish feodalizmga nisbatan ustunroq bo'lib, inson faoliyatini kapitalizmga yangi pog'onaga ko'tarat edi. Shu sababli, uyg'onish davrining targ'ib qiluvchilari bilan ma'rifatparvarlari o'rtasida birmuncha tafovut mavjud bo'lib, ma'rifatparvarlar uyg'onish davri tarafdorlarini ko'proq tanqid qilib ham chiqdilar. Bu jamiyat va davlat tuzilishlarini qayta ko'rib chiqishga, ularni jiddiyroq hal qilishga olib kelardi. Ular ma'rifatni iqtisodiy soha, xususiy mulkchilik, dunyoqarash, estetik qarashlar, badiiy jarayonlar, shaxs faoliyatlari bilan bog'lab

tushuntirdilar. Shu o'rinda Lokk, Gelvetsiy, Didro, Jan Jak Russo va boshqa faylasuflarning yozgan asarlarini tilga olish kifoyadir.

Mazkur olimlar ta'lim va tarbiya to'g'risida umuminsoniy fikrlarni o'rta tashlash bilan birga, uning yangi tamoyillarini ishlab chiqdilar. Shu bilan birga ular ko'proq ijtimoiy sohalarni targ'ib qiluvchi ma'rifatparvarlar bo'lib chiqdilar. O'sha davr sharoiti ma'rifatparvarlikning turli mamlakatlarda turlicha shakl va mazmunda namoyon bo'lishiga olib keldi. Shu bois Rossiyadagi ma'rifatparvarlikka nazar tashlaydigan bo'lsak, bu jarayonning guvohi bo'lamiz. Chunki Rossiya ma'rifatparvarlari burjua revolyutsiyalarini ma'naviy jihatdan tayyorlash va amalga oshirish tarafdorlari edilar. Jumladan, Rossiya ma'rifatparvarligi (1760-1861 y.) uzoq davom etib, uning asoschilari N.I.Novikov, D.I.Fonvizin, A. Ya. Polenov, va boshqalar edilar. Ular Rossiyada krepostnoylik tuzumini yo'q qilib tashlashni targ'ib qilganlar. Ana shu dalillarga asoslanib ko'pgina olimlar uyg'onish davrining vatani bu G'arbiy Yevropa mamlakatlaridir, degan tor fikrni o'rta tashlaydilar.

«Yevropatsentrizm» deya ataluvchi oqimning faoliyatiga bir yoqlama baho berib, uni qo'llab-quvvatlaydilar. Ularning fikricha taraqqiyotning markazi ham Yevropadir. «Yevropatsentrizm» oqimi rim-grek taraqqiyotidagi ma'naviy, markaziy «papachilik» deb yuritiluvchi katoliklar fikrlariga qarshi chiqish natijasida paydo bo'lib, ko'proq nemis faylasufi Georg Gegel (1770-1831) ta'limotida yaqqol ko'zga tashlanadi. Aslini olganda esa, ma'rifatparvarlikning ildizlari, bizning fikrimizcha (boshqa sohalarda bo'lgani singari) Sharq mamlakatlari, aynan O'rta Osiyo mamlakatlari donishmandlari faoliyatiga ham borib taqaladi. «Yevropatsentrizm»ning paydo bo'lishi «Osiyotsentrizm»ning keltirib chiqargan. «Osiyotsentrizm» tarafdorlari «Yevropatsentrizm»ga qarshi chiqib «Yevropatsentrizm»ning salbiy tomonlarini ochib tashlagan. Hatto,

Yevropalik olimlarning o'zlari jumladan, Monteske, Gotfrid, Volterlar uyg'onish davri har bir millatga taalluqli va uni har bir millat rivojlantirishga qodir, deb chiqdilar. Umuminsoniy qadriyatlar barchaga taalluqli ekanligini targ'ib qildilar. Qadimgi Sharq mamlakatlarida, Osiyoda ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun eradan oldingi davrlarda harakat boshlanganki, keyinchalik barcha sohada jumladan iqtisodiyotda, siyosatda, madaniyatda beqiyos o'zgarishlar bo'lgan. Buyuk ipak yo'lini Osiyo mamlakatlaridan boshlanganligi bejiz emas. Umuminsoniy ma'naviyat va madaniyatni rivojlanishiga Osiyo xalqlarining ta'siri bo'lganligiga shubha yo'q. Qadimgi Hindiston, Xitoydagi fan, madaniyat, ma'rifat sohasidagi o'zgarishlar O'rta Osiyo taraqqiyotiga ham jiddiy ta'sir qilmay qolmagan. Natijada O'rta Osiyodan buyuk allomalar yetishib chiqdiki, ular ma'rifatda, diniy e'tiqod hamda ma'naviy sohalarida dunyoda yetakchi o'rinlarni egalladilar. Masalan, vatandoshimiz Zamaxshariy «Jorulloh» degan (Alloh qo'shnisi) mo''tabar nomga sazovor bo'lgan. Undan avvalroq alloma Abu Nasr Forobiy esa Aristoteldan so'ng, «Ikkinchi muallim» degan faxriy nisbatga erishgan. Endilikda ma'lum bo'layotirki, o'rta asrlarda falsafiy fikrlarni va ma'rifatni targ'ib qiluvchilar aynan O'rta Osiyoda ko'pchilikni tashkil qilgan. Yaqin yillargacha, ming afsuslar bo'lsinki, biz ulardan xabardor bo'lmay keldik. Bularga misol: Yusuf Hamadoniy, Zamaxshariy, Abduxoliq G'ijduvoni, Imom al-Buxoriy, Hakim at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshband, Xo'ja Ahror Vali, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Abu Mansur Moturudiy, Burxoniddin Marg'inoniy va boshqalar. Bu ulug' zotlarning har biri bitmas-tuganmas bilim jarayonlarini egallabgina qolmadilar, balki ilg'or g'oyalarni o'rta tashlab yuksak ma'naviyat va ma'rifatparvarlikning oldingi saflarida bordilar.

Demak, ilk uygʻonish davri IX – XII asrlardayoq Oʻrta Osiyoda paydo boʻlgan. Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom taʼlimotlari ham shundan dalolat beradi.

Sobiq sovet davlatining baʼzi bir «oʻtkir» targʻibotchilari esa mazkur buyuk shaxslarning, fan va taraqqiyot sohasidagi ishlarini faqat dinga taqab tanqid qildilar, faoliyatlarini (asl nusxada) oʻrganishga yoʻl qoʻymadilar. Sovet davridagi lugʻatlarda, ensiklopediyalarda faqat fransuz, ingliz, rus olimlari toʻgʻrisida fikr yuritildi, xolos. Toʻgʻri, jahon sivilizatsiyasi, madaniyati, ilm fanining rivojida Yevropalik allomalarning hissasi beqiyosdir. Ammo, har bir zamon va makonning oʻz xususiyati, mavqei bor. Shu sababli ham aytishga toʻla asos borki, uygʻonish davri oldinroq Oʻrta Osiyoda paydo boʻlganligi haqidagi Osiyotsentrizm tarafdorlarining fikrlari toʻgʻridir.

**Olam, borliq, tabiat, inson
toʻgʻrisidagi ibtidoiy
bilimlarning paydo boʻlishi
muammosi.**

Olam, borliq, tabiat, inson toʻgʻrisidagi ilk bilimlarning ildizlari uzoq-uzoqlarga borib taqaladi. Buni Qadimgi Hindiston, Xitoy, Oʻrta Osiyodagi mamlakatlarda olib borilgan izlanishlar tasdiqlaydi. Bizgacha yetib kelgan arxitektura yodgorliklari, inshootlari, qadimiy qoʻlyozmalar, folklor, adabiyot, sanʼat asarlari ham fikrimizni dalilidir. Haqiqatda insoniyat faoliyatining ilk davridayoq Sharq, umuman, Osiyo mamlakatlarida ulkan kashfiyotlar yuz berganligini insoniyat guvohidir. Jumladan, birgina Xitoyning oʻzida dunyoda birinchi boʻlib yaratilgan koʻplab kashfiyotlar fikrimizni tasdiqlaydi. Masalan, Bishen yozuv shrifti eramizdan oldingi 1045 yildayoq yaratilgan. Ilk qogʻoz pulning vatani ham Xitoydir. Chunki, eramizdan 1900 yil oldin undan foydalanilgan. Yevropada esa qogʻoz pul sakkiz yuz yil keyin paydo boʻlgan. Dunyoda yer silkinish hodisasi ham birinchi Xitoyda aniqlangan. Chinni buyumlar

yevropaliklardan 1000 yil ilgari yasalgan. 2000 yil avval dunyoda yagona hisoblangan 40 mashqdan iborat yaxlit badantarbiya mashg'ulotlari o'ylab topilgan. Xitoy xalqi Iso Masih tug'ilishidan 300 yil oldin ohangrabo kompasni kashf etgan. Yevropada bu qurilma 1400 yil keyin paydo bo'ldi. Xulosa shundan iboratki, Yevropatsentrizm oqimining tarafdorlari ko'pgina jihatlardan Sharq mamlakatlari ma'naviyati, madaniyati, ma'rifatini eng yuksak jihatlarini tan oladilarmi, yo'qmi, o'zlariga havola. Tarix esa-haqiqiy o'lchovdir.

Qadimgi yozuv va tarixiy yodgorliklarda Qadimiy xalqlarning urf-odatlari, dunyoqarashlari aks ettirilganki, ulardan muhim xulosalami chiqarish mumkin. Ayniqsa, qadimiy afsonalarda olamni bilishga qaratilgan fikrlar diqqatga sazovordir. Mifologiya bu afsonalar degan ma'noni anglatadi. Aniqrog'i, afsonalar haqidagi ta'limotdir. Qadimda odamlar olamni tushunish va tushuntirishda shu ta'limotdan ham foydalanganlar. Olam haqida tasavvurga ega bo'lish, uni kelajagini tushunishga intilganlar. Afsonalar bu qadimiy xalqlarda bo'lgan g'aroyib voqealarni aytib yurilishidir. Ularda ko'proq xudolar va qahramonlar, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi munosabatlar, kosmik olamdagi faoliyatlar haqida fikr yuritilgan. Shular asosida insoniyat faoliyatida ilk falsafiy qarashlar to'plana borgan. Borliq va borliqda bo'ladigan o'zgarishlar, tabiat hodisalari, hayvonot olami, insonning o'zini faoliyatlari o'zlarining diqqat markazlarida bo'lgan. O'sha paytdagi falsafiy qarashlarda olamning paydo bo'lishi uning boshlanishi, tuzilishi tabiatdagi betakror hodisalarning bo'lishi, olamdagi hayvonot va o'simlik dunyosining o'zaro munosabatlari markaziy o'rinlarni olgan. Afsonalarda hatto, dunyoni yo'q bo'lib ketishi, yana paydo bo'lishi haqidagi fikrlar yuritilgan. Dunyoning kelib chiqishi haqidagi fikrlar bilan birga odamlarning kelib chiqishi, hayotning bosqichlari, insonning o'limi

to'g'risida ham, bosh qotirganlar. Insonlarning yutuqlari: kishilik madaniyati—olovdan foydalanish, hunarmandchilik, dehqonchilikni va boshqa yangi urf-odatlarini keltirib chiqarganki, oqibatda ilmning turli tarmoqlari uchun asos yaratila boshlagan. Afsonalar o'zaro qo'shilib yirik manbalarga aylana boshlagan. Bularga misol qilib hindlardagi «Ramayana», qadimgi greklarning «Iliada», Karelofinlardagi «Kalevala» adabiy manbalarini olish mumkin. Ular orqali qadimiy madaniyat va urf-odatlar avloddan-avlodga o'tib kela boshlagan. Ilm o'choqlariga aylangan. Ta'kidlash joizki, falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi asta-sekinlik bilan bo'lsada, zaruriyat asosida yuzaga kela boshlagan.

Afsonaviy ong o'zida tabiat va jamiyatning aloqadorligini va birligini aks ettirishga intilgan. Inson bilan dunyo o'rtasidagi ziddiyatlarni yechishga, insonning ichki hissiyotini tushunishga harakat qilingan. Dostonlar, ertaklar, afsonalar orqali hayot lavhalari ijtimoiy hayotga kirib kelgan va kelajakda adabiyot sohasiga, manzara, musiqa, haykaltaroshlik kabi fanlarga asos soluvchi manbalar paydo bo'lgan. San'at va adabiyot yaratilgan, ulardagi obrazlar yangilanib ijtimoiy hayot tushuntirib berilgan. Ibtidoiy jamiyatning yemirilishi bilan afsonaviy qarashlarga ham putur ketgan. Diniy qarashlar (xristianlik, buddizm, iudaizm, islom kabilar) shakllana boshlagan. Ammo, afsonalardagi ba'zi sohalar ana shu diniy qarashlarda ham davom ettirildi. Insonning kelib chiqishi, o'lim va tug'ilishning maxfiy sirlari, ijtimoiy turmush, dunyoqarash kabilar shular jumlasidandir.

Falsafiy meros va milliy g'oya.

Har bir xalqning o'ziga xos falsafiy merosi shakllangan bo'ladi. Falsafiy merosning milliy jihatlari mavjud. Milliy jihatlar milliy g'oyalarda o'z aksini topadi. Har bir xalq o'z falsafasiga ega bo'lar ekan, bu falsafa milliy g'oya bilan ham bog'liq bo'ladi. Milliy g'oya ma'lum hududdagi

xalq manfaatlarini, qarashlarini, his-tuyg'ularini aks ettiradi. Shu bilan birga u xalqning maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Milliy g'oya mamlakat va xalqlarning taraqqiyot jarayonidagi tub burilishlar davrida millat kelajagini belgilashga yordam beradi. Shu jarayonda g'oyalar orqali millat o'zining iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sohalarini belgilab oladi. Shu jihatdan falsafa, milliy g'oyalar bilan chambarchas bog'langan bo'ladi.

Falsafiy meros barcha davrlarda ham xalq tomonidan yaratiladi. Unda eng qimmatli va qadrlı yutuqlar o'z aksini topadi. Falsafiy meros inson tafakkurining buyuk mahsuli sifatida saqlanadi.

Falsafiy meros bilim boyliklarining qonuniy taraqqiyotidan paydo bo'ladi va bu falsafiy merosdan kelajak avlod foydalanadi, o'z navbatida u avlod ham falsafiy meros rivojiga o'z hissasini qo'shadi. Falsafiy meros taraqqiyoti ham to'xtamaydi, u boyib boradi. Yoki kelajak avlod o'tmishdagi falsafiy merosga asoslanib yangi falsafiy merosni shakllantiradi. Barcha fan, texnika, kashfiyotlar, bilim, san'at, adabiyot, siyosiy va huquqiy jarayonlardagi ijobiy tomonlarni falsafiy meros o'z ichiga oladi. Chunki bular falsafa negizlarini tashkil qilgan sohalardir. Falsafiy meros ham inkor qoidasiga amal qiladi. Eski falsafiy meros o'rnida yangisi paydo bo'ladi. Ushbu jarayon ham spiralsimon holda davom etadi. Falsafiy meros taraqqiyotida ham chekinishlar, nisbiy to'xtashlar, qayta olg'a siljishlar bo'lib turadi.

Go'zallikni saqlab uni rivojlantirish ularni namuna sifatida olish, hatto eski bo'lganda ham inson faoliyati uchun nafi tegsa kelajak uchun zarurdir. Ba'zi holatlarni eski falsafiy meros, deyuvcilar tarixda ko'p xatolik va kamchiliklarga yo'l qo'ydilar. Falsafiy merosni yuksaltirmoq uchun avvalo insoniyat merosi tarixini anglab yetish lozim. Bozor munosabatlariga o'tish davri tarixiy falsafiy merosni inkor etmaydi, balki

rivojlantirishga harakat qiladi. Bozor munosabatlari davrida shakllanadigan falsafiy meros yuksakroq darajaga ega bo'ladigan meros bo'lishi mumkin.

Insonlarning falsafiy merosdan ba'zida oqilona foydalana olmasligi tabiiy. Lekin turmushda unga duch keladi va o'z xulosasiga ega bo'ladi. Insoniyatning ilg'or tafakkur namoyondalari yaratgan ma'naviy, falsafiy meros, albatta, har bir yangi avlod vakillariga u yoki bu holda ta'sir etadi. Falsafiy merosning rivojlanishida madaniy meros ta'sir etadi. Shunday umumbashariy madaniy meros boyliklari borki, ular daholik nishonalarini o'zida saqlab keladi. Ular jumlasiga, ayniqsa, ko'plab arxitektura va san'at, adabiyot asarlari kiradi. Bu asarlar buyuk asarlar bo'lib, insoniyat ma'naviyatini yuksalishi uchun bitmas-tuganmas xazinadir. Olamdagi ertaklar, afsonalar, dostonlar, romanlaru esdaliklar, sarkardayu botirlar, qadimiy binolaru qadriyatlar, kashfiyotlaru nazariyalar shular jumlasidandir. Rus mutafakkiri Lev Nikolaevich Tolstoy aytganidek: «Bizda minglab yillar davomida milliard-milliard odamlar orasidan yetishib chiqqan buyuk donishmandlar tafakkurining shunday asl mevalari mavjudki, bu buyuk insonlarning aql durdonalari vaqt sinoviga chidam berib, g'alvirdan o'tib kelmoqda. O'rtamiyona narsalarning bari itqitib tashlanib faqat o'ziga xos, teran, zarur asarlar qolgan»¹.

O'zbek xalqining falsafiy merosi qadimiy bo'lib, uning boshlanishi 4000 yillardan oldinga borib taqaladi. O'zbekiston hududida falsafiy merosni qoldirishda turli davlatchilik tuzumlari ham muhim rol o'ynagan. Bunga: Sug'diyona, Parfiya, Yunon-Baqtriya, Parkana, Kushon, Tohariston, Turk xoqonligi, Somoniylar, G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Amir Temur va Temuriylar davlatchiliklari misol bo'la oladi. Ushbu davlatchiliklarda xizmat qilib o'z asarlarini qoldirgan faylasuf, allomalar oz emas. Ulardan qolgan nafaqat qadimiy yodgorliklar

---

¹ VI. Vorontsov. Tafakkur gulshani. T., 1981 yil, 12-bet.

yoki buyumlar balki, davlatni boshqarish uslublari ham falsafiy merosning durdonalaridandir. Ajdodlarimiz madaniy-falsafiy merosi davlatchilik urf-odatlarini, an'analari jahon davlatchiligining rivojlanishiga ta'sir etgan va etib kelmoqda.

Endilikda ma'lumki, bobokalonlarimiz Afrosiyob, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Xorazmshohlar, Amir Temurlar adolatli, insonparvar davlat boshqaruvini tashkil etganlar. Bu bilan ular falsafiy tafakkurning rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shganlar. Respublika Prezidenti I.A.Karimovning ta'kidlashicha: Bugun bizning oldimizda shunday tarixiy imkoniyat paydo bo'ldiki, biz bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab, milliy davlatchiligimiz negizlarini aniqlab, buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga, qaytib o'tmishimizdagi boy an'analarimizni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog'imiz kerak. Yoki allomalardan biri aytganidek, har bir davlat qurilishi ma'lum xalq milliy ma'naviy mahsuli, o'zligini namoyon etish va ma'naviy onglik taraqqiyotining pillapoyasidir. Bu taraqqiyot zinasini qadamba-qadam bosib o'tish bir me'yordagi harakatni hisobga olish, shu bilan birga vaqtdan o'zib ketmaslikni taqozo etadi. Vaqt hamma narsaga qodir bo'lib, unda tafakkur, falsafa... hamma narsa mujassamdur.

Madaniy-ma'naviy, falsafiy sohalar dialektik xarakterda bo'lganligi sababli, ular bir-birlarini to'ldiradilar, mamlakat xalqi hayotida muhim ahamiyatga egadirlar. Jumladan, bu mezonlar davlat xo'jaligi madaniyati, davlatni boshqarish jarayoni, milliy g'ururni tiklash sohalari, san'at va maorif, fan va texnikani taraqqiy ettirish kabilardir.

Biz yashayotgan davr shuning uchun ham ulug'vorki, u ko'p asrlik kishilik jamiyatidagi eng asl boyliklarni o'zida mujassamlashtirayotir. Qadimiy ajdodlarimizning, ilg'or namoyondalari yaratgan falsafiy ma'naviy-madaniy merosdan foydalanmoqdamiz. Hatto eramizgacha

yashab ijod etgan buyuk faylasuflardan biri ham o'zidan oldingi o'tgan donishmandlarning faoliyatini faxr bilan tilga olgan. Men, degan u, qadimgi donishmandlarning o'z asarlarida bizga qoldirib ketgan aql durdonalarini ko'zdan kechirganman; agarki, biz ularda nimadir yaxshi bir narsaga duch kelsak, uni o'zlashtirib olamiz va juda katta foyda orttirgan hisoblanamiz. Demak, o'tmishdagi falsafiy ma'naviy, madaniy merosdan foydalanish ham ota-bobolarimizdan merosdir. Binobarin, falsafiy meros o'tmishda yaratilgan va qoldirilgan ma'naviyat hamda madaniyatni o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy sohalaridir. Taraqqiyotni ta'minlash o'tmishdagi falsafiy boyliklardan oqilona foydalanishga ham bog'liqdir. Har bir ziyrak inson o'z ziyrakligini yanada oshiraman desa, avvalgi asarlar va boshqa madaniy-ma'naviy, falsafiy manbalar bilan yaqindan tanishadi va ularni o'zida mujassamlashtiradi. U hayotdagi durdonalarni izlaydi va o'ziga xos eng nodir va noyob narsalarnigina ajratib oladi. Ularni avaylab asraydi, kerak bo'lsa avlodlarga yyetkazadi.

Qadimgi allomalar, donishmandlar shu darajada falsafiy-ma'naviy durdonalarni meros qoldirganlarki, ular bamisoli bir ummondir. Ummonga ehtiyoj ko'lamidan yondoshilsa, kutilgan natijaga yetaklaydi.

«Xalqimizning ma'naviy poydevori-bo'lajak davlatimizning pok tayanchlari juda qadimiy va mustahkam. Buni hech kim inkor qila olmaydi. Tariximiz necha-necha ming yilliklarga borib taqaladi... Xalqimizning tayanchi-ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir katta xazina. Bu xazinadan oqilona foydalanish lozim. Ajdodlar vasiyatiga sodiq va munosib bo'lmog'ingiz kerak»¹.

Dono kishilar faqatgina o'z davri yoki o'tmishni izohlab durdona qoldirmaganlar, balki kelajakni ham o'ylab fikrlar bildirganlarki, ularni biz jonsizdek qabul qilmasak bo'lgani. Haqiqatdan ham ularni e'zozlab, o'z

¹ I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqloq, iktisod, siyosat, mafkura. T. , «O'zbekiston», 1993 yil, 168-bet.

hayotimizni bezasak nihoyatda baxtli va ma'naviyati boy insonlar bo'lishimiz turgan gap edi.

Falsafiy madaniyat inson faoliyatini qamrab oladi. U qachon va qayerda bo'lmasin, harakat qilmasin, ishlamasin inson unga duch keladi. Natijada inson jamiyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shadi. Ma'lumki, jamiyatda ishlab chiqarish turlari ko'p. Ularning eng muhimlaridan biri ma'naviy boyliklar ishlab chiqarishdir. Ma'naviy boyliklar avvalo xalq, qolaversa, muayyan shaxslar, olimlar, donishmandlar, faylasuflar, yozuvchilar, bastakorlar, ziyolilar, nazariyotchilar, siyosatchilar tomonidan ishlab chiqiladi, yaratiladi. Ma'naviy boyliklar falsafiy madaniyatni, jamiyatni rivojlantirishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. U salbiy yoki ijobiy rol o'ynaydi.

Tayanch so'z va iboralar:

Sivilizatsiya, yevropatsentrizm, osiyotsentrizm, borliq, tabiat, olam, odam, falsafiy meros, milliy g'oya, milliy istiqlol.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Taraqqiyot tasodif emas, balki zaruriyatdir».

Gerbert Spenser – ingliz faylasufi va psixologi.

«Sivilizatsiya nima degani? Bu olg'a ketayotgan inson aqli har qadamda yuzaga keltirayotgan doimiy kashfiyotlardir: taraqqiyot so'zining o'zi ham shundan kelib chiqqan».

Viktor Gyugo – fransuz yozuvchisi

«Hayotdagi birdan- bir baxt doimo olg'a intilish».

E. Zolya.

Mavzuga oid test savollari:

Osiyoda uygʻonish davri qachon qaysi mamlakatlarda paydo boʻlgan?

- a) V-VII asrlarda Xitoyda;
- b) IX –XII asrlarda Oʻrta Osiyoda;
- v) XIII – XV asrlarda Eronda;
- g) Osiyoda uygʻonish davri hech qaysi mamlakatda sodir boʻlmagan.

Taraqqiyot qaysi jarayonning qonuni?

- a) taraqqiyot tabiat, ijtimoiy inson faoliyatining qonuni;
- b) taraqqiyot shunchaki bir hodisa;
- v) taraqqiyot zaruriyatdir;
- g) barcha javoblar toʻgʻri.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. T.: «Oʻzbekiston», 1998 y.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: 1993 y.
3. Saifnazarov I. Oʻzbekiston istiqloli va yangi falsafiy taʼlimot. T.: 2003 y.
4. Qirgʻizboev M. Fuqarolik jamiyati: siyosiy partiyalar, mafkuralar madaniyati. T.: 1998 y.

2 bob. Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar, uning jahon madaniyatida tutgan o'rnini.

Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy qarashlar. Qadimgi Xorazm, So'g'diyona, Afrosiyob.

O'rta	Osiyo	kishilik
madaniyatining	eng	qadimgi
markazlaridan	birdir.	Ota-
bobolarimiz	o'z	madaniyati

taraqqiyotida faol ishtirok etganlar. Qadim paytlardayoq ilm-fan, arxitektura, tasviriy san'at, musiqa, haykaltaroshlik va boshqa falsafiy, ma'naviy, madaniy yodgorliklarni qoldirganlar. Lekin, ko'pgina bosqinchilik urushlari tufayli ular inqirozga yuz tutgan. Ammo, shu narsa aniqki, ajdodlarimiz, yozuvlar, badiiy og'zaki ijodiyot, afsonalar orqali o'zlarining orzu-istaklarini, yorug'lik va zulmat, zolimlik va adolat sohalarini madh etganlar. Tabiat va jamiyat sohasidagi hodisalarni, ziddiyatli qarashlarni samimiy holda tushuntirganlar. Ularning vatanparvarlik, bahodirlik xislatlari, qo'shiq va she'rlar orqali bizgacha yetib kelgan. Xalqning ahvoli, mehnati va rohati, shodligi va qayg'usi, yil fasllari hamda tabiat to'g'risidagi lavhalar turli janrlarda tasvirlangan. Maqol va falsafiy so'zlar ezgu niyatlarni targ'ib qilgan. Bularning barchasi o'zbek xalqining ota-bobolari dunyo tarixiga ulkan hissa qo'shganlaridan dalolat beradi. Bular bizning falsafiy merosimizdir.

O'rta Osiyo xalqlari tarixi bir necha ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda bu o'lkada skiflar, massaget deb atalgan xalqlar istiqomat qilganlar. Ularning o'z madaniyati, falsafasi, turmushi, o'zlariga xos rivojlanish manbalari bo'lgan. O'zlarining dunyoqarashi, urf-odatlarini asosida hayot kechirganlar. Demak, o'zlarining tarixiy sharoitlaridan kelib chiqib falsafiy jarayonlarni ham shakllantirganlar. Bular O'rta Osiyoning iqtisodiy-ijtimoiy sharoitiga bog'liq bo'lgan. Daryolardan sug'orish ishlarida

foydalanish, hunarmandchilikni rivojlantirish, mahsulot ayirboshlash va boshqalar takomillashtirilgan. Bular o'sha davrning madaniyatiga, ma'naviyatiga ta'sir etmay qolmagan. Tarixchi Istarxiy Amudaryoni Xorazm taraqqiyoti bilan bog'laydi. O'rta Osiyoning qishloq xo'jaligi, hunarmandchiligi, savdogarchiligining taraqqiy etishi shaharlarning paydo bo'lishida turtki bo'lgan. Natijada shahar madaniyati, ma'naviyati davr talabidan kelib chiqib o'zgarib borgan. O'rta Osiyo mintaqasi o'sha paytlarda ham iqtisodiy-geografik va iqlim nuqtai nazaridan olsak, falsafa rivoji uchun qulay bo'lganligini manbalardan bilish mumkin.

Qadimda O'rta Osiyo hududida Baqtriya, Xorazm, Sug'diyona, Marg'iyona, Parfiya, Amudaryoning quyi oqimi, Zarafshon vohalari, Parkana (Farg'ona) va boshqa joylar yashash nuqtai nazaridan muhim hisoblangan. Shu sababli, bu hududlarda XX asrda ko'plab tekshirishlar olib borildi. Jumladan, Xorazmda rus arxeologi S.P.Tolstov, quyi Zarafshon vohasida akademik Ya. G'ulomov tomonidan olib borilgan izlanishlar ko'pgina fikrlarning oydinlashishiga yordam beradi. Ular turli davrlarga mansub bo'lgan juda qadimiy shaharlar, qo'rg'onlar, maqbaralar, sug'orish inshootlari, turli xil istehkomlarni ochganlar. Tuproqqal'a, Ko'zali qir, Yonbosh qal'a, Chust, Dalvarzin, Qizil qir, Varaxsha (Buxoro), Oqtepa (Toshkent) kabi joylarda topilgan turli buyum va qoldiqlar o'sha davrning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda doimiy ashyo bo'la oladi. Yoki antik dunyo tarixchilari Klement Aleksandriyskiy, Ksenofont, Strabon, Ptolemey, Gerodot asarlarida o'tmishdagi xalqlarning falsafiy qadriyatlarini nimalardan iboratligi aks ettirilganki, ular hozirgi vaqtda asosiy ilmiy manbalar bo'lib hisoblanadi. Qadimgi davrlardayoq O'rta Osiyoda aholining konlarda ishlaganligi, mis va temir eritish, ulardan turli xil buyumlar, harbiy va boshqa mehnat qurollari yasash hamda kemasozlik, to'quvchilik, binokorlik, zargarlik

bilan shug'ullanganliklari va savdo-sotiq ishlari olib borganliklari ma'lum. O'sha davrlardayoq Farg'ona vodiysida aholi neftdan foydalanib ish yuritgan. Buyuk tarixchi Gerodot ajdodlarimiz massagetlar to'g'risida shunday fikrni bildirgan: "Ular otliq va piyoda jang qiladilar, bu ikki xil jang usulini biladilar; ular o'q-yoy, nayza va dudama, kalta qilich bilan qurollanganlar. Bu qurollarni ular jezdan yasaydilar, bosh kiyimlari, kamarlari va bog'ichlarini oltin bilan bezaydilar. Otlarning ko'krak qalqonini jezdan yasaydilar. Yugan, suvluq va boshqa ot jabduqlariga ham oltin qadaydilar. Temir bilan kumushni ular mutlaqo ishlatmaydilar, chunki ularning mamlakatida oltin bilan mis nihoyatda ko'p bo'lib, temir bilan kumush mutlaqo yo'qdir"¹. Ko'rinib turibdiki, ajdodlarimiz turmush tarzi o'sha davr talabidan kelib chiqib shakllangan. O'rta Osiyo xalqlari antik dunyo davridayoq boshqa o'lkalar, qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro hamkorlik sohalarini yaxshi yo'lga qo'yganlar. Bu esa falsafaning yuksalishiga, hamda baynalminallashiga olib kelgan.

Ajdodlarimizning Ural, Sibir, Volgabo'yi, Xitoy, Hindiston, Gretsiya, Eron, Suriya, Mesopotamiya, Vavilon, Misr mamlakatlari bilan iqtisodiy-madaniy aloqalarini o'rnatganligi, o'zlarining turmush tarzini o'zgarishiga, falsafasini yuksaltirishga olib kelgan. Shu ma'noda O'rta Osiyo G'arb va Sharqni bog'lashda markaz bo'lgan, desak xato bo'lmaydi. Ayniqsa, Volga bo'ylari, Uraloldi, Janubiy Sibir, Qozog'iston, Eron, Hindiston mamlakatlarining falsafiy qarashlarining ba'zi tomonlarini bizning ma'naviyatimiz va madaniyatimizga yaqinroq ekanligini sezish qiyin emas.

Eramizgacha bo'lgan birinchi ming yillikdan oldin ham O'rta Osiyo bilan Xitoy o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar vujudga kelganki, bu avvalo, Buyuk Ipak yo'li bilan bog'langan. Xulosa qilish mumkinki, o'sha davrlardayoq O'rta Osiyo muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan hudud

---

¹Mallaev N.O'zbek adabiyoti tarix. «O'qituvchi», 1976 yil, «29-bet.

hisoblangan. Yuksak madaniyat va falsafaning rivojlanishi uchun zamin hisoblangan.

Tariximizdan ma'lumki, O'rta Osiyoliklar qadimgi davrda Xitoyliklardan, Xitoyliklar esa O'rta Osiyoliklardan o'zaro o'rganganlar. Aynan Xitoy xalqi paxtachilik, tokchilik, vinochilik, shisha quyish ishlarini O'rta Osiyodan o'rgangan bo'lsa, O'rta Osiyo xalqlari esa Xitoydan ipakchilik, qog'oz ishlash, chinni buyumlar yasash kabilarni o'zlashtirganlar. Bunday o'zaro munosabatlarni tarixiy yilnomalardan bilib olish mumkin. Xitoy yilnomalarining birida shunday fikrlar mavjud: "Yue-chji (Xitoy) viloyatlarining poytaxtida savdo qilgan (O'rta Osiyo) aholisi, biz toshni eritib, undan har xil rangli shisha yasashni bilamiz deb aytdilar va tog'lardan, konlardan ruda keltirib, poytaxtda ulardan shisha quyish ustida tajriba o'tkazdilar; tajriba muvaffaqiyatli chiqdi. Ularning shishasi shu qadar yaltiroq ediki, bu jihatdan u hatto G'arbiy mamlakatlarnikidan (Rim yoki Suriya shishasi ko'zda tutilsa kerak Z.D.) ustun chiqdi. Shuning uchun ham podsho ularning shishalaridan taxt turadigan zallarda yoki saroylarda foydalanishni buyurdi; shishalar yaltiroq rangda bo'lib, juda tiniq edi; ularga qarab hamma taajjubga tushar va bu shishalarni ilohiy deb hisoblar edi"¹.

Shubhasiz, o'sha davrdagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlar xalq mahalliy falsafa ijodiyotiga ham ta'sir etmay qolmagan. Qadimgi davr xalq og'zaki va yozma ijodiyotining o'ziga xos xususiyatlarini ham o'sha davrdan qolgan yodgorliklar asosida bilish mumkin.

San'atlar ichida badiiy so'z san'ati eng qadimiy desak, xato bo'lmas. Oллоhning insonga bergan ne'mati hisoblangan nutq qadim davrlardayoq mukammal xarakterda bo'lgan. O'sha davr ma'naviyati,

---

¹ Mallaev N. M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. T. 1, "O'qituvchi", 1976 yil, 40-bet.

siyosati, mafkurasi, shu soʻz sanʼati, nutq asosida amalga oshirilgan. Mehnat jarayonining takomillashishi bilan badiiy soʻzlash va yozma ishlar ham paydo boʻlganki, xalqning turmush tarzi ularsiz rivojlanishi mumkin emas edi. Insonlar hayot tajribalarini, tabiat va jamiyat hodisalarini obrazlar orqali xarakterlash, bayon qilish koʻnikmalarini hosil qilganlar. Natijada turli sohalar turmush tarzidan kelib chiqib rivojlangan. Xulosa qilib aytsek, yozuv va yozma adabiyotdan oldin ogʻzaki ijod paydo boʻlgan va yozma adabiyotning paydo boʻlishiga sabab boʻlgan. Oʻrta Osiyo xalqlarining ogʻzaki adabiyot yodgorliklarining manbalari (baʼzi birlari) bizgacha etib kelgan. Bularga misol qilib Gerodot, Kteziy, Polien, Xares Mitelenskiy va boshqa allomalarning asarlarini olish mumkin. Ularning asarlarida Oʻrta Osiyo xalq ogʻzaki ijodidan namunalar yozib qoldirilgan.

Qadimgi Xorazmda azaldan turli tadbirlar amalga oshirilgan. Uzoqni koʻra biladigan shohlar ish yuritganlar. Ahmoniyalar tajovuzi arafasida Xorazm juda katta kenglikdagi yerlarni oʻz qarmogʻida saqlagan. Bu kenglikka Sirdaryodan Oʻrta Afgʻonistongacha boʻlgan yerlar (Baqtriya va Girkaniyadan tashqari) kiradi. Sugʻdiyona, Parfiya, Ariya oʻlkalari Xorazm podsholiklari tarkibida boʻlgan. Podsholarning tadbirkorligi tufayli eramizdan oldingi IV arsdan Xorazm ahmoniyalarga qaramlikdan xalos boʻlgan. Hatto Aleksandr Makedonskiy bostirib kelganda ham Xorazm oʻz mustaqilligini saqlab qoladi. Oʻsha paytdagi Xorazm hukmdori Farazmanning donishmandligi, siyosatni yaxshi olib borganligi tufayli Aleksandr bilan eramizdan avvalgi 329 yilda ittifoq tuzib vayronalikalarni oldini olgan. Shunday boʻlsa-da, Aleksandrni ashaddiy dushmani (bir yildan soʻng) Spitamenga Xorazmdan boshpana beradi. Mazkur ish vatandoshlikning his-tuygʻusi edi. Bu Aleksandr tomonidan (yunonlik tarixchi Diodorning guvohlik berishicha) Xorazm ixtiyoridagi

Sug'diyonada qo'zg'olon ko'targan 120 ming ajdodlarimizni qirib tashlaganligini sababi hamdir. Aleksandr vafotidan so'ng Salavak asos solgan Salavkiylar saltanatiga tobelikdan ham Xorazm qutulib qolgan, ya'ni dahlsizligini saqlagan. Xorazmliklar miloddan avvalgi asrda Qora dengizdan tortib Farg'onagacha bo'lgan hududda o'z siyosatini yurgizgan. Qudratli davlatning egasi bo'lgan hukmdorlar o'sha vaqtdayoq o'z tangalarini zarb ettirganlar. Tangalarda podshoh va askar tasvirlangan. Demak, o'sha davrlarda iqtisodiyot kuchli bo'lganki, katta lashkarlar tuzilgan va ulardan foydalanilgan. Harbiy mahoratga ega bo'lganlar. Ular o'sha paytlarda zardushtiylik diniga e'tiqod qilganlar. Ularning turmush tarziga e'tiborni qaratsak, vodiylarda o'troq, dashtliklarda esa ko'chmanchi, yarim ko'chmanchilik holida yashaganlar. Yashash tarzidan qat'iy nazar ular vatanparvar, mehnatsevar, mard kishilar sifatida faoliyat ko'rsatganlar. Xorazm o'z davrining eng qudratli va taraqqiy etgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy markazlardan hisoblangan.

Aleksandrning vafotini eshitgan yunonliklar Baqtriya va Sug'diyonani tashlab ketishga harakat qiladilar. Aleksandrning lashkarboshchisi Salavk Sug'diyonada hukmronlikni qo'lgan olgan. U mahalliy aholini, madaniyatini umuman inkor etib, boshqaruvda ham o'z odamlarini qo'ygan. Istehkom va turli inshootlar qurib u harbiy kuch orqali aholini bo'ysundirgan. Makedoniyaliklar faqat yunon madaniyatini targ'ib etishni vazifa, deb bilganlar. Ta'kidlash lozimki, o'sha davrlarda ellinlar madaniyati haqida so'z ketganda yunon makedoniyaliklar madaniyati O'rta Osiyoga ta'sir qilgan deyiladi. Aslida esa O'rta Osiyodagi zardushtiylik dinining ta'sirida ko'pgina faylasuflar o'z ta'limotlarini yaratgan bo'lsalar, ajab emas. Masalan, olimi Fozila Sulaymonovanning fikricha grek faylasuflari ta'limotida taraqqiyotning asosi olov, deb ko'rsatilishi bejiz emas.

«Aleksandr» boshlab bergan «yunonlar davri»dan bir necha yuz yil muqaddam, ya'ni miloddan avvalgi VII-VI asrlardan buyon qadimgi yunonliklar madaniy hayotiga mintaqamiz madaniy-ma'naviy munosabatlarida asosiy o'rin tutgan zardushtiylik (otashparastlik) ta'limotining ta'siri katta bo'lgan. Buning isboti o'rinida faylasuf, astronom, matematik, fizik Fales (miloddan avvalgi taxminan 624-575 yillar), uning kichik zamondoshi, Yevropa adabiyoti tarixida dastlabki nasriy asar muallifi Anaksimandr (miloddan avvalgi 610-546 yillar), faylasuf Anaksimenes (miloddan avvalgi 585-523 yillar), Geraklit (miloddan avvalgi 544-475 yillar), Platon (miloddan avvalgi 428-348 yillar) va uning shogirdi Arastu (Aristotel: miloddan avvalgi 384-322 yillar) va boshqa yunon mutafakkirlari ijodi va merosini misol qilib ko'rsatish mumkin. Masalan, Geraklitning hamma mavjudotning asosi deb olovni bilishi, dunyodagi barcha harakatlar qarama-qarshilik munosabatidagi kuchlar birligidandir kabi g'oyalari zardushtiylikdagi otashparastlik, hayotning ezgulik va yovuzlik aro doimiy kurash, ziddiyat ostida kyechishi kabi ta'limotlari ta'sirida shakllangani ma'lum. Zero, miloddan avvalgi 1-ming yillikning dastlabki yarmi oxirlaridayoq, zardushtiylik ta'limoti mintaqamizdan Eron orqali yunonliklar mamlakatida ham mashhur bo'lgani ma'lum». (Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: «Sharq», 2001 yil, 39-40-betlar)

«Mintaqa shaharlari tarixida V asr oxiri VI asr boshlari katta jonlanish yillari bo'lgani ma'lum. Ayniqsa, kichik shaharlarning tezlik bilan o'sib borishi, hashamatli binolari bo'lgan alohida-alohida qo'rg'onlarning yuzaga kelishi va ko'payishi Xorazm, So'g'diyona, Shosh va Baqtriya viloyatlarida keng kuzatiladi. Bunda iqtisodiy-savdo munosabatlarining izchil yo'lga qo'yilishi ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. O'ylaymizki, mintaqamizning an'anaviy iqtisodiy imkoniyatlari

(dehqonchilik, sun'iy sug'orish, chorvachilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik va boshqalar) bu davrda ham o'z erkinligi va ozodligini, taraqqiyotini bo'shashtirmagan. Bu davr manbalarida yirik yo'qotishlar sodir bo'lmagani haqida guvohliklar yetarli.

Ayniqsa, savdo-sotiq gurkirab rivoj topgan. Bir tomondan, ulkan mintaqaning siyosiy jihatdan yaxlitligi, ikkinchi tomondan, Sharq va G'arb mamlakatlararo iqtisodiy-savdo munosabatlari oralig'ida joylashishi ichki va tashqi savdo ishlarining yanada taraqqiy etib borishiga qulay sharoit yaratib bergan. Bu esa o'z o'rnida yo'l, qatnov, ta'minot, xizmat ko'rsatish tarmoqlarining kengayib borishiga yo'l ochgan. Tashqi savdoda ipak, lak, bo'yoqlar, rangli shishalar, qimmatbaho toshlar, arg'imoq otlar, matolar, shirinliklar, qurol-yarog' kabi noyob mahsulotlar bozori chaqqon bo'lgan. Shuni ham nazarda tutish lozimki, Buyuk Ipak yo'lining har ikkala yo'nalishining (shimoliy – Turfon, Koshg'ar, Farg'ona, So'g'diyona, Marg'iyona; janubiy-Xo'tan, Yorkent, Pomir, Baqtriya) eftaliylar saltanati hududidan o'tishi ham muhim ahamiyat kasb etgani tabiiy" (O'sha kitob, 77-78-betlar).

Mamlakatimiz hududida madaniy-ma'naviy hayot kushonlar davrida ancha rivoj topgan. O'sha vaqtlarda So'g'dcha, Xorazmcha, Parfiyacha, Baqtriyacha yozuvlar paydo bo'lganligi bu yerdagi rivojlanishdan dalolat edi. Mazkur yozuvlarda xalqning siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy, falsafiy hayotiga xos fikrlar aks ettirilgan. Ulardan tarixchilar foydalanib hozirgi zamonda xulosa chiqarsalar, adabiyotchilar esa qiziqarli voqealarga duch keladilar. Masalan, So'g'dlik ayolning o'z onasi bilan yozishmalari (312-313) da ijtimoiy voqelik bilan birga oilaviy munosabatlar, sevgi sirlari mavzularining ifodalanishi fikrimizning yorqin dalilidir. Aynan kushoniylar davrida mintaqamizdagi madaniy hayotning quruvchilik, haykaltaroshlik, rassomlik, naqqoshlik kabi sohalari

me'yorida rivoj topgan. So'g'diyona, Baqtriya, Toshkent, Farg'ona, Termiz, Sharqiy Turkiston kabi joylarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar shunday mulohaza yuritishga asos bo'la oladi. Ishlab chiqarishning rivojlantirish, turar joy qurish, sun'iy sug'orish ishlari, mudofaa ishlari, tijoratga taalluqli inshootlar barpo etish ishlari dolzarb bo'lgan. Devorlarda ishlangan rasmlar, naqshlar o'sha davr voqeligini namoyish qilgan. I-II nchi asrlar davomida ilm-ma'rifat sohasi yanada taraqqiy qilib astronomiya, matematika, musiqashunoslik, gramatika, metereologiya, ximiya, falsafa, tibbiyot, dorishunoslik kabi yo'nalislar insonlarda katta qiziqish uyg'otgan. Kushoniylar Hindistonning katta qismini egallashi natijasida So'g'diyona saltanati Peshovarga ko'chirilishi oqibatida buddaparastlik dini o'lkamizga ham tarqalgan. Bizning hududimizdan Xitoyga, so'ngroq Tibetga va Yaponiyaga tarqalgan.

“Mintaqaning kushoniylar davri tashqi aloqalarida savdo-sotiq alohida ahamiyat kasb etgan. Miloddan avvaligi II asrdayoq shakllana boshlagan Buyuk Ipak yo'li bu vaqtda jadal sur'atlar bilan faoliyat ko'rsatar edi. Xitoydan Turkistonga va u orqali G'arbdagi mamlakatlarga ipak, lak va boshqa mahsulotlar, Xitoyga esa zotdor arg'umoqlar, shishadan yasalgan turli buyumlar olib borilgan. So'g'diyonalik, Baqtriyalik savdogarlar Rim saltanati shaharlarida savdo-sotiq bilan shug'ullanib, qimmatbaho toshlar, temir va temir buyumlar, qurol-yarog', ipak kabi mahsulotlar bilan ta'minlab turganlar va ularning evaziga asosan oltin, kumush tangalar olib qaytganlar. Rimlik savdogarlar ham o'lkamizga kelishda asosan, oltin va kumush tangani g'amlash hisobiga mahalliy mollarni sotib olganlar. Savdogarlarning esa ko'p hollarda elchilar bilan hamroh bo'lib yurganliklari yaxshi ma'lum. Rim bilan munosabatlar ham bundan mustasno emasdi. Chunonchi, 99 yili kushoniy hukmdorning

elchilari Rim imperatori saroyida bo'lganini bilamiz» (Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: "Sharq", 2001 yil, 72-bet).

O'rta Osiyo uyg'onish davrida va keyinroq, ijod etgan tarixchilar Hamza Isfahoniy, Tabariy, Mas'udiy, Beruniy, Saolibiy va boshqalar asarlarida haqiqiy xalq og'zaki ijodiyoti orqali xalqlarining falsafiy faoliyati ta'riflangan va tasvirlangan.

Qadimgi og'zaki ijod yodgorliklari: miflar, afsonalar, qahramonlik episi, qo'shiqlar, lirik she'r va boshqalardan iboratdir. Shu sohalar orqali qadimgi O'rta Osiyo ma'naviyati va madaniyati, turmush tarzini bilish, hamda xulosalar chiqarish mumkin. Jumladan, shulardan biri «Erxubba» afsonasidir. Xubbi obrazi misolida biz ajdodlarimizning yuksak ma'naviyati bilan tanishamiz. Xubbi afsonaviy qahramon sifatida tasvirlangan bo'lgani uchun ham ma'lum ma'noda o'tmishdagi insoniy xislatlarni o'zida aks ettirgan. U suv xudosi insonlarni halokatdan qutqaruvchi qahramon, vatanparvar inson sifatida tasvirlanadi.

Yuksak falsafiylikni yana bir og'zaki ijodda ko'ramiz. Bu "Zarina va Striangiya" qissasidir. Bu qissada shaklar podshosi vafot etib, uning o'rnini xotini Zarina egallaydi. Tadbirkor va qo'rqmas bu ayol qabila tinchligini va mustahkamligini saqlash uchun harakat qiladi. Zarina tarafdorlari bilan Midiya podsholigi o'rtasida bo'lgan jangda Striangiya Zarinani yarador qiladi. Zarinaning botirligini ko'rgan Striangiya uni asirlikka olmaydi. Lekin, oradan biroz vaqt o'tgach, Parfiya shohi Zarinaga uylanib, shaklarni o'ziga taslim va tobe' qilmoqchi bo'ladi. Zarina unga ko'nmaydi. Biroq shoh zo'rlik qilib uylanadi va shaklarni qaram qiladi. Zarinadagi o'z qabilasiga bo'lgan hurmat uni kurashga otlantiradi. Shu payt, Parfiya bilan Midiya o'rtasida jang bo'lib, midiyaliklarning ko'plari asirga tushadi. Asirlar bilan Zarina birlashib Parfiya shohiga qarshi to'satdan hujum qiladi. Parfiya shohi yengilib,

asirlar ozod bo'ladi. Zarina ularni himoyasiga olib, qabilasi mustaqilligini tiklaydi. Bu jarayonlarda Striangiya Zarinani sevib qoladi. Zarina esa Striangiyani jasur va mard jangchi sifatida e'zozlaydi. Striangiyaning uylanish haqidagi taklifini rad etadi. Sababi, uning xotini bor edi. Striangiya bunga chiday olmay o'zini-o'zi o'ldiradi. Ko'rib turibmizki, bu xalq og'zaki ijodida ham, vatanparvarlik, mustaqillik uchun kurash, sevgi-sadoqat singari yuksak ma'naviy, falsafiy qirralar o'z aksini topgan. Afsonadagi qahramonlik va sevgi jihatlari har qanday inson qalbini larzaga keltiradi. Chunki, bu qissada insonning aql-zakovati, tadbirkor bo'lishi, ornomusi, odobi, hurmat va ehtiromi, qahramonligi va sevgisi falsafiy jihatdan yorqin tasvirlangan. Demak, o'sha davrda ham ushbu insoniy xislatlarga ko'proq e'tibor qaratilgan degan xulosani chiqarish mumkin.

Uzoq zamonlardagi hodisalarni yanada yaqqolroq tushunish uchun yana bir afsonaviy voqeani misol qilib olish mumkin. Bu «Zariadr va Odatida» afsonasidir. Bu afsonada ham qahramonlik, sevgi-muhabbat hodisalari tasvirlangan, unda ko'rsatilishicha, Gushtasb Midiyada, uning ukasi Zariadr Kaspiy dengizidan Tanais (Sirdaryo)gacha cho'zilgan yurtda podshohlik qilganlar. Tanaisning narigi tomonida Skif shohi Omargning qizi Odatida yashagan. Odatida va Zariadr bir-birini tushida ko'rib sevishib qoladilar. Zariadr qizga uylanish uchun sovchi yuboradi. Lekin, Omarg yolg'iz qizini uzoq yurtga berishni istamaydi. Zariadr o'z ahdidan qaytmay, aravakash yordamida Tanaisdan kechib o'tib, Omarg qarorgohiga keladi. Omarg yigitlar sharafiga ziyofat berib, qiziga aytadiki, yoqtirgan yigitingga oltin qadahda may tutgin deydi. Ziyofatda skif kiyimida Zariadr ham qatnashayotgan bo'ladi. Odatida aynan, oltin kosada Zariadrga may tutadi. Zariadr Odatidani olib o'z yurtiga ketadi. Qissadan hissa shuki, bu afsonada ham oilaviy munosabatlar, sevgi jarayonlari aks ettirilgan. Qiz va yigitning sevgi bobidagi erkinlik his-tuyg'ulari o'rtaga

qo'yilganki, bular qadim davrdagi falsafiy hayot jarayonlaridan darak beradi. Shu kabi falsafiy jarayonlar aks etgan Mitra, Kayumars, Gershasp, Go'ro'g'li, Alpomish, Rustam, Shiroq, Siyovush kabi qahramonlar xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lganki, ularda bahodirlik, mardlik, xalqni sevuvchi, fidokorlik ko'rsatuvchi kishilar obrazi tasvirlangan.

Bundan tashqari, o'sha davrda mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo'shiqlari bo'lganki, ularda falsafiy fikr yuritilgan.

O'rta Osiyoda ham boshqa mamlakatlarda bo'lgani singari qadimiy dinlar mavjud bo'lib, ulardan ba'zilar ustida to'xtalamiz. Shulardan biri zardushtiylikdir. Zardushta-tarjimasi, tilla rangli, keksa tuyalarning sohibi ma'nosini beradi. Bu din o'zining sofligi bilan diqqatga sazovordir. Shu bilan birga, bu din, o'z davri insonlarning ma'naviyati, madaniyati, urf-odati, falsafasi, axloq-odobini o'zida aks ettiradi. Zardushtiylik ba'zi mualliflarning fikricha, avvalo mehnatkash xalqning axloqiy qoidalarini ifodalab, keyinroq diniy kishilar qo'lida siyosat yurgizishda qo'l kelgan. Aslida zardushtiylik jamiyatni tinch va osoyishtalik, barqaror holatda bo'lishi, insonlarning bir-birlariga maslakdosh, ko'makdosh bo'lishi kabi falsafiy g'oyalarni olg'a surgan. Shu bilan birga, zardushtiylikda insonlarning axloqiy va huquqiy normalari ham ifodalangan.

«Avesto»da falsafiy g'oyalar.

Zardushtiylik dini eramizgacha bo'lgan davrda, VII-VI asrlarda shakllangan. Unga Zardusht ismli alloma asos solgan. Ba'zi bir mualliflar esa Zardushtni Xorazmda, ba'zilar esa Ozarbayjonda tug'ilgan, deb fikr yuritishadi. Zardushtning qayerda tug'ilishidan qat'iy nazar uning ta'limoti ibtidoiy jamoa davrining oxiri, quldorlik jamiyatining boshlanishida din sifatida shakllangan. Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto»da keltirilgan fikrlar mulohazamizni tasdiqlaydi. Bu din O'rta Osiyoda islom

dini tarqalishidan so'ng ham ba'zi joylarda birmuncha vaqtga qadar saqlanib qolgan.

Muqaddas kitob eramizgacha bo'lgan davrning VII asr oxiri VI-asr boshlarida yaratilgan. Undagi asosiy g'oyalar «Tavrot» va «Qur'on»da keltirilgan fikrlarga yaqindir. Zardushtiylikni qadim davrdagi diniy aqidalar, deb tushunish unchalik to'g'ri bo'lmay, balki uni o'sha davrning hukmron mafkurasi, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, falsafiy qarashlari, deb tushunish kerak. Uning nazariy asosi - "Avesto" xulosalari shundan dalolat beradiki, zardushtiylik fikrlari kitob yozilishidan oldingi ko'p ming yillik tajriba va hayot, turmush tarzlarini umumlashtirish sifatida yuzaga kelgan. "Avesto"da afsonaviy fikrlar bilan birga insonlarning hayotiy tajribalari ham o'z aksini topgan. Bu muqaddas kitob uzoq asrlarning tarixi va rivojlanishini, iqtisodiy-ijtimoiy holatini, falsafasi, tili, yozuvi, xalq og'zaki ijodining manbasi sifatida ham qadrlidir. Ayniqsa, undagi falsafiy jihatlariga qaratilgan boblar kishini hayratda qoldiradi. U 21 ta kitobdan iborat, ammo ularning ko'pchiligi yo'qolib ketgan. Uning eng qadimgi nusxasi 1324 yilda ko'chirilgan bo'lib, Kopengagenda saqlanadi. "Avesto" qadimgi Eron tillari guruhidagi tillarning qadimgi yodgorliklaridandir. Undagi insonlarning orzu-umidlari, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi munosabatlar diqqatga sazovordir.

Kitobning asosiy mazmuni insonlarning xudoga murojaat etib, iltijo qilishlariga bag'ishlangan. Xudodan tinchlik, chorva mollari, yaylovlar, sug'orish maydonlarini tilaganlar. Kitobda Axuramazda xudolik qiyofasidan chiqib, adolatli shoh qiyofasiga o'tishi tasvirlangan. U adabiy yodgorlik sifatida insonlarning ma'naviy qiyofasini juda jiddiy tasvirlagan.

Avestoda mehnatsevarlik, insonparvarlik, botirlik, jasurlik, va tozalik, moddiy to'kin-sochinlik uchun kurash kabilar tilga olinganki,

ular inson ma'naviyatini ko'tarishga qaratilgan edi. Oqilona turmush tarzini, uning ma'naviy hayotini, insonning dunyoqarashi va axloqiy fazilatlarini o'zida jiddiy ifoda etgan. Axloqiy qarashlarda insonning burchi, ma'naviy pokligi targ'ib qilingan. Ayollarga hurmat ko'rsatish alohida ta'kidlangan, tozalikka rioya qilish, suvlar, tabiat mahsulotlarini toza tutilishi kabi sohalar borki, ular insonlarning ma'naviy jihatlarining yuksalishiga da'vat qilgan.

Kitobning diqqatga sazovor yana bir tomoni borki, unda jismoniy va ma'naviy jarayonlar uch davrga bo'linib berilgan. Birinchi davr: bu eng qadimgi davr-u ilk hayotni ifodalaydi. Unda yaxshilik tantana qilgan. Yorug'lik va insoniy xislat, saodat hukmron bo'lgan. Ikkinchi davr: bu hozirgi davr bo'lib, unda kurash davom etadi. Uchinchi davr: kelajakdagi hayotdir. Bu davrda insonlar aql-idroki ishga solinib, badavlat bo'lib yashaydilar. Yaxshilik yyengadi, jaholat chekinadi.

Kitobdagi Angra-manyu xudosi yomonlik xislatlarini tarqatadigan xudodir.

Ta'kidlash lozimki, kitobda dehqonchilik va chorvachilik sohalariga katta e'tibor berilgan. "Avesto"da "dehqonchilikning foydasi haqida"gi bo'limda shunday fikr bor: "Moddiy olamni, haqiqatni yaratuvchi zamindagi eng muhtaram manzil, qaysi? nimadir?";-degan savolga yaxshilik xudosi Axuramazda shunday javob beradi:—"Inson uy tiklab, olovga va oilasiga, xotini va farzandlariga o'rin ajratib bersa, em-xashagi ko'p bo'lib, chorva va itlari to'q yashasa, uyida noz-ne'matlar muhayyo bo'lib, xotin va farzandlari farovon yashasa, uyida e'tiqodi sobit, olovi alangali, boshqa narsalari ham mo'l-ko'l bo'lsa, u manzil muhtaramdir. Kimki o'ng qo'li va so'l qo'li bilan yerga ishlov bersa, mehnat qilsa zamin rahmatiga musharraf bo'lajakdir".

Yoki «kimki g'alla eksa olijanobdir. G'alla ekkan kishi ezgulik urug'ini sochadi. Axuramazda e'tiqodni kuchaytiradi, e'tiqodni mustahkamlaydi".

Demak, bu ishlarning bajarilishi bilan insonlar yovuz kuchlardan xalos bo'ladi. Devlarni mag'lub etadi.

Yuksak ma'naviylik zardushtiylik falsafasi bo'yicha jaholatning, yomonlikning oldini olishdir. Undagi qadimgi meditsina, fazo to'g'risidagi fikrlar, astronomiya va falsafaga oid nodir fikrlar inson qalbini yorug'likka chorlaydiki, bu yorug'lik albatta, yaxshilikka olib boradi.

Bular O'rta Osiyo xalqlarini falsafiy tafakkurini qadim-qadimlarga borib taqalganidan dalolatdir. O'rta Osiyodagi Xorazm, So'g'diyona, Afrosiyob, Shosh hududlarida dehqonchilik, hunarmandchilikni rivojlanishi olam, dunyo to'g'risidagi fikrlarning takomillashishiga turtki bo'lgan. Bu yerlarda turmush va til jihatidan ham bir-biridan katta farq qilmagan turli qabilalar va elatlar: massagetlar, xorazmiylar, so'g'dlar, parfyanlar va boshqa xalqlar yashagan. Bular ko'chmanchi chorvachilar hamda allaqachonlar o'troq-dehqonchilikka o'tgan aholi edi. So'ngra birlashib, hozirgi zamon O'rta Osiyo xalqlarini vujudga keltirganlar. Tarixga qanchalik kirib borilsa, bir manbadan kelib chiqqan xalqlarning bir-biridan farq qiladigan belgilar shunchalik kamayib boradi. Xorazm, So'g'diyona, Afrosiyob aholisi o'rtasidagi nisbat ham shunday. Grek tarixchisi Strabon Baqtriya, So'g'diyona, Eron, Midiya aholisining tili ham birligini ifodalaydi. Uzoq tarixiy jarayon davomida qadimgi Eron tillari gruppasidagi tillar zaminida keyinchalik tojik, fors va boshqa tillar shakllanganligi kabi qadimgi turkiy tillar gruppasidagi tillar zaminida o'zbek, uyg'ur, turkman, qirg'iz va boshqa turkiy tillar vujudga kelgan. Eron tillari gruppasidagi til asosan Tojikiston hududidagi aholini tili bo'lib

qolgan. Bu til asrlar mobaynida Farg'ona, So'g'd va Xorazmda ham saqlanib qolgan. Xorazm yozuvi oramiy yozuvlarning eng qadimgi urfodatlarini saqlab qolgan yozuvlardandir. Demak, yozuvga ega bo'lgan Xorazm, So'g'diyona, Afrosiyob xalqlari falsafasi ham qadimdandir. Bu tillarda so'zlashgan xalqlar diniy va materialistik qarashlarni o'rtaga qo'yanlar. Yaxshilik va yomonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, yaratuvchilik falsafasiga e'tiborni qaratganlar. So'g'd, Xorazm va boshqa joylarda yetishgan olimlar sayyoralarni, yulduzlarning turkumlarini o'rganganlar. Ularga nomlar berganlar. Burjlarni aniqlaganlar. Goroskoplar tuzganlar. Fizika, matematika, falsafa va tibbiyot bilan shug'ullanganlar.

2001 yil oktyabr oyining oxirida muqaddas kitob «Avesto» yaratilganligining 2700 yilligi butun dunyoda keng nishonlandi. Bu tadbir ham ajdodlarimizga bo'lgan hurmat va e'tiborning amaliy ifodasidir.

Iskandar istilosi va Grek Baqtriya davri falsafasi.

O'rta Osiyoda Iskandar Zulqarnayn (Aleksandr Makedonskiy) nomi keng tarqalgan. Eradan oldingi IV-III asrlarda O'rta Osiyoda bosqinchilik tufayli turli o'zgarishlarga sababchi bo'lgan bu podshoh mazkur o'lkaning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy faoliyatiga qattiq ta'sir qilgan. O'sha vaqtlarda So'g'diyona deb atalgan vohada davlat tuzilishi xalqning turmush tarzi, ma'naviy, falsafiy jihatlari o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan. Tarixiy davrlarni o'zida mujassamlashtirgan Aleksandr Makedonskiy tarixi haqidagi (Kvint Kerts Ruf) asar ko'pgina ma'lumotlarni beradiki, bu ma'lumotlar o'sha davrning falsafasini o'rganishga yordam beradi. Unda Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi tarixiy voqealar tafsiloti mukammal ifodalangan. Mutaxassislarning fikricha, bu asar hatto Aleksandr Makedonskiy bilan birga bo'lib, uning haqida asar yozgan Plutarxning "Aleksandr" romanidan ham ustun turadi.

Asarning VII kitobida va VIII kitobning bir qismida O'rta Osiyodagi bo'lib o'tgan voqealar o'z aksini topgan. Asarda O'rta Osiyoda yashagan skiflar haqida keng ma'lumot berilgan. Asarda Skif xalqining, ya'ni ajdodlarimizning matonatli, mehnatkash va kuchli iroda egasi bo'lganligi tasvirlangan. Haroratning balandiligi cho'l va biyobonlarning ko'pligi og'ir mehnat natijasida kun kechirishdan dalolat edi. Iskandar Amudaryodan o'tganining to'rtinchi kunida Maroqandga yetib keladi. Maroqand(Samarqand)ning devorlari baland va mustahkam bo'lgan. Uning ichidagi qal'a ikkinchi devor bilan o'ralgan. Aleksandr u yerda katta qo'shinini qoldirib, o'zi yaqin oradagi qishloqlarni yoqib tashlay boshlagan¹.

Bu fikrlardan ma'lumki Iskandar O'rta Osiyoda o'ta shafqatsizlik va talon tarojlikni avjiga chiqargan. Qishloqlarni Kul tepaga aylantirgan. Shaharlarni vayron qilgan. Buning natijasida mahalliy aholi turli yo'llar bilan podshohga qarshi chiqib vatanparvarlik tuyg'ularini namoyish qilganlar. Uzoq o'tmishimizda yashagan ajdodlarimizning ko'pchiligi qirib tashlangan. Odamlar qul qilinib haydab ketilgan. Minglab kishilar ayovsiz qirib tashlangan. Son-sanoqsiz ayollar o'z yaqin kishilaridan ajralgan. Hatto tirik bolalar itlarni oldiga tashlangan. Natijada mahalliy aholi Spitamen boshchiligida Aleksandrغا katta talofotlar yyetkazgan. Vatanparvarlik namunalari namoyish etilgan.

Iskandar tomonidan O'rta Osiyoda bir nechta shaharlar qurilgan. Ularning ba'zilari Iskandarsoy, Iskandarko'l, Iskandar qal'a, Iskandar minora, Iskandar shahar nomlari bilan atalgan. Mahalliy aholini shijoati tufayli Iskandar aynan shu hududda yaralanadi. Yaqin sarkardalaridan ajraladi. O'zi esa orom olib yashay olmaydi. Bunday lavhalar shundan dalolat beradiki, O'rta Osiyo xalqlari o'sha vaqtlarda ham dunyoni

---

¹ Fayzulla Boynazarov. Antik dunyo. T., «Mehnat», 1989 yil, 45-bet

dushmandan saqlay oladigan, sotqinlikni bilmaydigan, o'z yurtini himoya qiladigan, o'zaro mehr-oqibatga ega bo'lgan falsafani qurol qilib olganlar. Ko'p joylarda katta talofot ko'rmagan Iskandar Maroqand yerlarida misli ko'rilmagan qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki, ajdodlarimiz adolat va tinchlik uchun kurashganlar. O'zlarining ruhiy kechinmalariga ega bo'lgan Skif elchilari, mardonavorligi bilan podshoh savol-javoblariga qat'iy va jiddiy yondoshganlar. Bu esa o'sha vaqtdayoq xalqimiz o'rtasida donishmandlar, fozillar, aqli raso kishilar bo'lganligidan dalolat beradi. Zikr etilgan asardan ma'lum bo'ladiki, Skiflar boshqa urug'lardan farq qilib, ularning fikr ifodalashlari qo'pol emas, balki madaniyati ham ustunligidan dalolat beradi. Nutqlari jozibador bo'lgan. O'ziga xos adabiyoti bo'lgan. Aleksandr bilan birga bo'lgan Aristobul mahalliy xalq aforizm (falsafiy fikr)larini to'plab Iskandarga o'qib berganda, uning jahli chiqib, aforizmlarning jozibadorligidan yozilgan daftarni yirtib-yirtib daryoga uloqtirgan ekan.

Skiflar, Iskandar bilan bo'lgan suhbatlarining birida, unga ko'plab savollar berib, o'zlarining fikrlarini ham oshkor qilganlar: biz senga xizmat qilishni xohlamaymiz, egilishni ravo ko'rmaymiz, bizga xo'kiz, omoch, qilich, yoy va qozon tovoq bo'lsa bas. Barcha narsalarni do'stlarimiz bilan baham ko'ramiz. Birgalikda dushmanga qarshi kurashamiz. Yer haydaymiz, hosil olamiz. Tovoqda do'stlar bilan vino ichamiz. Yoyda dushmani qiramiz, qilichda yaqindagisini. Shuning uchun ham Suriya, Eron va Hindiston shohlarini yengib kelganmiz, deb aytadilar. Bu fikrlar shundan dalolat beradiki, o'tmishdagi ajdodlarimiz mehnatsevar, ahil, qo'rqmas va botir, mehribon bo'lganlar. Olam voqealarini xolisona baholay olganlar. Berilgan savollar ichida «Nega bizning yerimizga oyoq bosding? Sen kim, qayerdan kelding? Nega tinchligimizni buzding?» deb bergan savollari haqiqiy falsafiy xaraktyerdagi savollar bo'lgan. Bu

savollar, bir qo'lida Yevropani, ikkinchi qo'lida Osiyoni tutib turgan Aleksandrni shoshirib qo'yadi. Bu skiflarning dovyurak, qo'rqmas, qat'iy fikrli bo'lganligidan dalolatdir. Skif dushmanlari bilan bo'lgan munozara maqtov va xushomadlardan holi bo'lib, o'rtada keskin qarama-qarshilik, shiddatli so'z o'yini bo'lganligini ifodalaydi. Skiflar o'zlarining ma'naviy jihatdan baquvvat va ustun ekanliklarini ko'rsatadilar. Kerts asarida shunday fikrlar bor – «Sen bu yerga qaroqchilarni tutgani kelganman, deb maqtanasan, o'zing talon-taroj bilan shug'ullanyapsan-ku? Senga bu boyliklarning nima keragi bor. Bizga o'zga yurtlarning hokimlari kerak emas». Bu fikrlar ham o'sha vaqtdagi xalqlarning o'tkir falsafasidan dalolat beradi.

Salavkiylar va Grek Baqtriya davlati hukmronligi davrida Gretsiyadan uzoqda, O'rta Osiyo, Eron va boshqa o'lkalar aholisining faol ishtirokida Sharqiy Ellinizm falsafasi tarqala boshlagan. Bu falsafa o'z davrida grek falsafasi taraqqiyotiga ham hissasini qo'shgan edi. Baqtriya hukmronligi davrida Zardushtiylik ham Baqtriya davlati diniy falsafasini rivojlanishiga ta'sir qilgan. O'sha paytlarda mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar O'rta Osiyoda falsafiy taraqqiyotga ta'sir ko'rsatgan. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida O'rta Osiyo va Eronga Suriyadan oromiy yozuv kirib kelgan edi va bu yozuv Xorazm, So'g'd boshqa mahalliy yozuvlarning vujudga kelishiga asos bo'lgan. Bir vaqtning o'zida So'g'd yozuvi ta'siri bilan paydo bo'lgan uyg'ur yozuvi Mo'g'ul va Manjur yozuvlarining shakllanishiga zamin yaratgan. Bu kabi o'zgarishlar jamiyatning madaniy, falsafiy hayotini ham o'zgartiradi. O'rta Osiyo bilan Gretsiya o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqa juda qadim zamonlarda boshlangan. Ellin madaniyati O'rta Osiyo madaniyatining ravnaq topishiga va O'rta Osiyo madaniyati Ellin madaniyatining ravnaq topishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. O'sha vaqtlarda O'rta Osiyoda grek

xudolariga atab ibodatxonalar qurilgan. Zevs bilan zardushtiylarning bosh xudosi Axura Mazda, Appolon bilan Mitra, Afrodita bilan Anaxita bir-biriga yaqinlashib hatto qo'shilib ketadi.

Grek Baqtriya davlati hukmronligi davrida va O'rta Osiyo ahmoniyalar tomonidan istilo qilingan davrda Eron tillariga kiruvchi lahjalar saqlanib qolib o'sha zamon falsafasi ana shu tillarda aks ettirilgan. Shu tillar orqali olamni tushunishga intilganlar.

**Markaziy Osiyoda buddaviylik.
Moniy falsafasi. Mazdak
g'oyalari.**

O'rta Osiyoga tarqalgan buddizm dini davri ham muhim ahamiyatga egadir. Buddizmning o'zi qadimiy dinlardan bo'lib, aslida diniy-falsafiy ta'limotdir. Dunyodagi 3 ta yirik dinlar qatoriga kiradi (buddizm, xristianlik, islom). Unga, qadimgi Hindistonda eramizgacha bo'lgan davrning VI - V asrlarida shahzoda Siddixartxa Gautama tomonidan asos solingan. Keyinchalik u budda, deb atala boshlangan. Buddha dini paydo bo'lishining birinchi asridayoq 18 ta sektalarga bo'linib ketgan. Bu din Braxmanizm va induizm dinlariga qarshi chiqish natijasida takomillashib borgan. Eramizdan oldingi I ming yillikning III asrlaridan boshlab Janubiy-Sharqiy hamda O'rta Osiyo, Sibir mamlakatlarida keng tarqalgan. Buddizm ta'limotining markazida inson borlig'i yotadi. Insonning qayg'urishi, qayg'urishining sabablari, qayg'urishdan xolos bo'lish, qayg'urishdan ozod bo'lishning yo'li ushbu dinning mohiyatini tashkil etadi. Bu jarayonlar inson borlig'idan kelib chiqadi. Buddizm ta'limoti insonlarga zarar keltiradigan sohalarni qoralaydi. Uning ba'zi sektalari insonni ruhiy, ruhiy-jismoniy holatlarini o'zgartirishga chaqiradi. Bu din mohiyatiga ko'ra inson hayot lazzatlariga berilmasligi lozim. Bu din inson borlig'ini ulug'lashga harakat qiladi. Ruhiy faollikka intilgan odam o'z maqsadlariga erishadi. Buddizm tashqi diniy holatlarni inkor etadi. Bunday qarashlar O'rta Osiyo xalqlari

madaniyati va falsafiy qarashlariga ta'sir etmay qolmagan. XX asrning oxirgi o'n yilliklarida Surxondaryo viloyati hududlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, bu joylarda ham ajdodlarimiz buddizm asosida toat-ibodat qilganlar. Topilgan qadimiy haykalchalar shulardan dalolatdir.

O'rta Osiyoda paydo bo'lgan ta'limotlardan biri bu Moniychilik ta'limotidir.

Zardushtiylikdan keyin yangi yo'nalish-moniychilik paydo bo'ldiki, bu ta'limot falsafasida olamda nur dunyosi yaxshilik, yovuzlik dunyosi esa zulmatdir, deb ko'rsatiladi. Shular o'rtasida doimiy kurash bo'ladi. Unda ham yuksak ma'naviyatlilik o'rta qo'yilgan, unga erishish yo'llari aks ettirilgan. Moniylikning ustuvorligi shundaki, unda inson faoliyatiga ko'proq diqqat e'tibor qaratilgan. Sababi, zulmatni yengishda inson o'z faoliyati, xulqi va butun hayoti bilan kurashadi, natijada yaxshilikning g'alabasi bilan hayot yakunlanadi. Bu ta'limotning asoschisi Moniy taxminan eramizning 216-217 yillarida Botlda tug'ilib, 276 yilda Junda Shopur shahrida vafot etgan, ya'ni qatl etilgan. U bilimdon kishi sifatida tanilgan. Ma'lumotlarga qaraganda u bir qancha asarlar yozgan. Uning asarlarining ko'pchilik qismi diniy va axloqiy mavzularga bag'ishlangan. Asarlar fors va oromiy tillarda yozilgan, bizgacha yetib kelgan.

Ta'limotlardan yana biri Mazdak ta'limotidir. U eramizning V asrining oxiri VI asrining boshlarida O'rta Osiyo va Eronda kuchayib borgan zulmga qarshi kurash natijasida paydo bo'lgan, degan fikrlar mavjud. Mazdakning o'zi xalq qo'zg'oloniga boshchilik qiladi. Qo'zg'olon bostirilib, Mazdak dinsizlikda ayblanadi.

Mazdak qarashlarida xalqning uzoq tarixi mujassamlashgandir. Ijtimoiy tenglik nazariyasining ko'tarib chiqilishi Mazdak ta'limotining asosini tashkil etadi. Bu ta'limotdagi mafkurada dehqonlarni qaram bo'lib

yashashiga qarshi chiqilgan. Unda zardushtiylikning ko'pgina qirralari o'z aksini topgan edi. To'g'ri, unda ijtimoiy masalalar ko'proq o'rin olib, din va falsafaga e'tibor kamroq qaratilgan. Yovuzlik bu - boylik va kambag'allikdir. Bular barcha ziddiyatlarning manbaidir. Ijtimoiy kelishmovchiliklarning oldini olish uchun kurash yo'lida insoniy fazilatlarini shakllantirish bu-xudoga toat-ibodat qilishdir. Ko'rinib turibdiki, mazdakchilikda ijtimoiy kelishmovchiliklarga qarshi kurash asosiy maqsad sifatida talqin qilinadi va unga diniy xarakter beriladi.

Mazdakchilarning haqiqiy harakati mulkiy tenglikni o'rnatish bo'lgan. Ya'ni moddiy boyliklarga birlikda egalik qilishdir. Boyliklarning teng bo'linishi, undan barcha kishilarning manfaatdor bo'lishi, mazdakizmga muhim o'rinni egallaydi. Mazdakchilikning ijobiy tomonlaridan yana biri shuki, unda sust-diniy, axloqiy ta'limotdan, kuchli g'oyaviy ta'limotga o'tishni targ'ib qilishdir. Bunday qarash O'rta Osiyo mamlakatlarida keyingi ijtimoiy-falsafiy fikrlarning yanada taraqqiy etishiga sabab bo'ldi.

Qadim davrlardayoq ovchilik, baliqchilik, keyinroq dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bir qadar rivojlangan. Iqlim sharoitidan kelib chiqib, dastlab tabiiy toshqin va yomg'ir suvlaridan foydalanilgan bo'lsa, keyinroq dehqonchilikda sun'iy sug'orishga o'tilgan. Natijada ishchi kuchi faoliyati ham o'zgargan. Bunday o'zgarishlarni O'rta Osiyodagi turli joylarda olib borilgan arxeologik izlanishlar va dostonlar, afsonalar tasdiqlaydi.

Afsonalar orqali insonlar yuksak ma'naviyatlilikka chaqirilgan. Masalan, "To'maris" afsonasini oladigan bo'lsak, unda qahramonlik xislatlari o'z aksini topgan. Chet el bosqinchilariga qarshi vatanparvarlik his-tuyg'ulari, vatanparvar insonlarning obrazlari berilgan. To'maris massaget qabilalarining rahbari, hukmdor ayoldir. U o'z faoliyatini

mamlakat tinchligiga, barqarorligiga bag'ishlaydi. Xalqparvar inson sifatida maydonga chiqadi. Ammo, ahmoniyalar hukmdori Kir massaget qabilalarining barqaror turmush tarziga xavf tug'dirib, avvalo To'marisga uylanish bilan massagetlarni o'ziga bo'sundirmoqchi bo'ladi. To'maris buni sezib qoladi va taklifni rad etadi. So'ng podsho Kir urush bilan o'z niyatini amalga oshirishga intiladi. To'maris urushning oldini olishga qanchalik harakat qilmasin, harakati zoe ketadi va mudofaaga shaylanadi. U o'z dushmaniga shunday deydi: "Biz bilamizki, sen tinchlikni xohlamaysan, shu sababli basharti maslahatimizga ko'nmay, massagetlar bilan to'qnashishni istasang, ko'prik yasayman deb ovora bo'lib o'tirma. Bizga aytsang, biz senga xalaqit bermay, daryodan uch kunlik yo'lga ko'chib ketamiz, bemaol daryodan o'tasan, undan so'ng yuzma-yuz urushamiz. Bordi-yu, agar biz bilan daryoning sen turgan qirg'og'ida urushmoqchi bo'lsang, uni ayt, bunga ham biz rozi, faqat nomardlik qilma"¹.

To'marisning mardlarcha kurashga shaylanganligini ko'rgan podshoh Kir hiyla-nayrang yo'lga o'tadi. To'marisning o'g'li Sparganizni va massagetlarning bir qanchasini mast qilib, qo'lga oladi. To'maris g'azablangan holda podshohga qarata: "...Ey, qonxo'r Kir, qilgan ishing bilan maqtanmay qo'yaqol. Sen mening o'g'limni yuzma-yuz jangda yengganing yo'q, uni makkorlik bilan sharob ichirib qo'lga tushirding. Endi mening nasihatimga kir, o'g'limni menga topshirib, kelgan yeringga ziyon-zahmatsiz qaytib ket. Agar so'zimga kirmasang, massagetlar tangrisi-quyosh nomi bilan qasamyod qilamanki, men senday ochko'z xonni qon bilan sug'oraman"². Kir bu so'zlarni e'tiborga olmaydi, natijada jangda yengiladi va halok bo'ladi. To'maris Kirning boshini qon bilan to'ldirilgan meshga solar ekan, jangga yakun yasab shunday deydi: "Ey

¹ Mallaev N. M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. T., "O'qituvchi", 1976 yil, 49-bet.

² Mallaev N. M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. T.: "O'qituvchi", 1976 yil, 49-bet.

nomard, sen meni-jangda seni halollik bilan yengib chiqqan bir ayolni makkorlik bilan o'g'lidan judo qilib, farzand dog'ida kuydirding, sen umring bo'yi qonga to'y mading, men o'z ontimga amal qilib seni qon bilan sug'ordim. Birovning yurtiga zo'ravonlik bilan bostirib kirganlarning jazosi shu³. Ko'rib turibmizki, bu yuksak falsafiylikning namunasi edi.

Tayanch so'z va iboralar:

Markaziy Osiyo, qadimgi Xorazm madaniyati, Zardusht, Avesto, Grek Baqtriya davri falsafasi, Makedonskiy istilosi, Spitamen, Kushon davlati, Markaziy Osiyoda buddaviylik, Moniylik falsafasi, Mazdakizm, milliy qadriyatlarga sodiqlik, tarixiy xotira.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Hayvonlar to'dasi deb hisoblanishi mumkin bo'lgan xalq tarixda yo'q va xuddi shuningdek, alohida e'tiborga sazovor guruhlardan iborat xalq ham bo'lishi mumkin emas».

Gertsen Aleksandr Ivanovich – rus yozuvchisi.

«Haqiqiy sof vijdonli kishi o'zidan – oilani, oiladan – Vatanni, Vatandan – insoniyatni ustun qo'y mog'i lozim».

Jan Dalamber – fransuz faylasufi.

«Insonning oyog'i o'z yurti zaminiga tomir otishi kerak, lekin uning nigohi butun dunyoni kuzatsin».

Jorj Santayana – amerika faylasufi.

---

³ Mallaev N. M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. T.: "O'qituvchi", 1976 yil, 50-bet.

Mavzuga oid test savollari:

«Muqanna» tarixiy dramasi­ning g'oyaviy mazmuni nimadan iborat?

- a) sevgi, sadoqat;
- b) vatanparvarlik;
- v) mehnatsevarlik;
- g) ma'rifatparvarlik.

«Avesto» kitobi qaysi mamlakatlarning muqaddas kitobi hisoblanadi?

- a) Yevropa mamlakatlarining;
- b) Markaziy Osiyo mamlakatlarining;
- v) Butun dunyo mamlakatlarining;
- g) Eron mamlakatining.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: «Sharq», 1998 y.
2. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: 2000 y.
3. "Avesto", T.: 2002 y.
4. Qur'oni Karim (Abdulaziz Mansur tarjiması). T.: 2001 y.
5. Imomnazarov M. S. Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari. T.: 1996 y.
6. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: 1993 y.
7. Sattor M. O'zbek udumlari. T.: 1993 y.
8. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. T.: «O'qituvchi», 1971 y.

3 bob. Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasi

Sharqdagi jahon sivilizatsiyasi ning markazlari. Misr va Bobil falsafasi. Iudaizm. Qadimgi Hindiston va Xitoy falsafasi.

Falsafa tarixi bu dunyoqarash haqidagi munozaralar tarixidir. Dunyoqarash masalasi kishilik jamiyati taraqqiyotining boshlang'ich

davrda sodda shaklda kishilar tomonidan qo'yila boshlagan. Ibtidoiy jamoa tuzumida falsafaning bo'lishi mumkin emas edi, unda hali ishlab chiqarish juda past darajada edi. Bu davrda kishilar o'zlariga noz-ne'mat topish uchun vaqt sarflar edilar. Tabiat hodisalari oldida ojiz bo'lib, hodisalarning sababini qandaydir ilohiy kuch, deb bilardilar.

Quldorlik tuzum—insoniyat tarixidagi dastlabki sinfiy jamiyatdir. Uning moddiy negizini quldorlik mehnatiga asoslangan ishlab chiqarish usuli tashkil qiladi. Quldorlik tuzumi sharoitida ishlab chiqarish vositalari bilan birga, qul ham xususiy mulk bo'lib hisoblanar edi. Qul va quldordan tashqari bu davrda o'z mehnati bilan kun ko'ruvchi hunarmand va dehqonlar ham bor edi. Quldorlik jamiyatida jismoniy mehnat va aqliy mehnat o'rtasida ajralish boshlandi. Quldor sinfi san'at, adabiyot, falsafa bilan shug'ulana boshladi. Quldorlik davrida ishlab chiqarishning past darajada bo'lishiga qaramay, savdo, hunarmandchilik rivojlanishi bilan quldorlar orasida tabaqalanish boshlandi. Eski amaldor bilan, yangisi orasida to'sqinlik bo'la boshladi. Quldor va qullar orasida kurash boshlandi. Ilg'or dunyoqarash bilan konservativ dunyoqarash o'rtasida kurash boradi. Materialistik va hayotiy diniy, mifologik dunyoqarash bir-biri bilan munozara qilishi natijasida dunyoga keldi. Quldorlar diniy afsonalarga suyanib, tabiat va jamiyat hodisalarini xudolar idora qiladi, har bir urug' boshida xudo turadi, degan fikrlardan foydalandilar. Diniy ta'limotlarga suyangan mafkurachilar ilg'orroq dunyoqarashga qarshi

kurashda turli idealistik qarashlarni oldinga surdilar. O'sib kelayotgan ilg'or tabaqa, bu diniy afsonaviy qarashlarga qarshi kurashda materializm falsafasini olg'a surganlar. Quldorlik davrida materializm stixiyali ravishda dahriylik yoki materialistik qarashlar natijasida rivoj topdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi asosida mazkur qarashlar paydo bo'ldi. Nil daryosi bo'yida geometriya fani kelib chiqdi. Misrda geometriya, geografiya, matematika, fanlarning asosi paydo bo'la boshladi. Tabiat fanlari ham asta-sekin rivojlana boshladi. Shuni aytib o'tish kerakki, qadimgi Misrda «u dunyo»ga ishonmaydiganlar ham bor edi, ular dunyoning asosida moddiy narsaning yotishini e'tirof etar edilar.

Qadimgi falsafiy qarashlarning paydo bo'lishida Misr madaniyati muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki ilk madaniy yodgorliklar eramizdan avval to'rt ming yil oldin paydo bo'lganligi shundan dalolatdir. Misr madaniy yodgorliklarida, ertaklari, rivoyatlari, madhiya, duo, didaktik asarlar, masal, epos, ishqiy lirika, umuman xalq donishmandchiligining boshqa turlarida o'sha davrning ijtimoiy muhiti, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy jihatlarini, tabobat, urf-odatlarini, tabiat hodisalari, diniy, axloqiy, falsafiy qarashlari yuzaki bo'lsada, o'z ifodasini topgan edi. Qadimgi Misr afsonalarida hamma narsa suvdan paydo bo'lgan va barcha narsada havo bor, deb ta'kidlanadi. Shu sababli ham misrliklar suvni muqaddas, deb bilganlar. Ularning fikricha, hayot suvdan boshlanadi. Shu sababli ham ular Nil daryosini ilohiylashtirishga borib yetganlar. Misrliklar o'z falsafasida insonlarni dunyo lazzatlaridan to'la bahramand bo'lishlariga chaqiradilar. Quvnoq va shod xurram yashash asosiy maqsad bo'lishi kerak. Oxirat, o'lim haqida doimiy o'ylaverish shart emas.

Misrliklarning qadimiy manbalaridan ma'lum bo'lishicha, tabiat hodisalari, tabiat kuchlari mubolag'alashtirilgan. Shu sababli o'simlik va daraxtlarga sig'inish Misrliklarda ancha qadimiydir.

Misr falsafasini shakllanishida u yerdagi tabiat haqidagi fikrlarning shakllanishi o'sha paytlardayoq falakiyot fanlari kurtaklari Misrda rivojlanganligidan dalolat beradi. Ular yulduzlar faoliyati bilan ko'proq qiziqqanlar. Shu fan asosida taqvim tuzganlar va uni 12 taga bo'lganlar. Inson salomatligi bilan bog'liq bo'lgan tibbiyot fanlari ham Misrda paydo bo'lganki, natijada falsafiy muammolar ham o'rta qo'yila boshlangan.

Misr mamlakatlarida bo'lgani singari qadimgi Vaviloniya (Babil)da ham ko'hna yodgorliklar mavjud bo'lib, ulardan hanuzgacha tarix va falsafa hamda boshqa fanlarni o'rganishda foydalanib kelinadi. Jumladan, Bobildagi Adapa haqidagi doston fikrimizni tasdiqlaydi. Bu dostonda insoniyatning abadiy hayoti to'g'risidagi fikrlari, abadiy yashash haqidagi o'ylar o'z aksini topgan. Unda "o'lgan va qayta tirilgan" xudolar, jumladan Babil xudosi Marduqqa haqida fikrlar berilgan. O'sha davrdagi insonlar ham tabiat va jamiyat yer yuzidagi o'zgarishlar haqida mulohazalar yuritgan. Samoviy sirlarni bilishga intilganlar. Xayol surganlar, faraz qilganlar. Ertak va afsonalar to'qiganlar. Bobilliklarning Etapa haqidagi afsonalari ana shular haqidadir. Bu afsonada insonlarning quyosh, oy, yulduzlar bilan qiziqqanligi, o'zgarishlarni sabablarini ochishga harakat qilganliklari bayon etiladi.

Bobilliklarning "Jafokash avliyo haqida doston" hamda "Xo'jayinning qul bilan suhbat" asarlarida o'sha davrning falsafiy muammolari yoritilganki, biz ular orqali qadimgi davr falsafasi bilan tanishmiz. Ulardan yaxshilik va yomonlik, johillik va ezgulik g'oyalari kelajakni yaratuvchi insonlar uchun namuna bo'lganligiga shubha qolmaydi. Ularda falsafiy tasavvur va g'oyalar tasvirlangan.

Falsafiy fikrlarning taraqqiy etishida yuqorida ta'kidlaganimizdek, qadimgi dinlarning ta'siri katta bo'lgan. Shunday dinlardan yana biri bu iudaizm dinidir. Bu yahudiylar orasida tarqalgan din. Iudaizm miloddan

avvalgi ikkinchi ming yillikda Shimoliy Arabistonda yashagan ko'chmanchi yahudiy qabilalarning politeistik e'tiqodlari va marosimlari asosida paydo bo'lgan. Iuda qabilasining nomidan olingan. Shu qabilaning xudosi Yaxvega sig'inish sifatida umumiy davlat diniga aylangan. Monotestik tasavvurlar iudaizmda faqat eramizning birinchi asrida shakllangan. Iudaizmda Isroil xalqining "Xudo tomonidan tanlab olingan xalq degan g'oya, miloddan avval VIII asrda tashqaridan hujum va yahudiylar davlatining bosib olinishi xavfi kuchaygan sharoitda» ilohiy xaloskor kelishiga bag'ishlangan fikrlar asosiy o'rinni egallaydi. Iudaizm ta'limoti eramizdan oldingi 444 yilda qo'l yozma qilingan manbada o'z ifodasini topgan. Iudaizm tarixining qadimgi davri miloddan avvalgi II asrdan keyinroq Bibliya (yahudiy muqaddas yozuvlarining to'plami xristianlikning «qadimgi ahd»)ning vujudga kelishi bilan tugaydi. Iudaizm ta'limotining davomi sifatida yahudiylikning ikkinchisi - Talmud (III-IV asr) manbasi vujudga keladi. Unda inson o'lgandan so'ng tirilishga ishonish ta'kidlanadi. Shuningdek unda yaxshilik va yomonlik xudolari haqida fikrlar yuritiladi. Talmudda dindorning 613 ta ko'rsatma va qoidalari belgilab berilgan.

Materialistik falsafiy dunyoqarash ilk bor Hindistonda va qadimgi Xitoyda ham paydo bo'la boshladi. Hindistonda falsafiy qarash eramizdan oldingi uchinchi ming yilliklardan so'ng boshlangan.

Hindistonda shakllangan yangi ilg'or tabaqa braxmanizm diniy qarashga qarshi chiqdi. Ijtimoiy qarama-qarshilikning keskinlashuvi idealizm bilan dinga qarshi bo'lgan materialistik maktablarning kelib chiqishi uchun zamin hozirlaydi. Qadimgi Hindistonda, «Ved» «Upanishad» kabi yodgorliklar uchraydi. Upanishad falsafasining asoschisi Brixaspati edi. Bundan tashqari «Charvaka» ta'limoti mavjud bo'lib, dunyoning asosida to'rtta narsa - yer, suv, havo, olov yotadi, deb

tushuntiradi, shuningdek hamma narsa va hodisalarning paydo bo'lishi va yo'q bo'lishi tabiiydir, deb ko'rsatadi. Dunyoni bilish masalalarini ham materialistik asosda hal qilganlar. Haqiqiy bilimning manbai tashqi dunyo bo'lib, sezgi organlarimiz orqali u haqda tasavvur hosil qilamiz, deyдилar. Ular abstrakt tafakkurga ham baho berdilar. Shular sababli xudoga ishonmadilar.

Bundan tashqari, Xitoyda ham sinfiy tabaqalanishning boshlanishi, sinfiy kurashning keskinlashuvi mafkurada o'z aksini topdi. Xitoyda hokim sinflar, dinni xalqni ezish uchun qurol qilib oldilar, xalq ongiga diniy aqidalarni ham singirdilar. Xitoyda matematika, meditsina, biologiya sohasida ham bir qancha yangiliklar ochildi. Qadimgi Xitoyda birinchi materialistik qarash - dunyo besh xil elementdan – suv, yer, havo, olov, yog'ochdan iborat, deb tushuntirdi.

Xitoy materialistik faylasuflari, dunyoni moddiy birligini e'tirof qilib, dunyoning asosida bitta «tsi» ya'ni abadiy harakat qiluvchi modda yotadi, deyдилar. Moddaning harakat manbai ijobiy (yan), salbiy (in) ta'sir orasidagi munosabatdan iborat, deyдилar.

Tabiatning qonuniy rivojlanishi to'g'risidagi materialistik, stixiyali, dialektik qarash (dao-qonun) daotsizm deyiladi. Buning asoschisi Lao-Tszidir. Loa-Tszi maktabi qadim Xitoy materialistik falsafaning rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etadi. Lao - Tszining ta'lim berishicha, hech narsa abadiy emas, hamma narsa harakatda. Lao-Tszi fikricha narsalarning asosiy rivojlanish qonuni shundaki, har bir narsa o'zining rivojlanish darajasiga yetishi bilan o'zining qarama-qarshisiga aylanadi. Bu hayot qonunidir, deydi u.

Ushbu materialistlarning fikricha, dunyo doimiy o'zgarib turuvchi yaxlitlikni tashkil etadi. Aytish lozimki, mazkur ta'limotlarda dunyoning rivojlanishi haqidagi materialistik elementlar ancha rivojlangan edi.

Demak, falsafa kishilik tarixida qadimgi Sharq mamlakatlarida Misr, Vaviloniya, Hindiston, Xitoyda paydo bo'lib, sodda stixiyali materializm xarakteriga ega edi. Chunki Xitoy, Hindiston, Arabiston, O'rta Osiyoda feodalizmning dastlabki davrida tabiiy ilmlar ancha rivojlangan edi.

Xitoyda Xan dinastiyasida (eramizgacha III-I feodalizm vujudga keldi. Bu davrda xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabat kuchaydi. Xan dinastiyasining tarqalishi natijasida Xitoyning iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishi sekinlashdi va dehqonlar g'alayonlari boshlandi.

Feodal g'ruhlarning o'zaro kurashi, dehqonlar, hunarmandlar kurashi mafkurasida o'z ifodasini topdi. Bu davrda Xitoyda ikki falsafiy oqim daotsizm va konfutsiychilar mavjud edi.

Konfutsiychilar falsafasining vakili Dun Chjun imperator hukmronligini muqaddas bilib, asosan idealistik qarashni ilgari surgan. Unga qarshi Van Chun fikr bildiradi. Uning falsafasi markazida Tsi va Dao tushunchalari yotadi. Tsi-substansiya, Dao voqelikning qonuniy rivojlanishidir.

Butun narsalarning suyuqlashgani (Yan-tsi), ko'piklangani (in-tsi) dir, ular doimiydir, deb biladi. Van Chun diniy aqidalarni tanqid qiladi, kishi o'lganidan keyin qon harakati to'xtashini hayot energiyasining tugashi, deb ko'rsatadi. Van Chun ta'limotida ham stixiyali dialektika elementlari bor edi. Uning dialektikasi Yan-tsi va In-tsining o'zaro ta'siri haqidagi fikri butun jarayonning ikki tomoni ekanini e'tirof etishdir. U bilishni materialistik yo'nalishdan tushuntirdi.

Qadimgi Xitoy va Hindiston falsafasi ilmiy zaminga ega bo'lmasa-da, umuminsoniyat ilmiy xazinasiga katta hissa qo'shdi. Lekin u falsafa feodalizm davri mafkurasining asosiy shakli edi. Chunki ruhoniylar feodal sinfining asosiy qismini tashkil etar edi. Kishilik fikrining barcha sohasi falsafaga, dinga, diniy tizimga moslashtirilgan edi. Falsafa shu davrga

kelib ilohiyotga, sxolastikaga aylandi. Tabiatni o'rganish gunoh hisoblanar edi. Tabiat haqida fikr bildirganlar o'ldirilganlar, quvg'in qilinganlar. Lekin bunday harakatlar insonlar fikriga aksincha ta'sir etmadi. Chunki feodalizm zaminida kapitalistik ishlab chiqarish usuli vujudga kelgani uchun din va cherkovga qarshi atomistik, materialistik tendensiyalar ham avj oldi. Lekin ochiq kurashish mumkin emas edi. Shuning uchun progressiv fikr berish asosida harakat qildilar. Bularning barchasi sivilizatsiyadan dalolat edi.

**Qadimgi Yunoniston falsafasi.
Sofistlar. Sokrat Platon.
Atomistlar.**

Eramizdan oldingi VI asrda Yunonistonda ham quldorlik tuzumi ancha rivojlangan edi.

Yunonistonning Milet, Efes, Fokiya kabi shaharlarida hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Natijada, Osiyo, Afrika, Misr bilan bo'lgan madaniy va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi greklar madaniyatiga ta'sir etdi.

Milet materialistik maktabining asoschisi Fales (eramizdan oldin 624-547 yilda yashagan)dir. Fales geometriya, astronomiya, matematika fanlarini rivojlantirdi. Bu davrda falsafa fani inson bilimlarining yig'indisini ifoda qilardi. Gretsiya falsafasi tarixida Fales birinchi bo'lib, tabiatdagi hodisalarning manbaini qidirdi.

Fales fikricha, tabiat hodisalari asosida suv yotadi. Undan tashqari Fales shogirdi Anaksimandr (eramizgacha 610-546 yillarda yashagan) dunyoning asosida suv emas, cheksiz shaklga ega bo'lgan apeyron yotadi, deb tushuntirdi. Uning fikricha, hamma narsa shu apeyrondan kelib chiqqan, va yana apeyronga qaytadi. Apeyron harakati esa qarama-qarshilikning kelib chiqishi asosida bo'ladi.

Mavjudot Anaksimandr fikricha, rivojlanish, taraqqiyot xudolarga bog'liq emas. Anaksimandr birinchi bo'lib odamning paydo bo'lish

masalasiga qiziqadi va uni balchiqlardan paydo bo'lgan deydi. U birinchi bo'lib, geografik karta tuzdi, quyosh soatini yasagan.

Milet maktabining undan keyingi vakili Aneksimen (eramizdan avval 585-525 y. da yashagan) Anaksimening fikricha, dunyo havodan tashkil topgandir. Anaksimening materializmida ateistik qarashlar bor edi. Kosmik o'zgarish xudosiz, moddiyning doimiy o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Milet maktabi vakillarining ta'limoti materialistik xarakterga egadir. Ularning ta'limoticha, dunyoning asosida moddiy bir narsa-modda yotadi. Ular tabiatning qonuniy rivojlanishini modda va uning xarakteriga bog'laydilar.

Greklilikni pifagor maktabi rad etdi. Milet faylasuflari dunyoning asosiga materiyani qo'ysalar, pifagor maktabi esa sezish mumkin bo'lmagan abstrakt raqamni-sonni qo'yadi. Bu idealistik falsafa stixiyali materializmga qarshi chiqdi. Bunga sabab, jarayonning qiyinchiliklari natijasi edi.

Pifagor, eramizdan oldin (580-550) yashagan. Pifagor maktabi matematika bilan qiziqqani uchun tabiat qonuniyatining miqdoriy xususiyatlarini anglashga qaratdi. Bu maktab g'oyalarida idealistik diniy falsafiy qarash bilan ilmiy tafakkur elementlari uchraydi. Pifagorchilar o'zlarining ta'limotlarida dunyoqarash sohasi bilan miqdor kategoriyasini kiritdilar.

Afina faylasuflari materiyaning ichki tuzilishi, moddiy elementlar xarakterini, uning rivojlanish sabablarini tushuntirishga uringanlar. Bu faylasuflar Levkip, Demokritdir.

Levkip (500-440) birinchi bo'lib ateistik qarashni olg'a surdi. Dunyo uning fikricha, mayda-bo'linmaydigan moddiy element-atomlardan tuzilgan (atmos-bo'linmaydigan, grekcha so'z), deydi. U dunyodagi

narsalarning paydo bo'lishi va yo'qolishini zaruriyat va sababiyat bilan bog'laydi. Bu ta'limot Demokrit falsafasining ham negizini tashkil qiladi.

Efess shahrida (475-374) Geraklit yashab o'tgan. Geraklit dunyoning asosida olov yotadi, dunyo mana shu olovning qonuniy alanganib va so'nib turishidan iborat, deydi. Geraklit hech qanday xudo ham, odam ham dunyoni yaratmagan, dunyo o'z-o'zidan qonuniyat bilan so'nuvchi, tirik olovdan iboratdir, deydi. Geraklitning materialistik ta'limoti ham stixiyali xarakterga ega, farazlardan iborat edi. Chunki o'sha davrda dialektika va materializmni fan darajasiga ko'tarishga imkoniyat yo'q edi.

Qadimgi Yunonistonda turli oqimlar paydo bo'lib, ulardan biri sofistlardir.

Sofistlar (donishmandlar) qadimgi grek falsafasida muhim o'rinni egallaganlar. Avvalgi grek faylasuflari barcha o'zgaruvchan rang-baranglikdagi birlik haqidagi masala bilan mashg'ul bo'lganlar. Ular urf-odatlarining turlichaligini, axloqiy, siyosiy, huquqiy jarayonlarning falsafiy jihatlarini asoslashga urindilar. Ammo, muhim bir fikrga kela olmaganlar. Grek faylasuflarining ba'zilari bitta universal umumiy axloq va bitta siyosiy ideallik mavjud deb tushuntirsalar, ba'zilari bu holatlarni jamiyat yoki yagona bir odam dunyoga keltirgan deb fikr bildirganlar. Qisqasi har bir faylasuf o'zicha olamdagi predmet va hodisalarni tahlil qilganlar. Keyinchalik, jamiyatdagi axloqiy huquqiy sohalar bilan bog'liq jihatlarining hal etilishi alohida kishi faoliyati bilan bog'liq, degan to'xtamga kelganlar. Aslida axloq, huquq, did, huzur-halovat, siyosiy, boshqaruv kabi jarayonlar haqidagi fikrlar xilma-xil. Tahlili ham turlicha. Shunday bo'lishidan qat'iy nazar faylasuflar bu savollarga javob topishga intilganlar. Bunday-faylasuflarni-sofistlar deb yuritganlar.

Sofistlar ko'proq axloqiy, siyosiy, huquqiy sohalar bilan shug'ullanishgan. Sofistlarga zamonaviy jihatdan yondoshadigan bo'lsak,

ular bir vaqtning o'zida muallif, jurnalist, yozuvchi, shoir umuman ziyoli kishilar bo'lganlar. Ular ko'proq bahslashishni olg'a surib, haqiqatga erishmoqchi bo'lganlar. Sofistlar predmet va hodisalarni aqliy (ratsional) dalillash san'atidan foydalanib asoslashga harakat qilganlar. Sofistlar munozara va muzokarada foydalanish mumkin bo'lgan ayyorlik va mug'ombirlik, makkorlik usullaridan foydalanib borliqni tushuntirganlar. Shu holatga boshqalarni ham yetaklaganlar. Ularning yirik vakillari Gorgiy, Frasimax va Protogorlardir.

Gorgiy taxminan miloddan avvalgi 483-374 yillarda yashagan va mashhur notiq edi. Uning "Tabiat to'g'risidagi yoki mavjud bo'lmagan narsa to'g'risida" asari bo'lgan. Frasimax Sokrat zamondoshidir. Miloddan oldingi 470 yillar atrofida tug'ilgan, deb taxmin qilinadi. Frasimax o'zining huquq va adolat to'g'risidagi qarashlari bilan barchani lol qoldirgan. Huquq zo'rlarga xizmat qiladigan narsadir. Huquq bu kuch qudratdir. Bunday tushunchaga zid keladigan fikr ahmoqona go'llikning o'zi xolos, deya ta'kidlagan u. Protogor miloddan avvalgi 481-411 yillarda yashab ijod qilgan. Uning fikrlaridan biri., "Inson qanday bo'lsa shu holida mavjud bo'lgan jamiki narsalarning va yo'qligi bilan ma'lum mavjud narsalarning mezoni hisoblanadi." Yana quyidagi fikrni bildiradi: "Xudolar to'g'risida men ularning na mavjudligi, na mavjud emasligi yoki ularning qanday tusda ekanligi haqidagi bilimga ega bo'la olmayman chunki ko'p narsa: idrok etilmaslik va inson hayotining qisqaligi bilishga to'sqinlik qiladi".

Sofistlar etika, ijtimoiy fanlar va epistemologiya bilan aloqador bo'lgan sohalarni baholashda ilg'or bo'lganlar. Bunday fikrlar hozirgi davrda ham dolzarb. Chunki bu muammoli sohalardir. Ularning fikrlarida nisbiylik va mutlaqlik, huquq va hokimiyat, altruizm; individ va jamiyat;

aql-idrok va his-tuyg'ular kabi atamalar mavjud bo'lganki, bular haqida hozirgi faylasuflar ham fikr yuritadilar.

Qadimgi grek falsafasini rivojlantirishda Sokrat alohida o'rin tutadi. U miloddan avvalgi 470 yilda tug'ilib 399 yilda vafot etgan. Uning ta'limotida ham epistemologik (epistemologiya-bilim, uning tuzilishi, tuzilmasi va rivojlanishini o'rganadigan falsafiy-metodologik ta'limot) va etnik - siyosiy muammolar markaziy o'rinni olgan. U sofistlarning ko'p qarashlarini rad qilgan. Uning falsafasida umumiy ne'mat-(oliy ezgulik) va adolat hisoblanadigan qadriyatlar va me'yorlar mavjud. Sokrat falsafaning bilish muammosini hal etishga intildi. Uning talqinida bilim- bu bizning o'zimiz va o'zimiz o'zimizning mavjudligimizni ko'radigan vaziyatlar haqidagi bilimdir. Sokrat falsafasida shu narsa xarakterliki, u bilimni tajribaga murojaat etish yo'li bilan izlamagan. U bilimni tushunchalarni tahlil etish yo'li bilan o'zlashtirishga harakat qilgan va boshqalarni ham shunga chaqirgan. Sokrat falsafasida adolatlilik, mardlik, sahovatlilik, yaxshi hayot tushunchalari markaziy o'rinni olgan.

Falsafa tarixida yana bir grek faylasufi Platondir. Qarama-qarshi falsafiy fikrlar asosida Platon falsafasi paydo bo'ldi, (Platon eramizdan avval 427-349 yillarda yashagan). Afina aristokratiyasining vakillari platonchilar idealistik qarashni oldinga surdilar. Platon falsafasi asosida g'oyalar yotadi. Uning fikricha narsalar asosida g'oya yotadi, sezgi qabul qiladigan narsa, ideya dunyosining ko'lankasidir.

Platon fikricha, hayotda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan g'oyalar mavjud bo'lib, bu g'oyalar o'zgarmaydi, ya'ni sezgi organlarimizda ifodalangan narsalar paydo bo'lishi va yo'qolishi bu doimiy o'zgaruvchan emasligidir. Eng oliy g'oya bu xudo to'g'risidagi g'oyadir. Bu narsa idealizm bilan dinning birligini ko'rsatadi.

Platon bilish nazariyasini ham idealistlarcha tushuntirdi. Uning fikricha, bilim-g'oyalar orqali paydo bo'ladi, tasavvur narsalar orqali hosil bo'ladi. Abstrakt tafakkurni sezgilarga bog'liq bo'lmagan g'oyalar dunyosida yashovchi, ruhni "eslash" jarayon natijasi, deb tushuntirdi. Platon bilish bu-eslashdir degan g'oyani o'rtaga tashladi. U dialektikani ilohiy bilimning mantiqiy nazariyasi, deb hisoblaydi. Umumiy tushunchaning ahamiyatini ta'kidlashi, kishi tafakkurining faol rolini (idealistik bo'lsa ham) ishlab chiqishi Platon dialaektikasining ratsional mag'zini tashkil etadi.

Platon "ideal davlat" ta'limotini ma'qullab, uni uch tabaqaga:

1) davlatni idora qiluvchi faylasuflar,-dono; 2) davlatni ichki va tashqi dushmanlardan asrovchi qo'riqchi askarlar-jasoratli; 3) jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchi dehqonlar, hunarmandlar itoatkorlarga bo'ladi.

Qadimiy Grek faylasuflaridan yana biri bu Aristotelidir. Aristotel (eramizgacha 384-322 yillar) fanlar klassifikatsiyasini birinchi bo'lib tuzib berdi (falsafa, matematika, fizika). Uning fikricha, falsafa borliq to'g'risidagi fan, matematika va fizika borliqning ba'zi xususiyatlari to'g'risidagi fandir.

Aristotel Platonning davlat nazariyasini tanqid qildi va quldorlik tuzumini tan oldi. U falsafa fanini amaliy faoliyatdan ajratib oldi, ya'ni bilim moddiy manfaatdan yiroq bo'lsa, ilmiyroq bo'ladi, deydi. Aristotel ob'ektiv tabiatni bilishni, bilimning asosiy sharti deydi, lekin u izchil materializm pozitsiyasiga o'ta olmadi. Materiya Aristotelning fikricha, passiv imkoniyat, shakl faol o'zgarish manbaidir. Materiya bilan harakat o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatib, harakat, o'zgarishning manbai ekanligini aytsa-da, lekin harakat, buyumlarning ichki ziddiyatlarida ekanligini ko'ra olmadi.

U bilish jarayonini materialistik asosda tushuntiradi. Bilish manbai tabiatning o'zidir, deb ob'ektiv borliqni qo'yadi. Sezgilar orqali olingan hissiyot narsa va hodisalar obrazidir, deydi. Lekin sezgini chegaralab qo'yadi. Sezgilar umumiy shaklni, ya'ni shakllar shaklini-xudoni bilishga imkon bera olmaydi.

Aristotel sezgilar asosida topilgan bilimni tafakkur orqali hosil qilingan bilimdan ajratib qo'yadi. Aristotel kategoriyalar klassifikatsiyasini ishlab chiqdi. Ayrim dalillar umumlashtirilishidan umumiy xulosa chiqishni, deduktiv mantiqni ta'rifladi. Aristotel imkoniyat va voqelik, materiya va shakl, mohiyat va hodisa kategoriyalarini dialektik asosida tushuntirishga urindi, lekin to'la dialektik asosda hal qila olmadi. Din arboblari uning dialektikasini uloqtirib, metafizikasini olib qoldilar.

Qadimgi Gretsiyada eramizdan oldingi II asr oxiri I asrning boshida Demokrit tarafdorlari ko'proq materialistik fikrlarni olg'a surdilar.

Demokrit (eramizdan oldin 460-370 yillarda yashagan) ensiklopedik olim edi. Demokrit atom ko'zga ko'rinmaydi, deb harakat bilan materiyaning bir-biriga bog'liqligini ko'rsatadi. Demokrit olam cheksiz dunyo, yer bir sayyora, deydi. Olam uning fikricha, bo'shliq bo'lib, fazoda atomlarning to'qnashishi natijasida turli dunyolar kelib chiqqan. Bu dunyolar paydo bo'ladi, yo'qoladi deydi. Olam haqidagi fikrida ateistik qarashlar bor, u yerda zaruriyat mavjuddir, deydi. Demokrit diniy xurofotlarga qarshi tan bilan ruhning o'lishini ko'rsatadi. Undan tashqari bilish jarayonining dialektik bosqichini materialistik asosda tushuntirdi. Bilish jarayonida birinchi bosqich sezgi, deb biladi. Sezgi organlarimizga ta'sir etib, ongimizda tasavvur paydo qiladi. Bilim uchun tafakkur kerak, deb o'rgatadi.

Demokrit materializmi ateizm tarixida ham katta rol o'ynadi. Uning fikricha, xudoga ishonish kishilarning tabiat kuchlari oldidagi o'jizligidir.

Demokritning siyosiy, iqtisodiy qarashlari ham demokratik edi. Falsafada ikki yo'l "Demokrit yo'li" bilan "Platon yo'li" orasida kurash ketgan.

Demokrit yo'lini tutganlardan biri Epikurdir (341-270). U, kishi baxtli bo'lishi uchun tabiat va uning qonuniyatlarini bilishi kerak, deydi. Falsafani uch qismga fizika, logika (kanonika) va etikaga bo'ladi. Epikur fizikasida atomizm himoya qilinadi va uni rivojlantiriladi. Atomlarning birlashuvini o'ziga xos erkin irodaning oqibati, deb ko'rsatadi. Garchi bu fikr idealistik harakterga ega bo'lsa-da, stixiyali ravishda materiyaning o'z ichidagi harakatini e'tirof etadi.

Epikur ham bilishning birdan- bir manbai sezgilarda, deb biladi. Uning bilish nazariyasi oddiy, lekin materialistik xarakterga egadir. U ham xudoni inkor etmaydi, balki tabiat mahsuli deb biladi.

Gretsiya falsafasining yana bir vakili Rimlik Piy Lukretsiy Kar (99-55)dir. U Epikur ta'limotini davom ettirdi. Qadimgi materialistlar singari Lukretsiy ham materiyaning ob'ektivligini ilmiy ravishda tushunish darajasiga yetmadi. Lukretsiy narsalarning sifatini ob'ektiv xarakterga egaligini, fazo va vaqt masalasini ham materialistlarcha tushuntirdi. Sezgi masalasini ham to'g'ri hal qilgan. Uning falsafasi feodalizm jamiyatining tarixiy kelib chiqishi va tarixiy taraqqiyotning oldinga surilishidan darak berar edi. Feodalizm jamiyatida sinf, ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi to'qnashuvlar g'oyalar kurashida o'z ifodasini topdi. U feodalizm davrining mafkurasi din edi. Shuning uchun bu davrdagi qarashlar ham diniy tusda bo'lardi. Rimda feodalizm davrida, idealizmning turli oqimlari, materializm va ateizmga qarshi kurashdilar. Ular – skeptitsizm, agnostitsizm, neoplatonizmlardir. Ob'ektiv idealizm, Aristotel idealizmi va metafizik ta'limotning davomi edi.

**Ellinizm davri va stoiklar.
Qadimgi Rimda falsafiy fikrlar.
Xristianlikning shakllanishi.**

Falsafa tarixida Ellinizm oqimi ham o'zining falsafiy fikrlari bilan ajralib turadi. Janubiy Italiyadagi Eliya shahri nomi bilan bog'langan.

Eramizgacha bo'lgan VI asrning oxiri V asrning boshlarida paydo bo'lgan. Ellinistlar ta'limotining asoslanishida Parmenid va uning shogirdi Zenon Eleyiskiylarning xizmati katta bo'lgan. Ellinizmni paydo bo'lishida pifagorchilar va Ksenofon fikrlari ta'sir qilgan.

Ellinizm ta'limotida insonlar olamni tarki dunyo qilish emas, balki o'zlarida burch va xarakterni tarbiyalash uchun harakat qilishi lozim. Shu bilan birga bu oqimning tarafdorlari xudo haqidagi xalq faoliyatini tanqid qilganlar. Ksenofonning fikricha, xudoni, xalqni o'zi yaratgan. Aslida xudolar odamlarni o'zidan farq qilmaydi. Ksenofon Gomer va Gesiodlar tomonidan xudoning tasvirlanishi bu axloqsizlik va haqiqatdan uzoqlashishdir, deb ko'rsatdi.

Ksenofonni tushunishicha efioplarni xudosi qora, frakiylarning xudosi esa ko'kko'z va ularning sochi qo'ng'ir rangdadir. Agar xo'kizlar, otlar, sherlar ham tasviriy san'at bilan shug'ullanganida, ular ham o'zlariga o'xshagan xudolarni tasvirlab chizgan bo'lardilar. Xudoning insonlar bilan umuman aloqasi yo'q. Bundan tashqari xudo harakatsiz. Xudo sharsimondir. Bu fikrlar eleyliklar tomonidan qayta tahlil qilindi va ba'zilar ularning ta'limotini rivojlantirdilar. Demak, ellinizmning asoschisi Ksenofondir. Ammo u Eleyda tug'ilmagan. Tug'ilgan joyi Kolofondir. Kolofon shahrini persidlar bosib olgandan so'ng Ksenofon o'z shahrini tashlab darvesh sifatida safar qilib yuradi. U shoir va ashulachidir. So'ngroq Eley shahrida muqim topadi va ijod qiladi. Uning safdoshlari Parmenid, Zenon va Melisslardir. Ular ham Ksenofon ta'limotini targ'ib qildilar va falsafada Ellinistlar deb atay boshladilar.

Ellinistlar ta'limotining davomchilari Stoiklar oqimidir. Bu oqim qadimgi Rimda paydo bo'lgan. Stoiklarning vakillari Sitseron, (eramizdan avvalgi 106-43 yillar) Seneka (eramizdan avvalgi 4 milodiy 65 yillar), Epiktet (taxminan 50-138 yillar) Mark Avreliy (121-180 yil)lardir. Ular qadimgi greklarning ta'limotiga suyanib faoliyat ko'rsatdilar. Ularning fikricha, insonlar guruhlarining organik qismi emas, balki umumiy davlat ichidagi individdir. Umumiy huquqning subyektidir. Insonlar oliy kosmosning bir qismidir. Inson tafakkuri olamning tafakkuriga dahldor bo'lganligi uchun olam tafakkuri inson tafakkuriga aloqadadir.

Stoiklar ta'limoti, aniqroq aytilsa, shaxsiy baxtni ta'minlashga qaratilgan. Ular har bir insonga tashqi holat va kuchlardan erkin bo'lishni tavsiya etadilar. Agar, deydi ular, biz o'zimizning shaxsiy quvonch va baxtimizni qurmoqchi bo'lsak, imkoniyati boricha nazorat qilinmaydigan tashqi omillardan ozod bo'lishni o'rganishimiz va o'zimiz nazorat qilaoladigan, o'zimizning ichki olamimiz ichida yashashni o'rganishimiz kerak. Demak, ularning (Stoiklarning) fikricha, inson baxti biron-bir tashqi noz-ne'matga bog'liq emas. Quvonchli, baxtli hayotning manbai, uning asosiy sharti – ezgu hayot kechirishdir. Ezgulikning asosi bilimli bo'lishdir. Stoiklarning asosiy maqsadlari shular edi. Bu esa keyinchalik paydo bo'lgan tasavvufchilar ta'limotiga o'xshaydi. Sababi, stoiklar ham kiniklar ham jamiyatdan uzoqlashib, sodda va bir qadar ibtidoiy hayot kechirishni targ'ib qilganlar. Kiniklar antik davrdagi Sokrat maktablaridan biridir. Kiniklarning vakillari Antisofin, Diogen, Sinopskiy Kratet va boshqalar. Stoiklardan Seneka “Sen bilan nimaiki ro'y bermasin barini xuddi o'z xohishing bilan ro'y berayotgandek qabul qilishing kerak. Shuning uchun sen hamma narsa xudoning irodasi bilan ro'y berayotganini bilgandek xohlashing kerak”, deb yozgan edi. Bu fikri bilan Seneka, insonda tashqi olamga axloqiy-asketik munosabat va ichki his-tuyg'uni

shakllantirish va tarbiyalashni orzu qilgan. Ya'ni inson o'z taqdirida tashqi o'zgarishlarga nisbatan xotirjam – stoik bo'lishi zarur. Stoitsizm o'sha vaqtda oliy tabaqalarning quroliga aylangan. Rimning oliy tabaqalari bu ta'limotdan insonlarni burch va vazifalarini tushuntirishda foydalanganlar. Rim imperiyasiga xizmat qildirganlar. Qadimgi Rimda Sitseron ta'limoti ko'zga tashlandi. Uning falsafiy fikrlarini aks ettirgan asarlar keyinroq, O'rta asrlarda diqqatga sazovor bo'ldi. Rimda epikurizm, kiniklar, sofistlar, stoiklar ta'limotlari paydo bo'lganligi va davom etganligi Rim imperiyasining rivojlanishiga olib keldi. Bu oqimlarning fikrlari Rim mafkurasini tashkil topishida muhim manba bo'lib xizmat qildi. Siyosat, huquq, demokratiya, davlat boshqaruvi sohasidagi falsafiy fikrlarni o'rtaga qo'yishiga sabab bo'ldi.

Qadimgi davr falsafasining rivojlanishi ko'proq xristianlik dinining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ma'lumki, xristianlik dini birinchi asrda Falastin hududida paydo bo'ldi. Bu din eramizning V asrgacha Rim imperiyasini geografik hududida tarqaldi. So'ngroq esa Sharqiy Suriya, Armaniston, Efiopiya mamlakatlariga tarqaldi. Ayniqsa, birinchi ming yillikning ikkinchi yarmiga kelib dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida ham shakllandi. Xristianlikning shakllanishi bilan iudaizmning ko'pgina xususiyatlari inkor etildi. Mazkur din o'z xarakteri bilan yakkaxudolikni targ'ib qildi. Xristianlik tarafdorlari azob-uqubat ko'rish tabiiy bo'lib, kelajakda esa narigi dunyoda hur farovonlikka erishiladi. Bu hayot qiynoqlariga bardosh berish insonning burchidir, deb targ'ib qildi. Ularning fikricha, borliqni faqat xudoning o'zi boshqaradi. Unda kuch-quvvat, bilim, zakovat, ijod, bunyodkorlik mavjud. Insonlar esa xudoning ijodidir. Xristianlikning asosiy g'oyasi xudo-odam-Isus Xristos faoliyati bilan bog'liq. Xristianlikning aqidalari, e'tiqod talablari huquqiy, axloqiy normalari cheklanish va taqiqlar Bibliya hamda boshqa muqaddas

kitoblarda o'z ifodasini topgan. Bu dinda ko'rsatilishicha, Xristos o'zining qiynoqlarga chidamliligi bilan dunyo zulmini yengadi va insonlarning gunohlarini o'ziga oladi. G'am-g'ussalardan qutulirish uchun o'zini qurbon qiladi. Xudoning amriga bo'yinsunmagan insonlar Olloh sharafiga muyassar bo'la olmaydilar. Xristianlik insonlardagi sabr-chidamlilikni, qiynoqlarga tan berish kabi sohalarga birinchi o'rinni beradi. Rim imperiyasida davlat diniga aylantirilgan. Tarixiy taraqqiyot ta'sirida (Rim imperiyasining G'arbiy va Sharqiy) bu din ikkiga bo'lingan. Bular: xristianlik cherkovining katolitsizm (G'arbiy qismi), pravoslavie (Sharqiy qism)larga ajralgan. Bunday bo'linish 1054 yilda sodir etilgan bo'lsada, lekin bu jarayon XIII asrning boshlarida tugatilgan. Xristianlik Rossiyada X asrning oxirida Vizantiyaning ta'sirida tarqalgan.

Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasini o'rganish zarurivati.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, eng qadimgi falsafiy fikrlar Sharqning Bobili(Vaviloniya)da eramizdan oldingi to'rtinchi ming yillikning boshlarida paydo bo'lgan. O'sha davrlardayoq odamlarning olamda ro'y berib turadigan xilma-xil hodisa va jarayonlariga bo'lgan munosabatlari hamda qiziqishlari, eng sodda bo'lsa-da, falsafiy qarashlarda namoyon bo'la boshlagan. Vaviloniyadagi o'sha davrning mashhur asarlaridan biri, "Gilgomesha haqidagi doston" bo'lib, unda tuproq, suv, havo, issiqlik inson hayoti va tirikligining asosiy va abadiy manbasi, deya e'tirof etilgan. Boshqa xalqlarning ham bunga o'xshagan asarlari, ertak va sarguzashtlari mavjudki, ularning bir-biriga yaqinligini sezamiz. Shu ma'noda jahon madaniyatining tarkibiy qismi hisoblangan falsafa fani dunyoviy asoslar yordamida shakllangan. Demak, falsafa bir millat, bir xalq, bir mamlakat falsafasi bo'lmay balki turli davr va sharoitlarda yashab ijod etgan, yashab kelayotgan barcha xalqlarning butun insoniyatning ma'naviy, madaniy boyligidir. Uzoq asrlar davomida

shakllangan, to'ldirilgan muammolari yangilangan hamdir. Dunyo mutafakkirlari, allomalari, donishmandlari, shoir va yozuvchilarning mahsulidir. Nemis, fransuz, yapon, o'zbek falsafasi deganda, ularning falsafaga nisbatan nisbiyligini e'tirof etish zarur. Dunyo fani bo'lgan falsafaga har bir xalq, har bir millat o'z hissasini qo'shadi, xolos. Bu hissa orqali falsafaning umumiy jihatlari boyiydi, taraqqiy etadi, rivojlanadi. Shu sababli ham, Sharq va G'arb falsafasi aloqada va bog'lanishdadir. Zero, har bir qo'llanma va darsliklarda, risolalarda, ilmiy maqolalarda umuminsoniy fikrlardan foydalanadilar. Shu o'rinda qadimgi Sharq va antik G'arb dunyosining falsafasini o'rganish ayni muddaodir. Bu davrlardagi falsafiy fikrlarni o'rganish har bir insonni ma'naviy boyitadi, fikrini o'tkirlashtiradi, tabiat va jamiyatning faoliyatini bilishga undaydi. Falsafiy xulosalar chiqarishga yordam beradi. Falsafiy qarashlar orqali o'sha zamon madaniyati, hayoti, davlati, jamiyati o'rganiladi. Insonlarning turmush tarzi solishtirilib, ma'lum bir fikrga kelinadi. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q, deb bejiz aytilmagan. Insonlar o'z kelajagini belgilashda oldingi faoliyatni bilmasalar, tuzatib bo'lmas kamchiliklarga yo'l ochadilar. Demak, antik dunyodagi, qadimgi Sharq mamlakatlaridagi falsafiy merosni o'rganish kelajak poydevorini o'rnatishga yordam beradi. Uning ilmiy, madaniy, axloqiy tomonlari borki, kelajak avlod undan bahramand bo'ladi. Ularni o'rganish zaruriyatdir.

Tayanch so'z va iboralar:

Antik dunyo, hind falsafasi, chorvyaka, daotsizm, millet maktabi, sofist, atomist, ellinizm, stoiklar, xristianlik.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Tabiiy sababiyatlarni bilmaslik odamni xudolarni yaratishga majbur etdi: yolgʻon esa ularni allaqanday qudratli bir narsaga aylantirdi».

Pol Anri Golbax – fransuz materialist faylasufi.

«Odamlar faqat pok tabiat ila dunyo yuzini koʻrurlar va soʻngidagini padarlari ularni yahudiylar, xristianlar va yo otashparastlarga ayirganlar».

Muslihiddin Saʼdiy – fors va tojik shoiri.

«Boʻlak yaxshi nom istama, shul yetar –
seni yaxshi odam desa el agar».

Muslihiddin Saʼdiy – fors va tojik shoiri.

Mavzuga oid test savollari:

Atomistik ta'limotning asoschisi kim?

- a) Pifagor;
- b) Demokrit;
- v) Sokrat;
- g) Aristotel.

Milet materialistik maktabining asoschisi kim?

- a) Fales;
- b) Pifagor;
- v) Pratagor;
- g) Konfutsiy.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: « O'zbekiston» 1998 y.
2. Shayxova X., Nazarov Q., Umuminsoniy qadriyatlar va ma'naviy kamolot. T.: 1992 y.
3. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. T.: 1993 y.
4. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T.: 1998 y.
5. Xayrullaev M. M. O'rta Osiyoda uyg'onish davri. T.: 1993 y.

4 bob. O'rtta Osiyoda ilk o'rtta asrlar falsafasi

**Ilk o'rtta asrlar
falsafasining mohiyati
va xususiyatlari.**

O'rtta Osiyodagi qadimgi falsafiy qarashlarni bilish, o'rganishda yozuv va tarixiy yodgorliklarning ham katta ahamiyati bor. Qadimiy yozuvlardagi mazmun ham o'z davri falsafiy jarayonlarini namoyon qilganki, ularda ham yaxshilik va yomonlik, boylik va kambag'allik o'rtasida kurashlar tasvirlangan. Qadimiy yozma yodgorliklarga «Avesto», «Bundaxshin» «Denxard» va «O'rxun-Enisey» yozuvlari kiradi. Enisey bo'ylaridagi qadimgi yozuvlarni aniqlash XVIII asrning boshlarida rus olimlari tomonidan boshlangan. Topilgan yodgorliklardagi yozuvlarni aniqlash qiyin kechgan. Faqat XIX asrning birinchi choragida Grigoriy Spasskiyning Enisey yodgorliklari haqidagi maqolasi «Sibirskiy vestnik» (Sibir xabarlari) jurnalida e'lon qilingandan so'ng yodgorliklar haqidagi ma'lumotlar olimlarga ma'lum bo'ladi. Ammo, yozuvni o'rganishga o'sha paytda katta e'tibor berilgan bo'lsa ham, tezlikda natija bermagan. 1889 yili rus sayyohi va yozuvchisi N.M.Yadrinsev Mo'g'ulistondagi Kosho-haydam vodiysida O'rxun daryosi bo'ylaridagi ko'pgina yodgorliklarni topib, ulardagi Xitoy yozuviga o'xshash matnlarni aniqlagan. Matnlarni o'qish Daniya olimi Vilgelm Tomsenga nasib qildi. U dastlab «tangri», «turk» degan so'zlarni o'qigandan so'ng (1893 yil 25 noyabrda) masala oydinlashdi. Ko'p harflar mazmuniga kalit topildi. Bu orada rus olimi V. V. Radlov ham 15 ta harfni o'qigan edi, u Tomsen va o'zining kashfiyoti asosida yodgorliklardagi matnlarning tarjimasini birinchi bo'lib amalga oshirdi.

N. M. Yadrinsev topgan yodgorliklar turk xoqoni Bilqa-Qoon-Mog'ilyon (734-yilda vafot etgan) va uning ukasi Kul-Tegin (732-yilda vafot etgan) qabr toshlariga o'yib yozilgan yodgorliklar edi.

Shu vaqtdan boshlab Enisey va O'rxun daryolari atrofidagi yodgorliklar « O'rxun-Enisey yodgorliklari» deb atala boshlagan. Shuningdek, O'rxun yozuvi deb ham atalgan. Keyinchalik yana ko'plab yodgorliklar topildi. V-VI asrlarga oid 5 ta toshdagi, hamda qog'oz, charm, yog'och, va turli idish-tovoqlardagi yozuvlar ham qimmatli manbalar bo'lib hisoblanadi. Bu yozuvlarda turk xoqonligining davlat tuzumi va dinlar haqidagi ma'lumotlar berilgan. Xitoy yilnomalarida ko'rsatilishicha, turklarning o'lganlaridan so'ng ko'mish marosimi shunday ta'riflangan: o'lgan kishining boyliklari, jangda mingan oti bilan birga olib kuydiriladi. Xoki dafn etilib, marhum qancha dushmani o'ldirgan bo'lsa, shuncha tosh uning qabriga qo'yiladi, uning surati ishlanadi va qilgan ishlari o'yib yoziladi.

Bunday ma'lumotlar haqiqatdan ham u davrdagi qabr toshlarining ko'plarida uchraydi. Xususan, Mog'ilyon va Kul-Tegin qabr toshlarida ham, shuningdek fikrlar mavjuddir. Mog'ilyon so'nggi turk "ulug' xoqon"laridan bo'lib, urushlar olib borgan, o'z davlatining chegarasini kengaytirgan va mustahkamlagan. Unga ukasi zo'r mardlik ko'rsatib yordam bergan. Qo'shni davlatlar bilan yaxshi munosabat o'rnatgan. «Yo'qsil xalqni boyitgan», «Oz sonli xalqni ko'paytirgan», «Adolatli hukmdor» bo'lgan.

Hududlarda ko'proq ma'lum kishilarning qahramonliklari aks ettirilgan. O'sha payt matnlaridayoq qirg'iz, uyg'ur, o'g'uz va yana boshqa xalqlarning, qabilalarning nomlari tilga olingan. Umuman, u yozuvlarning ahamiyati shundaki, endilikda ular bizga o'sha davrning falsafiy, hayoti haqida ma'lumotlar beradi. Urf-odatlar, e'tiqod va boshqalar bilan tanishtiradi. Masalan, Enisey havzasidan topilgan bir toshdagi yozuvda shunday deyilgan: «Mening davlatim va mening xonim,

men sizlardan lazzat koʻrmadim, hayhot, men quyoshni va oyni sezmaydigan boʻlib qoldim.

Mening doʻstlarim va mening qarindoshlarim, hayhot men (sizlardan) uzoqlashib, oʻz kumush xalqimdan yiroqlashdim.

Oʻz qahramonlik shijoatimdan lazzatlana olmadim. Qirq yoshimda oʻldim, men Oʻchin-Qulug-Tirig oʻgʻli, men Qulug-Tugʻan» va hokazolar.

Ushbu yozuvlardan koʻrinib turibdiki, VII- VIII asrlarda xalq va podshohlar oʻrtasidagi munosabatlar oʻz xususiyatiga ega. Qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar, turmush tarzidagi voqealar asta-sekinlik bilan rivojlana borgan. Ana shunday bir davrda Oʻrta Osiyo hayotida islom dinining kirib kelishi bilan ahvol oʻzgargan. Mahalliy diniy qarashlar zarbaga uchragan. Arab bosqinchilari Islom dinini xalqqa singdirish uchun katta kuch bilan harakat qilganlar. Oʻsha davrning vatanparvarlari (Rafi ibn Leyl, Hamza as Xorij, Abu Muslim, Muqanna va boshqalar) arablarga qarshi chiqib jiddiy zarba berganlar. Shunday boʻlishidan qatʼiy nazar arab madaniyati mahalliy joylarda oʻz oʻrnini ola boshlagan. Talaygina bosqinchilik urushlaridan soʻng IX asrning oxiriga kelib Oʻrta Osiyo mustaqillikka erishdi. Somoniylardan soʻng Xorazmshohlar, Gʻaznaviylar, Saljuqiylar, Qoraxoniylar davlatlari paydo boʻldi. Buxoro, Samarqand, Marv, Koʻhna Urganch, Xiva kabi markazlar vujudga keldi. Bu shaharlar Oʻrta Osiyoning madaniy markazlariga aylandilar. Natijada Movarounnahr hududida madaniy-maʼnaviy, ijtimoiy, siyosiy, axloqiy, diniy falsafiy taʼlimotlarining rivojlanishi uchun keng yoʻl ochildi. Ayni shu davrlarda Oʻrta Osiyo dunyoning yirik madaniy markazlaridan biriga aylandi va jahon sivilizatsiyasiga muhim hissa qoʻshdi. Xalqdan aql-idroki, tafakkuri bilan dunyoni lol qoldiradigan qomusiy olimlar yetishib chiqdilar. Natijada matematika, astronomiya,

ximiya, minerologiya, tibbiyotchilik, san'atshunoslik, naqqoshlik kabi sohalar tez rivojlandi. Tarixchilar, faylasuflar, g'azal mulking sultonlari, «muallimi soniy», «shayxur rais»lar yetishib chiqdilarki, bu ajdodlarimizdan qanchalik faxrlansak kamlik qiladi. Ana shu ajdodlarimiz sharq uyg'onish davrini boshlab berganlar. Ular yaratgan ilmiy-falsafiy ta'limotlar umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan ta'limotga aylandi. O'zlarining falsafalari vatan ravnaqi, ilm-fan, madaniyat, erkinlik, farovonlik g'oyalarini aks ettiradilar.

Ta'kidlash lozimki, Turkistonda islom dini taraqqiy etmagan davrlardayoq o'zbek xalqi ajdodlarida siyosiy ong, madaniyat, mafkura, an'analari, adolatparvarlik, huquqiy talab, burch, kafolatlar, qadriyatlar keng rivojlangan. Bunday xulosalarning kelib chiqishiga, O'rta Osiyoda rivojlangan oldingi dinlardan qolgan an'ana va yodgorliklar yordam bergan. Masalan, Buddachilikning Maxayana shakli Kushonshohlarning rasmiy davlat dini, deb e'lon qilinganidan so'ng (aytish lozimki, kushonlarning dastlabki poytaxtlaridan biri hozirgi Kattaq o'rg'on yoki Shahrisabz atroflarida, Xitoyda «To-si», ruhi, deb ataluvchi) diniy tavof markazi bo'lgan. Mahalliy shaharlar Balx, Marv, Termiz, Samarqand, Buxoro, Shosh, Turkiston, Sayram, Koson, O'sh va boshqa shaharlarda ko'plab diniy ibodatxonalar qurganlar. Buddachilikka oid kitoblar tarqatilgan. Kushonlar davlatining asoschisi Kanishka Kadfiz tomonidan Panjobning Jalandxar shahrida buddachilikning umumjahon jome' yig'ilishida «Maxayana – hamma uchun birdek ulug' yo'l» davlat dini va mafkurasi deya e'lon qilingan. Aslida u paytlarda Turondagi Turkiy xalqlar tangriga e'tiqod qilgan. Maxayana ta'limotining falsafiy asosi xalqlarni birlashtirishga qaratilgan e'tiqod-mafkura bo'lgan.

Taniqli arxeologlardan biri B. Ya. Stavavisskiy buddachilikni uzoq sharqda, Turon, Turkistonda keng tarqalganligini, tarqalishida Turkistonlik

avliyolar (rohiblar)ning xizmati katta bo'lganligini qayd qiladi. Ana shu paytdagi rohiblar an'analarga asoslanganlar. Muqaddas suralarni shaxsan ko'chirib, mahalliy tillarga tarjima qilganlar. Sharhlar yozganlar. Ana shunday rohiblar qatoriga Termizlik (oldingi nomi Tramita) Dxarmamitra, Toshkenti-iloq vohasidan Bo Shlipotola, Shrimitra, Laqay turklaridan Dxarmanandin, Samarqandlik Kan Sen – Xueylar kiradilar. Ular eramizning III-V asrlarida yashab ijod etganlar. Buddaning asosiy g'oyalari bo'lgan qiyinchilikdan qutulish yo'llari o'z istaklaridan voz kychishlari, to'la xotirjamlikka, osoyishtalikka, mutlaq ma'sudlik holatiga erishishlarini targ'ib qilgan (buddada 4 ta qoida yotadi: dunyoda qiynalish, azob-uqubat mavjud, qiynalishning sabablari, qiynalishdan qutulish mumkin, qiynalishdan qutulishga olib chiquvchi yo'l bor). Ko'rib turibmizki, mamlakatimiz hududidagi xalqlarning o'zaro aloqalari tufayli ilk o'rta asrlarda falsafiy fikrlar rivojlangan. O'z madaniyati, falsafasini yaratgan. Xalqlarning falsafasini yaratishda qadimiy dinlar muhim ahamiyat kasb etgan. Ana shunday dinlardan biri islom dinidir.

Islom falsafasi.

Islom dini dunyoda sig'inuvchilar miqdori jihatidan ikkinchi o'rinda turadi. Islom so'zi arabcha «Xudoga o'zini topshirish», «itoat», «bo'ysunish» ma'nosini beradi. Bu dinga ishonuvchilar arabcha «Muslim» deb ataladi. Uning ko'pchilik shakli bo'lgan «Muslimun» so'zining boshida xalqlar orasida turlicha: forslar – musulmon, o'zbek-musulmon, qirg'iz-qozoq-musulmon, Ukraina-Rossiya-bosurman, deb ataladi. Muhammad ismini Magomed, deb aytadilar. Islom dinining kelib chiqishi masalasini turlicha talqin qiladilar. Islom manbalarida islom jamiyat bilan bog'lanmagan. Xudo tomonidan yuborilgan oxirigi ta'limot, deydilar. Bu birinchi nuqtai nazar, ikkinchi nuqtai nazar: VI asr oxiri – VII asr boshlarida Arabiston

yarim orolida yuz bergan ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu davrda qabilalar tugatila boshlagan. Sinfiy jamiyat yuzaga kelgan. Hukmron sinflar jamiyatga egalik qilgan, ya'ni ezuvchi sinflar ravnaq topgan. Avval mushrikiylik, ya'ni ko'p xudolik bo'lib, endi unga barham berish payti kelgan. Qadimiy ma'naviyat va madaniyat yanada rivojlanib, quldorlik tuzumini paydo qilgan.. Yaman yarim oroli orqali karvonlar Habashiston, Hindiston, Suriya, Misr, Vizantiya va Eronni bog'lagan. Makkada karvonlar to'plangan. Savdo, chorvachilik, hunarmandchilik, savdogarlik taraqqiy etgan. Madina ham, Makka ham o'sha paytda diniy markaz bo'lgan. Undagi Ka'ba ibodatxonasi, u yerdagi qoratosh va uch yuzdan ortiq qabila xudolarining sanamlari tufayli bu joylar e'tiqod markaziga aylangan. Qur'onning 108 – «Al- Kavsar» (Chashma buloq) surasida Arablarning Ka'ba ziyoratiga kelib, qurbonlik so'yish odatlari o'z ifodasini topgan.

V-VI asrlarda Makkada arablarning Qurayishlar qabilasi hukmron bo'lib, savdo qilish natijasida boyib ketgan. Pul muomalasi, sudxo'rlik keng rivojlangan. Qul savdosi bo'lgan. Sinfiy qarama-qarshiliklar kuchaygan. Bu joylarda yahudiylar va xristianlar ham yashagan. Islom dinini paydo bo'lishida yahudiy va xristian dinlari ta'sir etgan.

Yakka xudolikka ishonish islom dinigacha ham mavjud edi. Uni dastlab Haniflar (haqiqat izlovchilar, e'tiqod qiluvchi) targ'ib qilgan. Islom dinida payg'ambar, deb tanilgan Muxammad 570 yilda tug'ilgan. U Makkada Qurayish qabilasiga mansub bo'lgan Hoshimiylar xonadonidir. U 609-610 yilda Makkada yakka xudoga e'tiqod qilish to'g'risida targ'ibot boshlagan. Qurayishlarga ummaviylar qabilasi qarshilik ko'rsatgan. Ziddiyatlar kelib chiqqan. Makkada ahvol keskinlashgan. Shundan so'ng Muhammad Madinadagi Avs va Xazraj qabilalari vakillari bilan muzokara olib borib, ular yordamida Madinaga

o'tgan. Natijada 622 yili yuz bergan ko'chish (arabcha «hijra») dan musulmonlarning hijriy yil hisobi boshlangan.

Muhammad Hoshimiylar mavqeini tiklash uchun ummaviylarga qarshi kurashgan. Madinada musulmonlik tez qabul qilingan. Musulmonlikni qabul qilish ba'zida tinchlik – ba'zida urush yo'li bilan amalga oshirilgan. Madina kuchli davlatga aylanib, Muhammad qo'lida mujassamlashgan. Uning mavqei Makkaga nisbatan jiddiy kuchaya borgan. Natijada Makka zadogonlari Muhammad bilan kelishish yo'lini topganlar. 630 yili Madina qo'shinlari Makkani qarshiliksiz qo'lga oladi. Keyinchalik Makka aholisi ham Muhammadni yordamchilariga aylangan. Muhammad 632 yil iyun oyida Madinada vafot etadi. Undan so'ng uning o'rinbosarlari-xalifalar davlatni boshqarganlar. Shu sababli arab xalifati, deb yuritdilar.

Muhammadning ilk safdoshlaridan biri (qaynota) Abu Bakr (632-634) keyin Xalifa Umar (634-644) undan so'ng Xalifa Usmon (644-656) va keyin Hazrati Ali (656-661) davrlarida istilolar bo'ldi. Ayniqsa, Usmon va Ali davrida Kavkaz va O'rta Osiyoga kurash boshlangan. Arab istilochilari VII asrni 70 yillarida Eronni bosib olib, O'rta Osiyoga hujumni boshladilar. Arablar (Movarounnaxr – ikki daryo o'rtasidagi yerlar) avval bosqinchilik hujumlari qildilar, keyinroq VIII asr boshlarida va VIII asr o'rtalarigacha O'rta Osiyoni to'la bosib olganlar. Movarounnahrda ularga qarshi Muqanna, Sumbod Mug', G'urak va boshqa sarkardalar qo'zg'olonlar ko'targanlar. Bosqinchilik natijasida: mahalliy madaniyat, falsafa, mahalliy dinlar, ma'naviy qadriyatlar cheklangan, inqirozga yuz tutgan.

Islom dinining asosiy manbasi ya'ni, birinchisi Qur'ondir: unda islom aqidalari, e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy normalar o'z ifodasini topgan. Islom an'anasida Qur'on Olloh tomonidan Muhammadga

22 yil davomida farishta Jabroil orqali nozil qilingan (uqtirilgan). Vahiylar Muhammad davrida sistemali yozib olinmagan, balki Abu Bakr davrida yozilgan. Buni Muhammadga kotiblik qilgan Zayd ibn Sobit amalga oshirgan. 632 yil oxirida Qur'oning matni tayyor bo'lgan. Manbalarda u «Suxuf» (sahifalar) deb yuritilgan. Ular o'rtasida tafovutlar ham bo'lgan. Xalifa Usmon davlatni mustahkamlash uchun yana Zayd ibn Sobitga Qur'oning matnini to'plaganlar bilan birgalikda taqqoslashni va yagona to'plam tuzishni buyurgan. Bu to'plam «mushad» degan nom olgan. Usmon boshqalarning «Suhuf»ini yo'qotishga buyruq bergan. Yangi to'plamning asl nusxasi (ayrim ma'lumotlarga qaraganda VII) ko'chirtirilib, Kufa, Basra, Damashq va boshqa shaharlarga yuborilgan.

Qur'onni o'qishdagi tafovutlarni yo'q qilish uchun unga arab yozuvidagi xos belgilar qo'yib chiqilgan. «Mushaf»dan ko'chirilgan eng qadimiy nusxalaridan 4 tasi hozirgacha saqlanib qolgan. Ulardan biri Toshkentda, O'zbekiston musulmonlari diniy boshqarmasida saqlanadi. Qur'on 114 suradan iborat; har sura oyatlarga bo'lingan. Suralar nomlangan. Masalan, 1-sura «Fotiha», 2-sura «Baqara» va h.k. Suralarning yaratilgan vaqti 2 davrga: 610-622 yillarda Makkada 90 sura, 622-632 yillarda Madinada 24 sura yaratilgan.

Qur'onning asosiy g'oyasi yakka xudolik- Oллоh to'g'risidagi ta'limotdir. Shu bilan bog'liq holda unda payg'ambarlar, oxirat, taqdir va boshqa aqidalar bayon qilingan. Islom dinining asosiy talabi: e'tiqod, namoz, ro'za, zakot, haj. Qur'onda musulmonlarning falsafiy va axloqiy, huquqiy qarashlari o'z aksini topgan. XII asrda Yevropaning ba'zi xalqlari tillariga tarjima qilingan. XVIII asrda esa Yevropaning ko'pchilik tillariga, jumladan, rus tiliga 1878, 1894, 1907 yillarda tarjima qilingan. Islom dinining ikkinchi manbasi Sunna (arab tilida odob, an'ana, xatti-harakat)dir. Sunna islomda musulmonlar uchun ibrat hisoblangan.

Muhammadning soʻzlari, qilmishlari, xatti-harakatlari aks ettirilgan hadislarda toʻplangan. Sunna islomda Qurʼondan keyingi uni toʻldiruvchi manbadir. Islom mohiyati va shariatning ikkinchi asosi sifatida eʼtirof etilgan. Sunna VII asr oʻrtalarida yigʻila boshlagan. Unda qarama-qarshiliklar, yaxshi va yomon qadriyatlar toʻgʻrisida fikr yuritilgan. Bir, ikki asr davomida hadislar koʻpayib ketgan. IX asrda tizimga solingan. Aniq, ishonchli hadislar hamyurtimiz Imom Ismoil Buxoriy (810-870) tomonidan toʻplangan.

Islom dinining uchinchi manbasi – shariat qonunchiligi boʻlib, u islom dinining huquqiy tizimidir. Unda sof huquqiy masalalardan tashqari axloqiy normalarga va amaliy diniy talablarga ham qonuniy tus berilgan.

Islomda jamiyatni boshqarish Qurʼon asosida olib borilgan. Keyinchalik, feodalizm rivojlanishi bilan diniy faoliyatni qamrab oluvchi qonunlar majmuasiga ehtiyoj tugʻilgan. Islom ilohiyotchilari bir necha asr mobaynida shariat qonunlarini yaratganlar. Unga asos qilib, Qurʼon va Sunnalar olingan. Shariat qonunlari XI-XII asrlarda toʻla shakllangan. Shariatda davlat huquqi normalari, majburiyat, jinoyat, jazo va oila-nikoh huquqlari, shuningdek, sud yuritish, vasiylik koʻrsatmalari berilgan. Shariat, xususiyl mulkni xudo tomonidan belgilangan, doimiy va oʻzgarmas, deb hisoblaydi. Kishi faoliyati ikki turga-harom va halolga ajratilgan. Shariat shakllanib tugallangan davrda 5 ta kategoriya vujudga kelgan: 1. Farzning bajarilishi qatʼiy, majburiy boʻlgan; 2. Mansub (sunnat)- majburiy emas, lekin maʼqul, lozim deb hisoblangan; 3. Mubah – ixtiyoriy normalar; 4. Makruh – nomaʼqul normalar; 5. Harom-qatʼiy ravishda taʼqiqlangan harakatlar.

Toʻrtinchi manba: Tafsir (arab-sharh, tushuntirish, izoh) islom anʼanasida Qurʼon, hadislar va boshqa diniy manbalarni talqin qilish. Qurʼon tafsirlarida Qurʼonning matni aynan sharhlab beriladi.

Beshinchi manba: kalom (arab – so‘z, nutq) islom ilohiyotining ilk shakli. Falsafiy ta‘limot sifatida arab xalifaligida VIII asrda paydo bo‘lgan. IX asrga kelib, O‘rta Osiyoga tarqalgan. Kalom tarafdorlari mutakallimlar deyiladi. Kalom asoschisi al – Ash‘ariy (873-935)dir. Kalomda aytilishicha, Olohh ham insoniy xususiyatlarga ega, deb tushuntiriladi. Kalomchilar Qur‘onga suyanib jannat va do‘zaxni azaliy mavjud, deb biladi. Insonda erkinlik yo‘q, barcha qilmishlari uchun insonlar Olohh oldida javob beradi.

Oltinchi manba: fiqh (arab-tushunish) musulmon huquqshunosligini ishlab chiquvchi soha. Huquqshunoslik fani sifatida ham qo‘llaniladi. Shariat manbalarini ishlab chiqish, shariatni hayotga tatbiq qilish bilan shug‘ullanadi. Fiqh bilan shug‘ullangan olimlar (O‘rta Osiyoda) Burxoniddin Marg‘inoniy, Abu Lays Samarqandiyldir. Huquqda 4 mazhab (yo‘nalish) bor. Hanafiya, molikiya, shofi‘iya va hanbaliyalar.

O‘rta asrlarda O‘rta Osiyodagi falsafa ana shu manbalarga asoslanib targ‘ib qilingan. Olam to‘g‘risida islom dini ma‘lumotlaridan kelib chiqib ta‘rif berilgan.

Diniy bag‘rikenglik va dunyoviy bilimlar takomili, ularning aloqadorligi. Imom Buxoriy va Imom Termiziy.

Vatanimiz jahondagi yirik madaniy markazlaridan biri bo‘lib kelganiga shubha yo‘q. O‘sha qadimgi davrlardayoq mamlakat ichkarisida iqtisodiy, ma‘naviy, siyosiy, o‘ziga xos turmush tarzi, xalqning xarakteri mukammallashgan. Sharq mamlakatlari – Hindiston, Xitoy bilan bo‘lgan iqtisodiy, siyosiy sohadagi munosabatlar mamlakatimiz ravnaqining orqada qolishiga yo‘l qo‘ymagan. O‘z navbatida mamlakatimiz hududida rivojlangan ilg‘or urf-odatlar, Sharq mamlakatlari madaniyati, falsafasiga o‘z ta‘sirini o‘tkazgan. Insoniylik sifatleri keng tarqalgan. Ana shunday

insoniy-falsafiy fazilatlaridan biri diniy bag'rikenglikdir. O'rta Osiyo mutafakkirlari bag'rikenglik falsafasiga e'tiborni qaratib kelganlar.

Bag'rikenglik – dunyodagi turlicha boy madaniyatlar, urf-odatlar jarayonlarini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunishni anglatadi. Qisqacha aytadigan bo'lsak, bag'rikenglik turli-tuman jarayonlardagi birlikdir. Bag'rikenglik ma'naviy sohadagina emas, balki, siyosiy, huquqiy, demokratik yo'nalishlarni ham qamrab oladi. Bag'rikenglik tinchlikni ta'minlovchi, urush madaniyatsizligini yo'q qiluvchi, haqiqiy tinchlik madaniyatiga yetaklovchi jarayondir.

Diniy bag'rikenglik xalqaro vaziyatni sog'lomlashtirishga, yangicha yondoshishga yordam beradi. Din esa ijtimoiy ong sifatida inson faoliyatini qamrab oladi. Bag'rikenglik ijtimoiy ong mazmunini tobora insoniy mohiyat kasb eta borishi, shaxsning haq-huquqlari barqarorligiga erishishi, makonda mehr-shafqat, odamiylik tamoyillarini takomillashuviga yordam beradi. Bag'rikenglik insonning o'z-o'zini asrashiga ko'maklashadi.

Bag'rikenglik keng ma'noda barcha xalqlarning yashash uchun kurashish huquqining tasdiqlanishi bilan obyektiv ravishda bog'liqdir. Dunyo hamjamiyati kuch va zo'rlik, yakka hokimlikni zaiflashtirish yo'llarini izlab keladi. Asrlar davomida insonlar bag'rikenglikning haqiqiy poydevorini topishga intilib keldilar. Bu sohada diniy manbalarga murojaat qildilar. Chunki odamlar o'rtasida barqarorlik jihatlariga ehtiyoj tug'iladi. Barqarorlik muvozanat sharoitidagina alohida shaxs, xalq erkin ma'naviy shakllanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Diniy bag'rikenglikni takomillashtirish mamlakatlar o'rtasida, mintaqalar va butun dunyo hamjamiyati miqyosida do'stona munosabatlarni qaror toptirishning muhim omilidir. Shu sababli ham O'rta Osiyoning o'rta asr mutafakkirlari aynan diniy bag'rikenglik sohasida ilmiy fikrlarni aytib ketganlar.

Endilikda tarjima qilinib, xalqimizga tortiq etilayotgan adabiyot, ilmiy manbalardan o'qib xulosa qilamizki, bag'rikenglikning falsafiy jihatlari har bir shaxs, har bir xalqqa taalluqlidir. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Alisher Navoiyning «Xamsa», «Holati Sayyid Hasan Ardasher», «Mahbub ul-qulub», Boburning «Boburnoma», Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» va boshqa asarlarda muammoning yechimiga oid ibratli fikrlar bor.

Diniy bilimlar, dunyoviy bilimlar bilan o'zaro aloqada bo'lishi bag'rikenglikni taqozo etadi. Ayniqsa, buyuk muhaddislar hadislar to'plashda bu jarayonlarga e'tiborni qaratganlar. Jumladan, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy hadislarida bag'rikenglik jihatlari ochib berilgan. Imom Buxoriy jami 600 ming hadis to'plab, shulardan 100 ming «sahih» va 200 ming «g'ayri sahih» hadislarini yod olgan. Hadis ilmi bobida nihoyatda iqtidorli bo'lgan. Minglab shogirdlar tarbiyalagan. Muslim ibn Hajjoj, Iso at-Termiziy, an-Naso'iy, Abu Zur'a, Yusuf al-Forobiy, Abu Bakr ibn Huzayma kabi mashhur muhaddislar shular jumlasidandir. Imom Buxoriyning «Al-Jom'i, as-sahih (ishonarli to'plam)» deb nomlangan to'rt jildidan iborat hadislar to'plami islom olamidagi boshqa muhadislar tuzgan hadis to'plamlari orasida eng mukammalidir. To'plamda hadislardan tashqari islom huquqshunosligi, islom marosimlari, axloq-odob, ta'lim-tarbiya hamda o'sha davr tarixi va etnografiyasiga doir ma'lumotlar ham bor. To'rt jildlikda 600 ming hadisdan faqat 7275 tasi eng «sahih» hadislar kiritilgan. Bu to'plam juda ko'p marta chop etilgan. Unga sharhlar berilgan.

Imom Buxoriy yana bir qancha boshqa asarlar tasnif etgan. «Al-adab ul Mufrad», «Kitob asmo' is-sahoba», «Kitob af'ol il-ibod», «Kitob bad'

il-maxluqot», «Kitob birr il-volidayn», «Ta'rix us-siqot va-z-zu'afu min ruvot il-hadis», «Ta'rix Buxoro» va boshqalar.

Imom Buxoriyning falsafasi qadriyatlarimizni tiklashda kishilarda axloq-odob, halollik, rostgo'ylik, poklik singari umuminsoniy fazilatlarini singdirish va qaror toptirishda muhim ahamiyatga egadir. Muhammad payg'ambar «Kingaki Olloh-talo yaxshilikni ravo ko'rg'aydir, uni din ilmidan bahramand qilgaydir, ilmga ilm olmoq yo'li birlan erishilg'aydir» deganlar. Mazkur fikrda diniy bilimlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar ham e'tiborga olingan.

Islom dinida buyuk insonlar o'z nomlarini buyuk ishlar bilan muhrlab ketganlar. Shular orasida Abu Hanifa an-Nu'mon ibn Sobit (taxallusi Imomi A'zam (699-767)) alohida o'rin tutadi. U hanafiya mazhabining asoschisi va imomi ilohiyotchi olimlardan biridir. Kelib chiqishlari qobullik e'tiborli oilalarga borib taqalsada, u kishining bobolari Marzubon xalifa Umar ibn al-Xattob (634-644) davrida islomni qabul qilib Kufa (Eron)ga ko'chib kelgan va u yerda muqim bo'lib qolgan. Demak, Abu Hanifa shu yerda o'ziga to'q shoyichi savdogar oilasida tug'ilgan. Otasi vafotidan so'ng unga tegishli do'kon Abu Hanifaga meros bo'lib qolgan. Xalifalikning bosh qozisi vazifasini bajarmaganligi uchun Xalifa Mansur (hukmronlik yillari 754-775) tomonidan qamalgan va zindonda kaltaklab o'ldirilgan. Islom dinining aqidaviy asoslarini shakllantirishga buyuk xizmatlarini amalga oshirgan. Shu sababli "Imom A'zam" ("Eng buyuk Imom") degan faxrli unvonga sazovor bo'lgan tarixiy shaxsdir. Shu sababli hanafiylik xalqimiz o'rtasida Imom A'zam mazhabi deb ham yuritiladi. Bu inson Qur'oni Karimni to'la yod olgan. Sunniylikni tashkil etuvchi to'rt mazhab asoschilari o'rtasida faqat Abu Hanifagina payg'ambar Muhammad alayhissalom sahobalarining ayrimlari bilan xoli suhbatda bo'lgan. Barcha islomiy ilmlarni chuqur o'rgangan. Natijada

musulmon huquqshunosligiga asos solgan. "Fiqh bo'yicha eng katta kitob", "Tavhid asoslari", "Olimlar va o'rganuvchilar kitobi", "Risola kitobi", "Vasiyat haqidagi kitob" kabilar Abu Hanifaga mansub. Abu Hanifa asarlarining asliyatini bizgacha yetib kelmagan. Asarlarida Tavhid (yagona Ollohga ishonish), Ollohning sifatleri, kalomi-Qur'on, Ollohning qudrati, iroda erkinligi, gunoh ishlar va ularga belgilangan jazo, xayrli amallar va ularni ajri, iymon-e'tiqod va boshqa huquqiy muammolar batafsil yoritilgan. Abu Hanifaning ba'zi asarlarida dindagi birinchi firqachilarga qarshilik ko'rsatish sezilib turgan. Abu Hanifa ijodiga taalluqli "Al-Musnad" bo'lib, u hadislar to'plamidan iboratdir.

Abu Hanifa ta'limotining markaziy o'rinlaridan biri bu hokimiyat bilan diniy muassasa o'rtasidagi munosabatdir. Bu ta'limotda ta'kidlanishicha har qanday jome' masjidini ochish uchun hukumat ruxsatini olish lozim. Bu esa mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy masalalar bilan bog'liq. Jamiyatni boshqarish sohasida dunyoviylik va diniylik o'rtasidagi kelishuvchilik davr talabidir. Shu sababli ham bu mazhabni keng ma'noda bag'rikenglik va taraqqiyot tarafdorlik mazhabi deb e'tirof etadilar.

Abu Hanifa va uning izdoshlari qiyos (taqqoslash) usulidan (ya'ni qurilayotgan masalaga o'xshash oldin sodir bo'lgan holatlar bilan) foydalanib, istihson (yaxshisi yoki afzalini tanlash) tamoyilini ishlab chiqqanlar va kundalik hayotga tadbiiq etganlar. Bu esa insonni, davlat va jamiyatning faoliyatini e'tirof etish bilan bog'liq edi. Bunday yondoshish xalqlarni birlashishiga, ularni urf-odatlarini hisobga olishni taqozo etardi. Shu sababli ham islom dinini tezda to'g'ri tushunish va unga bo'ysunish ko'proq turkiy xalqlar o'rtasida keng tarqaldi, u e'zozlandi. Dindagi ushbu bag'rikenglik natijasida dunyoning ko'p mamlakatlarida islom e'tirof etildi. Hanafiyligni "moslashuvchanligi", ijtimoiy-iqtisodiy madaniy

sohalarni ilmiy idrok etish, ko'pgina mamlakatlarda hukmron din sifatida e'tirof etilishni tezlashtirdi, unga qiziquvchilar safi orta bordi. Natijada bu ta'limotning tarafdorlari, asoschilari ko'paydi. Shular qatorida Abu Mansur Moturidiy, Abu Ishoq al-Hakim as-Samarqandiy, keyinroq yetishib chiqqan Abul Mu'in an-Nasafiy, Nuriddin as-Sobuniy al-Buxoriy, Abu Lays as-Samarqandiy, Burxoniddin al-Marg'inoniy kabilarni olish mumkin.

Sunniylik ta'limotining "otasi" degan yuksak e'tirofqa sazovor bo'lgan Samarqandlik Abu Mansur al-Moturidiy (Islom qomusi bo'yicha) 870 yilda Samarqandning Motrud mavzesida tug'ilib 944 yilda (ba'zi adabiyotlarda 941) vafot etgan. Qabri Samarqandning Chokardiza qabristonidadir. U joy hozir ziyoratgohga aylantirilgan.

Buyuk dahoni, mutafakkir Alisher Navoiy Abu Mansur Moturidiy as-Samarqandiyning dinning izzatli sultoni deb atagan bu inson bizga ko'plab ilmiy meros qoldirganki, ulardan barcha musulmon xalqi bahramand bo'lib kelayotir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi :

"Ta'vilati Ahli sunna"-Qur'on va sunnaning rasmiy ta'villari, ya'ni rasmiy islomiy talqini, sharhlari bitilgan kitob; Shariat asoslari va sofligi haqidagi kitob; "Kitob ul-Jadal" -diniy-axloqiy bahs munozaralarda g'olib kelish haqidagi kitob; "Kitob ul-Usul"-diniy ta'limot uslubiyotiga oid asar; "Risolat ut-Tavhid"-Ollohning yakkayu-yagonaligi, birligi, vahdoniyat dini, ya'ni ilm-ul aqoidning nazariy asoslari haqidagi va boshqa o'nlab asarlarni tilga olish mumkin.

Ko'rinib turibdiki, Moturidiyning ilmiy faoliyati islom dinini ilmiy jihatdan himoya qilish bo'lgan. Ayniqsa, din niqobi ostida noto'g'ri yo'lga kiruvchilarni tanqid ostiga olgan. Alloma fikricha ma'lum diniy yo'nalishlarning haqiqiy yoki soxtaligini ko'rsatuvchi ishonchli dalillar mavjud. Ushbu dalillarni bilishda, aniqlashda insonlarga qaysi sohalar

to'sqinlik qilishi mumkinligini ochib berish zarur. "Kitob at-Tavhid"da bu sohada shunday fikrni bildiradi: "Bu-ko'r-ko'rona taqlid bo'lib, u juda keng tarqalgan illatdir, ya'ni bunda juda ko'pchilik biron-bir ma'naviy yoki diniy yo'l boshchiga, uning fikrlari mazmun-mohiyatini tushunmagan holda qo'shilishga yengib bo'lmas moyillik bildiradi. Mana shu sabab natijasi o'laroq, har bir firqa va har bir yo'nalish shu paytga qadar o'z tarafdorlariga ega bo'lib kelmoqda. Bu muhlislar qachondir qabul qilingan soxta ta'limotga sadoqatda qat'iylik namoyish etmoqdalar va yana o'zlarini haqiqatning yagona egalari hisoblamoqdalar" ushbu fikrlar hozirgi zamon aqidaparastlar faoliyatiga, diniy fundamentalizm, diniy ekstremizm, terrorchilik harakatlari ishtirokchilari faoliyatiga ham taalluqlidir.

Moturidiy ta'limotining falsafiy jihati shundaki, unda o'xshashlik yoki taqlid bir kategoriya sifatida sharhlanadi. Jumladan, haqni nohaqdan ajratishning uchta usuli bor: 1) Jami jonzotlarga xos bo'lgan sezgi a'zolari. 2) Insonga xos bo'lgan aql orqali amalga oshiriladigan nazariy xulosalar 3) Ishontirishda qo'llaniladigan naql va axborotlar. Bu fikrlardan hozirgi kunda ham foydalanib ish yuritilsa foydadan xoli bo'lmas edi. Moturidiy islomni himoya qilish bilan cheklanib qolmasdan, islomdagi botil oqim va firqalarni faoliyatini ayovsiz tanqid qildi. O'sha paytlarda paydo bo'lgan bir qancha: haruriylar, rofiziylar, qadariylar, jabariylar, jahmiylar, murji'iylar, hozijiyalar, muta'zimiyalar, karromiylar, ismoiliylar, va boshqa oqimlarni diniy yondashuvdagi zaifligini dalillar bilan tanqid qilgan. Uning fikricha inson imtihon uchun yaratilgan. Uning shaxsiy intilishlari ba'zida to'g'ri yo'ldan adashtiradi. Ulardan inson o'zidagi ijobiy imkoniyatlardan kelib chiqib qarshi turmog'i lozim.

"Kitob at-Tavhid"da shunday fikrlarni o'rtaga tashlaydi: "din buyuklarga e'tiqod qilib, taqlid qilishga emas, dalillarga asoslanmog'i

kerak", "hech kim gunoh sodir qilgani tufayli kofir deb e'lon qilinmaydi. Biz jami "qibla kishilari"ni mo'amin deb bilamiz, ularning qalbini esa Ollohga havola etamiz", "bid'atchilar bilan shunchaki yuzaki do'stona munosabatda bo'lishning o'ziyoq xatodir", "sunnatning to'g'riligini aniqlash uchun, bir-biriga zid naqlarga tayanish mumkin emas, balki mustaqil fikrlash kerak", "72 guruh mavjud, faqat 73-chi guruhgina najot topdiki, bu-jamoadir" ushbu fikr o'n asr oldin aytilgan bo'lsada, bugungi kun faoliyatini ham aks ettiradi.

Umumiy xulosa shundan iboratki, Abu Mansur Moturidiy falsafasida, diniy soha bo'yicha, dinning asosi Qur'oni Karim va Hadisi shariflardir. Turli nazariyalarga, mazhablarga, boshqacha fikrlarga hech qanday o'rin yo'q. Chunki, mazhablarning xato talqinidan buzuq niyatli kishilar foydalanib islom dini obro'siga putur yetkazadilar. Islomda o'zgartirishlar, islohotlar yaramaydi.

Islom dini nuqtai nazdida o'tmishda o'chmas iz qoldirgan buyuk siymolardan yana biri bu al-Marg'ioniydir. Alloma Burxoniddin al-Marg'ioniyning to'liq ismi Ali ibn Abu Bakr ibn Abd al-Jalil al-Farg'oni ar-Rishtoniy al-Marg'ioniydir. U kishi 1123 yilda tug'ilib 1197 yilda vafot etgan. O'z davrining ilmlarini mukammal o'rgangan. Ayniqsa islom dinining asosiy manbalari Qur'oni Karim va hadislarini tahlil qilish natijasida Fiqh-islom huquqshunosligi sohasida jiddiy obro' e'tibor qozongan. Qur'oni Karimni yod olgan. Hadislarni tahlil qilgan. Samarqand shahriga ko'chib borib o'sha yerda yashagan. 1149 yilda haj safariga borib islom dinining allomalari bilan muloqotda bo'lib, ularning asarlarini mutolaa qilgan. O'zining "Kitobo'l-mashoih" ("Shayxlar haqidagi kitob") asarida 40 dan ortiq shayxlar va allomalarni tilga olgan al-Marg'ioniyning bizgacha yetib kelgan asarlaridan "Bidoyat al-muntaxiy" ("Boshlovchilar uchun dastlabki ta'lim"), "Kifoyat al-muntaxiy"

("Yakunlovchilar uchun tugal ta'lim"), "Nashr ul-mazhab" ("Mazhabning yoyilishi"), "Kitob ul-mazid" ("Ilmni ziyoda qiluvchi kitob"), "Manosik ul-Haj" ("Haj marosimlari"), "Majma ul-Navozil" ("Navozil bo'lgan narsalar to'plami"), "Kitob ul-Faroz" ("Farzlar kitobi") va boshqalardir. Ayniqsa, yaratilgan "al-Hidoya" asari islom dini olamida hanafiya mazhabining qo'llanmasiga aylandi. Ushbu kitobda islom dinidagi huquqiy masalalar keng ko'lamda yoritilgan. Bu kitob hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Chunki unda inson falsafasiga katta o'rin berilgan. Jumladan, ushbu kitobda nikoh, taloq qilish, qullarni ozod qilish, topib olingan nasabini aniqlash, topib olingan narsa, qochib ketgan qullar, bedarak yo'qolganlar, sherikchilik va vaqf mulki, tahorat, namoz, ro'za, zakot va Haj kabi fazilatlarini sharhi berilgan. Kitobning birinchi, ikkinchi qismlarida yuqoridagi sohalarni yoritib bersa, uchinchi, to'rtinchi qismlari pul, savdo-sotiq, kafolat, qozilarning vazifalari, guvohlik, da'vo, sulh, meros, shartnoma tuzish, tashlandiq yerlarni o'zlashtirish, ovchilik, garovga berish, jinoyatlar xususida, xun to'lash, vasiyat kabi boshqa masalalar ham o'rin olgan. "Hidoya" kitobi asrlar davomida musulmon mamlakatlarida huquqshunoslik bo'yicha muhim qo'llanma hisoblangan. O'rta Osiyoda esa 1917 yildan 30 yillargacha shariat qozilari bekor qilinib sovet sud sistemasi joriy etilgan paytlargacha rioya qilindi. Ushbu kitob 1893 yilda rus tiliga N. P. Grodekov tomonidan (ingliz tilidan) tarjima qilingan edi. 1994 yilda "Hidoya" qayta nashr etildi. Kitob muallifi Burhonuddin Marg'inoniyga hurmat va e'tibor O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng kuchaytirildi. Uning 910 yillik tavallud sanasi 2000 yilda nishonlandi.

Bunday g'oyalarni paydo bo'lishida Ibn Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Yazid Bistoniy, Mansur al-Xalloy, Abu Bakr ibn Muso al-Vositiy, Abu Rayhon Beruniy, Abulqosim Firdavsiy, Abdulla Jafar

Rudakiy, Yusuf Bolasog'uniy, Abu Bakr Narshaxiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Ahmad ibn Abdulloh, Ahmad ibn Abdulloh Mavraziy, Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi yuzlab allomalarning xizmati kattadir.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (787- 847) ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shib astronomiya, matematika sohalariga oid ko'plab asarlar yozgan. Xorazmiy xalifa Ma'mun rahbarligida "Donishmandlar uyi"da ishlagan. Uning "Al-jabr val muqobala" asari ayniqsa mashhurdir. Bu asar G'arb va Sharq olimlariga algebra fanidan dasturamal bo'lib xizmat qilmoqda. Xorazmiyning "Astronomik jadvallar", "Quyosh soati to'g'risida risola", "Hind hisobi haqida risola", "Tarix bo'yicha risola", "Musiqqa bo'yicha risola", "Zij" kabi asarlari ilmiy-falsafiy ahamiyatga ega bo'lgan asarlardir. Bu asarlar Xorazmiyning buyuk matematik, umuman qomusiy alloma ekanligidan dalolatdir. To'g'ri, Xorazmiy aynan falsafaga oid maxsus asar yozmagan bo'lsa-da, ammo uning matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix va musiqa ilmiga oid barcha asarlarida ilgari surilgan ilmiy isbotlangan falsafiy fikrlar, g'oyalar, nazariy ta'limotlar son-sanoqsiz. Hamyurtimiz o'zining bu asarlari bilan dunyo ilmining rivojiga beqiyos hissa qo'shgan hamyurtimiz.

O'rta Osiyo xalqi boy moddiy, ma'naviy, falsafiy tarixga ega. Bu o'lka xalqi eramizning birinchi asrlaridan qishloq xo'jalik irrigatsiyasi, shaharlari rivojlangan mamlakat edi. Hunarmandchiligi Yevropa va Sharq mamlakatlari bilan savdo madaniy aloqalari yo'lga qo'yilgan. Iqtisodiy hayotda me'morchilik, haykaltaroshlik, rassomchilik, adabiyot, tibbiyot fani, falsafa singari g'oyaviy madaniy sohasi ham rivojlangan edi. Bu ilg'or fanlar, arab bosqinchilari va yerli feodallar reaksiyasiga qarshi kurashda paydo bo'lgan edi.

Forobiy Abu Nasr Muhammad (870-950) Sirdaryo bo‘yidagi Forobda keyin Damashqda bilim oldi. U yirik tilshunos, mantiqshunos, matematik, ximik, medik, psixolog, etnik, musiqashunos edi. Grek madaniyatini yaxshi egallagan, tabiat fani, sohasida ilg‘or fikrlarni ilgari surgan ijtimoiy-siyosiy fikr egasi edi. Forobiy Aristoteldan keyingi, ikkinchi ustoz bo‘lib tanildi. Aristotel asarlarini to‘g‘ri tarjima qilgan yirik faylasuf edi. Aristotelning “Kategoriyalar”, “Analitika”, “Poetika” kabi asarlarini tarjima qildi. O‘zi esa yuz ellikdan ortiq asar yozgan. Asarlari yo‘qolgan bo‘lishiga qaramay, ulardan bizga bir qanchasi yetib kelgan. Metafizikani sharhlash, “Ehsonul-ulum” falsafa, tibbiyot, matematika, mantiqshunoslik, tilshunoslik, siyosatshunosliklarga oid fikrlar berilgan. “Musiqaning ulug‘ kitobi” “Assiyosat al madaniyat”, “Fanlarning kelib chiqish risolasi” kabi asarlari bizgacha yetib kelgan.

U moddiy dunyoni moddiy obyektlar, deya anglaydi va Aristotelning progressiv qarashini mistikadan ozod qilishga urindi, progressiv fikrlarni targ‘ib qildi. Olim tabiatdan tashqaridagi kuchga ishonadi va uni massa, sifat, xususiyatga ega emas, deya ishlarga aralashmaydi, deydi.

Forobiy falsafasida materialistik tendensiya kuchli. Materiyani u inkor etmaydi, uni birinchi asos, deb biladi. Uning fikricha suv, havo, olov, osmon, yerdagi narsalar qo‘shilib boshqa predmetlar paydo bo‘ladi. Osmon jismi ham shundan paydo bo‘lgan deydi.

Demak, uning fikricha olamda materiya va shakl bor, lekin ular teng. Bu yerda uni fanda, falsafada Aristoteldan ilgari ketgan deya olamiz. Aristotel shakl birlamchi, materiya ikkilamchi degan. Forobiy “materiyaning harakati obyektiv, zero materiya obyektivdir. U moddiy olamning harakat manbai, olamdagi narsalar o‘zgarishda, harakatning sababi turli moddalarning birikishida” deb ko‘rsatadi.

U moddiy narsalarni o‘zgaruvchan – vujudga keladi, yo‘qoladi deydi. Uning fikricha, moddiy elementdan tashkil topgan narsalar o‘zgarmaydi, yangisi vujudga kelmaydi, yo‘qolmaydi.

U moddiy olamni, harakat va o‘zgarishda bo‘lgan narsalarni quyidagi qismlarga bo‘ladi: 1) osmon jismlari; 2) minerallar; 3) o‘simliklar; 4) hayvonlar; 5) insonlar. Bular sifat jihatidan farq qiluvchi cheksiz hodisalardir. Sifat o‘zgarishining sababi, materiya deb biladi. Bu stixiyali dialektika va sodda materializmdir. Forobiy bilish nazariyasida ham progressiv fikrlarni ilgari surgan. Odam, uning sezgisi aqldan ilgari paydo bo‘lgan, aql esa moddiy olam mahsulidir. Inson hayvondan aqli bilan farq qiladi, deydi. Inson bilishi sezishdan aqliy bilish tafakkurigacha ko‘tariladi, deydi. Bu-bilish nazariyasidagi materializmdir. Forobiy inson bilimi moddiy dunyo sirini yoritma olmaydi, deb fikr yuritdi. Forobiy jon va tana haqidagi masalada jon chiqishi bilan tan o‘ladi, deydi.

Shunday qilib, Forobiyning falsafiy qarashlarida ilg‘or fikrlar mujassamdir.

O‘rta Osiyo mutafakkirlaridan yana biri Abu Rayhon al Beruniy (973-1048)dir. U qomusiy olim hisoblanadi. O‘zining tabiiy bilimlar sohasidagi yutuqlari bilan fan tarixida katta o‘ringa ega. Olim yil hisobini, kalendarni ishlab chiqqan. Uning “Hindiston” asari esa falsafa, geografiya, astronomiya, mineralogiyaga oid. Mutafakkirning fikricha, materiya bor narsalarni o‘zgartiradi, shaklini yaratadi. Materiya tafakkurning ham asosi hisoblanadi. Kishining bilish imkoniyatiga ishonadi, diniy faoliyatga ehtiyotlik bilan yondoshadi. Materiya barcha narsaning asosi, uningcha, hamma narsa o‘zgaradi, o‘sadi, vujudga keladi, halok bo‘ladi. Bu tabiiy jarayon. Materiya yaratuvchi xususiyatga ega, deydi.

O‘sha davrning buyuk mutafakkiri. Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxoro yonidagi Afshona qishlog‘ida, Somoniy Nuh ibn Mansur saroyi

amaldori oilasida tugʻilgan. Bu davrda Oʻrta Osiyoda arablar hukmronlik qilgan davr edi. Lekin undan keyin bu yer markazga aylandi. Fan, madaniyat rivojlandi. Ibn Sino tabib, farmakolog, adabiyotchi, ximik, astronom, faylasuf, etnologik sifatida boshqa fanlarning ham rivojiga salmoqli hissa qoʻshgan olim. 500 dan ortiq asar yozgan. Ulardan 60 tasi bizgacha etib kelgan. Asarlari Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasi sharqshunoslik institutida saqlanadi. Abu Ali ibn Sinoni qadim davrdagi Gippokrat, Galen, Aristotel bilan yonma-yon qoʻyadilar. Uning “Kitob al-qonun fit tib” asari tabiblarga qoʻllanma boʻlib keldi va kelmoqda. Undan XVIII asrgacha anatomiya, fiziologiya, terapiya, diagnostika, profilaktika, farmakologiyadan ensiklopediya sifatida foydalanildi. Bu asar Lion, Rim, Neapol, Venetsiyalarda lotin tilida 30 martadan ortiq nashr qilingan.

U tabiat fani bilan din orasidagi munosabatda xolislik boʻlishini talab qiladi. Oʻsha vaqtlarda u anatomiya bilan yashirin shugʻullandi, bemorlarni davolaydi. U, kishidagi psixik holat organizmga, uning ahvoriga bogʻliqligini, ruhiy faoliyatni bilish uchun biologik jarayonni va nerv sistemasini yaxshi oʻrganish kerakligini, shuningdek, dam olish, sayohat, jismoniy tarbiya, ob-havo va profilaktika jarayonlari inson salomatligiga zarur ekanligini koʻrsatdi. Hali mikroblarni aniqlashdan oldin, suv orqali kasallik tarqalishini aniqladi. U nazariya va amaliyot birligi masalasiga eʼtibor qaratdi. Tabiatni oʻrganish sohasida vulqonlar, togʻlar borasida, ularni harakatlanishi haqidagi ilmiy falsafiy fikrlarni bildirdi.

Ibn Sinoning falsafiy ilmiy tabiiy qarashlari bilan bogʻliq asarlari «Kitob ash shifo», «Donishnoma», «Najot» kabilardir. U, fizika (tabiat toʻgʻrisidagi taʼlimot), logika (tabiat va insonni bilish yoʻllari), metafizika (borliqni bilish toʻgʻrisidagi) falsafa borliq xususidagi fanlar, deb eʼtirof etdi. Ibn Sino bu sohada Aristotel izdoshidir. U Aristotelning notoʻgʻri

qarashlarini qabul qilmasdan o'z fikrlarini rivojlantirdi. Olam mangu, yaratilmagan deb tushuntirdi. Borliqni materiya degan. Mangu materiya mavjud, buyumlar materiyadan paydo bo'ladi. Materiya borliq manbaidir. Shakl materiya bilan aloqadadir, deydi.

Aristotelning abstrakt shaklini rad etdi. Ibn Sino bilish nazariyasida materialistik qarashlarni ilgari surgan. Uning fikricha, aql faol kuch, bilish qurolidir. Inson tajribasini birinchi o'ringa qo'yadi, tushuncha keyin keladi. Moddiy dunyo birlamchi, tushuncha ikkilamchi. Inson aqli uzoq davr davomida mehnat orqali hissiy qabul qilishi orqali yuzaga keladi. Aristotelning mantiq fanini asosladi.

Ibn Sino falsafasida ichki qarama-qarshiliklar ham uchraydi. Ilohiyot moddiy olam ishiga aralashmaydi, u obyektiv qonun asosida rivojlanadi. Fazoda bo'shliq yo'q, fazo materiya xususiyati, moddiy olam harakatda, materiya bilan harakat bog'langan, vaqt ham narsaga bog'langan ularni ajratish mumkin emas, deydi.

Ibn Sinoning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga to'xtalsak, u adolatsizlikka qarshi kurashgan. Uningcha ruhoniylar ham, davlat arboblari, adabiyotchilar, harbiylar ham aniqrog'i, har kim o'z o'rnida bo'lishi zarur. Bu fikr o'sha davr ijtimoiy ziddiyatlaridan kelib chiqqan fikrlar bo'lsa, ajab emas.

Ibn Sinoning jahon madaniyati va fani rivojidadagi o'rnini nazarda tutib tavallud topganligining 1000 yilligi (1982 yilda) o'tkazildi. Shunday qilib, falsafa tarixida O'rta Osiyolik mutafakkirlar alohida o'ringa ega.

**Tasavvuf tariqatlari falsafasi.
Mo'g'ul bosqini. g'oyaviy va
mafkuraviy beqarorlik.**

Tasavvuf ilmi yoki so'fiylik diniy oqimi VIII asrda arab mamlakatlarida vujudga kelgan. Dastlab so'fiylar shaxsiy istakdan

to'la voz kyechish g'oyasini targ'ib qilganlar. Tasavvuf musulmon

mamlakatlaridagi ijtimoiy taraqqiyotning xususiyatlari bilan bog'liq ravishda vujudga kelgan. Unda neoplatonizm ta'limoti, iudaizm, xristianlik, zardushtiylik va ayniqsa buddizmlarning ta'siri bor. Tasavvuf tarafdorlari axloqiy jarayonlarni targ'ib qilib xudoga yaqin bo'lishni asosiy maqsad qilib qo'yganlar. Shaxsiy manfaat xislatlardan voz kyechishni talab qilganlar. Tasavvuf ham xilma-xil shakl va oqimlarga ega. Tasavvufning asosiy maqsadi, obykti inson va xudo.

Tasavvufda inson 4 ta bosqich orqali kamolatga erishadi. Birinchi shariat qonunlaridir. Shariat qonunlariga barcha musulmonlar bo'ysunishi kerak. Faqat shundan so'ng ikkinchi bosqich-tariqatga ko'tariladi. Bunda muridlar o'z pirlariga itoat qilishi, o'z shaxsiy shakllaridan voz kyechishi shart hisoblangan. Bu bosqichdan o'tganlar uchinchi bosqichga – ma'rifatga ko'tariladi. Bunda koinotning birligi xudoda mujassam bo'lishini, yaxshilik va yomonlikning nisbiyligini aql bilan emas, balki qalb bilan anglash kerak, deya talqin qilinadi. To'rtinchi bosqich haqiqat. Tasavvufda haqiqatga erishuv so'fiylikni «Shaxs sifatida tugatib» xudoga singib va natijada abadiylikka erishishi deb qayd etilgan. Bunga tasavvufchilar maxsus ruhiy va jismoniy harakatlar (psixofizik) sig'inish va ibratlar orqali erishadi, ular haqiqiy boylik bu- moddiylik emas, balki ma'naviylikdir deyдилar. G'azzoliy tasavvufni islom dini bilan yaqinlashtirib, uni keyinchalik rasmiy ta'limot sifatida tan olishga yo'l ochgan. Movarounnahrda tasavvufchilik Yusuf Hamadoni tariqati(XII asr)dan boshlangan. Undan tashqari Abduxoliq G'ijduvoni va Ahmad Yassaviy tariqati, XIII-XIV asrda Naqshband tariqatlari yuzaga kelgan. Ular ta'sirida Najmiddin Kubro, Xoja Ahror Vali ta'limotlari ham paydo bo'lgan. Sobiq Ittifoq davrida bu ta'limotlarni reaksiyon ta'limot sifatida taqiqlaganlar. Uni insonlarni jamiyat hayotidan chetga tortadi, qizg'in faoliyatni so'ndiradi deb tushuntirilgan.

Tasavvuf ta'limotida Ahmad Yassaviy (1041 yilda tug'ilgan. Ilmiy adabiyotlarda vafoti 1165-1167 yillar deb ko'rsatilgan) ta'limoti muhim ahamiyatga ega. Yassaviy buyuk shayx sifatida musulmonlar o'rtasida e'tibor qozongan. Rivoyatlarga ko'ra Ahmad Yassaviy payg'ambardan ortiq umr ko'rishni gunoh deb bilib, 63 yoshida er to'laga – chillaxonga kirgan. Umrining oxirini shu chillaxonda o'tkazgan. Mavlono Xusomiddin Sig'noqiyning risolasida Ahmad Yassaviy 130 yil umr ko'rgan, deb ma'lumot beriladi. Ahmad Yassaviyning she'rlar to'plami «Devoni hikmat» deb yuritiladi. «Devoni hikmat»ning yetakchi g'oyasi din va tasavvufdir. Ahmad Yassaviy islom dinining qonun-qoidalari va urf-odatlarining yig'indisi bo'lgan «shariat»ni, tasavvuf mohiyati bo'lgan «tariqat»ni, ishq-i-lohiy-«ma'rifat»ni, xudo va unga erishmoq-«haqiqat»ni targ'ib qilgan. «Devoni hikmat»da «Ey darvesh, bilgil va ogoh bo'lg'ilkim, avval kalimai shariat, ikkinchi kalimai tariqat, uchinchi kalimai ma'rifat, to'rtinchi kalimai haqiqatni bilmoq kerak. So'fiy bo'lib bu kalimalarni bilmasa so'fiy emas» - deyiladi. Ahmad Yassaviyning hikmatlarida diniy olamga g'arq bo'lish bilan birga tarkidunyochilik birlashib ketgan. Zolimlar qoralangan, kambag'allar faoliyati yaxshilik bilan bog'langan. Uning falsafasida insonlarni yaxshilikka chorchash, boylikka berilmaslik, mansabni suiste'mol qilmaslik g'oyalari yetakchi o'rinni egallaydi.

Tasavvuf falsafasi Abduxoliq G'ijduvoni (1220 yilda vafot etgan) ta'limotida ham rivojlantirildi. Uning vasiyatnomasida jamoatga mulozim bo'lish unga xizmat qilish muqaddas vazifa ekanligi uqtiladi. Ollohga yaqinlashishning yo'li shudir, deb ko'rsatadi u. Shu bilan birga insonlarni chillaxonada hadeb o'ltiravermaslik, Ollohga toat-ibodat haddan tashqari oshirilib yuborilmasligi ta'kidlanadi. Mehnat qilishga chorlanadi. Halol yashashga chaqiriladi. Uning falsafasi Yassaviy ta'limotidan ilg'orroq edi.

Tasavvuf falsafasining yirik siymolaridan yana biri Najmiddin Kubro(1145-1221) dir. Tasavvufdagi Kubroviya tariqati Kubro tomonidan yaratilgan. U yirik olim sifatida «Jamolning muattarlari va kamolotning egalari», « O'nta qonun va qoidalar» nomli asarlarning muallifidir. Najmiddin Kubro falsafasida vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik g'oyalari mujassamlashgan. Shaxsiy faoliyati bilan mazkur sohalarda namuna ko'rsatgan.

Tasavvuf falsafasi XIV asrda Bahouddin Naqshband (1318-1389) tomonidan rivojlantirildi. Uning ta'limoti suluki naqshbandiya, deb ataladi. Naqshband taxallus bo'lib, aynan ma'nosi matoga gul-naqsh solishni bildiradi. Naqshband kishilar hayotida xilvatchilik, tarkidunyochilik bilan hayot kechirishini targ'ib qilmaydi, balki bu dunyoda shod va hurram yashash kerak, deya takidlaydi. Ammo bu holat kelajakni, xudoni esdan chiqarishga olib kelmasligi lozim. Uning ta'limotida «kishi zohirda odamlar bilan, botinda (ichdan) esa xudo bilan bo'lishi kerak» degan fikr yotadi. Uning falsafasi insonlarni o'z qo'li bilan, mehnati bilan, mehnat orqali keladigan daromad bilan kun kechirish, tirikchilik qilish sohaslarini yoritib beradi.

Islom dini singari tasavvuf ta'limotining asoschilari ham insonlarni yaxshilikka, hur va farovon hayot kechirishga, tinchlikni barqaror bo'lishiga undaydilar. Bu ta'limotlar Vatanimiz hududidagi insonlarni diniy aqidalar orqali insofli bo'lishga chaqirgan. Falsafani diniy nuqtai nazaridan yuqori darajaga ko'targan.

Shu sababli ham ilk o'rta asrlardagi Vatanimiz madaniyatini Sharq va G'arb sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi ulkan. Turkistonda o'sib ulg'ayib ijod qilgan yuzlab, minglab olimlar, diniy ulamolar, shoirlar yaratgan asarlar dunyo xalqini bahramand qilib kelmoqda. Ayniqsa, diniy ta'limotlarni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shgan ulug' shayxlar,

avliyolar xizmatlari benihoyadir. Hozirgi vaqtda ham ulug‘ allomalarimizning ta’limotlarini hayotga tatbiq etish davom etmoqda. Jumladan, «Alloh qalbimizda, yuragimizda» deb nomlangan tamoyil O‘rta asrlar diniy faoliyatining davomi desak, xato bo‘lmaydi. Bu tamoyilda hozirgi zamon o‘zbek xalqlarining urf-odatlarini, ilohiyotga bo‘lgan munosabatlari o‘z aksini topgan. Zamonaviy bilimlar bilan birga diniy bilimlar haqida xulosalar chiqarilgan. Uni tahlil qilgan yoshlar diniy e’tiqodlarning muqaddas ekanligini sezgan holda o‘zlarida mujassamlashtiradilar.

Nizomiy, Navoiy, Hofiz, Jomiy kabi allomalarimiz ham ilmi tasavvuf bilan bog‘laganlar.

Tayanch so‘z va iboralar:

O‘rta asr, ozodlik, mustaqillik, islom, yo‘nalish, mazhab, kalom falsafasi, diniy bag‘rikenglik, islom falsafasi, tasavvuf, tariqat, diniy mafkura, yassaviya, naqshbandiya, kubroviya, al – hidoya, Olloh qalbimizda – yuragimizda.

Allomalar fikrlaridan namunalari:

«Men Abdulla Avloniyning: «Tarbiya biz uchun yo hayot- yo mamot, yo najot- yo halokat, yo saodat- yo falokat masalasidir»,-degan fikrini ko‘p mushohada qilaman.

Buyuk ma’rifatparvarning bu so‘zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham ko‘ra muhim va dolzarbdir».

I. A. Karimov

«Vaqt pillapoyasi cheksizdir, bir-birining o‘rnini egallab boradigan avlodlar zinadan-zinagagina ko‘tariladilar, xolos. Jamlangan tajribani har bir avlod o‘zidan keyin kelayotgan, o‘zidan keyin uni taraqqiy ettiradigan va boyitadigan navbatdagi avlodga yetkazib beradi».

Abu Rayhon Beruniy

Mavzuga oid test savollari:

Islom dinining asosiy manbalari qaysilar?

- a) tasavvuf;
- b) Qur’oni Karim, hadislar;
- v) hidoya;
- g) naqshbandiya.

Tasavvuf ilmining asoschilari kimlar?

- a) imom al – Buxoriy;
- b) A. G‘azzoliy, Abduholiq G‘ijduvoni, Bahovuddin Naqshband, Ahmad Yassaviy;
- v) az-Zamaxshariy;
- g) Abu Mansur Moturidiy.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Qur’oni Karim T.: 1991y.
2. Karimov I. “Olloh qalbimizda, yuragimizda”, T.: 1999 y.
3. Ibn Ismoil al Buxoriy, Al adab al-mufrad (adab durdonalari) T.: 1991y.
4. Musulmonlik asoslari T.: 1993y.
5. Islom asoslari T.: 1991y.
6. Islom va hozirgi zamon. T.: 1991y.

7. Botirxon Valixo'jaev. Xoja Ahror tarixi. T.: «Yozuvchi», 1994y.
8. Izzat Sulton. Bahovuddin Naqshband. T.: 1994y.
9. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. T.: 1994 y.
10. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T.: “ O‘zbekiston” 1998 y.
11. Komilov N. Tasavvuf (I kitob) T.: 1996 y.

5 bob. XIV asr oxiridan XVI asr boshigacha O'zbekistondagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur.

**Mo'g'ul bosqini oqibatlarini va
markazlashgan davlat
g'oyalari.**

Amir Temur mazmun jihatidan farq qiladigan, markazlashgan yirik davlatga asos soldi. Bu bilan u o'z xalqining buyukligini ham ta'minladi. Keyinchalik Amir Temur asos solgan davlatchilik «Temuriylar davlatchiligi», «Temuriylar davri», «Temuriylar saltanati», «Temuriylar sulolasi» kabi nomlar bilan tarix sahifasidan o'rin oldi. Buyuk strateg, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'iy islohotchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi Amir Temur qonunlar va urf-odatlariga asoslangan davlatni barpo etdi.

Davlatchiligimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, bosqinchilik bilan zulm va zahmat asosida davlatchilik barpo etishga harakat qilgan mo'g'ul bosqinchilarini ulotirib, ozod bo'lishni uddalay olgan Amir Temur xizmati tarixda ayniqsa beqiyosdir. Mo'g'ullarga qarshi chiqib, ularni mamlakatdan chetlashtirish osonlikcha kechmagan. O'sha zamon hodisalarining guvohi bo'lgan arab tarixchisi Ibn al-Asir (1260-1233 y.) mo'g'ullar to'g'risida: «Kunu tunlarda misli ko'rilmagan va hamma yoqni, xususan, musulmonlar yaratgan boyliklarni qamrab olgan g'oyat katta bir falokat bo'ldi. Agar birov hamma narsaga qodir, Olloh odamni yaratgandan buyon dunyo bunday narsani ko'rmagan, desa haq gapni aytgan bo'lardi. Darhaqiqat, yilnomalarda bunga o'xshash va unga teng keladigan bunday zo'r falokat bo'lmagan. Ularda tasvirlangan voqealar ichida Navuxodonosorning isroiliylarni kaltaklashi va Quddusni vayron qilishi bobidagi qilmishi eng dahshatlisidir. Biroq bu la'natilar (mo'g'ullar) vayron qilgan mamlakatlar oldida Quddus nima bo'libdi? Bu

mamlakatlardagi har bir shahar Quddusga ikki barobar keladi. Mo'g'ullar qirib tashlagan odamlarga qaraganda isroiliylar nima bo'libdi? Axir, bitta shaharda mo'g'ullar kaltaklagan aholi barcha isroiliylardan ko'p bo'lgan. Ular hech kimni ayashmadi: ayollarni, erkaklarni, go'daklarni shafqatsiz do'pposlashdi, homiladorlarning qornini yorib, bolalarni o'ldirishdi»¹.

O'sha paytlardayoq «qumdan ko'p», «zanjirdan bo'shatilgan odamxo'rlar» deb nom olgan mo'g'ul bosqinchilariga qarshi turish va ularni ulotirish bobomiz Amir Temur zimmasiga tushgan edi. Sohibqiron Amir Temur buyuk siyosatdon va o'ta mohir davlat arbobi sifatida maydonga chiqdi.

Tarix sahnasidan juda ko'p sarkarda va davlat arboblari o'tgan. Amir Temur ulardan, farqli o'laroq davlatni, mamlakatni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlarini o'ylab topdiki, bular davlatining buyukligini ta'minladi. Boshqa hukmdorlardek davlatni boshqarishda bir-ikkita tabaqa emas, balki, xalqning ko'p tabaqalariga suyanib ish ko'rdi. Bu tabaqalar:

1) sayyidlar (payg'ambar avlodi), ulamo, mashoyix, fozil kishilar, ya'ni ziyolilar; 2) ishning ko'zini bilgan donishmand kishilar; 3) xudojo'y, darvesh, qalandarlar; 4) no'yonlar (xonzodalar, tuman, ya'ni 10 ming kishilik qo'shin boshliqlari); 5) sipoh va raiyat, ya'ni askarlar va avom unnos; 6) maxsus, ya'ni ishonchli kishilar; 7) vazirlar va sarkotiblar; 8) hokimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli sanoat (hunarmandlar, kosiblar); 11) so'fiylar; 12) tujjor (savdogar) va sayyohlar.

«Saltanatim martabasi bo'lmish to'ra-tuzuklar va qonun-qoidalarni ham o'n ikki toifaga bog'lab tuzdim. Shu o'n ikki toifani saltanatim

---

¹ Temurnoma. T.: 1990 yil, 6-bet.

falakning o'n ikki burji va davlatim korxonasining o'n ikki oyi deb hisobladim»¹ - deydi Amir Temur.

Amir Temur davrida ham shaxsiy hayot bilan jamiyat, jamiyatdagi urush va tinchlik, fuqarolar o'rtasidagi ahillik va ziddiyat, o'ziga xos turmush tarzi kabi ko'pgina jarayonlar bo'lganki, bu jarayonlarni boshqarish katta kuch, bilim hamda donishmandlikni, mahoratni talab etgan. Bu jarayonlarga xos o'zaro munosabatlarni teran idrok etmasdan turib buyuk davlat barpo etish mushkul edi. Shu bois Amir Temurning davlatchilikka qarashlari zamonaviy falsafiy ta'limotga asoslangan. Zero, ul zot o'zidan oldin o'tgan hukmdoru sarkardalar, payg'ambaru xalifalar, allomayu pirlar, olimlaru donishmandlar tajribasidan, diniy ta'limotlar, fan va madaniyat yutuqlaridan yaxshigina xabardor bo'lgan. Amir Temur ta'kidlagan o'n ikki tamoyilni tahlil qilar ekanmiz, Amirning buyuk strateg, siyosatchi va faylasuf ekaniga iymon hosil qilamiz. Temuriy tamoyillar davlat yuritishdagi muhim yo'nalishlar bo'lib, ular davlatchilik falsafasining o'ziga xos ifodasidir. Shu bois, xulosa qilish mumkinki, A. Temur falsafasida bog'lanish va aloqadorliklarga e'tibor qaratilgan. «Tuzuklar»dagi bog'lanishlar va aloqadorliklarning hammasi quyidagi xarakterga ega:

- hodisalardagi sababiy bog'lanish va aloqadorliklar;
- muhim hamda muhim bo'lmagan bog'lanish va aloqadorliklar;
- vositali hamda vositasiz bog'lanish va aloqadorliklar;
- zaruriy hamda tasodifiy bog'lanish va aloqadorliklar.

Bu bog'lanish va aloqadorliklarni alohida-alohida tahlil etadigan bo'lsak, ular ham o'z navbatida o'zaro ta'sir vositasida navbatdagi bog'lanish va aloqadorliklarni keltirib chiqaradi. Chunonchi, davlat boshqaruvi benihoya ko'p omillar bilan bog'liq, uning zamirida murakkab

---

¹ Temur tuzuklari. T.: 1996 yil, 81-bet.

falsafa, son-sanoqsiz jarayonlar mavjud. Ularning birini anglab yetsangiz, undan ikkinchi bir haqiqat kelib chiqadi. Shuning uchun hodisalar mohiyatini bilish, barcha aloqador jihatlarni, vositalarni bir butun holda tekshirish talab qilinadi. Shundagina xatolardan saqlangan holda hodisalar rivoji ta'minlanadi. Shu bilan birga, ularni aniqlashda turli uslublardan ham foydalaniladi.

Ta'kidlash lozimki, Amir Temur bobomiz a'lo darajadagi falsafiy tafakkur uslubiga ega bo'lgani sababli, boshlagan ishlarining barchasini poyoniga yetkazib, yutuqlarga erishgan. Zero, bog'lanish va aloqadorlikning o'zi ham falsafiy deterministik (bog'lanish, aloqa, o'zaro ta'sir) xususiyatlariga egadir. Amir Temur o'z faoliyatida tamoyillardan foydalanib ish yuritdi. Tamoyillardan birinchisini sababiy bog'lanishlar nuqtai nazaridan teranroq tahlil qiladigan bo'lsak, ya'ni Tangri taoloning dini va Muhammad payg'ambarning shariatiga qat'iy amal qilib yashashiga asosiy sabab, avvalo o'sha davrdagi ijtimoiy siyosiy muhit hisobga olingan edi. Amir Temur yashagan davrda islom dini Turon zaminida xalqning ongi va tafakkuridagi real kuch sifatida e'tirof etilar edi. Bu mukammal ilohiy ta'limot xalq qalbiga singib ketgandi. Tabiiyki, Amir Temur hazratlari ham islom dini aqidalariga qat'iy amal qilib, mamlakatga hukmronlik faoliyatida islomiy g'oyalarni bosh shior qilib oldi. Madrasa va masjidlar qurdirdi. Din peshvolarini hurmatladi. Natijada mudom g'alaba ul zotga yor bo'ldi. Islom dinini targ'ib qilish natijasida Sohibqiron tarafdorlari ortdi, davlatining kuch-qudrati oshdi. Qudratli davlat boshqaruvida ikkinchi tamoyildagi bog'liqlik birinchi tamoyilga tobe ekanligi yorqin ko'zga tashlanadi, ya'ni siyosatda turli tabaqa va toifadagi kishilarga suyanish ham zaruriyatdan kelib chiqqan edi. Insonlar, aniqrog'i, tabaqa va toifalar bilan bog'lanishda (diniy e'tiqodda ham shu tabaqa va toifalarga xos xususiyatlar e'tiborga olingan edi) kishilar

mavqeiga, ularning mavjud imkoniyatlariga qarab ish yuritildi. Oqibatda ularning faoliyati boshqa jarayonlardagi aloqadorliklarga o'z ta'sirini o'tkazishiga sabab bo'ldi. Uchinchi tamoyilda ta'kidlanganidek, maslahat va kengashlar, tadbirkorlik bilan ish yuritish ham turli tabaqalar manfaatini hisobga olgan holda o'tkazilgan. Bunday maslahat va kengashlarda oddiy ishlardan tortib to davlatni boshqarish masalalarigacha muhokama etilgan, zaruriy xulosalar chiqarilgan. Demak, ma'lum bo'ladiki, Temuriy tamoyillari saltanatni boshqarishda o'zaro bog'lanib, ular bir-birini to'ldirganki, ushbu bog'lanish va aloqadorliklar go'yo bir xalqadan iborat mustahkam zanjirdir. Bu zanjir umumiylik hodisalaridan paydo bo'lib, yakkayu-yagona saltanatni boshqarishga qaratilgan. Binobarin, Amir Temurning davlat boshqaruvini o'rganish, «Tuzuklar»dan zamonabop zaruriy xulosalar chiqarish O'zbekistonni kelajakda buyuk davlat sifatida kamol toptirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Amir Temur o'z davlatini boshqarishda bor yo'g'i 7 ta vazir yordamidan foydalangan: 1. Mamlakat va raiyat vaziri. 2. Sipoh vaziri 3. Mol-mulk daromad, xarajatlar vaziri. 4. Sarkori xossa va saltanat ishlarini yurituvchi vazir. 5. Qozi kalon. 6. Jalol ul-islom-podshohning favqulodda huquqlariga ega bo'lgan nazoratchisi. 7. Vaziri devoni inshotaluqi mamlakatlar bilan aloqa bog'laydigan, yozishmalarni olib boradigan vazir.

Tuzuklar bevosita Temuriy tajribaning mantiqiy natijasi bo'lib, ul zot umrining poyonida bitilgan asardir. Amir Temur o'zining davlat boshqaruviga xos ustun jihatlarini e'tirof etgan holda bu boshqaruv an'ana sifatida davom ettirilishini orzu qilib, «...Toki mendan ularga etadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon bo'lgay», deya umidvor vasiyat etgan edi. Haqiqatan ham, Amir Temurning avlodlari turli

davrlarda, turli mamlakatlarda bu vasiyatdan to'g'ri xulosa chiqaradilar va shu bois Temuriylar sulolasi uzoq asrlar mamlakatni boshqarib keldilar.

Ma'lumki, Amir Temur to'g'risida juda ko'p asarlar yozilgan. Bularni anchagina qismi Amir Temur bilan hamsuhbat bo'lgan, uning turli yurishlarida qatnashgan mualliflarga taalluqlidir. Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Rui Gonzales de-Klavixoning «Dnevnik puteshestviya ko dvorsu Timura v Samarkande v 1403-1406 g.», Ibn Arabshohning «Temur tarixida taqdir ajoyibotlari», Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma» asarlari shular jumlasidandir. Ammo, Amir Temur faoliyatini tarixiy hujjatlar asosida o'rgangan olimlar ham oz emas. Alisher Navoiyning «Majolisun nafois» (yettinchi majlisi), Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma», V.V.Bartoldning asarlari (2 tom , 1 qism), (Jizn Temura), G. G. Vamberining «Istoriya Buxari» (t.1), Bo'ribov Ahmedovning «Amir Temur» tarixiy-bibliografik romani, akademik I.M.Mo'minovning «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli», Yevgeniy Berezikovning «Buyuk Temur», F. Qosimovning «Temuriylar davrida Buxoro», Abdulahad Muhammadjonovning «Temur va Temuriylar saltanati», A. Yu. Yakubovskiyning «Temur», G'iyosiddin Alining «Dnevnik poxoda Timura v Indiyu», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matlai sa'dayn va majmaul baxrayn», X.Xizrievning «Nashestvie Timura na Severniy Kavkaz», B. D.Grekov, A. Yu. Yakubovskiyning «Oltin O'rda va uning qulashi», V. I. Zaxoderning «Imperiya Timura» Ashraf Ahmedovning «Amir Temur haqida haqiqat», Turg'un Fayzievning «Sohibqironning so'nggi kunlari», X. Davronning «Sohibqiron nabirasi» kabi va shuningdek nomlari qayd etilmagan yuzlab olimlarning asarlari mavjudligi fikrimizning dalilidir. Ushbu asarlarning barchasida ham Sohobqiron faoliyatiga bir xilda yondoshilmagan, albatta. Bu olimlar, yozuvchilar, davlat rahbarlari Amir

Temurning faoliyatini turli tomondan yoritishga harakat qilganlar. Sobiq ittifoq davrida nashr etilgan asarlarning hammasida ham xolisona fikrlar, bor deb bo'lmaydi. U davrdagi Amir Temur to'g'risidagi fikrlar yagona mafkura xizmatiga bo'ysundirilgan bo'lib, voqealar sinfiylik nuqtai nazaridan yoritilishga majbur qilingan edi. Mustaqilligimiz tufayli Amir Temur haqidagi aniq haqiqatni bilmuqdamiz. Binobarin, Amir Temur shaxsini idrok etish-Markaziy Osiyo tarixini idrok etish demakdir. «Amir Temurni anglash- o'zligimizni anglash demakdir» (I.A.Karimov). Chunki, bobimiz tarixi ko'proq o'zbek xalqining tarixi bilan bog'liqdir. Xalqning urf-odatlarini, turmush tarzi, ma'naviy xislatlari, e'tiqodi Amir Temur davlatchiligiga ham borib taqaladi. Prezidentimiz aytganlaridek: «Amir Temurni ulug'lash-tarix qa'riga chuqur ildiz otgan tomirlarimizga, madaniyatimizga, qudratimizga asoslanib, buyuk kelajagimizga ishonchimizni mustahkamlash demakdir»¹. U ulug' insondan qoldirilgan falsafiy meros avlod-ajdodlarimizga xizmat qiladi. Ana shunday falsafiy meroslardan biri bu «Temur tuzuklari»dir. «Temur tuzuklari» da falsafiy masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu asarning qimmatini bahohiya ulug'dir. Ba'zida u «Temurning aytganlari», «Temur haqida xotiralar», «Tuzuki Temuriy» deb ham atalib kelingan. Asar dastlab eski o'zbek (Chig'atoy-turkiy) tilida yozilgan bo'lib, sharqshunos olimlarning jumladan, N.D.Mikluxo-Maklay, Ch. Ryo, X. Ete, Ch. A. Storiylarning fikricha, uning bir nusxasi XVII asrgacha Yaman hukmdori Ja'far podshohning kutubxonasida saqlangan. Hozir esa bu asar dunyoning ko'pgina tillariga: ingliz, fransuz, fors, urdu, rus va o'zbek tillariga tarjima qilingan. Hozirgi o'zbek tiliga qilingan tarjimasi fors va arab tili bilimdoni marhum Alixonto'ra Sog'unliy tomonidan

---

¹ Karimov I. A., Yangicha fikrlash va ishlash davri talabidir. 5-tom. T., "O'zbekiston", 1997 yil, 173-bet.

bajarilgan. Unga sharqshunos olim Habibullo Karomatov o‘zining jiddiy hissasini qo‘shgan va kitob holiga keltirib nashr ettirgan.

Ta’kidlash kerakki, «Tuzuklar»ning Amir Temur tomonidan yozilganligi yoki yozilmaganligi haqida tortishuvlar bo‘lgan. Jumladan, ingliz sharqshunosi E. G. Braun bilan rus sharqshunos olimi V. V. Bartold «Tuzuklar»ning Amir Temur tomonidan yozilganligiga shubha qiladilar. Ammo, akademik B. Ahmedovning fikriga ko‘ra asarni sinchiklab o‘rganganda, hamda Amir Temurga bag‘ishlab o‘sha vaqtdayoq yozilgan asarlar tahlil qilinganda, aynan, Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»lariga solishtirganda yuqoridagi da’volar asossiz ekanligi ma’lum bo‘ladi. Ingliz sharqshunos olimi A.Storiy ham shu fikrda bo‘lib, «Tuzuklar» Amir Temur tomonidan yozilgan, deb ochiq aytadi. Demak, shuni aytish kerakki, o‘z davrining ilm va fani, olimu fuzalolarni qadrlagan, jamiyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shib, uni rivojlanishini ta’minlagan kishining asar yoza olishiga shubha qilish o‘rinsizdir.

«Temur tuzuklari» taniqli asar. Uning qo‘lyozma nusxalari jahondagi ko‘pgina mamlakatlarning, jumladan: Hindiston, Eron, Angliya, Daniya, Fransiya, Rossiya, Germaniya, Armaniston, O‘zbekiston kutubxonalarida bor. Bu asar asosan Amir Temurning tarjimai holi, hayoti, davlati va armiyasi to‘g‘risida, o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy sharoit haqidagi manbadir. U avlodlarga qoldirilgan muhim siyosiy, iqtisodiy, harbiy va falsafiy qo‘llanmadir. Asarda 1342-1405 yillardagi muhim ma’lumotlar keltiriladi. Bu ma’lumotlarning aksariyat qismi insonning ma’naviy, falsafiy xislatlarini yoritish va hayotga tatbiq etishga qaratilgan. U ikki maqoladan iborat: birinchisida jahongirning o‘z davlatini tashkil etish va uni mustahkamlash, qudratli qo‘shin tuzish, qonun va rejalardan iborat bo‘lsa, ikkinchi maqolada, kuchli feodal

davlatni barpo etish haqidagi kengashlar, hamda amalga oshirilgan ishlar haqidadir.

Amir Temurning asaridan sezilib turadiki, o‘zi tanlagan va tayinlagan kishilarning axloqiy xislatlariga ko‘proq diqqatni tortgan. Jumladan Sohibqiron fikricha, vazirlar 4 sifatga ega bo‘lishi kerak:

1. Asillik, toza nasllik va ulug‘vorlik.
2. Ko‘pni ko‘ra oladigan, tez xulosa qiladigan, aqlu-farosatlilik.
3. Insonparvar, xalq ahvolini, sipohlarni biladigan va g‘amxo‘rlik ko‘rsata oladigan.
4. Chidamli, sabr-toqatli, xushmuomalali, muloyim.

Ko‘rib turibmizki, bu axloqiy xislatlar Amir Temur tomonidan yuqori baholangan va ularga amal qilingan.

Butun umri davomida hokimiyatda vijdonli rahbarlarning bo‘lishini orzu qilgan va bu orzuni amalga oshirgan. Tuzuklarda ta’kidlanishicha, rahbar qilib tayinlangan odamlarni ortiqcha maqtab yuborish, siylash va taltaytirib yubormaslik lozim. Avvalo, nazari past, johil, tagi past odamlarni vazirlik mansablariga tayinlamaslik kerak. Amir Temur ta’kidlab aytadiki: «Qaysi vazir g‘iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o‘ziga yoqmagani kishilarni yo‘qotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim. Nasli va zoti past, hasadchi, gina-kek saqllovchi, qora ko‘ngilli odamlarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin, (chunki) buzuqi, qora ko‘ngilli, zoti past, odam vazirlik qilsa, davlatu saltanat tez fursatda zavol topadi»¹. Amir Temur ayniqsa, o‘z manfaatini o‘ylaydigan ochko‘z, manmanlik va ziqnalik qiladigan, mol-mulkka berilgan, o‘zlarining eng yaqin kishilarini unutib ularga qaysarlik bilan ish tutadiganlarni juda yomon ko‘rgan. Bu haqda «Tuzuk»larda shunday deyiladi: «Qaysi bir sipohiy tuz haqi va vafodorlikni unutib,

---

¹ Temur tuzuklari. T., 1996 yil, 11-bet.

xizmat paytida o'z sohibidan yuz o'girib, huzurimga kelgan bo'lsa, unday odamni o'zimga eng yomon dushman deb bildim. Chunonchi, To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda uning amirlari menga har turli xabar va shikoyatlar yozib, o'z hukmdori, ya'ni mening dushmanim bo'lmish To'xtamishxon bergan tuz haqini unutilar, vafodorlik va haq-huquqni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, huzurimga panoh istab kelganlari uchun ularni la'natladim, o'zimga «bular o'z hojasiga vafo qilmagach, menga qilarmidi?, -deb o'yladim». Aytish lozimki, bu fikrlar yuksak falsafaga ega bo'lgan, yuksak axloqli, shaxs tomonidan aytilishi mumkin, xolos. Amir Temur o'zining shu xislatlari orqali xalqning barcha tabaqalari o'rtasida hurmat qozongan. Jumladan «Tuzuk»larda bu haqda shunday fikrlar bor: «Men o'zimning ikromiyatim va rahmdilligim tufayli eng past tabaqa kishilarning ham, hatto gadolarning rahmatiga sazovor bo'ldim. Men butun jahdim bilan bu tabaqadagi kishilarning ahvolini osonlashtirishga harakat qildim»¹.

«Temur tuzuklari»dagi falsafiy g'oyalar inson, insonning axloqi bilan bog'liq, desak xato bo'lmaydi, sababi jahongirning o'zi o'ta kamtar inson bo'lgan. O'z davrida qurdirgan barcha madrasayu, maqbara, qal'a-qasrlar, bog'-rog'lar, masjidlarni o'z nomi bilan emas balki, islom rahnamolari, qavmu-qarindoshlari va o'g'il-qizlari nomlari bilan atagan, ularning nomlarini bergan.

Amir Temurning farzandlari ham hokimiyat ishlariga aralashganlar. Ularga ham ko'p ming sonli qo'shinlar berilib, turli viloyatlarga bosh etib tayinlangan edilar. Ular otalari bilan maslahatlashib ish yuritganlar. Zarur bo'lsa otasi bilan birga, o'z qo'shinlarini olib kelib jangga kirganlar va o'z otasining saltanati va davlati hurmatini joyiga qo'yganlar. Farzandlar

---

¹ Temur tuzuklari. 1996, 334-b.

noto'g'ri yo'lga qadam qo'yganlarida esa ota ularni jazolagan, tanbeh bergan.

Amir Temurning shaxsiy faoliyati avlodlar uchun har jihatdan namuna bo'la oladi. Ayniqsa, u kishining insonga, vatanga, xalqqa, o'z oilasi va do'stlariga bo'lgan munosabatlarida bu jarayon yaqqol ko'zga tashlanadi. Amir Temur hali, davlat tepasiga kelmasdanoq vatanni o'ylash, vatan ravnaqiga befarq bo'lmaslik, dushmanlar tomonidan o'tkazilayotgan tazyiq va talon-torojliklarning oldini olish uchun intilish xislatlariga ega edi.

Ba'zida Amir Temurning «qonxo'rliqi» haqida fikr yuritganlar. Bu bizningcha mutlaqo o'rinsiz. Aslida, Amir Temur adolat bilan ish yuritar ekan, shu adolatni yerga uradigan, jamiyat manfaati bilan hisoblashmaydigan kishilar bilan haqiqatda ham murosasiz bo'lgan. Bu fikrning kelib chiqishida Rui Gonzales de Klavixoning bir hikoyasi asos bo'lgan bo'lsa ajab emas.

Amir Temur o'zining «Besh yillik yurishi» vaqtida Turkiya sharqida safarda bo'lgan. Safarda Suriyaga o'tilayotganda, Suriya bilan Turkiya oralig'idagi yerlarda ko'chmanchi oq tatar nomli elatga duch kelingan. To'satdan jang boshlanib, tatarlar yengiladi va asirga olinadilar. Natijada, ular Eronning shimolidagi Damgon viloyatiga ko'chirilib, bu yerlarni ular yordamida obodonlashtirish nazarda tutiladi, chunki, u yerning aholisi kam bo'lgan. Ammo, oq tatarlar u yerlarga kelganlaridan so'ng yana avvalgiday itoat qilmaydilar. O'zaro birlashib, asta-sekin G'arbga, ya'ni o'z yerlariga qayta boshlaydilar. Yo'l - yo'lakay shahar va qishloqlarni talon-toroj qiladilar, vayronalarga aylantiradilar. Natijada Amir Temurning sipohlari oq tatarlarni qirib tashlaydilar. To'g'ri, bu jangda minglab kishilar halok bo'ladi, lekin bu-sababsiz bo'lmagan-ku! Demak, qonxo'r deyilishi asossiz bir ertakdir, xolos. Agar biz Amir

Temurni boshqa sarkardalar, Napoleon, Gitler, Stalin, Frunzalar bilan qiyoslab o'rganadigan bo'lsak, unda ularning amalga oshirgan dahshatlarini qanday baholash mumkin!

Amir Temur o'z hayoti davomida feodal tarqoqlikka barham berish uchun kurashdi, vayron bo'lgan shaharlar va xalq xo'jaligini tiklash, mamlakatni obod qilish uchun harakat qildi. Masalan, o'sha vaqtda mo'g'ullar tomonidan Samarqand, Buxoro, Nasaf (Qarshi), G'uzor shaharlari xonavayron qilingan edi. Ularni tiklamasdan boshqa sohalarni rivojlantirib bo'lmas ham edi. U 1371-1372 yillarda Samarqand tevaragidagi buzilib ketgan devorlarni tikladi. Uning 6 ta darvozasi qayta ta'mirlandi. Ulkan saroy-Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy bunyod bo'ldi, ko'chalar, bozorlar obod qilindi. Maqbaralar qad ko'tardi. Bular ko'plarga namuna bo'ladigan xislatlardir.

«Hamisha mening roziligimni olib ish tutgan do'stlarim oldimga panoz izlab kelganlarida, ularni o'zimning baxtu-davlatimga sherik bilib, hech qachon mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ayamadim. Yana tajribamdan bildimki, sodiq va vafodor do'st ulkim, o'z do'stidan ranjimaydi, do'stining dushmanini o'z yovi deb biladi. Agar kerak bo'lsa, do'sti uchun jonini ham ayamaydi. Shundayki, amirlarimdan qay birlari menga jon-dili bilan hamrohlik qilgan bo'lsalar, men ham ulardan hech narsani ayamadim. Yana o'z tajribamdan ko'rdimki, aqlli dushman johilu nodon do'stdan yaxshiroq ekan. Chunonchi Amir Qazag'anning nabirasi Amir Husayn nodon do'stlardan edi. Uning do'stlik yuzasidan qilgan ishlarini hech bir dushman qilmaydi»¹. Ko'rinib turibdiki, Amir Temur do'stlikni ulug'lagan va umri davomida shunga sodiq qolgan.

Turli manba va fikrlarni tahlil qilgan kishi buni darrov fahmlab yetadiki, Amir Temur falsafasi faqat inson falsafasidir. Chunki insonning

---

¹ Temur tuzuklari. T.: 1996 yil, 113-bet.

yurish turishi, faoliyati, barcha ishlari Sohibqironning doimiy diqqat markazida turgan.

Sohibqiron o'z davrida ilm-fan arboblari, din peshvolari va donishmandlarga hamisha xayrixoh bo'lgan. Manbalardan ma'lumki, Amir Temur buyuk sarkarda bo'lishi bilan birga, u ilm-fan va yuksak falsafaning shakllanishida buyuk homiy edi. Zero, ilm va fanni e'zozlagan. Amirning o'zi ham shubhasiz ilm fandan jiddiy xabari bo'lgan. Demak, Sohibqiron keng ma'lumotli bo'lib, har bir sohani nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qila olgan. Qur'on, Hadis, qonun, geografiya va tarix, falsafa ilmlarini o'zida mujassamlashtirgan. «Musulmonlarga diniy masalalardan, shariat aqidalari va islom dini ilmlaridan-tafsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar, deb... har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim»¹, -deya ta'kidlaydi Amir Temur. Demak, Amirning majlis va kengashlari doimo fuzalolarsiz o'tmagan. Manbalar yana shuni ko'rsatadiki, sohibqiron davrida yuqorida tilga olingan ilm-fan sohaları jiddiy rivojlandi. Bu rivojlanish podshoning marhamatisiz bo'lmas edi, albatta. Buni hatto, Amir Temur faoliyatiga tanqidiy qaragan ibn Arabshoh ham tan olgan. U shunday deb yozadi: «Xullasi kalom, Temur har bir (foydali) jonni atrofiga yig'ib, nimaiki bo'lsa, sarasini Samarqandga keltirdi. Natijada, Samarqandda har bir ajib fan ahli namoyondasidan va san'atlar g'aroyib uslubidan fazilati peshonasida nishona bo'lib, o'z tengqurlaridan ustun turgan, o'z sohasida alloma kishilar yig'ilgan edi»².

Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning guvohlik berishicha, Amir Temur biron shahar yoki mamlakatda bo'lganida, albatta, bironta bino qurib qoldirgan. Rus tarixchisi A.Yu.Yakubovskiyning fikricha, mashhur podshoh Mahmud G'aznaviy butun dunyoni talab, katta boylik yiqqan

¹ Temur tuzuklari. T.: 1996 yil, 73-b.

² B. Ahmedov. Amir Temumi yod etib. T.: «O'zbekiston». 1996 yil, 115-bet

bo'lsa, Temur topganini el-yurt obodonchiligiga sarflagan, ilm maskanlarini qurdirgan. Buni Amir Temurning o'zi shunday ta'kidlaydi: «Har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilsinlar. Faqiru miskinlarga langarxona solsinlar, kasallar uchun shifoxona qurdirsinlar va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlasinlar»¹. Shu kabi sohalarda Amir Temur bir necha bor to'xtalgan va ularni sodda qilib tushuntirgan. Jumladan, Amir Temur yosh avlodlarga nasihat qilib aytadiki, bilimli kishilar o'tirgan o'zni bilan ham podshohga yaqin bo'lishi darkor.

Amir Temur saroyida o'sha vaqtda ko'plab ilm-ma'rifat allomalari yashagan va ijod qilgan. Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsuddin Munshi, Mavlono Abdullo Lison, Mavlono Badriddin Ahmad, Mavlono No'moniddin Xorazmiy, Xoja Afzal, Mavlono Alouddin Koshiy, Jalol Hokiylar shular jumlasidandir.

Amir Temur o'z davrining barcha ilmlariga e'tibor berganligini fransuz olimi Lyangle shunday ta'riflaydi: «Temur olimlarga seriltifot edi. Bilimdonligi bilan bir qatorda sofdilligini ko'rgan kishilarga ishonch bildirardi. U tarixchilar, faylasuflar, shuningdek, ilm-fan, idora va boshqa ishlarda iste'dodli bo'lgan barcha kishilar bilan suhbatlashish uchun ko'pincha taxtdan tushib, ularning yoniga kelardi. Chunki Temur bu sohalarga g'amxo'rlik qilishga asosiy e'tiborni berardi²». Yoki Ibn Arabshoh yozganidek: «Temur olimlarga mehribon, sayyidu shariflarni o'ziga yaqin tutar edi. Ulamoyu fuzaloga to'la izzat-hurmat ko'rsatib, ularni har qanday odamdan tamom muqaddas ko'rardi. Ularning har birini o'z martabasiga qo'yib, izzatu-ikromini unga izhor qilar edi»³. Ammo ko'rsatilgan mehr-muhabbat va oqibatga olimu fuzalolar tomonidan

---

¹ Temur tuzuklari. T.: 1996 yil, 125-bet.

² Buyuk siymolar, allomalari. T.: 1996yil, 15-bet.

³ Amir Temur o'g'itlari. T.: 1992yil, 39-41 betlar

himmat ko'rsatilmaganda, Amir Temur ularni to'g'ri yo'lga boshqarishga intilardi, jumladan: «Ilm va dinning mashhur kishilari o'z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar. Sizlar esa menga nisbatan bunday qilmayapsizlar. Mening maqsadim-mamlakatda adolat o'rnatish, tartib va tinchlikni mustahkamlash, fuqaroning turmushini yaxshilash, yurtimizda qurilishni kuchaytirish, davlatimizni rivojlantirishdir. Sizlar bu ishlarni amalga oshirishda menga o'z maslahatlaringiz bilan ko'maklashishingiz kerak. Mamlakatning ahvoli, devonning suiste'mol qilinganligi va qilinmayotganligi, oddiy odamlarning joylardagi hokimlar tomonidan ezilayotgani mendan ko'ra sizlarga ayondir. Shular haqida ma'lumot beringiz, bu kabi adolatsiz ishlarni bartaraf etuvchi hamda shariat va qonunlarga muvofiq chora-tadbirlarni aytasangizlar yaxshi bo'lurdi».

Amir Temur faoliyatida o'z ota-onasiga, qarindosh-urug'lariga bo'lgan hurmat-izzat, ustozlarni e'zozlash, ularga muruvvat ko'rsatgan kishilarning hurmatini joyiga qo'yish ustuvor bo'lganligini ta'kidlaydilar. Masalan, ular to'g'risida tuzuklarda ham shunday fikrlar keltirilgan: «Farzandlar, qarindoshlar, yoru-birodar, qo'shnilar va men bilan bir vaqtlar do'stlik qilgan barcha odamlarni davlatu ne'mat martabasiga erishganimda unutmading, haqlarini (molu-mulk va naqd pul bilan) ado etdim»¹. Ko'rinib turibdiki, Amir Temur qanchalik davlat ishlari bilan band bo'lishidan qat'i nazar, oilaviy munosabatlarni, o'zaro insoniy xizmatlar va xislatlarni oliy darajada bajara olgan. U insonlardan hech qachon mehr-muhabbatini ayamagan. Lekin o'g'illari yoki boshqa biror yaqinlari noma'qul ishlarni amalga oshirganda, ularni to'g'ri yo'lga boshlash uchun barcha imkoniyatlardan foydalangan. «Agar o'g'illarimdan qaysi birovi saltanat martabasiga da'vogarlik qilib bosh ko'tarar ekan, uni o'ldirishga,

---

¹ Temur tuzuklari. T.: 1996 yil, 72-bet.

bog‘lashga yoki muchasidan biron joyini kamaytirishga hech kim jur‘at qilmasin. Lekin o‘z da‘vosidan kechmaguncha asirlikda saqlasinlar, toki Xudoning mulkida urush chiqmasin. Agarda nabiralar va qavm-qarindoshlardan biri menga qarshi ko‘tarilsa, uni darvishlik holatiga solsinlar».¹ Sezamizki, Amir Temur o‘zining shaxsiy manfaatlarini hech vaqt saltanat manfaatidan ustun qo‘ymagan.

**Ulug‘bek – O‘rta asr
madaniyatining atoqli
vakili.**

Temuriylar avlodiga mansub bo‘lgan
Shohruh Mirzoning o‘g‘li – Muhammad
Tarag‘ay- Mirzo Ulug‘bek (1394-1449)

falsafa, ilm-fan taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shdi. U yoshligidanoq o‘z davridagi ilm-fanga qiziqqan. Olimlar, shoirlar, san‘atkorlar, diniy ulamolar, allomalar davrasida bo‘lib, ilmiy bahslarda qatnashgan va ilhomlangan.

Qiyin va murakkab, ziddiyatli sharoitda yashagan Ulug‘bek mamlakatni siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan bir qatorda ilmiy ishlar bilan shug‘ullangan. Olimlarga rahbarlik qilgan. O‘z ustida tinmay ishlagan. Ilmiy-falsafiy tafakkurni rivojlantirgan. U o‘z faoliyatida falsafa, tarix, mantiq, astronomiya, matematika, tabiatshunoslik va huquq bilimlari bilan shug‘ullanib asarlar yozgan. Yunon olimlaridan Platon, Aristotel, Ptolomey asarlari bilan tanishgan. Ulug‘bek o‘tmish ajdodlaridan, xususan, O‘rta Osiyo olimlaridan qolgan madaniy meros, falsafiy qarashlardan unumli foydalangan. Uning falsafasida aql-zakovatni jangu-jadallarga, yurt olish, boyluk orttirishga emas, adolat bilan hukm surish, mamlakatni obod qilish, adabiyot ilm-fanni rivojlantirish markaziy o‘rinni oladi. Ulug‘bek o‘z atrofiga o‘z davrining «Aflotuni» deb nom qozongan mashhur matematik, astronom Qozizoda Rumi va taniqli olimlar Ali Qushchi, Mansur Koshiy, Ali ibn Muhammad Birjandiy, Miram Chalabiy, G‘iyosiddin Jamshid, Muhammad ibn Umar Chag‘niniy kabilarni

¹ Temur tuzuklari. T.: 1996 yil, 91- bet

to'plagan. Ulug'bek shu olimlar ishtirokida kengashlar o'tkazib matematika, astronomiya, geometriya fanlari yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. Obi rahmat soyi yoqasida rasadxona qurdirgan. Ko'rinib turibdiki, u tabiat muammolarini yechish bilan birga diniy e'tiqoddan voz kechmagan. Uning falsafasida moddiylik va ma'naviylik mujassam edi. Ulug'bek 1437 yilda «Ziji Ko'ragoniy» risolasini yozib tugatdi. Uning asari hozirgacha olimlar qo'lidan tushmaydi. O'z rasadxonasida ish olib borib 1018 ta yulduzning muvozanatini aniqlagan.

Mirzo Ulug'bek ilmiy kuzatishlar olib borish va madrasada falakiyot ilmidan va'z aytish bilan birga madaniy-maishiy ishlarga ham jiddiy e'tibor bergan. O'nlab madrasa, honaqoh, machit, karvonsaroylar qurdirgan. Oldinroq qurila boshlagan Bibixonim masjidi, Go'ri amir maqbarasi, Shohi zinda ansamblini nihoyasiga yetkazgan. Ulug'bek haqida yuzlab asarlar mavjudki, ularda donishmand faylasuf, adolatli sulton, ustoz sifatida madh etiladi. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida «Ulug'bek madhiyasi» degan maxsus bob mavjud. Unda Ulug'bekni zaminda osmon yaratgan olim deb ta'riflanadi:

Rasadkim bog'lamish zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondir.
Bilib bu nav' ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi «Ziji Ko'ragoniy».
Qiyomatga degancha ahli ayyom,
Yozarlar aning ahkomidin ahkom.

«Zichi Ko'ragoniy» asari nazariy-kirish qism va to'rtta katta bobdan iborat. Birinchi bobida muallif xitoylar, hindlar, greklar, eroniylar va boshqa xalqlarning kalendarlari bilan tanishib, o'z fikrlarini bildiradi. Ikkinchi bobda esa amaliy astronomiya, uchinchi bobda sayyoralar nazariyasi va to'rtinchi bobda astrologiya haqida o'z fikrlarini bildiradi.

Uzoq yillar kuzatish va ilmiy tekshirishlar natijasida Ulug‘bek fazodagi sir-asrorlarni o‘rganishda, yil, hafta va kecha-kunduzlarni belgilashda ulkan yutuqlarga erishadi. O‘zidan oldin o‘tgan Erotosfen, Gipparx, Ptolomey, al - Batonniy, ibn Yunus, Nosiriddin Tusiy va boshqa astronomlarning bu sohadagi yutuqlarini orqada qoldirgan edi.

«Zichi Ko‘ragoniy» asaridan tashqari Ulug‘bek, «Bir darajaning sinusini aniqlash haqida risola», «Risola-dar ilmu musiqa» asarlarini ham yozib qoldirgan. Ulug‘bek falsafasi dunyoviy falsafa bo‘lib, jahon tabiatshunosligi, ijtimoiy fanlarining rivojlantirishda muhim hissadir.

Alisher Navoiy falsafasi.

Jahon madaniyati tarixida ulkan iz qoldirgan mutafakkir Alisher Navoiy (1441-1501) o‘z davrida falsafa fanini taraqqiy etishida salmoqli hissasini qo‘shgan allomadir. Uning faoliyati XV asrda O‘rta Osiyo mintaqasida ko‘zga tashlandi. Bu faoliyat ijtimoiy-siyosiy, badiiy, ilmiy, falsafiy faoliyat edi. Navoiyning ilm-ma‘rifat sohasidagi harakati uning juda yoshligidan boshlangan. U tasavvuf ilmni rivojlantirishga o‘z hissasini qo‘shgan. Uning falsafasida «Kalom», «Shariat», «Oriflik», «Axloqiylik», «Siyosat», «Komillik», «Davlat», «Fozil jamiyat», «Muqaddas oila» sohalari mustahkam o‘rin olgan. Navoiy dunyoqarashi ijodi va faoliyati turkiy xalqlarning jahon taraqqiyotidagi o‘rni, falsafasi bilan bog‘lanib ketgan. Navoiy asarlarida odil podshoh, fozil jamiyat to‘g‘risidagi fikrlar Navoiydan oldin o‘tgan allomalar fikrlaridan farq qiladi. Navoiy o‘z falsafasida butun olam, borliq, koinotning xudo tomonidan yaratilganligini e‘tirof etadi. Butun olam jumladan, tabiat va jamiyat Ollohning namoyon bo‘lishi, zuhr etilishidir. Uning bu fikri tasavvuf ta‘limotidagi xudo butun mavjudotning, borliqning yaratuvchisi, qolgan barcha narsa va hodisalar jumladan, inson ham uning zarralaridir, degan umumiy qoidaga to‘la asoslangandir. Ma‘lumki, tasavvuf falsafasi qoidasiga binoan inson xudo

tomonidan yaratilgan bo‘lib, boshqa mahluqotlardan farqli ravishda ilohiy aqlga egadir.

Navoiy o‘zining epik asarlari bilan katta muvafaqqiyatlarga erishdi. U 1482–1485 yillarda o‘zining «Xamsa»sini, 1499 yilda esa «Lisonut-tayr» falsafiy dostonini yaratdi. Uning «Lisonut-tayr» asari XV asr taraqqiyparvar falsafiy fikrlarning badiiy mujassami bo‘ldi. Navoiyning «Xamsa» yaratishi o‘zbek klassik adabiyoti va uning istiqboli uchun ham katta va mas’uliyatli imtihon bo‘ldi.

Ta’kidlaganimizdek, Navoiy dostonlaridan uch xildagi masalalarni e’tirof etish mumkin. Bular: 1. Falsafiy masalalar. 2. Ijtimoiy-siyosiy masalalar. 3. Axloqiy-ta’limiy masalalar.

Navoiy falsafiy masalalar ustida to‘xtalar ekan, uning fikrlarida obyektiv borliq va ilohiyot, inson va uning o‘zligi, din, tasavvuf va boshqalar falsafiy qarashlarning asosini tashkil etadi. Bu masalalar ayniqsa, «Hayratul-abror»da o‘z aksini topgan. Navoiyning falsafiy qarashlari rang-barangdir. Unda materialistik elementlar ham mavjud bo‘lsa-da, tabiat va jamiyat hodisalarini ilohiyot nuqtai nazaridan mushohada qiladi. U o‘zining insonparvarligi, oqilona mushohadasi va xalqparvarlik tendensiyasi bilan falsafiy qarashlarning saviyasini yuqori ko‘taradi. Navoiyning fikricha, ilohiyot, xudo, butun borliqning yagona boshlanishi – substansiyasidir. Dastlab yolg‘iz xudoning o‘zidan boshqa hech kim va hech narsa bo‘lmagan. Xudo hadsiz kuch-qudrat va imkoniyatlarga ega bo‘lgan. Natijada xudo o‘z kuch-qudrati va imkoniyatlarini namoyish qilib, butun borliqni yaratgan. Shunday qilib Alisher Navoiy obyektiv borliqni e’tirof qiladi. Shu bilan birga uni ilohiylashtiradi. U obyektiv borliqni inkor etuvchi kishilarga va uni rad qiluvchi dinsizlarga qarshi fikr bildirib, borliqni e’tirof etishni tavsiya

etadi. Hatto ularni sevishtga, yaxshilashga, insonning baxt-saodati uchun e'zozlashga undaydi.

Navoiy falsafasida inson butun borliqning ko'rki va sharafidir:

Muncha g'aroyibki misol aylading,
Borchani mir'oti jamol aylading.
Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek boridin g'araz inson edi.
Koniyu hayvoni, agar xud nabot,
Har biri bir gavhari oliy sifot.
Barchasini garchi latif aylading,
Borchadin insonni sharif aylading,—

deb insonni madh etgan. Navoiy dinni e'tirof etish bilan birga uni madh etgan allomalarga hurmat va ehtirom ila qaraydi. Jumladan, tasavvufning yirik namoyondalari Bahovuddin Naqshband va Xo'ja Ahror Valiy kabi allomalarni o'z asarlarida madh etgan. U insonni ezib talovchi, jaholat va nodonlik girdobiga yetaklovchi, jannat va'dalari bilan avrab, do'zax qiynoqlari bilan dahshatga soluvchi g'oyalarni qattiq qoralaydi.

**Bobur va Boburiylar
davri falsafasi.**

Buyuk siymolardan biri Zahiriddin Muhammad Bobur(1483-1530)dir. Bobur jahon ilmiga, madaniyatiga katta hissa qo'shgan alloma. U yirik davlat arbobi, iste'dodli sarkarda, talantli yozuvchi, faylasuf shoir va adib, donishmand tarixchi, zakovatli olim va tarjimon. Boburning asarlarida, yirik she'rlari va ruboiylarida inson va Vatan faoliyati muqaddas ne'mat sifatida ta'riflanadi. Uning «Boburnoma» asari qomusiy asar bo'lib, unda ziddiyatli ijtimoiy, tarixiy voqealar bilan birga ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatga, xalq ommasi hayotining turli-tuman sohalariga taalluqli juda qimmatli falsafiy mulohazalar, hayotiy tafsilotlar o'z aksini topgan. Zahiriddin Muhammad Boburning faoliyatini

ikki davrga bo‘lib o‘rganish mumkin. Birinchi davri 1506 yilgacha bo‘lgan Turkiston davridir. Ikkinchi davri 1506 yildan keyingi Afg‘oniston va Hindiston davridir.

Birinchi davrida u Farg‘onada taxtga o‘tirib, temuriylar orasidagi tarqoqlik holatlarini bartaraf etishga harakat qilgan. Ikkinchi davrida Bobur nafaqat siyosatchi, sulola asoschisi, harbiy sarkarda, balki juda iqtidorli olim, islomiy ilmlar, shariat, tariqatlar bilimdoni, buyuk so‘z ustasi, shoir va vo‘iz sifatida tanilgan. Boburning ijtimoiy-falsafiy, badiiy-axloqiy, siyosiy va huquqiy, irfoniy, islohchilik qarashlari nihoyatda keng qamrovlidir. Bobur falsafasining bosh yo‘nalishlari insonparvarlik, ma‘rifatparvarlik san‘atsevarlik, vatanparvarlikdir.

Bobur o‘z yurtini e‘zozlaydi, qo‘msaydi. Kunlarning birida unga Farg‘onadan qovun keltirganlarida, u achchiq-achchiq yig‘laydi.

Bobur ilm-ma‘rifatni qadrlab unga homiylik qiladi. Ilm o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmasligini falsafiy tahlil qiladi:

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O‘rgangali ilm tolibi ilm kerak.
Men tolibi ilmu tolibi ilm yo‘q,
Men bormen ilm tolibi, ilm kerak—

deya insonlarni ilmga bo‘lgan havas va ishtiyoqini ta‘riflaydi. Uning asarlarida yaxshilik falsafasi–axloqiy mavzu asosiy o‘rinni egallaydi. Jumladan, u quyidagicha fikrni bildiradi:

Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir,
Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir.
Yaxshi kishi ko‘rmagay yomonlig‘ hargiz,
Har kimki yomon bo‘lsa, jazo topqusidir.

Temuriylar davrida yuqorida keltirilgan mutafakkirlardan tashqari ko‘plab allomalar yetishib chiqdiki, ular O‘rta Osiyo falsafasini

rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shdilar. Jumladan, Turdi Farog'iy, Boborahim Mashrab, Mujrim Obid, Shermuhammad Munis, Muhammad Sharif Gulxaniy, Muhammad Rizo Ogahiy, Mirzo Abdulqodir Bedil va boshqalar fikrimizning yorqin dalilidir. Bu allomalar o'z davrida o'zbek xalqining falsafiy qarashlarini dunyo ahliga tanitganlar. Shu sababli ham Amir Temur va temuriylar davri falsafasini o'rganish bugungi kunning dolzarb muammosidir. Ularning falsafasi vatanparvarlik, insonparvarlik g'oyalari madh etganki, ulardan o'rnak olish hozirgi zamon yoshlarining maqsad va vazifalariga mos tushadi. Milliy g'oyalarni singdirish uchun buyuk ajdodlarimizning faoliyatlari misol bo'la oladi.

Tayanch so'z va iboralar:

Amir Temur, «Kuch - adolatdadir», Temur tuzuklari, Ulug'bek davri, Alisher Navoiy falsafasi, Bobur va Boburiylar davri, «Boburnoma» g'oyalari, Bobur falsafasi, Temur va temuriylar davri allomalari.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

Och itga o'z luqma nonini berib,
O'zining nafsini tiyolgan inson,
Qul bo'la turib ham ko'p ozorlarni
O'ziga qul qilib olmog'i oson.

Abdurahmon Jomiy.

«Zahmat bilan topqoningni o'zingdin ayama va mehnat bilan yeqqoningni do'stlar bila, dushmanlar uchun asrama».

Alisher Navoiy – o'zbek mutafakkir shoiri.

Yemishsiz ot dovon osholmaydi.

Amir Temur

Ot mingan otasini unutadi.

Amir Temur

Mavzuga oid test savollari:

Amir Temurning 660 yilligi qachon nishonlandi?

- a) 1996 yil;
- b) 1993 yil;
- v) 1998 yil;
- g) 1999 yil.

Buyuk bobokolonimiz Amir Temur xalqni necha toifaga ajratib davlatni boshqargan?

- a) 12 ta;
- b) 10 ta;
- v) 8 ta;
- g) 6 ta.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. I.A. Karimov. O‘tmishsiz kelajak, hamkorliksiz taraqqiyot bo‘lmaydi. T.: « O‘zbekiston», 1996 y.

2. I.A. Karimov. Amir Temur davridagi bunyodkorlik va hamkorlik ruhi bizga namuna bo‘laversin. T.: « O‘zbekiston», 1996 y.

3. I.A. Karimov. Sohibqiron kamolga etgan yurt. T.: « O‘zbekiston», 1997y.

4. I.A. Karimov. Adolat va qudrat timsoli. T.: « O‘zbekiston», 1997 y.

5. I.A. Karimov. Amir Temur – faxrimiz, g‘ururimiz. T.: « O‘zbekiston», 1997 y.

6. Abdurahimov M. Amir Temur va To'xtamish. «Sharq yulduzi». 1991yil, 11-son.
7. Amir Temur – buyuk davlat arbobi. Toshkent Moliya instituti (ilmiy-nazariy konferensiya materiallari). 1995 y, 24 noyabr.
8. Amir Temur o'g'itlari. T.: 1992 y.
9. Temur tuzuklari
10. Axmedov B. Ulug'bek (esse). T.: «Yosh gvardiya». 1989 y.
11. Oripov A. Sohirqiron. T.: «G'afur G'ulom», 1996 y.
12. Temur va Ulug'bek davri tarixi. T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1996 y.
13. Ulyam E. Bobur Hindistonda. Bobur hukmronligi davridagi Hindiston tarixi. T.: «Cho'lpon», 1995 y.
14. Xolmirzaev R., Hamidov X.O. Temuriylar davri madaniyati (XV va XVI asr). T.: 1994 y.
15. Iogan Shiltberger. Puteshestvie Azii i Afriki. T.: «Akademiya», 1998 g.
16. Ahmedov B. Amir Temurni yod etib. T.: « O'zbekiston», 1996 y.
17. Yusupov E. va boshqalar. Falsafa. T.: 1999 y.
18. Sharma L.P. Boburiylar saltanati. T.: 1998 y.
19. Alisher Navoiy she'riyatidan. T.: 1977 y.
20. Muhammad Solih. Shayboniynoma. T.: 1989 y.
21. Sharqshunoslik. 1,2,3,4,5 tomlar. T.: 1990-1994 yillar.

6 bob. O'rta asrlar va yangi davr Yevropadagi falsafiy fikrlar

Rim imperiyasining qulashi va Yevropada yagona mafkuraning tanazzuli. Nominalizm va realizm.

Eramizning IV asri oxirida Rim imperiyasi ikkiga bo'linib ketdi. Shu munosabat bilan xristianlik dini davlat diniga aylandi. Ayni shu davrlarda (375-568) ro'y bergan german qabilalarining ko'chishi G'arbiy Rim imperiyasining barbod bo'lishiga olib keldi. Antik davr tugab O'rta asrlar boshlandi.

Ellada-Rim davridagi ijtimoiy shart-sharoitlar o'sha davr siyosatidan muayyan darajada chekinish va nazariy falsafaga bo'lgan qiziqishning yo'qolishiga olib keldi. Aytish lozimki, antik davrning tugashi insonlar faoliyatida muhimroq bo'lgan jarayonlarni izlab topishga majbur qila boshladi. Insonlar turmush qiyinchiliklari sabablarini endi dindand axtara boshladilar. O'sha davrda rivojlangan neoplotonizm va tugab borayotgan stoiklar qarashlari xristianlikning keng tarqalishiga sabab bo'la boshladi. Xristianlik o'z mohiyati jihatidan insonlar faoliyatiga qaratilgan edi. U har bir kishiga najot izlashga yordam berardi. O'sha davrdagi insonlar siyosiy huquqsizlik, moddiy nochorlik va jismonan azob-uqubatlar, yovuzlik va johillik hukmron bo'lishidan qat'iy nazar, yaxshi yashash umidini yo'qotmasdi. Hech bo'lmaganda shunga intilardilar. Bu dunyodagi hayot, xristian dinining targ'iboticha, dramatik tarixiy jarayonning bir qismi bo'lib, uning oxirida har kishini bu hayotdagi nohaqliklar va ko'rilgan jabru sitamlar uchun kelajakda odil mukofoti bor. Chunki, barcha holatlarni sezuvchi tangri taolo barchani yaratuvchisi sifatida o'zi mehribonlik qiladi. Ana shunday g'oyalar asosida O'rta asrning boshlarida Aristotel ta'limoti xristianlik bilan sintezlashtirildi va xristian dini hukmron bo'la boshladi. Oldingi mavzularning birida

ta'kidlanganidek, xristian dinining ikkiga: "katolik" va "protestantlik"ka bo'linishi yagona mafkuraning yemirilishiga olib keldi. Bu bo'linish xristianlik teologiyasini keltirib chiqardi. Teologiya noxristianlarning e'tirozlarini himoya qilishga qaratildi. Grek faylasuflari uchun inson umuman va butkul kosmosda boshqa jonivorlar bilan birga bo'lgan mavjudot hisoblanadi. Insonlar muayyan darajada yuqori turuvchi ammo alohida, imtiyozli o'rinni egallamagan mavjudot hisoblangan. Tosh va tuproq, o'simlik va hayvonlar, odamlar va xudolar bitta tugal olamda mavjud deb tushunilgan. Xristianlik qoidasiga ko'ra esa bunday bo'lmagan. Xudo bu dunyodan yuqoridagi mavjud shaxs hisoblanadi. Butun borliq-toshlar, o'simliklar, hayvonu odamlar xudo tomonidan odamlarning makoni sifatida insonlar panoj topishi uchun yaratilgan. Olam va odamlar xudoga nisbatan ikkilamchidir.

Inson kosmologik va qadriyatlik jihatidan markaziy mavjudotdir. Hayot tarixdan iborat bo'lib u qiyomatga qarab harakatlanadi. Davr o'tishi bilan xristianlikning g'oyalari falsafadan, jumladan, siyosiy falsafadan ham o'rin ola boshladi. Bu g'oyalar asosida dunyoviy institut va cherkov institutlari paydo bo'ldi. Cherkovlar davlat qo'l ostidagi va u davlat tomonidan qo'llab quvvatlanuvchi institut sifatida shakllandi. Cherkov davlatning etnik-diniy masalalar bo'yicha rasmiy tanqidchisi mavqeini qo'lga kiritgandan so'ng, odamlar dunyoviy hukmronlarni tanqid qilish uchun ma'lum asoslarga ega bo'ldilar. Bu Yevropada ozodlik g'oyalarining rivojlanishiga yordam berdi.

Ana shunday bir sharoitda yangi falsafiy oqimlar paydo bo'la boshladi. Shular jumlasiga nominalizm va realizmni olish mumkin. G'arbiy Yevropa falsafasida ikki oqim – nominalizm, realizm orasida kurash davom etdi. Realizm – sxolastika, diniy qarashdir. Nominalizm –

o‘z davrining progressiv qarashi edi. Ular orasidagi kurash umumiy tushuncha – universallar masalasi uchun kurash edi.

Realizm vakili Duns Skot fikricha, tushuncha real mavjud mohiyatga ega, u birlamchi, narsalar ikkilamchi, tushuncha mangu, narsalar vaqtincha.

O‘rta asr realizmi idealizmning ifodasi katolitsizm, sxolastikaning falsafiy asosi edi. Foma Akvinskiy Aristotel falsafasi orqali xristian aqidalar tizimini nazariy asoslashga urindi. Aristotelning materialistik, progressiv qarashlarini olib tashladi. Shakl bordir, shakl birlamchi, jon o‘lmas, tana esa halok bo‘ladi. 1. Tabiatdan tashqari aql bor. 2. Tabiiy kishini aqli bor. Bu xristianlik falsafasining asosidir, deb fikr yuritdi.

Feodalizm davrida falsafa o‘zining yangicha bosqichiga ko‘tarildi. Foma Akvinskiy (1225-1274) katolik dini mafkurasini ishlab chiqdi. Ya’ni uning mafkurasini falsafa va dinning maqsadi xudoning mavjudligini isbotlashdir. Undan tashqari jamiyatdagi tengsizlikni ham xudodan, deb biladi.

O‘rta asrda diniy mafkura asosiy hukmron bo‘ldi. Lekin materialistik va ateistik qarashlarni tamomila tugata olmadi. O‘rta asrda materializm bilan idealizm o‘rtasidagi qarama-qarshilik realizm bilan nominalizm o‘rtasidagi qarashda ifodalanadi. Nominalistlar fikricha, yakka – yakka narsalar, ularning xususiyatlari obyektiv mavjud. Ular birinchi, tushuncha ikkilamchi. Tabiat bo‘lmaganda ularda tushuncha ham bo‘lmasdi.

Nominalistlar va realistlar tushunchalarni umumlashtirishning haqiqiy mohiyatini, ya’ni narsa va hodisalardagi mavjud hodisalar bizning ongimizda aks etganligini tushuntirdilar, ammo ayrim va umumiy hodisalar orasidagi bog‘lanishni birga emas, qarama-qarshi qilib qo‘ydilar.

Renesans davri falsafasi. XVII asr Yevropa falsafasidagi ratsionalizm. XVIII asr fransuz falsafasi misolida Volter, Didro.

Jamiyat moddiy hayotning o'zgarishi, ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiy etishi feodal

ishlab chiqarish usulida revolyutsion o'zgarishning zarurligini keltirib qo'ydi. Ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi feodal tuzumini yo'q qilishga harakat qila boshladi, bu jarayon burjuaziya revolyutsiyasi bilan tugallandi. Lekin bu davrdagi falsafiy dunyoqarash shunday keskin kurashlarga duch keldiki, Kopernikning nazariyasini xudosizlikda ayblash, Djordano Brunoning o'tda kuydirilishi, Galileyni qorong'ulikka uloqtirilishi ham fan va umuman materialistik falsafaning progressiv taraqqiyotiga to'sqinlik qila olmadi. Tabiat hodisalarini o'rganuvchi tabiiy fanlar shakllana boshladi. Endi tabiat fani bilan, falsafa orasidagi munosabat o'zgara boshladi, ya'ni tabiiy fanlarning o'sishi materialistik falsafaning o'sishiga olib keldi.

Kopernik geliotsentrik tizimini ishlab chiqdi. Ya'ni, yer shari o'z o'qi atrofida aylanishi bilan kun va tunni bo'lishi, Quyosh atrofida aylanishi bilan yil fasllarining o'zgarib turishini isbotlab berdi. Ptolomeyning Quyosh sistemasining markazi yer deyilishining noto'g'ri ekanligini ko'rsatib geliotsentrik sistemani yaratdi. Ptolomey ta'limoticha Quyosh yer atrofida aylangandek ko'rinadi aslida mohiyati unday emas. Kopernikning progressiv g'oyalari falsafa tarixida katta rol o'ynadi.

Undan keyingi o'tgan olim Djardano Bruno Kopernik nazariyasidan materialistik xulosa chiqardi. Bruno dinga qarshi kurashuvchi progressiv olim edi. Bruno fikricha, olam hisobsiz yerlar, quyoshlar sistemasidan iboratdir. Lekin, Bruno yashagan davr uning progressiv fikrlarini rivojlantirishga yo'l qo'ymadi. Uning faoliyati inkvizitsiya (katolik cherkovi sudi) davridagi sudda qoralanib o'zi esa o'ldirildi.

Yangi davr falsafasi XVI-XVII asrda Angliyada kelib chiqdi. Angliya materializmining asoschisi F.Bekon (1561-1626) edi. Bekon falsafasi Angliya burjuaziyasining intilishini ifodalaydi. Bekon tajribaga asoslagan bilim haqiqiy bilim, deydi. Undan tashqari inson tabiatini o'rganishi va o'ziga bo'ysundirishi kerakligini uqtirdi. Dunyoda bilimning asosiy quroli tajribadir, deydi. Bilim jarayonida tafakkurning, nazariyaning rolini inkor etmaydi. Narsa va hodisalarning sababiy bog'lanishini aniqlash haqiqiy bilim garovidir, deydi. Elementlarning sifat muayyanligini ta'kidlaydi. Materiya bilan harakat o'rtasidagi uzluksiz bog'lanishni e'tirof etadi.

Bekon falsafasida dialektika elementi bo'lishiga qaramay, uning materializmi asosan mexanistik edi.

Angliya materializmining ikkinchi vakili Tomas Gobbs (1588-1679) bo'lib, uning falsafiy qarashlari Bekonnikiga o'xshardi. Bekonning dinga yondoshgan tomonlarini tuzatib, uni rivojlantirdi. Gobbs falsafasi mexanistik, metafizik tusda edi. Gobbs moddiy dunyoni bir-biridan real bilib, falsafaning predmeti shu olamni o'rganishdir, deydi. Gobbs taraqqiyotni faqat miqdor o'zgarishlaridir, harakat esa mexanistik tashqi turtki natijasidir deydi. U moddalarning xossalari, sifati yorug'liq, hid, rang, issiqlik xos bo'lmasdan balki tasavvurlarimizdan iborat, deb tushuntiradi. Gobbsning materialistik qarashlari uning tafakkur bilan materiya haqidagi fikrda ko'rinib turadi. Tafakkur materiyadan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi, degan edi, u.

Gobbs bilish nazariyasida moddiy dunyoning kishiga ta'sir qilishi natijasida hosil bo'lgan hissiyotlar to'g'risida to'g'ri fikr bergan. Lekin, uning xatosi, tafakkur mexanistik funksiyani bajaradi, deb izchil bo'lmagan materializmga yo'l qo'yadi.

XVII asrda Fransiya Angliyaga nisbatan ancha orqada qolgan mamlakat edi. Demak, Fransiya falsafa sohasida ham Angliyaga nisbatan orqada edi. Lekin, Fransiya o'ziga xos yo'llar bilan rivojlandi.

Fransiyada rivojlangan falsafa dualistik tasnifga ega edi. Fransiyadagi dualistik oqim vakili Rene Dekart (1596-1650) dir, o'zining "Metod to'g'risida mulohazalar" asarida bilish uslubini yaratishga uringan.

Dekart o'zining falsafasida matematika aksiomalariga va hatto «xudoning qudratiga» ham gumonsirash kerak, deydi. Tafakkur Dekart bo'yicha, birdan bir voqelik hisoblanadi. U shuning uchun ham «Men tafakkur qilaman, demak men yashayman» degan qoidasini keltirib chiqardi. Tafakkurni materiyaga qarshi qo'yadi. Bu narsa falsafaning bosh masalasini idealistlarcha hal qilishga olib keldi. Bilish nazariyasida asosiy uslub qilib deduksiyani oladi. Ya'ni tafakkur umumiydan xususiyga qarab harakat qiladi va mantiqiy yo'llar bilan haqiqatni ochishga imkon beradi.

Dekart falsafasidagi dualizm ong bilan materiyaning, tan bilan ruhning mustaqil yashashini isbotlashda o'z ifodasini topadi. Dunyoning moddiyligini inkor etadi va dunyo ikki: ruhiy va moddiy substansiyalardan iborat, deydi Dekart.

Dekart shunday kamchiligi bo'lishiga qaramay, u falsafa tizimini yaratdi. Dekart fan sohasida yangi kashfiyotlar ochdi. Masalan, Quyosh sistemasini paydo bo'lishi to'g'risidagi fikrlar, ya'ni cheksiz olam havo, olov, yerga o'xshash uch elementdan tashkil topganligi haqidagi fikrini olish mumkin.

Dekartning dualizmini tanqid qilish asosida Barux Spinoza (1632-1677) falsafa tizimi vujudga keldi. Spinoza Gollandiya burjuaziyasining manfaatini ifodalaydi. Spinoza falsafasi tizimini Dekart rad etib, dunyoning asosida moddiy substansiya yotadi, deya e'tirof etadi.

Spinoza fikricha, tabiatda ikki substansiyaning bo'lishi mumkin emas. Undan tashqari, substansiya o'zidan tashqaridagi sababga, xudoga bog'liq emas, balki u o'zining sababidir. Substansiya zamonda abadiy, makonda cheksizdir. Spinozaning substansiya to'g'risidagi fikri, cheksiz materiya haqidagi materialistik ta'limotdir. Lekin shunga qaramay Spinoza substansiya niqobiga o'rab diniy fikrni yurgizadi. Uning xudosi dindorlar xudosisiga o'xshamaydi.

Spinoza fikricha, zaruriyat ta'sirida harakat qiluvchi xudo erkin irodaga ega emas va o'z oldiga hech qanday maqsad qo'ya olmaydi, bu narsa tabiatning o'zginasidir. Shu davrda vujudga kelgan subyektiv idealistlar (J. Berkli, D. Yum) dinga yangi yo'l ochib, materializmga qarshi fikrlarni ilgari surishga harakat qilishgan edi.

Berkli o'zining "Inson bilishining asoslari to'g'risida traktat" (1710) degan asarida inson bilishining obyektlarini ko'zdan kechiruvchi har bir kimsaga bu obyektlar yo haqiqatan sezgilar vositasi bilan idrok qilinadigan g'oyalardan, yoki emotsiyalardan his va aql faoliyatini kuzatish natijasida olgan ideyalarimizdan... nihoyat xotira yoki xayolot yordami bilan hosil qilingan ideyalardan iborat ekanligi ravshandir. Ko'rish, eshitish hidlash va boshqa sezgilar qo'shilib bir narsaning ifodasini beradi", – deydi.

Demak, Berkli fikricha, narsa "ideyalar yig'indisi"dan iborat ekan. Uning fikricha, bularni idrok qiluvchi narsa aql, ruh, jon umuman men mavjud bo'lib undan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emasdir. Berkli tabiatdagi hamma hodisa va narsa sezgilar yig'indisi (ideyalar kolleksiyasi)dan iboratdir.

Berkli fikricha, subyektiv idealizmining gnoseologik ildizi obyektiv, moddiy dunyoni absolyutlashtirish bilan uni sezgilar tassuroti orqali birlashishidir. Lekin, Berkli g'oya, sezgilar mavjud obyektlarning

nusxasi, in'ikosi ekanligini inkor qildi. O'zini subyektiv idealizm va solipsizm da ayblanishidan himoya ham qiladi.

Berkli, Yumlar sezgilardan nariga o'ta olmadilar. Berkli va Yum solipsizmi idealistik ta'limotining eng ratsional ko'rinishidir.

Bu davr fransuz materialistlari dialektikani materialistik nuqtai nazaridan asoslashda juda katta hissa qo'shdilar, ayniqsa fransuz mutafakkirlari Lametri, Golbax, Gelvetsiyalar shular jumlasidandir. Ijtimoiy davrning o'zi fransuz materialistlari oldiga shunday vazifani qo'ydi. Ular idealizmga, dingan qarshi chiqishda tabiatni materialistik asosda tushunish kerakligini birinchi masala qilib qo'ydilar.

Mari Fransua Arue (1694-1778). Fransuz yozuvchisi, psixologi, faylasufi, tanqidchisi, publitsisti, tarixchisi. Mari Fransua Aruening taxallusi Volterdir. Parij teatrining sahnalarida "Edip" tragediyasi shon-shuhurat keltirgandan so'ng, ya'ni 1718 yildan boshlab shu taxallusni olgan. Volter notarius oilasida tug'ildi. Oilasi o'sha davrdagi aristokratlar davrasida yaxshi maqega ega edi. "Kryostniy"- o'gay otasi uni yoshligidan boshlab erkin fikrlashga o'rgatdi. Kollejda ta'lim oldirdi, lekin u otasi orzu qilgan yo'ldan bormadi. Natijada moddiy tomondan o'g'ilni otasi qo'llab-quvvatlamadi. Turmush tarzini yaxshilash maqsadida moliyaviy ishlarda qatnashdi. Bu bilan o'zining ijtimoiy va ijodiy faoliyatini ham yo'lga qo'ydi. Shaxsiy faoliyat natijasida, kundalik hayotda burjuaziya sinfining feodal tuzumi bilan kelisha olmasligini seza boshlaydi. Shu bilan birga, diniy faoliyat sir-asrorlari bilan yaqindan tanishadi. Kelajakda o'z davridagi feodal tuzum va diniy fanatizmga qarshi kurash boshlab yuboradi. Siyosiy erkinlik g'oyasini xalq ommasi o'rtasida tinmay targ'ib qiladi. Bu faoliyat hukmron doiralarida qoralanib, ikki marta (1717,1725) qamaladi. Angliyada surgunda (1726) bo'ladi. Umrining talaygina qismini surgunlikda o'tkazgan. Angliyada surgun

bo'lmagan davrida, u mamlakatning madaniyati, ijtimoiy hayoti bilan yaqindan tanishadi. Fransiya hayoti bilan Angliya hayotini solishtirib ko'radi. Bu esa Volter faoliyatini revolyutsionlashtiradi. Yirik asarlar yoza boshlaydi: "Faylasufning maktublari" (1733), "Metafizika to'g'risidagi traktat" (1734), "Nyuton falsafasining asoslari" (1738), "Falsafa lug'ati" (1764-690), "Johil faylasuf" (1760), lirika, she'r, poema, drammlaridan: "Genriada", "Brut", "Orlean qizi", "Sezarning o'limi" va boshqalar. Bu asarlarning barchasida Volter o'z davrining buyuk ma'rifatparvari sifatida shakllandi. Uning bu faoliyati, ayniqsa, Rossiyada ijobiy baholandi. Rossiyada Volterchilik oqimining kelib chiqishiga uning ta'limoti asos bo'ldi. Volter faoliyatining ta'sirida rus ma'rifatparvarlari: P. P. Popovskiy, S. E. Dosnitskiy, D. S. Anichkov, I. Ya. Tretyakov, A. Ya. Polenov, Ya. P. Kozelskiy, N. I. Novikov, D. I. Fonvizinlar ijtimoiy-siyosiy maydonga chiqqanlar. Bu mutafakkirlar Rossiyadagi feodal krepostnoy tuzumiga qarshi faoliyat ko'rsatganlar.

1778 yil 30 may kuni davolab bo'lmaydigan kasal Volter hayotini to'xtatdi. Politsiya uning o'limni oshkor qilmaslik choralarini ko'radi. Pe'salarini teatrlarda qo'ydirmaydi. Baribir, Volterni xalq esdan chiqarmaydi. Cherkov va hokimiyat ruxsatisiz Parij yaqinidagi qabristonda dafn marosimi uyushtiriladi. Uning tirikligida 19 ta asarlar to'plami nashr qilingan bo'lsa, vafotidan so'ng 70 tomlik to'la asarlar to'plami nashr etildi. 1791 yilda ta'sis majlisining qarori bilan uning jasadi solingan tobuti Parijning ulug' insonlar qabri Panteonda joylashtiriladi. U qo'yilgan joyda insoniyatning aqlini rivojlantirishga qo'shgan xizmatlari e'tirof etilib, mavqei haqida fikrlar yozilib qoldirilgan.

Volter materializmning deizm shaklini qabul qilgan faylasufdir. Ma'lumki, deizm so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, xudo degan ma'noni anglatadi. Ya'ni bu so'zning falsafiy ma'nosi borliqning qiyofasi va

mavhum ilk sababchisi xudodir, lekin u tabiiy va ijtimoiy hayot taraqqiyotiga ta'sir etmaydi, deb hisoblaydigan diniy-falsafiy ta'limot sifatida shakllangan. Uning asoschisi ingliz faylasufi Cherberidir. Uning izdoshlaridan biri Volter. Volter ko'pgina diniy aqidalar, vahiy, xudoning irodasi tasavvurlarini, marosimlarni inkor etib, vijdon erkinligini targ'ib qilgan faylasuf. U fan va falsafani cherkov zo'ravonligidan, aqlni din tazyiqidan uzoqlashtirishga harakat qildi. Bu o'rinda Volter, J. Lokk, I. Nyuton, G. V. Leybnitsning faylasuflik ta'limotlarini himoya qildi. Sub'ektiv idealizmga qarshi chiqib uni barcha tomonlarini tanqid qildi. Agnostitsizmi qo'llab-quvvatlamadi. Metafizik qarashlarning, falsafadagi zararini anglab bu uslubni ham tanqid qildi. Metafizikani tanqid qilishda u Jon Lokk (1632-1704)ni sensualizmidan foydalandi. Uning "Tug'ma g'oyalar" nazariyasini yuqori baholadi. Chunki, Jon Lokk ham metafizik ta'limotni kamchiliklarini ko'rsatib bergan edi. Lokkning ta'limotida harakat xudo faoliyati bilan bog'lab tushuntirilsa ham, ijobiy fikrlar bayon qilingan edi. U tabiiy din tarafdori bo'lib, cherkovni davlatdan ajratish zarurligini, din erkinligini qo'llardi.

Demak, Volter inson faoliyatidagi aql va farosat jarayonlariga diqqatni tortdi. Inson sezgilari orqali tasavvurga ega bo'lishi va ruh esa har vaqt tabiatning asosini aks ettira olmaydi, deya tushuntirdi. Inson uni faqat psixik jihatdan qabul qiladi. Ruhning boshlanishi yoki oxiri bor deb bo'lmaydi. Taraqqiyotning biror bosqichi, hatto embrional rivojlanishga, taraqqiyotga aloqasi yo'q. Hamma mavjudot o'z-o'zicha paydo bo'ladi, harakat qiladi. Bu o'rinda Volter atomistik ta'limot tarafdori bo'lib chiqdi. Uning fikricha, Nyuton va Boyl ta'limotlari qadimgi Demokritning atomistik ta'limotini tasdiqlaydi. Atom bo'linmas substansiyadir. O'z vaqtida bu g'oyani Epikur, Lukretseylar ham targ'ib qilgan edilar, ya'ni olamni elementlari moddiy bo'lib, abadiy bo'linmas, degan xulosani

chiqargan edilar. Shu bilan birga Volter Berkli va Leybnitsning borliq haqidagi ta'limotlarini rad qildi. Bunda u tabiatshunoslikning yutuqlariga suyandi. Ulardan foydalanib o'zining materialistik qarashlarini o'rta qo'ydi. Materiyanı bordan yo'q, yo'qdan bor bo'lmisligini ifodaladi.

Volter ta'limoti olamni bilishga ham qaratilgan bo'lib, bilishni cheksiz, deb hisoblaydi. Bilish insonning sezgilariga bog'liq. Materiya ong sezgilari orqali idrok qilinadi. Bu idrok esa tajribaga bog'liq. Tajriba esa insonlar faoliyatidan kelib chiqadi. Tabiatni o'rganish, bilish, tajribaga bog'liq. Ayniqsa, tabiatni bilishda matematik tajriba faoliyati muhimdir. Bu o'rinda u Rene Dekart ta'limotining ijobiy tomonlariga e'tiborni qaratadi va yuqori baholaydi.

Nyutonning butun olamni tortilish qonuni bilan Dekart ta'limotini bog'lashga harakat qiladi. Materiya to'g'risidagi fikrlarni boyib borayotganidan quvonadi. Lekin, Nyuton ta'limotidagi mexanistik jarayonni o'ta ilmiy darajada baholay olmadi, balki unda tabiat "prujina"sini ko'radi, xolos. Bu prujina orqali deydi, materiyaning bitmas-tuganmas xususiyatlarini ochish mumkin. Bu natijada olam taraqqiyotini to'g'ri baholash va undan to'g'ri xulosa chiqarishga yordam beradi. Materiya xususiyatlarini ochishda tabiiy-ilmiy kashfiyotlarning rolini ijobiy baholagan Volter fanni ardoqladi, fan imkoniyatlarini beqiyos ekanligini ko'ra bildi va doimiy ravishda barcha asarlarida uni targ'ib qildi. Shu ma'noda Volter aytadiki "ko'rish va yangilik yaratish tengsiz xudochilikdir". Uningcha, fanni rivojlantirish inson tafakkuriga bog'liq. Tafakkur esa maorif, ma'rifat orqali takomillashadi.

Tafakkur qilish bilishning manbaidir. Bilim esa olamni o'zgartirishga olib keladi. Bilish aqliy jihatlarga bog'liq. Aql, ayniqsa, ilmiy falsafiy bilimlarning kelib chiqishi va rivojlanishida benihoya muhim rol o'ynaydi. Faqat aqlning yordamida inson o'ziga xos zarur bo'lgan

haqiqatga erishishi mumkin. Haqiqat esa bu aql nuqtai nazaridan aniq, ravshan va shubhasiz bo'lgan nazariy xulosalardir.

Volter materiyaning ongga munosabatini ham materialist sifatida hal etdi. Teologiyaning ba'zi bir tomonlaridan foydalanib, materializمنى targ'ib qildi. Olamda materiyadan boshqa obyekt borligiga shubha bilan qaradi. Materiya tuzilishi jihatdan har xil bo'lib, mohiyatan moddiydir. Materiya xususiyatlari ham cheksiz holda universaldir. O'tmishdagi ko'pgina materialistlar singari, Volter ham ongni materiyaga nisbatan ijodiy xarakterini e'tirof etsada bu materiyaning barcha turlariga mosdir, degan xulosadan uzoqlasha olmaydi. Uning ta'limotida ham jonli tabiat bilan jonsiz tabiat, hayvonlar psixikasi bilan inson tafakkuri o'rtasidagi chegara aralashib ketdi. Lekin, ong tashqi, moddiy olamning miyada aks etishining natijasi ekanligini inkor etmadi. Jonsiz tabiatdagi aks etish, jismning boshqa jismlar ta'siri ostida o'zgarishida namoyon bo'ladi. Materiya strukturasi murakkablashuvi in'ikos ko'rinishlarini ham murakkablashtiradi. Eng oddiy jonvorlardagi ta'sirlanuvchanlik oddiy shakldagi in'ikodir. Ta'sirlanuvchanlik, o'z- o'zini saqlash va nasl qoldirishda muhim rol o'ynaydi. Nerv sistemasiga va miyaga ega bo'lgan jonli, ko'p xujayrali organizmlar evolyutsiyasi jarayonida in'ikosning psixik shakli vujudga keladi. U organizmning tevarak-atrofdagi muhit bilan signal tariqasidagi o'zaro ta'sir etishini ta'minlaydi. Mazkur sohalar Volterning materiya haqidagi ta'limotidan xulosalar sifatida keltirildiki bu okeandan bir tomchidir, xolos.

Volter faoliyatining markaziy o'rinlaridan birida insonning ijtimoiy turmush tarzi turadi. Bunda ham insonni diniy soxtaliklardan uzoqlashtirish lozim, degan fikrni o'rtaga tashlaydi. Diniy johillikdan qutulishning birdan-biri yo'li, uning fikricha, tabiat qonunlarini bilishdir. Insonning erkin yashashi uchun uni barcha tazyiqlardan qutuldirish lozim.

Buning uchun har bir inson o'zini- o'zi "sevishi" kerak. O'zi uchun harakat qilishi lozim. Boshqa fransuz materialistlari singari Volter ham inson ijtimoiy muhitning mahsulidir, degan fikrda turdi.

Agar ijtimoiy muhit inson talabiga javob bermasa, bunday ijtimoiy muhitdan voz kyechish lozim. Chunki, insonning o'zi shu muhitga moslashib qoladi, o'zgarish ham bo'lmaydi. Bu jaholatdir. Sababi, jamiyat olg'a qarab rivojlanmaydi. Inson va jamiyat o'zaro dialektik munosabatdadir. Bu munosabat mavjud bo'lmasa rivojlanish ham bo'lmaydi. Jamiyat inson talabiga javob bermasa, u jamiyatda axloqsiz kishilar, buzuq niyatlilar, johillar ko'payadi. Shu sababli bunday yaramas jamiyatni yangi, takomillashgan jamiyat bilan almashtirish, albatta, zarur. Bu vazifa faqat ma'rifatning rivoji orqali amalga oshadi.

Volter fikricha, ijtimoiy muhit bu – davlat, siyosiy idoralar va ularni chiqargan qonunlaridir. Tafakkur jamiyatni boshqaradi. Tafakkur rivoji qanday bo'lsa, jamiyat ham shunday rivojlanadi. Binobarin, inson irodasi barcha narsaga qodir. Inson erkin, chunki, o'z ongiga ega. Hayotda o'zi to'g'risida o'ylaydigan inson irodalidir. Borliqning xudosi ham zaruriyatdan kelib chiqqan. Shu bilan birga u xudolar borasida "ijobiy" xudolarning tasdiqlanmaganligini ta'kidlaydi.

Volter jamiyatning doimiy harakatda ekanligini e'tirof etadi. Jamiyat taraqqiyotini diniy qarashlardan izlamadi. Insonlar o'rtasidagi munosabatlarni murosaga keltirishning asosiy yo'li axloqiy va huquqiy jarayonlarni tartibga solishdadir, deb ko'rsatdi. Axloqsiz sohalar turli jamiyatlarda turlicha xaraktyerda bo'lgan, lekin uni davr talabidan kelib chiqib tartibga tushurish kerak. Diniy axloq o'zining kechirib bo'lmaydigan kamchiliklariga ega. Undan qutulish lozim. Diniy axloqqa ega bo'lgan insonlar xatoliklarga yo'l qo'yadilar. Uning fikricha hamma vaqt, hamma joyda ateistlar va erkin fikrlovchi faylasuflar ardoqlanib

kelingan va shunday bo‘lib qoladi. Aytish lozimki, Volter ta’limotida jamiyatdagi din qattiq tanqid ostiga olingan bo‘lsa ham, xalq ommasini itoatda saqlash uchun uni zarurligini ta’kidladi. Lekin u dindand mutlaq uzoqlashgan emas.

Volter yashagan davr o‘ta ziddiyatli bo‘lgan bo‘lsa kerak, uning falsafasi ham ziddiyatlardan holi emasdi. Falsafa muammolarining qo‘yilishi va ularning yechilishi shu fikrni tasdiqlaydi. Materiya, jamiyat, insonni bilish sohalaridagi munozaralar shular jumlasidandir. Ba’zi asarlarida xudo mutlaqo inkor etilgan bo‘lsa, ba’zilarida esa, u mubolag‘alashtiriladi. Masalan, planetalarning harakatga kelishi xudo faoliyatining natijasidir. Xudoning karomati bilan planeta G‘arbdan Sharqqa qarab harakat qiladi, quyosh esa o‘z o‘qi atrofida aylanadi, barcha planetalar tortilishi ham xudoning ta’siridandir va boshqalar. Demak, uning deizmi ham ziddiyatlidir. Agar, - deydi u, “xudo bo‘lmaganda edi, uni o‘ylab chiqish mumkin bo‘lar edi”. Volter falsafasi qanchalik ziddiyatli bo‘lishidan qat’iy nazar insonlarni ma’rifatga chorlaydi. Ma’rifatning keng qirrali tomonlarini ochib beradi. Shu o‘rinda aytish lozimki, Volter o‘zi yashagan jamiyatdagi xususiy mulkchilikni tanqid ostiga oladi. Bu sohada ham tengsizlik borligini ta’kidlaydi. Boylar va kambag‘allar o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni qonunlarning mukammal ishlab chiqilmaganligida, deb topdi. Demokratiyaning yo‘qligidandir. Jamiyatdagi barcha kelishmovchiliklar jamiyatni ilmiy boshqarmaslikdan kelib chiqadi. Jamiyatni yaxshi boshqarmaganlar esa butun umr vijdon azobida qiynalib o‘tishlari kerak. Aslida hukmdorlar o‘zlari odat qilib olgan boshqaruvning kamchiliklarini sezmas ekanlar xalq bunday boshqaruvdan norozi bo‘lib qolaveradi. Bu norozilikni revolyutsiyalar hal etadi. Revolyutsiyalarning bo‘lishi to‘ntarishlar bilan bog‘liq bo‘lib u o‘z mamlakati va vatanini yo inqirozga yo ko‘klarga ko‘taradi. Ta’kidlash

lozimki, Volter o'z vatanini e'zozlagan. Vatanga bo'lgan muhabbatim, deydi u, meni xorijliklar yutug'idan ko'z yumushga majbur qilmaydi. Aksincha, vatanga muhabbatim qanchalik kuchli bo'lsa, vatanimni jahondagi g'aznalar bilan yanada shunchalik boyitgim keladi. Ko'rinib turibdiki, Volter o'z umrini ko'pchilik qismini xorijda o'tkazgan bo'lsa ham, o'z vatani ishtiyoqi bilan yashagan.

Volter o'z qarashlarini sistemaga solar ekan, u hamisha tarixni jiddiy tahlil qilar edi. O'tmishni o'rgangan holda xulosalar chiqarardi. Ayniqsa, jamiyat taraqqiyotini baholashda turli davrlarni o'z davri bilan solishtirgan holda yondoshar edi. Xalqlar axloqi va ruhi bilan tanishardi. Shu ma'noda u XVIII asrning yirik tarixchisi sifatida ham e'tirof etildi. Istoriografiya ma'rifatparvarlari maktabini ham yaratadiki, bu maktab, nafaqat Fransiyada balki chet ellarda ham hurmat qozondi. «Ensiklopediya» va «Buyuk Pyotr davridagi Rossiya tarixi» kabi asarlarida ilmiy manbalarga asoslanib, tarixiy xulosalar chiqaradiki, bu xulosalar hozirgi davrimizda ham o'z mavqeini yo'qotgan emas.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Volterning ijtimoiy-siyosiy qarashlari feodal krepostnoylik tuzumiga qarshi qaratilgan bo'lib, ko'proq Fransiya mamlakati hayotini aks ettirgan edi. U o'z g'oyalarida Fransiya ijtimoiy-siyosiy hamda davlat tuzumini islohotlar bilan o'zgartirish masalasini qo'ydi. Qonunlar ishlab chiqarishni talab qildi. Barcha fuqarolar tengligini ta'minlash yo'lida tinmay xizmat qildi. So'z erkinligi, soliqlarning barchaga barobar bo'lishini istadi. Lekin, bu sohalarda yutuqlarga erishishning amri maholligini ham bilardi. Shunday bo'lsada, u mamlakatni boshqarish konstitutsiyali monarxiya tomonidan amalga oshirilishini orzu qildi. Uning fikricha, konstitutsion boshqarish eng adolatli oqilona boshqarish bo'lishi mumkin edi.

Volter o'z faoliyatini faqat, Yevropa tarixini o'rganish bilan bog'lab qo'ymadi. Keyinchalik dunyo mamlakatlari tarixini ham o'rganishga kirishdi. Jumladan, Hindiston tarixi to'g'risida ham asar yozdi. «Tarix falsafasi»da tarixni o'rganish metodologiyasini ishlab chiqdi. A. S. Pushkin iborasi bilan aytganda Volter tarixni o'rganishning «Yangi yo'lini topib, uning yoritgichini aniqlab berdi». Tarix fanini ilmiy predmet darajasiga ko'tardi. Tarixni afsonaviy obrazlardan tozalashga, badiiy tasvirlashlariga chek qo'yishga intildi. O'tmishdagi voqealarni tanqidiy o'rganishni tavsiya etdi va kelajak uchun turtki berdi. Shu sababli ham, rus mutafakkiri Pleخانov fikricha, Volterning «Tarix falsafasi» tarixni ilmiy talqin qilish namunasidir. Shu narsa muhimki, tarixni yoritishda ko'proq xalq faoliyatini o'rganish lozim. U tarixchilardan xalqlarning ma'naviy, axloqiy, falsafiy, huquqiy, siyosiy, ilmiy bilish, san'at va adabiyot sohalarini kengroq yoritishni talab qildi. Moddiy hayot ravnaqi haqida yozishlarini zarur, deb topdi. Volter fikricha, tarixni yozishda milliy boyliklar, savdo-sotiq, moliya ishlari hisobga olinmog'i darkor. U butun dunyo tarixini yozishda qadimiy mamlakatlar faoliyatiga e'tiborni qaratdi. Jumladan, Yevropa faylasuflari o'rtasida birinchi bo'lib, Hindiston, Xitoy, Arab xalqlari, aboriginlar faoliyatini to'la yoritishga harakat qildi. U xulosa qiladiki, tarixni xalq yaratadi. Jamiyatni harakatga keltirishda inson fikrlari muhimdir. Tarix falsafasini yaratish bilan birga Volter, ijtimoiy falsafani asoslashda ham birinchilardan bo'lib maydonga chiqdi.

Deni Didro (1713. 5. 10, Langr-1784. 31. 7, Parij) Fransiyaning Langr shaharida o'ziga to'q hunarmand oilasida tug'ildi. Denining otasi ikki o'g'ilni ham yetuk ma'lumotli qilib tarbiyalash maqsadida o'sha vaqtdagi yagona o'quv markazlaridan hisoblangan iezuitlar kollejida o'qitadi. Bu kollejda asosan qadimgi tillar, tarix, notiqlik mahorati, adabiyot o'qitilar edi. Didro 15 yoshga yetganda Parijga yo'l oladi.

Sababi, u yerda o'zini to'la ma'lumotga, bilimga ega qilish edi. Uning maqsadi ham zamonaviy bilim olib, hayot bilan yaqindan tanishish edi. Parijdagi D. Arkur kollejida joylashib grek, lotin tilini o'rganishda davom etadi. Avvalida, matematika fani bilan qiziqmasa ham so'ng matematika va boshqa fanlar bilan jiddiy shug'ullanadi. O'qishni tugatgandan so'ng otasining maslahati bilan ikki yil davomida Langrlik prokurorga yordamchi bo'lib xizmat qiladi. Lekin uni huquqiy sohalar unchalik qiziqitirmaydi. Bo'sh vaqtlarida ingliz tilini o'rganishga kirishadi. Keyinroq, umuman, xizmat qilishdan bosh tortib, o'z faoliyatini fanga bag'ishlashga qaror qiladi. Bu qaror Denining otasiga yoqmasa ham unga ushbu masalani o'ylab ko'rishga muxlat beradi. Aslida otasining asosiy maqsadi o'g'lini ruhoniy qilib tarbiyalash edi. Denining fikricha inson kam ta'minlangan bo'lsa ham, u erkin turmush tarziga ega bo'lishi kerak, shu bilan birga tashqi ta'sirga bo'ysunish emas balki, har bir kishi ichki qiziqishi, holatiga qarab hayotda yashashi lozim. 1733 yildan 1744 yillargacha, Didro o'z yo'lini topish maqsadida jiddiy shug'ullanadi. Shu yillar davomida turmush tarzini ta'minlash maqsadida turli o'quv yurtlarida onda-sonda berilgan soatlardan foydalanib dars berib yuradi. Chunki bu paytlarda uning otasi moddiy mablag' berishdan bosh tortgan edi. Deni mustaqil ish tutardi. Lekin shu davrlarda ham u falsafa, matematika, tarix, adabiyot tillarni o'rganishdan to'xtamadi. Natijada shu yillarda unda ensiklopedik aql-fan tashkilotchiligi xususiyatlari shakllandi. Uning falsafiy qarashlarining dastlabki davrlari 1740-45 yillarga to'g'ri keladi. 1745 yilda ingliz axloqshunosi A. E. Shefsberining asari («Issledovanie o dostoinstve i dobrodeteli»)ni tarjima qilish davriga to'g'ri keladi. Bu asar unga jiddiy ta'sir etgan edi. Asar izohlarida aytilgan fikrlar bo'lajak mutafakkir fikrlari edi. Unda Didro katolitsizmdan uzoqlashib, diniy fanatizmni jiddiy tanqid ostiga oladi.

Shundan so'ng, 1746 yilda anonim holda nashr etilgan «Falsafa fikrlari» (Filosofskie misli)da xristianlik bilan to'la aloqani uzib materialistik g'oya bilan sug'orilgan deizm falsafasiga o'tadi. Shu yillarda Didro J. J. Russo, Kondilyak kabi yozuvchi va faylasuflar bilan tanishadi, munozara hamda suhbatlarda qatnashadi, o'zini, qiyinchilik, quvg'in va tanqidlarga tayyorlaydi.

«Falsafaiy fikrlari» hayot izini ko'rish bilan parlament tomonidan yoqib yuborishga qaror qilinadi. Uni oldindan sezgan Didro shu asarning o'zidayoq «muqaddas qutlug'lar»ning fikriga qarata aytilgan fikr va mulohazalardan yuz o'girsalar, ularga nisbatan yana yangi g'oyalar paydo bo'lishini ta'kidlaydi. Ular, deydi u, Dekart, Monten, Lokk va Beylyasarni doimiy tanqid ostiga olgan ekanlar, meni ham shunday qiladilar. Meni ayblasalar, osongina qutuldik deyishlari mumkin, ammo unday bo'lmaydi, bilaman, kelajakda menga o'xshaganlarni muhokama qilish davom etaveradi. Didroning bu fikrlarni aytishdan maqsadi iezuitlarni diniy sohada noto'g'ri yo'l tutganlarini isbotlab hamma dinlarning tengligini, shu bilan birga insonning borliq xudosining borligiga shubha qilishiga huquqi borligini talab etish edi. Hamma joyda aql, fahm, idrok (razum) faoliyatga suyanish, jumladan dinda ham shunday qilish zarurdir. Ta'kidlash lozimki, Didro xristianlikni tanqid qilish davomida deizmni kamchiliklarini, salbiy tomonlarini ham ocha boradi. Natijada daxriylik tomoniga o'tadi. Daxriy materialist sifatida shakllana boshlaydi. Bu uning «Ojizlar to'g'risida xat» (Pismo o slepix)ida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu paytlarda Fransiyada siyosiy vaziyat ancha keskinlashgan bo'lib, Didroning bu faoliyati politsiyachilarga yoqmas edi. Dinga qarshi yozilgan asarlari ro'kach qilinib, Didro 1749 yilda qamoqqa tashlanadi. Lekin u nufuzli va ta'sirchan tanish-bilishlari orqali uch oydan so'ng qamoqdan ozod qilinadi. Shundan so'ng Deni Didro yigirma yildan ko'proq umrini

«Ensiklopediya yoki fan, sanʼat va kasb-hunar izohli lugʼati»ga bagʼishladi. U uning asoschisi, muharriri boʻldi. Didroda ensiklopediya haqidagi gʻoya XVIII asrning 40-yillarida paydo boʻlgan edi. Chunki, ensiklopediya maʼrifatparvarlikni targʻib qilishda xizmat qilishini birinchi boʻlib sezgan edi. Oʻz gʻoyasini amalga oshirish uchun tashkiliy ishlarda tinmay mehnat qilar ekan, yirik-yirik falsafiy asarlar yozishdan ham toʻxtamadi. Didroning mustaqil falsafiy fikrlarining shakllanishi daxriylik sohasiga oʻtish bilan bogʻliqdir. Chunki, bu yillarda u Aristotel, Platon, F. Bekon, R. J.Lokk, R. Dekart, B. Spinoza asarlarini chuqur oʻrganadi. «Ojizlar toʻgʻrisidagi xat»dan boshlab «Fiziologiya elementlari» (1773 yildan 1780 yillargacha davom etgan) gacha koʻplab falsafiy muammolarni ishlab chiqdi. Bu oʻrinda «Tabiatni tushuntirishga oid fikrlar» (1754), «Jiyan ramo» (1762), «Dalamber bilan Didro suhbatlari» (1769), «Jak-Fatalist» (1773), «Materiya va harakatning falsafiy prinsiplari» (1770), «Ensiklopediya»da yozilgan maqolalar va asarlarini misol qilib olish mumkin. Bu asarlarda va maqolalarda tahlil qilingan muammolar Didroning buyuk mutafakkir boʻlib yetishganligidan dalolat beradi. Butun umrining oxirigacha Didro insonparvarlik va maʼrifatparvarlikni targʻib qilar ekan, barcha joylardagi hokimiyat- tiranlarni haq-huquqlarni va beadablikni (nevejestvo) tanqid qildi, ularga qarshi kurash eʼlon qildi. Didro falsafada materialist va ateistdir. Shu oʻrinda Didroning turli asarlardan tarjima qilingan fikrlariga oʻquvchini diqqatini tortamiz. «Odamlar boshqa hech narsadan qoʻrqmasliklariga ishonganlarida,-deydi u,-bu dunyoda ancha tinch yashagan boʻlardilar: xudo yoʻq, degan fikr hali hech kimni dahshatga solmagan, lekin menga tasvirlab berishganlari xudoning mavjudligi haqidagi fikr qancha-qanchalarni vahimaga solmagan axir!» (Voronsov V.L. «Tafakkur gulshani», Toshkent, 1981)- «Qayerdagi xudoni tan olinsa, u yerda shaxsga sigʻinish mavjud, qayerda shaxsga

sig'inish mavjud ekan, u yerda axloqiy burch tartibotlari buziladi va axloq yuz tuban ketadi» (O'sha kitob, 265-bet). «Dunyoning hech bir yeri yo'qki, u joyda diniy qarashlar o'rtasidagi tafovut tuproqni qonga bulg'amayotgan bo'lsa» (O'sha kitob, 267-bet). «Agar aqlni samoviy tuhfasi deb qarab, shu gapni din xususida aytsak, u holda samo bizga o'zaro kelisha olmaydigan va bir-biriga zid ikkita tuhfa yuborgan bo'lib chiqadi. Bu anglashilmovchilikni to'g'rilash uchun din tabiatda mavjud bo'lmagan xom-hayol bir prinsip ekanligini tan olish darkor» (O'sha kitob, 272-bet).

Biz keltirgan ushbu fikrlarni Didroning materialist va ateist bo'lganligini isbotlash uchun keltirdik, xolos. Didro XVIII asr mutafakkiridir. Uning fikrlarining barchasi ham abadiy emas, albatta. Davr o'tishi, zamonning o'zgarishi u yoki bu fikrni tasdiqlashi yoki tasdiqlamasligi mumkin. Ammo bu bilan Didroning eng murakkab siyosiy bo'htonlar bo'layotgan o'sha davrlarda o'zining mustaqil fikrlari bilan insonlarni lol qoldirishi haqiqiy tafakkur sohibining ishidir, degan xulosaga kelinadi. Didroning asarlarida tabiat va jamiyat, inson faoliyatida uchraydigan dialektik jarayonlar o'z aksini topgan. Ayniqsa jamiyatni boshqarishda «ma'rifatli» boshqarishning joriy etib, unda faylasuflarni burchi va vazifalari despotik boshqarishlarni mohiyatini boshqaruvchiga eslatib turguncha, murabbiylik qilishga chorlaydi. Chunki, o'sha paytlardagi- Amerikada bo'lib o'tgan 1775-1783 yillardagi revolyutsiyalar «ma'rifatli davlat»lardagi kamchiliklar hali namoyon bo'lmayotgan edi. Bu kamchiliklar D. Didroni demokratik tamoyillarni tahlil qilish va shaxsiy fikrlarni aytishga majbur qildi va uni chiniqtirdi. Ta'kidlash lozimki, fransuz ma'rifatparvarlari jumladan, Didroning harakatlari Rossiya madaniyati hayotiga ham ta'sir qildi.

Ma'lumki, 1762 yilda Yekaterina II imperator kursisiga o'tirgandan so'ng u o'zini ma'rifatparvar hukmron podshoh sifatida ko'rsatish uchun ma'rifatparvarlar bilan xatlar orqali aloqa bog'lagan. U D. Didroni hurmat qilardi. O'sha davrda yashab ijod etayotgan Volterni aloqasi esa Didronikidan yaxshiroq bo'lgan. Fransiyada ma'rifatparvarlar quvg'inlikka uchraganlaridan so'ng Yekaterina II Didroni Rossiyaga taklif etadi. Ensiklopediyani chop etishga va'da beradi. Ammo, Didro Rossiyada o'tkir ma'lumotli harf teruvchilarning yo'qligini pesh qilgan holda taklifni inkor qiladi. Aslida uning asosiy sababi, Fransiyada yaqin yor-birodar va o'rtoqlarini, ma'naviy va ilmiy muhitni tashlab keta olmaslik edi. Volter Didroni Rossiyaga borishini ko'p marotaba o'tinib so'raydi. Natijada Didro taklifni qabul qilib 1773 yilda Rossiyaga tashrif buyuradi. Rossiyada Yekaterina tomonidan Didro yaxshi kutib olinadi. Deyarlik har kuni Didro imperator xonim bilan ikki-uch soatlab bahslar va suhbatlar qiladi. Suhbatlarda Rossiya va dunyodagi mamlakatlarning iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, falsafiy muammolari ko'tariladi. Didro suhbatlarda monarxiya boshqaruvining ko'pgina sohalari bo'yicha takliflar beradi. Jumladan, konstitutsiyaviy monarxiyali boshqaruvni, uni esa xalq tomonidan saylanishini, krepostnoylik huquqi, yerga feodallik xo'jayinlik sohalaridan voz kyechish, qatlamlar huquqini tenglashtirish, burjuaziya asosida iqtisodiyotni boshqarish kabilardir. Yekaterina ushbu takliflarni so'zda tasdiqlab, xayrixohlik bildirsa ham, hayotga tatbiq etish tarafdori emas edi. Xalqni ma'rifatli qilishdek dolzarb taklif ham, oxiriga yetkazilib bajarilmagan edi. Hatto, Didro Rossiyada xalqni ma'rifatli qilishning rejalarini tuzib, uni bepul amalga oshirish kerakligini uqtirgan. Uning takliflari negizini ma'rifatparvarlik tashkil etgan bo'lib, bu Rossiyada o'sha paytda xayoliy holda edi. Hokimiyat boshqaruvini chegaralash uchun uni xalqqa berish lozim. Xalq ichidan saylangan deputatlar yoki fuqarolar

yig'ini davlat rahbari irodasini qabul qilish kerakmi, yoki yo'qmi, uni shu organ yechishi kerak. Lekin Didro fikrlari qabul qilinmadi. Sababi Didro, Yekaterinaning 1767 yilda yozilgan rus davlatini, kodeksi haqidagi "nakazi" (buyrug'i)ga qilgan salbiy mulohazalari ta'sir etgan bo'lishi lozim. Yekaterina II, so'ngra Didroni aqliy yondoshmaslikda, sharoitni bilmaslikda, ehtiyotsizlikda ayblab Didroning do'sti M.Grimmgga xat ham yozdi. Didro Rossiyadan xafa bo'lib qaytdi. Chunki, Ensiklopediyani Rossiyada qanchalik harakat qilinmasin chop etish muvaffaqiyatsiz tugadi. Rossiyadan qaytgan Didro umrining so'nggi yillarini Fransiyada o'tkazdi. Umrining oxirgi yillarida deyarli hech qanday asarni ham nashr ettirmadi. 31 iyul 1784 yilda buyuk mutafakkir hayotdan ko'z yumdi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Didroning falsafiy qarashlari tarixiy sharoitdan kelib chiqdi. Shu bilan birga uning falsafiy qarashlari o'ta ziddiyatli tavsifga ham egadir. Bunday bo'lishi o'sha davr uchun tabiiy edi. XVI asrning oxirida Gollandiyada, XVII asrda Angliyada, XVIII asrda Fransiyada revolyutsiyalar bo'ldi. Natijada davlat boshqaruvida iqtisodiy, siyosiy jarayonlarga tez-tez o'zgarmadi, balki inson fikrlari ham shiddat bilan o'zgardi. Bu Didroning aqlini universalligidan dalolat berdi. Bir fikrda to'xtamaslik, aqli o'tkirlik, yorqin publitsistik xislatlarining o'zida mujassamligini amalda isbotladi.

Didroni falsafaning azaliy muammolaridan bo'lgan materiya va uning harakati to'g'risidagi fikrlariga to'xtaladigan bo'lsak, materiya-abstrakt hajm va geometrik jism emas, balki alohida, bizni o'rab turgan aniq jismlardir. Materiya kichik molekula va atom zarrachalaridan iboratdir. Atomlar esa bo'linmasdir. Bu qarashlar Didro yashagan davrdagi materialist faylasuflar ta'limotiga ham taalluqlidir. Didro fikricha, tabiat mangu va cheksizdir. U yaratilgan emas. g'ayri tabiiy kuchlar to'g'risidagi uydirmalarga ishonish ham kerak emas. Bizni o'rab turgan tabiatdan

boshqa olamda hech narsa yo‘q. Shu tabiatdan tashqarida biror kuchni o‘zi yo‘q. Faylasufning ta’kidlashicha, materiya kabi harakat ham abadiydir. Sukunat esa nisbiydir, vaqtinchadir. Olamda paydo bo‘lish va yo‘q bo‘lishdan boshqa narsa yo‘q. Olam ham, dunyo ham sekinlik bilan davom etadigan evolyutsion jarayondan iborat. Hayvonot olamining qator bosqichlarini boshidan o‘tkazib, hozirgi holatiga ega bo‘lgan odamlarda tabiiy rivojlanishning oliy stixiyali ko‘rinishi seziladi. Olamdagi barcha predmetlar va hodisalar sababiy (deterministik) bog‘lanish hamda aloqadadir. Sababiy bog‘lanish va aloqadorsizliklarsiz biror predmet va hodisa paydo bo‘lmaydi. Didroning fikricha, sababiy bog‘lanishlarsiz taraqqiyot ham yo‘q. Taraqqiyot ushbu bog‘lanish va aloqadorliklarga bog‘liq. Tabiat va jamiyat, inson tafakkuridagi sababiy bog‘lanishlar umumiy rivojlanishning asosini tashkil etadi.

Materiya va uning xususiyatlari haqida, Didro to‘xtalganda aytadiki, notirik materiyadan, ya’ni sezmaydigan materiyadan sezadigan, tirik materiyaga o‘tishni asoslashga harakat qilib o‘z fikrlarini baralla bayon qilgan. His-tuyg‘u, sezish jonli organizmlarga xos xususiyat ekanligini e’tirof etgan. Shu bilan birga materiyada umumiy sezishga o‘xshagan holat borligini ham eslatib o‘tadi. Mutafakkir olamda zaruriyat hukmronligini targ‘ib qiladi. Sababiy bog‘lanishlarning barchasi ham zaruriyatdan iboratdir.

Binobarin, sovet davridagi adabiyotlarning ba’zilarida Didro va boshqa materialistlar to‘g‘risida fikr yuritilganda, ularni ta’limotida kishilar ongi va faoliyati, harakati inkor qilingan, deb ta’kidlaydilar. Fikrimizcha, bunday holatlar Didro va boshqa o‘sha davr mutafakkirlariga bildirilgan subyektiv yondoshishlarning oqibatidir.

Didro ta’limotida olamni bilish muammosi ham markaziy o‘rinlarni olgan. Didro olamdagi predmet va hodisalarni insonlar bila borishiga

shubha qilmadi. U idealistik ta'limotlardagi agnostitsizm va skeptitsizmlarning qonun-qoidalarini qabul qilmadi. Faylasufning ta'kidlashicha, dunyoviy ilmlardan barcha insonlar bahramand bo'lishi lozim. Bu sohadagi barcha harakat birlashtirilsa, u holda, tabiatdagi barcha jarayonlarni bilish tezlashgan bo'lur edi. Insoniyat tabiatni bilmasligi tufayli ko'pgina qiyinchiliklarga duchor bo'lib kelayapti. Tabiatni oliy mavjudoti inson bo'lib, undagi sezgilar bilish uchun quroldir. Bu o'rinda idealistlardan Berkli ta'limotiga qarshi chiqib, sezgilar faoliyatini noto'g'ri baholanganligini isbotlaydi. Mazkur sohada fikr yurituvchi idealistlar sistemasini e'tirof etmaydi. Jumladan u shunday fikr aytadiki, "Faqat o'zlarining mavjudligini va ichimizda almashinib turuvchi sezgirlarning mavjudligini ma'lum deb bilib, bulardan boshqa hech bir narsaning mavjudligini e'tirof qilmaydigan faylasuflarni idealist deb, ataydilar. Mening fikrimcha, bunday ajoyib va g'aroyib sistemani, garchi eng bema'ni sistema bo'lsa ham, uni rad qilish hammadan ko'ra qiyinroqdirki, bu hol inson aqli uchun, faylasuf uchun isnotdir¹".

Bunday qarashlar fransuz materialistlari talimotiga tegishlidir. Ular qat'iy pozitsiyada turib bilish muammosini himoya qilib chiqdilar. Sensualistik materializm nuqtai- nazaridan turib idealizmni tanqid qildilar. Bilishning manbai sezgilardir. Sezilishning manbai esa obyektiv reallik bilan bog'liqdir. G'oyalarning barchasi sezgilarning natijasidir. Sezgilar orqali moddiy olamning ta'sirini sinab turamiz, ana shu jarayon tufayli predmet va hodisalar miyamizda o'z aksini topadi. Natijada bilish paydo bo'ladi. Bilish bu predmetning obrazini aniqlashdir. Didro fikricha, jon bu- sezgilar yig'indisidir. Sezgi tana faoliyatini boshqaradi. Ob'ektiv olamda bilish insonni aql-farosatiga ham bog'liqdir. Aql-farosat ham sezgiga bog'liq bo'lib, u tashqi olam ta'sirida miyada tafakkur, xotiralash,

---

¹ Didro asarlarining mukammal to'plami, Parij: J. Aseez nashri, 1875, 1 -tom, 304-bet.

mulohaza yuritishlarni keltirib chiqaradi. Sezgililar tafakkur manbai. U bilishning pastki bosqichi bo'lsa, tafakkur oliy bosqichidir. Ma'lumki, inson faoliyatida haqiqat muammosi ham dolzarbdir. Didro o'z ta'limotida haqiqatga erishishning birdan-bir yo'li bilish nazariyasidir. Uning fikricha, haqiqat fikr va g'oyalarning bilish obyektlariga mos kelishiga bog'lanishlaridir. Haqiqatga erishish turli tabiat fanlari orqali amalga oshadi. Haqiqatni bilish bu tabiatni bilish demakdir. Didro haqiqat erishajak kuzatish jarayonini e'tiborga oladi. «Bilish uchun deydi u, bizning ixtiyorimizda uchta asosiy usul bor: tabiatni kuzatish, fikr yuritish va tajriba qilish. Kuzatishda fikrlar to'planadi. Fikr yuritishda ular tartibga solinadi. Tajribada tartibga solingan fikrlar natijasi tekshirib ko'riladi¹». Demak, haqiqatga erishishning asosiy yo'li tajriba hamdir. Haqiqat o'lchovi tajribadir.

Didro faoliyati, falsafasi jamiyat taraqqiyotiga ham qaratilgan. Ammo, sobiq sovet ittifoqi davridagi darslik va monografiyalarda bu jarayon hisobga olinmaydi. Didroni ham boshqa fransuz materialistlari singari jamiyatni tushunishda idealist, deb bo'rttirib ko'rsatadilar. Aslida esa Deni Didro jamiyat taraqqiyotining o'z davridan kelib chiqib baholagan.

Didro tomonidan jamiyatda yashagan kishilarni ma'rifatli kishi bo'lishini talab qilinishi jamiyatdagi barcha hodisalarning to'g'ri tahlil qilinganligidan dalolatdir. Jamiyatdagi yaxshilik va go'zallikni targ'ib qilish uchun estetika to'g'risida fikr yuritadi. Bu sohalar uning «Ensiklopediya»dagi «Go'zallik» (1751), «Tasviriy oyna san'at tajribalari» (1765), «Aktyor to'g'risida paradoks» (1773) va boshqa asarlarida o'z aksini topgan. Boshqa fransuz materialistlari singari Didro ham shaxs ijtimoiy shart-sharoitining mahsulidir deydi. Uningcha shu ijtimoiy hayot

---

¹ Didro. *Sobr. soch.*T.: 1, M-L. 1935, str.308

qanday bo'lsa, insonlar ham shunday bo'ladilar. U o'z mamlakatidagi tartibsizliklarni o'sha paytdagi din ta'siridan, deb bildi. Din faoliyatini ayovsiz tanqid qilib, cherkovni hukumatdan ajratishni talab qiladi. Monarxialikni va maorif sistemasidan ruhoniy nazoratini uzoqlashtirish tarafdori bo'lib chiqdi. Jamiyatni olg'a qarab borishi diniy e'tiqodlarni uzoqlashtirishga bog'liq. Jamiyatni boshqarish ma'rifatli hukumatga bog'liqdir. U shu davrdagi sharoitidan kelib chiqib, II-III asrdan so'ng dinga bo'lgan munosabat, qiziqish yo'qoladi va natijada din ham inqirozga yuz tutadi, deydi. Jamiyat esa dahriylar jamiyatiga aylanadi. Jamiyat taraqqiyotida axloq muhim rol o'ynaydi. Feodalizm esa axloqsizlikni keltirib chiqaradi, shu sababli feodalizm insonlar talabini qondirmaydi. Feodalizm tarbiyalangan kishilar tabiat talabiga javob bermaydi. Buning muhim sababi ommaning savodsizligi, boylar va din peshvolarining xiyonatkorligi, aldanchiligidir. Feodalizm jamiyati tasodifiy jamiyatdir, o'tmishning xatosidir. Shu sababli feodalizmni yangi jamiyat bilan almashtirish lozim. Yangi jamiyat feodalizmga nisbatan takomillashgan yuqori axloqiy jamiyat bo'lishi kerak. Bunday jamiyatga insonlar ma'rifat orqali erishadi. Didro o'zining bunday qarashlari bilan Fransiyada yetishib kelayotgan revolyutsion harakatlarga o'zining hissasini qo'shayotgan edi.

Didroning qarashlari XVIII - XIX asrdagi sotsiologlar fikrini yanada mukammallashtirdi, konkretlashtirildi. Jamiyatning taraqqiyotini tushunishda uning inson haqidagi qarashlari muhimdir. Inson aql-farosati, shaxslarning fikri jamiyat tuzilishiga ta'sir etadi. Xalq va jamiyat axloqi inson axloqiga bog'liq. Shu sababli, jamiyat tarixi xalq tarixi emas, balki buyuk shaxslar tarixidir, degan fikrlarni o'rta tashladiki, bu fikrlar jamiyat taraqqiyotini tushunishda haqiqiy manbadir. Didro ta'limotida, marksistlar ta'qiqlagan mavhum inson yo'q. Balki konkret inson bor. Marksizm bu sohada ham Didro ta'limotiga bir yoqlama yondoshadi.

To'g'ri, uning ta'limotida jamiyat tabiat qonunlariga bo'ysunadi, degan fikrlar mavjud. Bu aslida xolisona tahlilda haqiqatdir. Ba'zi tabiat qonunlari oldida insonlar kuchsizligi maxfiy emas. Albatta, bu bilan u, inson imkoniyatiga bepisand bo'lgan deyishdan yiroqmiz. Ma'rifatli jamiyatni boshqaruvchisi insondir, deb targ'ib qilish insonlarga bo'lgan hurmatining amaliy ifodasidir.

Didro ta'limotida ham boshqa fransuz materialistlari kabi «ijtimoiy shartnoma nazariyasi» o'rtaga qo'yilgan desak, xato bo'lmaydi. Ushbu nazariya monarxistik boshqarishga qarshi ishlab chiqilgan, nisbatan yangi progressiv nazariya edi. Bu nazariyada ko'rsatilishicha avvallari jamiyatda yashovchi kishilar o'zaro teng bo'lib, o'zlari hamda boyliklari hamma vaqt xavf-xatarda yashar edilar. Keyinchalik, o'zaro kelishgan holda shartnoma tuzib, shu asosda o'z mol-mulkini, erkinliklarini qo'riqlovchi jamiyat, davlat tashkil qiladilar. Bunda barcha xalq manfaati uchun ana shu davlat xizmat qiladi. «Ijtimoiy shartnoma nazariyasi»ning mohiyati davlat va kishilik jamiyatini paydo bo'lishi sababini xudo yoki dindan emas, balki, borliqdan, tabiatdan, deb ko'rsatish edi. Ta'kidlash lozimki, Didro o'zining barcha asarlarida jamiyat muammosining turli tomonlarini tahlil qilib, o'zining ilg'or fikrlarini o'rtaga tashladi. Insonlarni yaxshilikka chorladi. Ularning aqliy qobiliyati erkinligi, tengligini, tajribaga ega ekanligini, tarbiyadagi e'tiborini yuqori baholadi.

Jamiyatni iqtisodiy manfaatlarini to'g'ri tushungan holda sanoat ishlab chiqarishni rivojlantirishni targ'ib qildi. Kishilarning ma'naviy erkinliklarini qo'llab-quvvatladi.

XVIII asr fransuz materialistlarining markaziy, eng yirik ma'rifatparvari sifatida shakillangan Didro ta'limotining ko'pgina tomonlari hozir ham eskirgan emas, zamon talabidadir. U o'z falsafiy

fikrlari bilan insoniyatni lol qoldirgan buyuk alloma sifatida tarixda qolgan. Uning ijodi va merosini o'rganish foydadan holi emas.

Fransuz materialistlarining fikrlaridan xulosa qiladigan bo'lsak materiya cheksiz benihoya ko'p narsalar yig'indisidir, moddiy dunyo asosidir. Ular o'z ta'limotlarida harakat materiyaning mavjudlik formasi ekanligini yana bir bor tasdiqladilar. Materiya harakati fazo va vaqtda mavjudligini ko'rsatdilar. Ilmiy bilishga asos soldilar. Lekin bu materializm mexanik va metafizik qarashlardan xoli emas.

Umuman xulosa qilib aytganda, fransuz falsafasi moddiy dunyoni materialistik tushunishdagi asosiy davr hisoblanadi.

Materialistik falsafaning namoyondalari qatoriga rus olimlaridan M. V. Lomonosov, A. N. Radishchevni ham olish mumkin.

M. V. Lomonosov tabiat hodisalarining asosida zarracha harakati yotadi, deb o'zining atom-molekulyar (korpuskulyar) nazariyasini yaratdi. Materiya atomlardan tashkil topgan, doim harakatda, fan buni o'rganishi va bu sohadagi nazariyani kengaytirishi kerakligini ko'rsatadi.

Fazo va vaqt V.M. Lomonosov fikricha, materiyaning ajralmagan holda obyektiv mavjudligini ko'rsatuvchi dalildir. V.M. Lomonosov moddalarning saqlanish qonunini kashf qilish bilan moddiy dunyoning, ya'ni tabiat taraqqiyotidagi rivojlanish dialektikasiga asos soldi.

Olimning fizika, ximiya, biologiya, geologiya va boshqa fan sohasidagi erishgan yutuqlari uning materialistik dunyoqarashiga dalil hamda asos bo'ldi.

Shunday qilib XVIII asr materialistlari, o'sha davrdagi tabiiy fanlar erishgan yutuqlar asosida din va idealizmga qarshi chiqqanlar. Bu tarixiy haqiqat.

**Nemis milliy falsafasi.
O'rtas asr va yangi davr
Yevropa falsafasini
o'rganishning hozirgi davr
uchun ahamiyati.**

Fransuz falsafasi bilan nemis klassik falsafasi XVIII asr oxiri XIX asr boshida vujudga keldi. Bu davrda Germaniyada kapitalizm endi vujudga kelayotgan, feodal munosabatlar yemirilayotgan davr edi.

Nemis klassik falsafasi shu davrdagi burjua demokratik jarayonlar va inqilobiy qo'zg'olonlar ta'siri ostida vujudga keldi va rivojlandi. Nemis klassik falsafasining namoyondalari nemis burjuaziyasining mafkurachilari sifatida maydonga chiqdilar. Germaniya boshqa G'arbiy Yevropa mamlakatlariga qaraganda bir muncha siyosiy va iqtisodiy jihatdan qoloq edi. Nemis burjuaziyasi qo'rqq va kuchsiz edi. Ana shunday davrda oddiy til bilan aytganda, ko'proq "Mayda ishlar va katta xayollar bilan shug'ullanar edi".

Shu davrda Germaniyada Gyote, Shiller, Lessing kabi adiblar Kant, Fichte, Gegel singari faylasuflar yetishib chiqqan edi. Bular ijodida nemis burjuaziyasining o'zaro kelishuvi, kelushuvchiligi, qarama-qarshi tabiati o'z ifodasini topdi. Nemis burjuaziyasi siyosiy faolligi amalda bo'lmagan falsafaga ko'chirilgan edi. Nemis idealizmining vakillari marksizmgacha bo'lgan metafizik materializm kamchiliklaridan foydalanib, uning idealistik dialektika asosida tanqid qildilar va bir qancha genial fikrlarni berdilar, chunki bu falsafiy tizimini vujudga keltirgan olimlar tarixiy, tabiiy va ilmiy materiallarga suyanar edilar. Nemis klassik falsafasi burjua tafakkurining eng yuqori bosqichi bo'lsada, lekin uning ijodkorlari o'zlarining dialektik qarashlaridan kelib chiqadigan revolyutsion xulosalari oldida ojiz edilar.

Nemis klassik falsafasining asoschisi I. Kant (1724-1804) publitsist, falsafa va huquq singari fanlar bilan shug'ullanadi. U nemis burjuaziyasining makurachisi bo'lgani uchun falsafasida nemis

burjuaziyasiga xos ikkilanish o'z ifodasini topgan. Olim idealizm bilan materializmi, din bilan fanni kelishtirishga urinadi, ikkinchi tomondan, u narsani bilishni inkor etadi (agnostitsizm). Kant falsafasi ikki davrga bo'linadi. "Tanqidgacha" va "tanqidiy davr". Har ikki davrda ham materializm va idealizmi kelishtirishga urinadi. Birinchi davrda tibbiyot fanlarini o'rganishining ta'sirida unda materialistik tomonlar kuchli edi. Ikkinchi davrda esa, idealistik g'oyalari ustun keldi. Kant o'z faoliyatini Nyutonning kosmogoniyasini tanqid qilishdan boshlaydi. Nyuton olam tortishish qonunini o'z davri holatidan kelib chiqib ifodalagan bo'lsa, Kant uning paydo bo'lish va rivojlanishidan boshlaydi. Nyutonning xudoga bog'lanishini fojea deb, bu masalani Demokrit, Epikurlar davomchisi sifatida tekshiradi. Quyosh sistemasining paydo bo'lishini tumanlik kelib chiqishi bilan tushuntiradi va hech qanday turtki yo'q deya, materiyani doimiy paydo bo'lishi va yo'qolib turish muammosini isbotlaydi. Kant o'z oldiga qo'ygan ilmiy bilish imkoniyati haqidagi muammoni vazifa qilib qo'yadi. Uning fikricha, avval inson bilish imkoniyatini tekshirishi kerak. Bu esa bilish jarayoni bilan bilishi lozim bo'lgan narsalarni bir qatorga qo'yishga olib keladi. Ammo I. Kant tafakkurni chegaralab qo'yadi. Uning fikricha, narsalarning voqeligi mohiyatidan farq qiladi. Ob'ektiv dunyo bor, lekin ular (narsa) o'zida bo'lib, uni bilish mumkin emas, deydi. Kantning bu fikri agnostitsizmga olib keladi. Kantning fikricha, voqelik tartibsiz bo'lib, bizning ongimizgina tajriba bilan bog'lanmagan holda u voqelikka umumiy zaruriy qonuniyatlar kirgizadi. Demak, Kantning fikricha narsa ong bilan muvofiqlashuvi kerak.

Kant xizmati metafizik uslubni tanqid qilish va dialektik uslubga yaqinlashuvida, kishi tafakkuridagi qarama-qarshiliklarni e'tirof qilishidadir. Kant falsafasidagi idealizm va materializm elementlari nemis falsafasini rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uning falsafasi G. Gegel idealizmi va Feyerbax materializmida kelib chiqdi. Gegel (1770-1831) falsafasida nemis idealizmi eng yuqori cho‘qqiga chiqqan bo‘lib, yetakchi masala obyektiv idealizm asosida hal qilindi. U tabiat, jamiyat hodisalarining asosida dunyoviy ruh yotadi, deb tasdiqladi. Dunyoviy ruh birinchi, tabiat esa hosila, deydi. Gegel falsafasining asosini absolyut ideya tashkil qiladi. Gegel falsafiy sistemasi bilan uning uslubi orasida ziddiyat bor edi. Bu ziddiyat nemis burjuaziyasining tabiatini, ya’ni bir tomondan, eskicha feodal munosabatlarga qarshi kurashi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, o‘sib kelayotgan ishchilar sinfining harakatidan cho‘chishni ifodalardi. Gegel falsafada rivojlanish g‘oyasini ilgari surishi bilan dialektik uslubga asos soldi.

Dialektik uslub Gegel falsafasining ratsional mag‘zini tashkil qiladi. Gegel dialektik harakatning umumiy shakllarini birinchi bo‘lib to‘la-to‘kis va ongli ravishda tasvirlab bergan.

Gegelnings boy mazmunga ega bo‘lgan keng va chuqur rivojlanish haqidagi ta’limotiga ko‘pgina faylasuflar ijobiy baho bergan. Gegelnings pastdan yuqoriga, oddiydan murakkabga qarab boruvchi dialektik rivojlanish haqidagi ta’limoti metafizik ta’limotga bergan zarbadir. Gegel dialektikaning qonunlarini, garchand idealistik asosda bo‘lsa ham, birinchi bo‘lib ta’riflagan.

Ziddiyatlarning realligini e’tirof etib, metafizikaga qarama-qarshi bo‘lgan fikrni bergan Gegel, ziddiyat harakat va rivojlanishning ichki manbaini tashkil etishini, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi dialektikaning asosiy qonuni ekanligini isbotlaydi.

Gegel rivojlanishning asta-sekin miqdor o‘zgarishlaridan sifat o‘zgarishiga sakrashlar orqali o‘tishini tasniflab, dialektikaning miqdor o‘zgarishidan sifat o‘zgarishiga o‘tish qonunini asosladi. Rivojlanishda

eski bilan yangi o'rtasidagi bog'lanish mavjudligini va rivojlanishning yuqori bosqichida inkor etilayotgan quyi bosqich ijobiy mazmunining saqlanishini isbotlab, inkorni inkor qonunini ochdi. Gegel dialektikaning asosiy qonunlaridan tashqari, sabab va oqibat, ziddiyat, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik, mazmun va shakl, mohiyat va hodisa kabi dialektika kategoriyalarini ham tavsiflab berdi. Bular Gegel falsafasining ilg'or tomonlari va uning asosiy xizmatlaridir.

Gegelning xizmati yana shundaki, u birinchi bo'lib, butun tabiiy, tarixiy va ma'naviy dunyoni bir jarayon shaklida, ya'ni uzluksiz harakat qilib, o'zgarib, qaytadan tuzilib, taraqqiy qilib turadigan holda ko'rsatadi va bu harakat bilan taraqqiyotning ichki bog'lanishini nazariy jihatdan ochib berishga urinadi. Gegelning vazifani amaliy jihatdan hal qilmaganligining bu yerda ahamiyati yo'q. Uning tarixiy xizmati bu vazifani o'rtaga qo'yganligida edi.

Gegel falsafasining asosiy yutug'i falsafiy sistemasidir. U obyektiv idealist bo'lganligi uchun materializmga qarshi edi. U moddiy dunyoni abstrakt ideyaning mujassami, uzluksiz rivojlanish jarayoni real dunyoga emas, absolyut ruhga xos deb, dunyoning asosi ham, shu ruh deb bildi.

Gegel fikricha, voqelikni yaratuvchi ham, absolyut ideyadir. Gegel sxemasida absolyut ideya o'z rivojlanishida uch davrni boshidan kechiradi: 1) g'oya: tabiatdan oldin paydo bo'lgan tafakkur holatida yashaydi. U insondan oldin paydo bo'lgan. Uning fikricha, kishi ongidan tashqarida yashovchi mavhum tafakkur-absolyut ideya yotadi. U buni «Logika» kitobida ifodalagan.

Absolyut ideya o'z rivojlanishining muayyan ikkinchi bosqichida o'zining qarama-qarshisiga-tabiattga aylanadi. Ya'ni o'zini begonalashtiradi. Absolyut ideya uchinchi davrida esa kishida mujassamlanadi. Buni u «Ruh falsafasida» yoritadi.

Uchinchi davrda kishi tafakkuri ijtimoiy ongning turli shakllarida o'z ifodasini topadi va absolyut haqiqatga erishadi shu bilan absolyut ideyaning rivojlanish davri tugaydi, natijada rivojlanish bekkik doiraga aylanadi.

Gegel falsafasi davlat va huquq falsafasi, estetika, din falsafasi masalalariga to'xtalib, bu sohada ham o'zining idealistik fikrlarini beradi.

Nemis falsafasining yirik vakillaridan biri Lyudvig Feyerbax (1804-1872) edi. U Gegel va Kant idealizmini tanqid qilib, XVII asr materializmining ilg'or traditsiyalarini tikladi va rivojlantirdi. Bu davrda-XIX asrning ikkinchi choragida Germaniyada sanoat kapitalizmi kuchaygan, jamiyat tarixida ikki sinf – burjua va proletariat sinfining o'sishi davri edi. Dvoryan bilan burjuaziya va burjuaziya bilan proletariat orasidagi sinfiy ziddiyatlar kuchaygan edi. Bularning hammasi Germaniyadagi g'oyaviy kurashning kuchayishiga olib kelgan edi. Bu kurash Gegel falsafasini tushkunlikka tushishida o'z ifodasini topdi. Bu davrdagi yosh gegelchilar orasida Feyerbax ham bor edi. U birinchi bo'lib Gegel idealizmiga qarshi chiqib, materializm bayrog'ini ko'tardi. U idealizm va diniy asoslarni tanqid qildi. U ijobiy g'oyalarni targ'ib qildi. 1839 yili «Gegel falsafasining tanqidi», 1841 y «Xristianlikning mohiyati» degan asarlarini yozdi. Feyerbaxning bu asarlari ateistik idealarni o'rtaga qo'yilishida katta rol o'ynaydi. Feyerbax materiyaning doimiy uzluksiz harakatdaligini, tabiat, materiya birlamchi, ong, ruh ikkilamchi ekanligini ta'kidlaydi. Falsafaning asosiy masalasini materialistlaracha hal qiladi. Materializmni yangi pog'onaga ko'taradi, unga tabiiy ilmiy asos beradi. U mexanistik materializmning tabiat qotib qolgan, harakatsiz, deb qarashi o'ringa tabiat rang-barang, deb qaradi. U bilish nazariyasini materializm asosida rivojlantirdi. Feyerbax Kant agnostitsizmini tanqid qilib, dunyoni bilish mumkinligini isbotladi. Uning fikricha, bilish jarayoni sezgilarga,

keyin esa tafakkurga o'tish yo'li bilan obyektiv haqiqatni bilishdan iboratdir. Lekin Feyerbax materializmi va bilish nazariyasi chegaralangan edi.

Feyerbax Gegel dialektikasining ratsional mag'ziga to'g'ri baho bermadi, uning idealizmi bilan dialektikasini qo'shib uloqtirdi. Feyerbaxning kamchiligi shuki: u tabiatga va bilish jarayoniga tarixan yondoshmadi, bilish jarayonida jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga o'tish dialektikasini va amaliyotning rolini metafiziklarcha tushuntirdi. Ya'ni bilishning subyektii qilib tarixiy-ijtimoiy munosabatdan tashqaridagi mavhum insonni oladi, kishilarni biologik tarzda tushunadi, lekin, ular orasidagi sinfiy munosabatni ko'rmaydi. Inson harakati faoliyatini ko'rolmadi. Feyerbax materialistik sistemani kishi fiziologiyasi va psixologiyasi asosida ko'rishga intildi. Ijtimoiy jaholat, tengsizlikdan kishilarni qutqarishni maqsad qilib qo'yadi, lekin bu vazifani amalga oshirishda ijtimoiy tuzumning yo'qotilishi zarurligini bilmadi. Aslida dunyoni turlicha izohlash mumkin, lekin gap uni o'zgartirishdadir, degan edi boshqa bir faylasuf.

U dini jaholat va qorong'ulik deb tushundi, lekin uni sinfiy va ijtimoiy mohiyatini tushuntira olmadi. U ijtimoiy hodisalarga materializmni tatbiq eta olmadi.

Shunday qilib, Feyerbax Gegel falsafasining asl mag'zini uloqtirdi. Dinga qarshi chiqdi. Shunday bo'lsada, ba'zi faylasuflar ularning ijobiy tomonlarini ko'rsatdilar. Falsafani yanada yuqori pog'onaga ko'targan kishilar XIX asr oxiridagi rus faylasuflari Belinskiy, Gersen, Dobrolyubov, Chernishevskiy, Pisarev edilar.

Bu faylasuflar o'tmish faylasuflaridan shu bilan farqlanadilarki, ular ezilgan omma ideologlari sifatida maydonga chiqqanlar. Rus revolyutsion demokratlarining xizmati shundaki, ular materialistik mazmunga ega

bo'lgan inqilobiy nazariyalarni olg'a surdilar. Ular Gegel dialektikasidan foydalanishda uni tanqid qilish bilan birga «falsafaning algebrasi» Gertsen deb bildilar. Ular dinga qarshi kurashdilar.

Rossiya ezilgan ommasining ozodlik yo'li bu birdan-bir revolyutsion yo'l ekanligi g'oyasini ilgari surdilar. Ularning falsafiy asarlari chuqur ilmiy asosdagi genial asarlardir. Falsafaning asosiy masalasini hal qilishda tashqi dunyoning moddiyligi va ongning ikkilamchiligini hal qilishda Gegelni tanqid qilib, ruh va tafakkur materiya mahsulidir, materiya birlamchi, ong esa uning mahsulidir, deya, tushuntirdilar. Ularning fikricha, materiya bu obyektiv haqiqatdir, uni hech vaqt yo'q qilib bo'lmaydi. Masalan, Gerssen shunday deydi: «Hohlaganingcha moddani abstraktlashtirishing mumkin, lekin uni hech vaqt yo'qota olmaysan» (Filosof. izbr. proizv. T. 1. str 151, 280).

Gerssen falsafasi dialektikani materialistik asosladi, falsafani tabiat qonunlarigagina bog'lab qo'ymay, jamiyat qonuniga ham bog'ladi. Uningcha odam faqat fikr yurituvchigina emas, balki ta'sir etish bilan o'zini o'rab turgan tabiatni maqsadga bo'ysundirish kerak. Gerssen dialektik uslub va amaliy faoliyatlarning birligini ham ko'rsatdi.

Insonning amaliy faoliyati tarixiy ijodiy kuchlardan iboratdir, deydi u. Amaliyot bilan nazariya birga borishi kerakligini ta'kidladi, dunyoni qayta qurishda falsafa ilmiy qurol ekanligini ko'rsatdi, lekin bu fikrni oxiriga yetkaza olmadi. Bunga sabab Rossiyaning ijtimoiy qoloqligi edi. Falsafa tarixida Gerssen dialektikani ilmiy ravishda asosladi, u metafizik qarashga qarshi chiqdi, tabiat va jamiyat hodisalarini bir-biriga bog'liq ravishda, o'zaro ta'sirda ekanligini ko'rsatdi.

Gerssen, umumiy jamiyatda ham har bir hodisa boshqa hodisalar bilan bog'langan bo'lib, falsafani vazifasi ana shu bog'liqlikni ochishdir, tabiat

va jamiyat taraqqiyoti jarayoni eskining o'lishi bilan yangining paydo bo'lishidagi kurashdadir, degan edi.

Ko'rinib turibdiki, uning uslubi revolyutsion tavsifda edi. Shunday bo'lishiga qaramay u jamiyatning taraqqiyotida hal qiluvchi kuch, ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabati ekanligini ko'rsata olmadi, tarixiy materializmga kelganda to'xtab qoldi.

Xuddi shuningdek, Gersen kabi Belinskiy, Dobrolyubov, Chernishevskiylar ham materiya birlamchi, ong ikkilamchi, tabiat va jamiyat hodisalari, o'sib, o'zgarib turadi, ular o'zaro bog'liq, deb idealistik qarashga qarshi chiqdilar. Jamiyat ikki bir-biriga qarama-qarshi sinfdan tashkil topganligi kishilik jamiyati tarixi o'zining turli bosqichlarida mana shu sinflarning o'rtasidagi kurashni o'z ichiga oladi, deb ko'rsatdilar. Jamiyat taraqqiyotini dialektik asosladilar, lekin shu bilan birga, progressiv hal qiluvchi kuch dehqon sinfidir, deyдилar.

Rus revolyutsion demokratlari falsafasining o'ziga xos xususiyati birinchidan, internatsional yo'nalishga ega ekanligi, ikkinchidan, ularning falsafaning asosiy masalasini materializm asosida tushungan holda idealizm va dinga qarshi kurashganlari, uchinchidan, ular materialistik qarashlarida dialektika elementlari mavjudligi kabilarda edi.

O'rta asr va yangi davr Yevropa falsafasini o'rganish hozirgi davr uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki, falsafa o'tmishda o'zining shakllanishi uchun tarixiy davrlarni boshidan o'tkazgan. Uning ba'zi muammolari hayot chig'iriqlaridan o'ta olmagan. Natijada, yangi muammolarni keltirib chiqargan va o'rtaga qo'ygan. Har bir davr o'zining yutuqlariga ega bo'lishi bilan birga kamchiliklariga ham egadir. Falsafa tarixini o'rganish hozirgi zamon kishilarining falsafiy tafakkurini rivojlanishiga asos bo'ladi. Tarixga nazar tashlab kelajak falsafasini yaratishga yordam beradi.

Ma'lumki, falsafa tarixida sistema va konsepsiyalarni yaratgan allomalar oz emas. Ularning ko'pchiligi falsafa tarixida o'chmas iz qoldirganlar. Ular qoldirgan falsafiy merosning jiddiy ahamiyati shundaki, u falsafiy meroslarni hozirgi kun falsafasi bilan solishtirgan holda yangi falsafiy nazariyalarni yaratish mumkin. Shuningdek, mazkur manbalar ma'lum ma'noda qadriyatlar ham bo'lib hisoblanadi. Bu qadriyatlarning aksariyat qismi inson faoliyati bilan bog'liq. Uning tarbiyasi, dunyoqarashiga aloqador. Shu sababli ham Yevropa falsafasi durdonalaridan foydalanish insonlarning, ayniqsa, yoshlarning falsafiy saviyasini oshirishga yordam beradi. Nazariy va amaliy faoliyatini mustahkamlaydi.

Tayanch so'z va iboralar:

Rim imperiyasi, renessans (uyg'onish) davri, nominalizm, realizm, sxolastika, ratsionalizm, fransuz ma'rifatchiligi, nemis klassik falsafasi, Kant, Gegel, Volter, Didro, Feyerbax.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

Ko'zga og'riq turganday aqlda ham bor hasad,
Unutmangki, hasaddan idrok ham bo'lur kasod.

Abdurahmon Jomiy.

Chetlab o'tgin hasadgo'yni ko'rsang gar,
Nayzasiki, uning bo'lmas bezahar.

Maxtumquli.

Saxiy dema saxovatiga,
Biror talab qo'ysa gar odam.
Saxiylikmas, bu savdogarlik,
Bunda yo'qdir sharaf va karam.

Abdurahmon Jomiy.

Mavzuga oid test savollari:

Realizm vakillari kimlar?

- a) Aristotel, Platon, Sokrat;
- b) Anaksimenes, Anaksimandros;
- v) Duns Skot, Foma Akvinskiy, Anselm Kenterberiyский;
- g) Feyerbax, Gegel, Kant.

Nominalizm vakillari kimlar?

- a) Rosselin, U. Okkam;
- b) Bekon, Dekart, Fure;
- v) Shopengaur, Shelling;
- g) hammasi.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Tariximiz ham, kelajagimiz ham mushtarak. T.: « O‘zbekiston», 1996 y.
2. Karimov I. A. O‘tmishsiz kelajak, hamkorliksiz taraqqiyot bo‘lmaydi. T.: « O‘zbekiston», 1996 y.
3. Skirbekk G., Gile N. Falsafa tarixi. T.: «Sharq», 2002 y.
4. Mir filosofii. Chast 1. M.: “Politizdat”, 1991 g.
5. Didro. Sochineniya. V dvux tomax. M.: “Misl”, 1991 g.
6. Platon. Sobraniye sochineniy. Tom 1. M.: “Misl”, 1990 g.
7. Gegel. Ensiklopediya filosofskix nauk. Tom 2. M.: “Misl”, 1975 g.
8. Gegel. Filosofiya religii. Tom 1,2. M.: “Misl”, 1977 g.
9. Arestotel. Tom 3,4. M.: “Misl, 1981,1983 g.
10. Golbax. Pisma k Yevgenii. Zdraviy smisl. M.: 1956 g.
11. Yusupov E. va boshq.. Falsafa. T.: 1999 g.

O'zbekistondagi ijtimoiy falsafiy tafakkur

**Temuriylar davridan keyingi
ijtimoiy-siyosiy jarayonlar.
Shayboniyxon va shayboniylar
davrida falsafiy fikrlar.**

Temuriylar sulolasidan so'ng
O'rta Osiyoda beqarorlik vujudga
keldi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar
o'zgardi. Siyosiy ziddiyatlar paydo
bo'ldi. Temuriylar bilan shayboniylar

o'rtasida ixtiloflar kelib chiqdi. Shayboniyxon 1499-1500 yillarda Turkistondan Samarqandgacha yurish qildi. Lekin Samarqandni bosib olish uchun olib borilgan dastlabki harakatlar barbod bo'ladi. Ammo, Buxoro viloyati, Qorako'l, Qarshi, G'uzor va boshqa joylardagi qo'zg'olonlarning bostirilishi va Samarqandni olti oy qamal qilib, Boburning Samarqandni tashlab chiqishga majbur etilishi Movarounnahrda faoliyatga ta'sir etmay qolmaydi. Shayboniyxon Samarqandni, keyinroq Andijon, Toshkent, Hisor, Badaxshon o'lkalarini o'ziga qaratib, Xorazmga yurish qildi va uni egalladi. Ana shu jarayonlarning o'zi mamlakatning madaniy, ma'naviy, falsafiy jihatlariga ta'sir etadiki, bu ta'sir ma'lum ma'noda xalqlar faoliyatini ham o'zgarishiga olib keladi. Xurosonni egallagan Shayboniyxon Eronni ham bosib olmoqchi bo'ladi. Biroq, Eron shohi Ismoil 1510 yilda Marv yaqinida 17 ming kishidan iborat qo'shini bilan Shayboniyxonni qamal qiladi va mag'lubiyatga uchratib, Shayboniyxonni o'ldiradi. Ta'kidlash kerakki, butun umrini toj-taxt uchun kurashda o'tkazgan Shayboniyxon buyuk hukmdor bo'lgan. O'z davrining yirik lashkarboshchisi va shoiri ham edi. U o'z sulolasi manfaatlarini uchun ilm-fan, san'at, adabiyot ahllarini o'z saroyi atrofiga to'plagan edi. Temuriylar saroyini tark etgan Muhammad Solih hamda Binoiylarni o'z panohiga olgan. Ma'lumki, Muhammad Solih Shayboniyxon haqida tarixiy doston "Shayboniyнома"ni yozib qoldirgan. Bu dostonda Shayboniylar davri

batafsil yoritilgan. Unda ikki sulola (temuriylar va shayboniylar) o'rtasidagi toj-taxt uchun kurash natijada ko'p shahar va qishloqlar xonavayron bo'lgani, minglab kishilar qirilib ketgani, ochlik va ommaviy kasalliklar vujudga kelgani yoritilgan.

Muhammad Solih dostonida Shayboniyxonning shahar va qishloqlarga bostirib kirishini tasvirlab:

“Hech kim qolmadi ul vaqt quruq,
yo‘q erdi molu qiz olurg‘a so‘ruq”,

yoki

“Bottilar molg‘a lashkar borcha,
bo‘ldilar boy-tovongar borcha”.

deydi. “Molu qiz olish” da Shayboniyxonning o‘zi ham nazardan chetga qoldirilmasdan tasvirlanadi. U Boqi Tarxonni yengib Buxoroni qo‘lga kiritganida, 12 yashar norasida qizni xotinlari qatoriga qo‘shib oladi. Shayboniyxon Kaxon va Alojaxonlarni hiyla-nayrang bilan yengib asir olar ekan, ularni xotin-qizlariga haqoratli so‘zlar aytadi, Shayboniyxonni

“ O‘zga xonlar kabi majlis qurmas,
Ayshu ishrat soridin dam urmas.
Boda ichmoq sari bo‘lmas moyil,
Bir zamon ishidin bo‘lmas g‘ofil”,

deya, ta'riflaydi Muhammad Solih. Ushbu faoliyat va hodisalardan ko'rib turibmizki o'sha davrlarda o'lkada notinchlik hukmron bo'lib, barqaror rivojlanish uchun imkoniyat yo'q edi. Shunday bo'lsada, o'sha davrda yozilgan asarlarning ko'pchiligida xalq ommasining faoliyati, uning vatanparvarligi, qahramonligi, jabrdiydaligi tasvirlanadi. Jumladan, Shodiyning “Fathnomai xoniy” asarida ham xalq turmush tarzi aks

ettirilgan. Shayboniylar davridagi falsafiy faoliyat ko‘proq diniy e‘tiqod asosida rivojlandi. Xudoning amri irodasi asosidagi fikrlar hukmronlik qildi.

Mirzo Bedil va Boborahim Mashrab falsafasi. XVII – XVIII asrlardagi falsafiy qarashlar. Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy, Ahmad Donish.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrning birinchi yarmilarida O‘rta Osiyoda falsafiy fikrlar uchun o‘zgarishlar

bo‘la boshladi. Bu o‘zgarishlar misolida mutafakkir Mirzo Abdulqodir Bedil (1644-1721)ning merosini olish mumkin. Mirzo Bedil Hindistondagi Bengaliyaga qarashli Azimobodda xizmatchi oilasida tug‘ilgan va Dehlida vafot etgan. U 120 ming misradan ortiq she‘r va 20-25 bosma taboqdan iborat nasr yozgan. Falsafaga doir “Irfon” (bilim), “Chor unsur” (to‘rt unsur), “Nuqot” (hikmatli so‘zlar) kabi asarlar muallifi. M. Bedil falsafada panteist bo‘lib, xudo va tabiatni aynan birdaydir, bir-biriga mos tushadi, degan fikrda turgan. O‘z davrining atoqli faylasufi va shoiri hisoblangan Bedil Markaziy Osiyo xalqlari madaniy va falsafiy rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Bedil yashagan paytlarda “Vaxdati vujud” (jismoniy borliq) va “Vaxdati mavjud” (olam borlig‘i) oqimlari bo‘lgan. “Vaxdati vujud”da “dunyo” – “xudo” demakdir, deyilgan bo‘lsa, “Vaxdati mavjud”da – “xudo” – “dunyo” demakdir, deb aytilgan falsafiy fikrlar o‘rtaga tashlangan. Ya’ni birinchisida xudoni haqiqiy real, deb tushunilgan bo‘lsa, qolgan narsalar xudoning karomati, shu’lasidir, deb tushuntirilgan. Ikkinchisida esa tabiatning abadiyligi materiya va ruhning birligi, xudo olamni o‘zida mavjudligi, deb tahlil qilingan.

Bedilning falsafasida barcha borliq havodan tashkil topgan. U o‘zining “Chor unsur” asarida substansiya – “havo”dir, deb tushuntiradi. “Irfon” asarida esa, “havo” – barcha mavjud narsalarni yaratuvchisi (vujudi mavjud) deb izohlaydi. Havo-Bedil fikricha,-mutlaq, abadiy, harakatchan,

yengil, rangsizdir. U asosan yuqori va quyi tomonga harakat qiladi. Havo o‘zida suv zarrachalarini, olov zarrachalarini, yer zarrachalarini singdiradi. Mazkur narsalarning qo‘shilmasi borliqdagi predmet va hodisalarni keltirib chiqaradi. Bedilning bu fikrlaridan ma’lumki, tevarak-atrofdagi barcha turdagi predmet va hodisalar doimiy harakatda, rivojlanishda, aloqadorlikda, bog‘lanishdadir. U o‘zining “Chor unsur” kitobida tabiat abadiy haqiqatdir, ya’ni abadiy mavjuddir, uning ko‘rinishlari, shakllari, xilma-xilligi ham o‘zidadir, deb ifodalaydi. Olam sifat jihatidan bir me’yorda turmaydi. Materiya shaklga egadir. Shaklsiz materiya–materiyasiz shakl bo‘lmaydi. Materiya pardani ochmasa, shakllar ifodalanmaydi.

Bedil ta’limotida mavjudot birligiga katta ahamiyat berilgan. Modda bilan ruh, tan bilan jon o‘zaro aloqadadir. Uning fikricha, jismlardan tashqarida ruh olami bor, deyish noto‘g‘ridir. Jismlar olamini ruhlarsiz tushunish ham to‘g‘ri emas. Tan quvvati kuchi, organizmning tirikligidir. Agar organizmga zarar yetsa, ruhning quvvati ham zararlanadi. Bedil falsafasining asosiy muammolaridan biri u olamni bilishga ham e’tiborni qaratdi. Bilishning birinchi bosqichi obyektiv olamdirdir. Moddiy olamning ta’sirida bilimni hosil qiluvchi his-tuyg‘ular, sezgilar harakatga keladi. Sezgi organlari faoliyatini to‘g‘ri tushungan Bedil, hidlash, ko‘rish, ta’m bilish, eshitish va teri orqali sezish kabilarning mohiyatini tahlil qilib berdi. Bedil falsafasida olamni bilish faqat sezgilar bilan chegaralanmaydi, balki insonning aql-farosati, tafakkuri bilan ham katta ahamiyat kasb etadi. Ya’ni bilishda hissiy va aqliy tomonlarini dialektik munosabatini to‘g‘ri tushunadi.

Bedil o‘z davrining ilg‘or tafakkur egasi sifatida ijtimoiy hayot masalalariga ham e’tiborini qaratdi. Uning asarlari va she’rlarida turmush

tarzining xilma-xil sohalari ochib berilgan. Ma'lum qarashlarida insonlarni birdamlikka g'ayrat, shijoatga chorlab:

Himmat kamarini bog'lagan hamon,
Chumoli yengadi sherni begumon –

degan bo'lsa, ikkinchi bir fikrida rahbarlar faoliyatini tasvirlab: “Dunyoda odamgarchilikni bilmaydigan arbobdan madad kutib, umringni zoe o'tkazma” deb nasihat qiladi. O'z faoliyatida xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni teran sezib, adolat, osoyishtalik, yurt tinchligi bo'lishini orzu qilgan:

Agar qilcha nizo bo'lsa odamda,
Yo'qolur osoyish, tartib olamda.
Yuz xumda tiniq sut bo'lsa, barini –
Achitar nim tomchi sirka bir domda.

Bedilning falsafasida inson faoliyati markaziy o'rinni olgan. U bir she'rida

Insonning qiymati emas siymu zar,
Insonning qiymati ilm ham hunar.

deb fikr bildiradiki, bu fikrda insonning qadri faqat moddiy boylik emas, balki, uning qiymati ilm va hunar bilan belgilanadi. Alloma o'zining falsafiy fikrlari bilan dunyo falsafiy jamiyatidan munosib o'rin olgan.

M. Bedil olamni zabt etishning birdan bir yo'li fan orqali deb tushunadi. Bu esa uning falsafasi asosini tashkil etadi. Fanni ishlab chiqarish bilan bog'lashga chorlaydi. Demak, uningcha amaliyot bilan, tajriba bog'lanmasa barcha bilimlar inson qalbiga yetib bormaydi. U o'z falsafasida insonlarni halol ishlab, halol yeyishga chaqirdi. Tamagarchilik, yolg'onchilik, loqaydlik bilan yashovchilarni tanqid qiladi. Bu haqda

yaxshilardan begona bo'lmayin desang, yomon so'zlovchilar, g'iybatchilar bilan do'st bo'lma, o'zingni to'g'ri ko'rmoqchi bo'lsang, oynaning orqasiga qarama, -deb aytgan falsafiy-axloqiy fikrlari bizning zamonamiz uchun ham katta ahamiyatga ega.

O'rta Osiyo falsafiy fikrlarining rivojlanishida muhim hissa qo'shgan ulkan faylasuf Boborahim Mashrab (1657-1711). U yashagan davr ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning keskinlashgan, toju-taxt uchun kurashlar davom etayotgan, xalqning ahvoli og'irlashayotgan zamonga to'g'ri kelgan edi.

Mashrab falsafasida insonlarni himoya qilish asosiy g'oya bo'lgan. Uning qarashlari "Devoni Mashrab" she'rlar to'plamida aks etgan bo'lib, bu to'plam bizgacha yetib kelgan. Ushbu to'plamda o'zi yashagan davrni "g'urbatxona" deb aytadi. Adolatsizlik va jaholatni, zulm-zo'ravonlikni qoralaydi. Xalq faoliyatini olqishlaydi:

Dili tig'i sitamdan yora bo'lgan xalqni ko'rdim,

Tani dardu olamdin pora bo'lgan xalqni ko'rdim,

deya, xalq faoliyatining ayanchliligidan afsuslanadi. Boborahim Mashrab adabiyoti tasavvuf ilmi bilan bog'langan. Bahouddin Naqshband ta'limoti bilan sug'orilgan. O'z she'rlarida ilohiy haqiqatni, ilohiy ishqni kuylaydi. Mashrab o'zining o'tkir zehni va qalami orqali ta'magir, yulg'ich, vijdotsiz, muttahham, noqobil hukmron tabaqalarni va iymonsiz, baddin, ochko'z imomu mullalarni ayovsiz tanqid ostiga olgan. Undagi insonparvarlik, noxolis amaldorlarga nisbatan bo'lgan harakat shariat peshvolariga yoqmaydi. U tazyiq ostiga olinadi. Hukmdorlardan bo'lgan Mahmud Qatog'onning farmoni bilan 1711 yilda Qunduz shahrida dorga osib o'ldiriladi.

XVIII-XIX asrlarda mamlakatimizdagi vaziyat yanada keskinlashadi. Mamlakat xonliklar va amirliklarga bo'linib ketadi. Natijada

Oʻrta Osiyoda ijtimoiy-siyosiy ahvol va falsafiy, madaniy jarayonlar ham oʻzgaradi. Shunday boʻlsada xalq oʻrtasidan maʼrifatparvar shoir va yozuvchilar yetishib chiqadi. Ular jumlasiga Muhammad Mirzo Ermiyozbek oʻgʻli Ogahiy(1809-1874)ni olish mumkin. Ogahiy Xorazmning Qiyot qishlogʻida tugʻilgan. Uning sheʼriyat olamida jonbozlik koʻrsatishiga amakisi Munisning taʼsiri boʻlgan. U oʻz davrining ulkan shoiri, tarjimoni, tarixchisi sifatida koʻzga tashlandi. Ogahiy Navoiy ijodidan bahra olgan. «Oshiqlar tumori» devonini yozgan.

Ogahiy oʻz avlodlariga yigirma mingdan koʻproq misra sheʼrni oʻz hajmiga sigʻdirgan poetik meros qoldirgan ulugʻ adibdir. Saʼdiy Sheroziy, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xisrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy asarlarini oʻzbek tiliga tarjima qilgan allomadir. Ming afsuslar boʻlsinki, Ogahiyning falsafiy, axloqiy va badiiy xaraktyerdagi tarjimalari chuqur oʻrganilgan emas.

Ogahiy yashagan davr haqiqatdan ham oʻta ziddiyatlidir. Mayda xonliklardan tarkib topib, ular oʻrtasida ziddiyatlar keskin tus olgan edi. Faqat xonliklar emas, hatto shaharlar oʻrtasida ham kelishmovchiliklar boʻlib turardi. Separatizm avj olgan edi. Masalan, Toshkent shahrining oʻzi toʻrt qismga boʻlingan boʻlib toʻrt hokim tomonidan boshqarilgan. Oʻzbekistonning tarixi (rus tilida) haqida yozilgan kitobda shunday fikrlarni uchratamiz. «Toshkent shahrining aholisi doimo qurollangan holda yurishga majbur boʻlganlar. Hatto, ular bozorlarga borganlarida ham, dala ishlariga chiqqanlarida ham toʻliq harbiy anjomda yurar edilar, chunki har kuni har soatda yovning hujum qilish xavfi bor edi».

Buxoro, Xiva, Qoʻqon hukmronligi davrida davom etgan siyosiy hayotdagi anarxiya, iqtisodiy tushkunlik, umumiy vayronalik, rahmsizlarcha oʻrnatilgan vahshiyona ekspluatatsiya xalq boshiga son-sanoqsiz kulfatlarni yogʻdirdi. Jabrlangan xalq oʻz maqsadlarini koʻproq

adabiyot, san'at vositasida izhor qilgan. Natijada zaruriyat sifatida ko'plab ma'rifatparvarlar yetishib chiqqan. Shular qatorida Ogahiy ham turadi. Ogahiy qatorida Turdi, Mashrab, Munis Xorazmiylar bo'lgan. Junaydulla Hoziq «Amir Qassob» deb nom chiqargan Buxoro Amiri Amir Nasrullo siyosatiga qarshi chiqqani uchun Amir jallodlari tomonidan o'ldirilgan. Adiblardan Maxmur ham qiyinchiliklarga duchor qilinadi. Xalq manfaatini himoya qilgani uchun butun bir umri och-yalang'ochlikda o'tadi. Shoir Nodira keksaligiga qaramasdan erkparvar bo'lgani uchun, mamlakat obodonligi yo'lida qilgan ishlari evaziga 1842 yilda o'g'li va ikki nabirasi bilan birga boshi kesiladi. Mujrim Obid, Muhammad Sharif, Gulxaniylar ham o'z umrlarini ma'naviy va moddiy qiyinchilikda o'tkazishga majbur bo'lganlar.

Ogahiy ana shunday qiyinchiliklar bo'lishidan qat'iy nazar, o'zining yoshligidayoq bilimga, ma'rifatga o'ta qiziqqan. Bu o'zi yozgan quyidagi fikrdan ham bilib olsa bo'ladi:

Qalam aylabon ilm yo'lida bosh,
Hunar kasbida aylar erdim talosh.

Ne tunlar menga xobi rohat edi,
Ne kunlar zamoni farog'at erdi.

Amakisi Sher Muhammad Munis o'rniga miroblik mansabini olgan Ogahiy xalq hayotini chuqur o'rganib va guvohi bo'lib, ular to'g'risida she'rlar yozdi.

Etak sonchib belimga chustu cholok,
Qadam har yo'l sori urdim tarabnok...
Eturdim har jamoatga o'zimni,
Ochib ibrat bila har yon ko'zimni.
Borining holidin bo'ldim xabardor,

Ayon ko'nglimga bo'ldi barcha asror.

U o'zining «Baxt saodat bog'lari», «Tarixlar qaymog'i», «Sulton voqealarining yig'indisi», «Gulshani davlat» kabi asarlarida xalq manfaati, amaldorlar faoliyatlarini falsafiy jihatlariga e'tiborni qaratgan. Og'ir hayotni madh etgan. O'z hayotidagi og'ir kechayotgan damlarni quyidagicha ta'riflaydi:

Sovuq xayliga ortib shiddatu kiyn,
Bu qish ne holi kechgay Ogahiyning,
Ki ne chakman anga bordur, na po'stin,
O'tin birla ko'mur ham g'alla fikri,
Qilibdur ko'ngulni mahzunu g'amgin.

Ogahiy asarlari qahramonlik fazilatlarini, muhabbat sirlari, ehtirom va samimiyat durdonalari bilan sug'orilgan. Sharq falsafasi mujassamlashgan asarlardir. She'rlardagi «Pastkash dunyo», «Teskari qurilgan devor», «Aylanib turuvchi bevafo falak» kabi falsafiy tushunchalar Ogahiyning nafaqat buyuk shoir balki yirik faylasuflikdan dalolatdir. Uning faoliyatida ba'zi dindorlar ham tanqid qilingan. Jumladan, Ogahiy, zohidga qarata ey zohid, hayotda menga xursandchiliklarni man' etib, toat-ibodat buyurasan, ayt-chi, o'zing shuncha namoz-niyoz qilib nima naf ko'rding, aniqrog'i:

Nega, zohido, tarabimni man' etasan vara' so'zini debon,
Qani hosilingni degil manga, necha umr mayl namoz etib
deydi Ogahiy o'z ijodining yo'nalishi va ruhi bilan oddiy xalqqa, ya'ni «faqr ahli», «faqr eli»ga yaqindir. Ogahiyning she'riyati xalqchilik ruhi bilan sug'orilgan.

Ogahiy gumanist, falsafiy pantezim yo'lidan borgan mutafakkir:
Bu gulshan sayrini etsang, bosma gustohona tufroqni
Ki, har gom ostida bir paykari ozoda madfundur

Bu misralarda hayot haqida ilgari surilgan olijanob chaqiriqdan tashqari chuqur falsafiy mushohada, Navoiy, Xayyom kabi Sharq mutafakkirlarini esga tushiradigan panteistik ruh, soʻfiyona donolik koʻzga tashlanib turadi.

Ogahiyning sheʼrlari til va uslub jihatidan oʻziga xosligi bilan ajralib turadi.

Ogahiy sheʼriyatining falsafiy badiiy mahorati haqida maʼlum taassurotga ega boʻlish uchun ajoyib usulda yozilgan shu parchani keltirish kifoya:

Mehru vafo rasmin tuzub, javru jafu tavrini buzub,

Shirin tabassum koʻrguzib, laʼli durafshoning kelur.

Ashadiy vatanparvar, xalq dardi bilan yashagan, el-yurtning kelajagini oʻylagan buyuk insonlardan yana biri – Ahmad Donishdir. Oʻta bilimli aql-zakovatli boʻlgan bu insonni oʻz zamondoshlari kallali, degan laqab bilan ataganlar. U (1827-1897) butun umrini falsafa, falakiyot, tarixga oid asarlar yozishga bagʻishladi. Buxoro amirlarining tarixlari «Nodir voqealar» nomli asari bilan dunyoga tanilgan. «Nodir voqealar» asarida dunyo voqealarining falsafiy jihatlarini tahlil qildi. Dunyoning abadiyligi, yerning sharsimonligi, yulduz va sayyoralarning doimiy harakatda boʻlib turishini yangi dalillar bilan boyitgan.

«Yer qimirlashi sababsiz boʻlmaydi, - deydi u, - buning sababi esa haroratlik, uning yer markazida yuqoriga koʻtarilishi yoki togʻning baʼzi joylari boʻshashib ketganligidir... Yer ostida tiqilib-siqilib yotgan bugʻlarning kuchi, harakatlaridan oʻsha yerda zilzila paydo boʻladi. Bundan togʻ atrofidagi baʼzi joylar yorilib suv buloqlari oqadi yoki u haroratning zarbasidan yer yorilganda undan qattiq sadoli tovush chiqadi. Togʻ tepaliklarining oralari ajralib ularda, oʻngir teshiklar paydo boʻladi».

Donish astronomiya faniga juda qiziqqan. Oy va quyoshning tutilish sabablarini tabiat yoki koinotning o'zidan izlash lozimligini aytadi. Ahmad Donishning O'rta Osiyo falsafasi tarixidagi xizmati shundaki, u (sxolastika) tasavvufchilik falsafasining ba'zi qirralarini ochishga intildi. Uning ba'zi fikrlarida (Umar Xayom fikrlariga asoslanib) olamni xudo tomonidan yaratilganligi ham ko'zga tashlanadi. O'z asarida ruhning jismga munosabatini tahlil qilganda, uning falsafada chuqur mulohaza yuritishini sezish mushkul emas. Uningcha ruh ikki ko'rinishga ega. 1. Sof, muqaddas, ilohiylik bo'lib, u barcha jismlarga o'z nurini yuborib turadi. 2. Ruh jismlar dunyosiga joylashtirilgan, ammo, o'limga mahkumdur. U tashqarida mavjud emas. Bu fikrlardan sezamizki, Ahmad Donish qarashlarida idealistik va materialistik qarashlar bir-birini to'ldiradi. Falsafadagi bilish muammosini ham u ijobiy tahlil qila oldi va inson olamni bilishga qodir deb uqtirdi. Ahmad Donish barcha hodisalarni tahlil qilishda ilmiy yondoshishga chaqirdi. Inson faoliyatida mehnat va bilim asosiy o'rinni egallashini fahmladi. Insonlarni halol mehnat qilishga, taqdirga ishonishga chorlab, agar shunday qilinmasa odam faoliyati aqlsizlikdandir, deb ta'kidlaydi, alloma. Odamlar o'z g'ayrati va harakati, shijoati bilan o'z maqsadlariga erisha oladi. Ahmad Donish o'zining ilg'or qarashlari bilan o'sha davrning va kelajakda paydo bo'lgan vatanparvarlar va faylasuflar faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. U ma'rifatparvar edi.

Rossiyaning Sankt-Peterburg shahrida elchixonada xizmat qilayotgan Ahmad Donish Buxoro amirligining mustaqil ish tuta olmaganligini ko'rib kuyingan va «Biz o'zbeklar qachongacha g'aflat uyqusida yotamiz» degan fikrni yuritib, har bir o'zbekni ma'rifatga chorlagan.

yetishib chiqqanlarki, ular ham davr talabidan kelib chiqib, o'z xalqini ma'rifatga chorlaganlar. Ularning eng ko'zga ko'ringanlari: Berdimurod Berdaq, Muqimiy, Furqat, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar, Zavqiy, Sattorxon, Isoqxon va boshqalar edilar. Yuqorida nomlari zikr qilingan ma'rifatparvarlar bosqinchilikning birinchi paytlarida ruslar hayotiga ijobiy munosabatda bo'lgan bo'lsalar ham, keyinchalik ma'rifatparvarlik sohasidan o'tib endi demokratik, ya'ni adolatli hayot targ'ibotchilari bo'lganlar. Bo'lmag'ur ba'zi mahalliy xonlarni kirdikorlarini va bosqinchilar faoliyatini ham qoralay boshlagan edilar. O'sha paytda mustamlakachilikka qarshi fikrlar o'rtaga tashlanayotgan edi, lekin ta'kidlash lozimki, O'rta Osiyoda ma'rifatparvarlar ham ijtimoiy tuzum sir asrorlarini ko'proq targ'ib qilishga moyil edilar. Xalq o'rtasidagi falsafiy jihatlar nisbatan ikkinchi o'ringa tushib qolgan edi. Ma'rifat orqali feodal jamiyatning kirdikorlarini ochish, ularga qarshi kurashish odat tusiga kirgan edi. Bu davr ma'rifatparvarlari, hatto, podshoh va hokimlarni ham ma'rifat tarqatishga chorladilar, ularning bu sohadagi kamchiliklarini ayovsiz tanqid qildilar. Umuman bu davr ma'rifatchilari davlat tuzumini isloh qilish kerakligini ko'proq o'rtaga qo'yidilar. Uni demokratlashtirishni targ'ib qilib chiqdilar. Ularning fikricha, ba'zi xonlik, amirliklar tuzumlari o'zboshimchalik, qonunsizlik va poraxo'rlik makonidir. Binobarin, ilm va din, madaniyat sohasidagi g'amxo'rlik yetarli emasligini e'tirof etdilar. Shunday bo'lsada, bu davr allomalari asarlarida umuminsoniy falsafiy sohalar mavjud bo'lib, xalqqa xizmat qilish esa ma'naviyat yo'llari orqali qo'yilishi kerakligi ta'kidlangan. Masalan, Byerdaq insonni vatanparvar,

mehnatkash bo'lishga, halol, beg'araz, haqiqatgo'y bo'lib, qadr qimmatini e'zozlashga chaqiradi. O'zining asarlaridan birida:

Ishni ishla, tug'ilgan el uchun,

Joningni ayama, elda yer uchun,

Kindik qoni tomgan aziz yer uchun,

O'lib ketganingcha xizmat yaxshiroq,

deb ta'kidlagan.

Sattorxon allomaning fikricha, jamiyat rivojlanishining asosi ilm va fikrdadir. Demokratik jarayonlar soxta bo'lmasligi lozim. Bu o'rinda allomaning chorizm tomonidan mahalliy joylarda o'tkazgan saylovlarni tanqid qilishi bejiz emas edi. Sababi, o'tkazilgan saylovlar adolat nuqtai nazaridan bo'lmasdan, balki, adolatsizlikka asoslangan edi.

Mutafakkir Furqat ham o'zining ilg'or fikrlari bilan ajralib turadi. O'sha davrdagi xon va beklarning o'zaro urush va nizolarini ma'rifatparvarlikka yo'g'rilgan misralari orqali qoralagan. O'zbekiston xalqini ilm va fan yutuqlariga ergashtirib, jaholat, zulmatdan yorug'lik dunyosiga olib chiqish mumkinligini ko'proq ta'kidlagan. Sattorxon va Furqatning ilg'or fikrlari o'z zamondoshlari Muqimiy, Zavqiy, Anbar Otin kabi ma'rifatparvarlar tomonidan qo'llab quvvatlandi. Bu allomalar ham xalq ommasini ma'rifatparvar bo'lishga chaqirdilar. Aholini nochor ahvoldan qutqazishning birdan-bir yo'li boylar va ruhoniylarning o'zboshimchaligini tugatishda, deb bildilar. Boylar ayshu ishratda yashab, mehnatkash dehqonlar va ishchilar zulmatda qolganligini oshkora aytdilar. Ular ezuvchilarni fosh qildilar. Ularning ta'kidlashicha, zulm va jazodan qutilishning yo'li aql va idrok, ma'rifatdir. Jumladan, Zavqiy ta'limotida ham «dono va ma'rifatparvar» hukmdorlar haqida jiddiy fikrlar berilgan. Uning fikricha, adolatli jamiyat qurish faqat hukmdorlarga bog'liq. Hukmdor xudbin, bilimsiz bo'lsa mamlakat vayronaga aylanadi. Dono,

odil va ma'rifatli kishilar hokimiyatni boshqarsa ahvol mushkul bo'lmaydi. Mazkur ma'rifatchilar ta'limoti O'rta Osiyo davlatchiligi va jamiyat taraqqiyotiga katta ta'sir etibgina qolmadi, balki xalqning siyosiy ongini rivojlanishiga ham yordam beradi. Bu jarayonni XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O'rta Osiyoda keng tarqalgan jadidchilik (jadidchilik so'zi arab tilida yangi demakdir), faoliyatining avj olganligida ko'ramiz.

Jadidlarning asosiy maqsadi, xalqimizni ma'rifat maskanlaridan foydalanishga undab, ularni dunyoviy bilim olish uchun chorlagan edilar. Ming afsuslar bo'lsinki, ma'rifatchilarning ko'pchiligi ilg'or fikrlari uchun quvg'in qilindilar, otib o'ldirildilar (bu o'rinda biz tarix fanlari doktori Islom Yo'ldoshevning «Istiqlolga intilgan qalblar nidosi» (T.: 1993), nomli o'ta dolzarb asarini o'qishga tavsiya etamiz).

XX asr boshida rus tarixchilari O'rta Osiyo xalqlari haqida fikr bildirib ularni g'irt savodsizdir, deb ma'lumot berishgan. Jumladan, o'zbek xalqining 98 foizi, qirg'izlar, qozoqlar, tojiklarning 100 foizi savodsiz degan xulosaga kelishgan, vaholanki, yuqoridagi fikrlardan xulosa qilishimiz mumkinki, xalqimiz o'tmishda ham savodlilikka intilgan, ma'rifatga erishishning turli vositalaridan foydalanganki, natijada buyuk allomalar yetishib chiqqan, o'quv muassasalari, bilim maskanlari, madrasalar tashkil etilgan. Hali 1894 yildayoq maktab va madrasalar soni 6445 ta bo'lgan bo'lsa, 1913 yilga kelib ularning soni 8000 ga yaqinlashgan edi.

Birgina Xiva xonligi hududida 2000 dan ziyod maktab 132 ta madrasa ish yuritgan, Qo'qonda 182 ta madrasa, 1709 ta maktab, Samarqandda 250 ta masjid, 40 madrasa, Buxoroda 400 masjid va maktab, 350 ta madrasa, Toshkentda 300 masjid, 60 ta maktab va 18 ta madrasalarda xalqimizning minglab yoshlari ilm olganlar, ma'rifatli bo'lganlar.

Ma'rifatli bo'lishni «Taraqqiy», «Xurshid», «Samarqand», «Oyna», «Buxoroiy Sharif», «Umid» kabi gazeta va boshqa jumallar orqali amalga oshirganlar. Ular mazmunan sharqona ma'naviyatimizga, qadriyatlarimizga, falsafamizga qaratilgan. Xalqimiz o'rtasida shuhrat topgan dostonchilik, adabiyot, san'at, baxshichilik sohalari ham mahalliy joylarda ma'rifat uchun xizmat qilgan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ma'rifat rivojlanishi insonlarning falsafiy fikrlariga ta'sir qilmay iloji yo'q edi.

XIX asrning ikkinchi yarmidagi jadidchilik ma'lum ma'noda stixiyali tarzda bo'lgan bo'lsa, XX asr boshlarida esa uyushgan guruhlar paydo bo'lib, ularning dunyoqarashi tubdan farq qilar edi. Ana shunday guruhlarining vakillari Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li, Maxmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jaev, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Abdurauf Fitratlar edi. Turkistonda jadidchilikning otasi Mahmudxo'ja Behbudiy hisoblangan, chunki u kishi jadidchilikni birlashtiruvchigina emas, balki jipslashtiruvchi o'rinini olgan.

Jadidchilikning g'oyalari Rossiyadagi «Narodnichestvo» tashkiloti kabi tor g'oyalar asosida emas balki, ijtimoiy jihatdan boy va rangbarang g'oyalar asosida tuzilgan edi. Ularning g'oyalarida jamiyatni to'lqinlantiradigan, harakatga keltiradigan vazifalar qo'yilgan edi. Ma'naviy yuksaklikka erishish, dinning mohiyatini to'g'ri anglab yetish, huquqiy, iqtisodiy demokratik jarayonlarni tezlashtirish, taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga chiqish sohalari markaziy o'rinlarda edi. Ayniqsa, milliy o'zlikni yo'qotmaslikka, uning rivojlanishini ta'minlash maqsad edi.

Ta'kidlash lozimki, 1905 yil Rossiya burjua revolyutsiyasi Turkiston jadidchiligiga katta ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli, ularning

faoliyatida mamlakatdagi taraqqiyotning islohotchilik yo‘li bilan rivojlantirishni o‘ylaganlar. Toshkentda Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Ismoil Obidov, Ubaydulla Xo‘jaev, Samarqanda Behbudiy, Hojimuin, Akobir Shomansurzoda, Saidahmadxo‘ja, Siddiqiy, Namanganda Nosirxon to‘ra, Qo‘qonda Obidjon Maxmudov, Ashurali Zohiriy va Po‘lat Soliev degan jadidlar qizg‘in ish olib borganlar. Ular tinch yo‘l bilan namoyishlar uyushtirishga, Davlat dumasida ochiq chiqishlar bilan qatnashishga, Chor hukumatidan o‘z xalqi manfaati uchun siyosiy yon berishlarni talab qildilar. Ammo, Chor Rossiyasi bu talablarga turli nayranglar bilan rad javobini berdi. Boz ustiga, Panturkizm, Panislomizm g‘oyalarning mutlaqo qoralab, uning zararlari haqida bo‘htonlar uyushtiradilar. Shuning uchun ham, o‘sha paytda jadidlarning birlashish zaruriyati tug‘ildi. Natijada, Behbudiy «Xurshid» gazetasida maqola bostirib, yagona musulmonlar partiyasini tuzishni taklif qilgan edi. 1905 – 1917 yillar jadidlar uchun ham sifat ham miqdor jihatdan o‘sish davri bo‘lgan va mustahkamlangan shu davrlarda jadidlarning mustamlakachilikka qarshi harakatlari ham sezilari darajada jonlangan. Chor Rossiyaning agenturasi undan xabardor bo‘lib turgan. Jadidlar birinchi jahon urushi yillarida ham davlat boshqaruvining parlamentar monarxiya tuzumi, fuqarolarning davlatni idora qilishda qatnashishlari, mahalliy tub aholining haq-huquqlarining kengaytirilishi, asosiy demokratik jarayonlarni ta‘minlash, milliy matbuot erkinligiga erishish kabi siyosiy talablar bilan chiqqan edilar. Ular Rossiyadagi fevral inqilobi yangi davlat tuzumidan so‘ng Rossiya federativ davlatidan ko‘pgina yengilliklar olish uchun umid qilgan edilar. Shulardan biri Turkistonning muxtoriyatga erishishni amalga oshirish edi. Afsuski, voqealar natijasi bunday o‘zgarishga olib kelmadi. Turkiston Rossiyaga qaramligicha qolaveradi.

Jadidlarning beqiyos xizmatlaridan yana biri xalq manfaatini zamon talablari darajasiga olib chiqishi, farzandlar avlodlar barkamolligini ta'minlash edi. Yoshlarning kelajagini bilim saviyasini, ma'naviyatini ko'tarish edi. Biroq, Turkistondagi oktyabr voqealari jadidlarning orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishga yo'l qo'ymadi. Shunday tazyiqlarga qaramay jadidlar bolsheviklarning har biri millat o'z taqdirini o'zi belgilashi haqidagi deklaratsiyasidan foydalanib, Qo'qonda Turkiston muxtor Respublikasi-Turkiston muxtoriyatini e'lon qildilar. Ammo, bu muxtoriyatning faoliyati uch oy davom etgandan so'ng qonli fojialar bilan tugatilgani tarixdan ma'lum. Ayniqsa, ana shu harakatdan so'ng jadidlar jiddiy ta'qib qilina boshlaganlar. Bu ta'qib 1937-38 yillargacha keldi va jadidchilikning deyarlik barcha namoyondalari otib tashlandi, surgun qilinib, yo'q qilib yuborildilar. Shunday bo'lishiga qaramasdan ularning ezgu-niyati va xatti-harakatlari xalq qalbidan mustahkam o'rin oldi. Ular qoldirgan boyluk endilikda ma'naviy ozuqa sifatida insonlarni bahramand qilib kelmoqda. Hozir esa ularning faoliyati namuna sifatida qadrlanmoqda. Ko'plarga o'rnak bo'ladigan millat haqida o'ylash, uning mehri bilan yashash, unga sodiq bo'lish borasida tengi yo'q jadidchilardan biri Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) edi. Jadidlar ichida Behbudiy otashin xalqparvar, iste'dodi va qobiliyati bilan boshqalardan ajralib turar edi. Davlat arbobi Fayzulla Xo'jaev u kishi to'g'risida shunday degan edi: «Buxoro va Turkistondagi o'zbek jadid tashkilotlari... bir qancha qulayliklarga erishish uchun butun kuchlarini sarfladilar. Bu borada Mahmudxo'ja Behbudiy nomini eslamasdan o'tib bo'lmaydi. Siyosiy, ijtimoiy faoliyati va bilimining kengligi jihatidan Turkistonning o'sha vaqtdagi jadidlaridan unga teng kela oladigan kishisi bo'lmas kerak».

Behbudiy ham boshqa ilg'or fikrlovchi jadidlardek feodal monarxiya tuzumini qoraladi. Mazkur tizim o'rta asr qoloqliklari

darajasida deb bildi. Feodal tuzumga qarshi chiqqan Behbudiy Vatani, xalqi, millatini ma'naviy-siyosiy manfaatlarini yoqlab chiqdi. Buning uchun yangicha maktablar ochish, unda aniq fanlarni o'qitish, yoshlarga Yevropacha ta'lim berish, matbuot erkinligi, so'z erkinligiga erishish kabi o'sha davrning talabidan kelib chiqqan shiorlarni o'rtaga tashladi. Shu munosabat bilan Behbudiy tomonidan aytilgan ushbu otashin fikrlarga diqqatni qaratsak, Behbudiy niyatlarini darhol tushunamiz.

«... Mustabid amirlikning ag'dariladigan kuni yaqin, yuksak adolat tantanasiga va mehnatkash xalqning barcha ezuvchilar ustidan g'alabaga ishonchi bizga jismoniy azob uqubatlarga bardosh berish uchun kuch-quvvat bag'ishlaydi. Agar bizning hayotimiz hurriyat va xalqning baxt-saodati uchun qurbonlik sifatida kerak bo'lsa, biz o'limni ham xursandchilik bilan kutib olamiz. Bizning o'limimiz uchun eng yaxshi qasos mustabid amirlikni tezroq yiqitish va mazlum Buxoro xalqini ozod qilish bo'ladi...».

Bunday inqilobiy qarashlar Buxoro va Xiva xonliklarining sha'niga aytilgan fikrlar bo'lib, haqiqiy vatanparvarning fikri edi.

Behbudiy butun faoliyatini savodsizlik, johillik, qoloqlik madaniyatsizlikni tugatishga qaratdi. Milliy ma'naviyatni ko'tarish amaliy orzusiga aylandi. Mustamlakachilik siyosatiga qarshi chiqdi. Ming afsuslar bo'lsinki, o'sha suronli yillarda Behbudiy va uning o'rtoqlarini yashirin holda turli nayranglar bilan o'ldirib yuborganlar. O'z o'limini bilgan Behbudiy quyidagi vasiyatlarni yozib qoldirgan: «Ey Turkiston maorif ishlarida bo'lg'on o'rtoq va o'g'lonlarim! Men o'zim garchand bandiy bo'lsa-da, sizlarni esimdan chiqarmayman va sizlarga bir oz vasiyat qilib o'taman:

Mani sevar o'rtoqlarim manim so'zlarimni quloqlaringizga olingizlar! Biz ikki oydan beri Buxoro shahrida bandi bo'lib yurib, oxir 10

kundan beri bu yerda (Qarshi shahrida) bu zolimlarning qo‘lig‘a tushib, bandi bo‘ldik. Jadid, kofirlik otini ko‘tardik. Sipohlar ichida tilchilik otini ko‘tardik. Bu yerdan qutilmog‘imiz gumon bo‘ldi.

O‘rtoqlarim-Siddiqiy, Ayniy, Fitrat, Qurbi va Akobir Maxdum va o‘g‘lonlarim Vadud Mahmud, Abdulqodir Shakuriy – sizlarg‘a vasiyat qilaman! Maorif yo‘lida ishlayturg‘on muallimlarning boshini silangizlar! Maorifga yordam etingiz! O‘rtadan nifoqni ko‘taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangizlar! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingizlar! Hammaga ozodlik yo‘lini ko‘rsatingizlar! Bizdek maorif qurbonlarini yo‘qlangizlar! Buxoro tuprog‘ig‘a tezlik ila yo‘l boshlangizlar. Ozodlikni tezlik ila yuzaga chiqaringizlar! Bizning qonimizni zolim beklardan talab qilingizlar! Maorifni Buxoro tuprog‘ida joriy qilingizlar! Bizning otimizga maktablar ochingizlar! Bizlar ul chog‘da qabrimizda tinch yotarmiz! Maning o‘g‘lonlarimg‘a salom yetkazingizlar! Bu hamrohlarimning avlodlaridan xabardor bo‘lingizlar. Ushbu vasiyatlarimni yozib Ahmadga berdim».

Behbudiyning dunyoqarashi, yuksak ma‘naviyat uchun kurashi uning 1912 yilda yozilgan «Padarkush» p‘esasida o‘z aksini topgan. Savodsizlik, tarbiyasizlik, madaniyatsizlik, axloqiy buzuqlik tufayli johil bola o‘z padari-otasini o‘ldirishgacha borib etganini tasvirlovchi bu asar keyinchalik ko‘plab yozuvchilarga qattiq ta‘sir etgan. Jumladan, Abdulla Qodiriy: 1913 yillarda chiqqan «Padarkush» p‘esasi ta‘sirida «Baxtsiz kuyov» otlig teatr kitobini yozib yuborganimni o‘zim ham payqamay qoldim, deb ta‘kidlagan (Ahmad Aliev. Ma‘naviyat, qadriyat va badiiyat. T.: «Akademiya» 2000 y). Mahmudxo‘ja Behbudiy Samarqand viloyatining Siyob tumanidagi Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniy, ziyoli oilasida dunyoga kelgan. U arab, fors tillarini o‘rgangan. Dastlab Abdurahmon Jomiyning «sharhi Mullo» buyuk ma‘naviyat merosini

o'ziga singdirgan bo'lsa ajab emas. U dastlabki asarlarining birida: «Meni, shaxsan eng ko'p qiynaydigan narsa-umuman bemaqsad, yoki faqat pul, foyda, pora, shuhratparast va amalparastlik «kasalliga» muhtalo bo'lgan va faqat o'zinigina o'ylaydigan tabaqalardir... Zotan jamiyatni kemiradigan shular, taraqqiyotni orqaga suradiganlar shular, xalqi, vatani, butun jamiyat kelajagini sotadiganlar shular, ochig'ini aytganda, xoin va sotqinlar shular...» degan fikrlarni bejiz aytmagan.

Behbudiy tashabbuskor muallim sifatida ham shakllandi. Insonning ma'naviy qiyofasining shakllanishiga e'tiborni qaratdi. Undan meros qolgan ilmiy ishlarga, adabiyot va san'at durdonalariga diqqat qilgan ziyoli shunga guvoh bo'ladi. «...Endi kelayluk shu jaz'iy tashabbuhlar mas'alasigakim. Bu: kursi (stul)ga o'turmoq, qoshiq va chinakcha iste'mol etmak, medal taqmoq, havoning issiqligi uchun bosh yalong'och o'tirmoq kabi shaylardan iboratdir. Agar bu jaz'iy tashabbuhlar ila-da kishi kofir bo'laversa, bas, yer yuzida bir nafar ham musulmon qolmasligi lozim kelur...»

«...Rasm va odatlar ichida foydali va yaxshisi bo'lg'onidek, yomon va zararlisi ham mutlaqo bordur. Chunonchi, burung'i zamonda isrofli to'y va aza, bazmi juvon kabi yomon odatlarimiz yo'q edi. So'ngra paydo bo'ldi: qabul etduk. Endi muning qo'lidan osonlik ila qutula olmay turubmiz...»

Mahmudxo'ja Behbudiy safdoshlaridan biri Abdurauf Fitrat (1886 – 1938) ham ba'zi safdoshlari singari oktyabr inqilobidan najot kutganlardan biri edi. Fitratning faoliyatini olimlar ikki davrga bo'ladilar XX asrning 10 nchi yillarigacha bo'lgan va undan keyingi 25-30 nchi yillar davridir. Ming afsuslar bo'lsinki, o'zbek xalqining jonkuyarlaridan biri bo'lgan Fitrat ham jirkanch qo'llar orqali qatl etildi. U o'z davrining buyuk allomasi sifatida iz qoldirdi. O'z ijodini xalq manfaatiga bag'ishladi. Xalq

o'rtasida yirik olim, adabiyotda shoir, yozuvchi, dramaturg va siyosatchi sifatida tanildi. U anchagina hikoya, pesa, she'r, adabiy-tanqidiy maqolalar, qo'llanmalar, darsliklar yozib xalqning manfaatini yuksaklikka ko'tarishga intilgan inson sifatida shakllangan edi. Sobiq sovet tuzumi davrida Fitratdan qolgan ma'naviy merosga e'tibor qaratilmadi. Mazkur tuzum davrida o'qib bilim olganlar Fitratning ensiklopedik, ya'ni har tomonlama taraqqiy etgan faoliyatidan xabarsiz qoldilar. Shukrlar bo'lsinki, mustaqillik tufayli Fitratning faoliyatini ifoda etgan bir qancha asarlar hayot yuzini ko'rmoqda.

Fitratning qarashlari «Qiyomat», «Meros», «Qiyshiq eshon», «Zaynab va Zayid», «Oq mozor», «Bedil», kabi asarlarida «Ro'zalar», «Shaytonning tangriga isyoni», «Hind ixtilochilari» kabi drammalarda o'z aksini topgan. Bu otashin asarlarning barchasida ma'rifatparvarlik yuksak ma'naviylik, falsafiylik g'oyalari haqida fikr yuritiladi. Masalan, u o'zining «O'gut» she'rida quyidagi fikrlarni bildiradi:

Og'ir yigit! Sening go'zal, nurli ko'zingda,
Bu millatning saodatin, baxtin o'qidim.
O'ylashing-da, turishing-da, hamda o'zing-da,
Bu yurt uchun qutilishning borlig'in ko'rdim.
Turma, yugur, tinma, tirish, bukulma, yuksal!
Hurma, kirish, qo'rqma, yopish, yurma, qo'zg'ol!
El yo'lini to'sib turg'on eski bulutlarni
Yondirib qo'y, yirtib tashla, barchasin yo'q et!
Qila olmasang shu ishlarni
Sening uchun xo'rlikdir bu!...
Yiqil, yo'qol, ket!

Ko'rib turibmizki, olim bu fikrlari bilan barcha insonlarni ilm-ma'rifatga chorlaydi. Jaholatni qoralaydi. Ana shunday otashin chaqiruvni sezgan buyuk Cho'lpon ta'kidlashicha o'sha davrdagi barcha ilg'or kishilar Fitratning «Chin sevish» pesasini sahnada ko'rib hayratda qoladi. Cho'lpon u haqda taqriz yozadi va asardan mamnun bo'lganini quyidagicha ifodalaydi:

«Yaqinda o'zbek sahnasi ulug' va ulug'ligi qadar yuksak va go'zal tomosha pesa ko'rdi... Asar to'g'risida fikr yurituvdan qochmoqqa va o'zimni tortishga majburman. Tegishincha taqriz qiluvni men bajara olmayman».

Pesa to'g'risida fikrini mashhur adib Vadud Mahmud ham quyidagicha izohlaydi: « O'zbek sahnalarida shu kungacha o'ynalib kelgan pesalarning eng kuchlisi, eng buyugi o'tkir yozuvchimiz Fitratning hind turmushidan olib yozilgan «Chin sevish» pesasi ekanligiga hamma iqror etsa kerak». «Qizil bayroq» gazetasi, 1920 yil, 12 dekabr.

Hozirgi davrda Fitratning faoliyatini o'rganuvchilar miqdori kundan-kunga oshib borayotir. Uning sababi tushunarli, albatta. Chunki, 80-90 yillar oldin Fitratning falsafa, ma'naviyat, madaniyat, adabiyot, maorif va siyosat haqidagi aytgan fikrlari hozir dolzarb bo'lib qoldi. Fitratdagi oddiy, lekin falsafiy fikrlar biror kishini loqayd qoldirmaydi. Yuksaklikka ko'tarilishiga yordam beradi. Masalan, "Hind sayyohi" asarida G'arbiy Yevropa madaniyati bilan yaqindan tanish bo'lgan sayyohning fikrlari orqali mamlakat aholisini qoloqlikdan chiqishga, ilm-fanni egallashga, texnikani, sanoatni rivojlantirishga yetuk mutaxassislar darajasiga ko'tarilishga chorlaydi.

Sayyoh qarshiliklarning hunarmandligiga qoyil qolib: «Obdasta yasash, gilam to'qishda, ayniqsa olacha to'qishda tengi yo'qdir. Biroq shu narsalarni eski usulda tayyorlaydilar, ya'ni korxonalarining barchasida qo'l

mehnatidir. Mashina bilan ishlovchi korxonalariga ega emaslar va hatto uni yaratish hayoli ham yo‘q»-deya achinadi, ustalarning loqaydligidan noliydi. Kuyib-pishib, hind sayyohi: Qarshida to‘qilgan olachaning Rossiyaning ipak matolariga nisbatan pishiq, deb ta’kidlasa ham hunarmand pinagini buzmay « o‘n yildan keyin kim tirigu, kim o‘lik” deydi, loqaydlik bilan. Sayyoh o‘z fikrining oxiriga yetkazish uchun erinmasdan kelajakni yodiga keltirmagan hunarmandga yana shunday yondoshadi:

«Faraz etaylik, sizning umringiz oxiriga etmoqda, biroq farzandlaringiz, nabiralaringiz nima bilan shug‘ulanishadi? Usta janoblari, siz kelajak haqida fikr yurtishni unutmang, chunki dunyoda har bir kishi o‘z ishining kelajagi bilan bog‘liq. Kelajakni o‘ylash – olamning obodonligi boisidir...».

Bu fikrlar bilan Fitrat sayyoh fikri orqali yuksak ma’naviyatga va barcha sohalarda taraqqiyotsiz erishib bo‘lmasligini hayotiy voqealar bilan tasvirlaydi. Xalqqa sodda va ravon qilib yetkazadi. Mamlakat ravnaqi faqat xom mahsulot yetishtirishda emas balki, uni mamlakat ichkarisida qayta ishlashda ekanligini uqdiradi va sayyoh tilidan aytadi: «Ko‘rdingizmi, o‘sha vaqtda turkistonliklar zarur hamma mollarni o‘zlari tayyorlar edilar, o‘zlari sarflar edilar pulni o‘z cho‘ntaklaridan chiqarib, o‘z cho‘ntaklariga solar edilar. Hatto, bir chaqa ham pulni begona fabrikantlar cho‘ntagiga solmaganlar. Biroq Yevropa fabrikantlari birin-ketin nozik surp, harir dokalar va chiroyli, gulli chinni tovoqlar ishlab chiqarib butun Turkiston bozorlarini to‘ldirdilar. Aholi birdaniga bunday serjilo mollarga qarab intildi va doka, karvos va o‘zlarining boshqa milliy tovoqlariga qaramay qo‘ydi. Oqibat shu bo‘ldiki, ... to‘quvchi do‘konlar... korxonalar to‘xtab qoldi, ularning egalari istasa – istamasa, ishlaridan qo‘l uzib, ayrimlari

hammollik bilan shug'ullanadilar, boshqa birovlar esa, xizmatkor bo'lib, hasrat va nadomat bilan bu dunyodan ko'z yumdilar...»

Umuman Abdurauf Fitrat o'zining butun faoliyatini, insonlar kelajagiga bag'ishladi. Uning barcha asarlari ommani faqat ma'rifatli bo'lishga chorlabgina qolmadi. Balki, barcha insonlarni ogohlikka chaqirdi. O'zbek xalqi boy madaniy, ma'naviy merosga ega ekanligini targ'ib qildi. O'z asarlarida yuksak ma'naviylik nazariyalarini yaratarkan, butun umri davomida ularni hayotga tatbiq etishni namunasini ko'rsatadi.

Jadidlarning yirik vakillaridan yana biri Munavvar qori Abdurashidxonovdir.

Odatda xalq o'rtasida «ismi jismiga monand» degan fikr yuradi. Aynan bu fikr Munavvar Qori Abdurashidxonovda o'z aksini topgan desak, xato bo'lmaydi. Ya'ni «Munavvar degan, nur olgan, nurli» bo'lsa, «qori» so'zi Qur'onni maromiga yetkazib o'qiydigan inson tushunilgan. Zero, Munavvar Qori butun faoliyatida nur tarqatishi yoki aniqroq aytadigan bo'lsak, insonlarni shu nur orqali ziyoli bo'lishga chorladi. O'zi esa barchaga namuna bo'ldi.

Munavvar qori XIX asrning 90-yillarida jadidchilik faoliyatiga qo'shilgan bo'lsa, XX asrning birinchi yillaridayoq «usuli jadid» maktabini birinchilar qatorida ochib ular uchun darslik va qo'llanmalar yozib nashr qildi. «Adibi avval», «Adibi soniy», «Tavjid al-qur'on» (qur'on qiroati), «Yer yuzi» (geografiya) kabilar shular jumlasidandir. Bu darslik va qo'llanmalar 1901-1917 yillar ichida 9-10 marotabagacha alohida-alohida nashr etilgan. Bu nashrlarning hammasida ma'rifatparvarlik g'oyalari o'z aksini topgan edi. Alloma o'sha vaqtda ma'rifatparvarlikka oid barcha ishlarni qo'llab-quvvatlagan edi. 1914 yilda Toshkentda M. Behbudiyning «Padarkush» dramasi birinchi marotaba

sahnaga qo‘yilishi munosabati bilan u kishi tomosha oldidan teatr va uning ahamiyati haqida nutq so‘zlaydi. Shu munosabat bilan Munavvar qorining fikrlari haqida shoir Tavallo quyidagi she‘rni yozgan, unda shunday fikrlar bor:

«Cho‘h munavvar etti olamni Munavvarqorimiz,
Ko‘rdimiz ravshanlig‘idin fe‘limiz, atvorimiz.
Ibrat oling yoshlar, deb to‘kdi ko‘zdin yoshlar,
Nutqida tahrir edub, bizlarni yo‘qu borimiz.
Chun ko‘nguldan biz eshitduk, chin- achig‘ aytgan so‘zi,
Shuncha bid‘atlarni bilduk, voy, biz iqormiz».

Munavvar qori «Taraqqiy» gazetasining tashkilotchilaridan hisoblanadi. «Xurshid» gazetasini esa asoschisidir. «Sadoi Turkiston» gazetasini chiqarishda ham jonbozlik ko‘rsatgan. 1917 yilga kelib «Najot» gazetasini chiqargan.

Uning tashkilotchiligi, milliy manfaat izidan harakat qilishi oliy vatanparvarlik namunasi edi. Kishi amalga oshirgan ishlar bir insonning bir umriga tugul, balki avlod avlodlarga yetar edi. Ammo, Munavvar qori mazkur qilingan ishlar bilan cheklanib qolmadi. Faoliyatini qizg‘in davom ettirdi. Ma‘rifatparvar jadidlar bilan birga «Jamiyati xayriya»ni tuzdi. 1913 yilda esa «Turon» jamiyatini ta‘sis etdi. «Maktab», «Nashriyot» kabi shirkatlar ochdi. Maqsad yoshlarni o‘z Vatani uchun harakat qilishga. Vatanparvar bo‘lishga chorlash edi. Ularni xorijiy mamlakatlardagi dunyoviy bilimlardan xabardor qilish, hamda o‘zlarini xorijiy mamlakatlarda bo‘lib kelishlariga yordamlashish edi.

Munavvar qorining maqola va asarlarida nafaqat o‘zi yashagan davr yoki kelajak aks etgandi balki, tarixiy voqealar ham keng yoritilgandi.

Jumladan «Adibi Soniy» asaridagi hikoyalardan birida «Iskandar va Arastu» faoliyatini sodda, qiziqarli qilib o‘quvchilarga yetkazadi: «O‘tgan zamonda Iskandari Rumiyl bir podshoh bor edi,-deb boshlanadi hikoya.– Oning Arastu otlig‘ bir olim va dono otasi bor edi. Iskandar Arastuni o‘z yoniga bosh vazir qilub, barcha mamlakat ishlarini topshurmish edi. Bir ish qilsa, shuning maslahati ila qilur edi. Eshikdan kelsa o‘rnidan turub, joy berur edi. O‘zining otasidan ortuq izzat va hurmat qulurdi. Bir kun vazirlardan biri Iskandardan so‘radiki: «Na uchun Arastuni otangizdan ortuq izzat qilursiz?»

Iskandar aytdi:

«Otam go‘yoki meni osmondan yerga tushurdi. Ammo ustozim Arastu meni yerdan osmonga ko‘tardi. Ya‘ni otam meni dunyoga kelmog‘imga sabab bo‘ldi. Shuning uchun ustozimni otamdan ortuq izzat qilurman».

Bu hikoyadan hissa nadur? Bolalarning o‘zlari topsunlar».

Munavvar qorining boshqa asarlarida ham hayotiy voqealar kundalik turmush tarzi, siyosiy jarayonlar mohirlik bilan yortilganki, bunday holat yuksak ma‘naviyatlilikdan dalolat edi. Shu munosabat bilan aytish mumkinki, Munavvar qori Abdurashidxonov o‘zbek matbuotini asoschilaridan, hamda millat tarixida birinchi navbatda yirik jamoat va siyosiy arbob sifatida tarixda qoldi. Butun faoliyatini Millat va Vatan taraqqiyotiga bag‘ishladi. Ozodlik uchun tinmay kurash olib bordi. O‘z vaqtida u oktyabr inqilobini tashvish va sarosima bilan kutib olgan edi. Qo‘qon (Turkiston) muxtoriyati tarafida bo‘ldi. Muxtoriyat bostirilganda, u afsuslandi. Xalqni ma‘lumotli qilish yo‘llarini izladi.

1918 yilning bahorida Turkiston xalq dorilfunining musulmon bo‘limini tuzdi va unga qisqa muddatda bo‘lsa ham rektorlik qildi,

tilshunoslikdan dars berdi. Bu bilan O‘zbekistonda Oliy ta’limni paydo bo‘lishida o‘z hissasini qo‘shdi.

Aytish lozimki, Munavvar qori sho‘rolar tuzumiga qarshi chiqqan va qarshi kurashgan vatanparvarlardan edi. Natijada, o‘sha paytdagi qora kuchlar uni qamoqqa oladilar. Lekin biroz vaqtdan so‘ng qamoqdan ozod qilinadi. So‘ng o‘qituvchilik bilan shug‘ullanadi. Jadidchilik tarafdori sifatida to‘la faoliyat ko‘rsatadi. Ikkinchi marotaba, ya’ni 1929 yilda yana qamoqqa olinadi. Unga millatchi «tamg‘a»si bosilib, 1931 yilda xalq dushmani sifatida otib tashlanadi. Ming afsuslar bo‘lsinki, xalq uchun butun umrini bag‘ishlagan inson oxir–oqibat xalq dushmaniga aylantiriladi.

Bunday holatlar o‘sha yillarda avjiga chiqib xalq farzandlari turli niqoblar bilan yo‘q qilinadilar. Maqsad jadidlarning ezgu niyatlari, ya’ni xalq ma’rifatparvarligi, yuksak ma’naviyat homiylarini tugatish edi. Ma’lum ma’noda o‘sha davr laganbardorlari bunga erishdilar ham.

Jadidlar vakillari haqidagi qisqacha sayohatni yakunlar ekanmiz, tahlil shuni ko‘rsatadiki, jadidlarning barchasi ham ezgu niyatlar asosida harakat qilganlar, xalq manfaatini ko‘zlab ishlaganlar. Shu sababli, ham aytish mumkinki, jadidlar faoliyati jamiyat, millat, Vatan taraqqayotiga loqayd bo‘lmagan har bir insonga namunadir.

Tayanch so‘z va iboralar:

Shayboniylar davri falsafasi, dunyoviylikning zaiflashuvi, Mirzo Bedil, Mashrab va tasavvuf, Ogahiy, Ahmad Donish, chorizm istilosi, jadidchilik, totalitarizm, jadidizm g‘oyasi.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«To‘g‘rini de, to‘g‘rini ko‘r, to‘g‘ri yur,
to‘g‘ri eshit, to‘g‘ri gapir, to‘g‘ri tur».

«To‘g‘rilik uchramas hecham baloga,
Sarv qurisa hamki yarar asoga».

Saydo Nasafiy.

«Menga ne yoru, ne oshiq havasdur,
Agar men odam o‘lsam–ushbu basdur».

Alisher Navoiy.

Mavzuga oid test savollari:

I. Jadidchilik harakatining yetakchisini belgilang.

- a) Zavqiy;
- b) Mahmudxo‘ja Behbudiy;
- v) Munavvvar qori;
- g) Hamza Hakimzoda Niyoziy.

2. Milliy maqsad, g‘oya haqida fikr yuritganda nimani tushunasiz. Maqsad bu - ...

- a) tarix xotirasi;
- b) qonunga rioya etish;
- v) millatni birlashtiruvchi bayroq;
- g) fuqarolarning haq-huquqi.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida. T.: «O‘zbekiston», 1995 y.
2. Karimov I. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li. T.: «O‘zbekiston», 1995 y.
3. Tursunov I. Istiqloлга intilgan qalblar nidosi. T.: 1993 y.

4. Usmonov M. Donishmandlar odob – axloq haqida. T.: «Fan», 1996 y.
5. Umar Xayyom. Navro‘znoma. T.: 1990 y.
6. Xo‘ja Abbos o‘g‘li. Milliy iftixor. T.: 1995 y.
7. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildli. T.: “Ma’naviyat” 1998 y.
8. Aliev A. Ma’naviyat, qadriyat va badiiyat. T.: “Akademiya” 2000y.
9. Furqat. Tanlangan asarlar. T.: 1975 y.
10. Ogahiy. Asarlar. 1 jild. Devon. 1971 y.
11. Tulenov J. Qadriyat falsafasi. T.: “O‘zbekiston” 1998y.

8 bob. Hozirgi zamon jahon falsafasi va uning asosiy oqimlari.

Hozirgi zamon falsafasidagi vorisiylik va yangilanish. Uning ildizlari.

XX asrda ko'pgina mamlakatlarda markscha-lenincha falsafa keng tarqaldi. XX asr nihoyatda shiddatli, ziddiyatli, serqirralidir. Ayniqsa ijtimoiy tuzumlar o'zgarishi alohida diqqatga sazovordir.

Ilmiy texnika taraqqiyoti, atom, yadro qurollari, qayta qurish jarayonlari, kosmik fanlarning tashkil topishi, dunyo xaritasining mamlakatlar bilan boyishi falsafiy tafakkurning o'zgarishiga ta'sir qildi.

XX asr, ta'kidlaganimizdek, voqealarga boy bo'lib, XIX asr oxirida yuz bergan tabiatshunoslikdagi kashfiyotlar bu asr rivojiga turtki bo'ldi. Asosan, ijtimoiy hayotning rivojlanishiga, aynan ijtimoiy falsafa muammolarini qayta talqin qilishga olib keldi. Muammolarni yechishga, xulosalar chiqarishga yordam berdi. Shu sababli ham Yevropaning, jahonda falsafaning mavqei, mavzusi eskirmadi, balki yangicha tus va xarakterda namoyon bo'ldi. XX asr boshlaridagi revolyutsiyalar, jahon urushi, sotsialistik revolyutsiya, ikkinchi jahon urushi, atom va yadro qurolining paydo bo'lishi, kosmik fazoda olib borilgan ilmiy izlanishlar, sovuq urush muammolari, sotsialistik mamlakatlardagi turg'unlik yillari, sotsialistik lagerning tarqalishi, qayta qurish jarayonlarining kelib chiqishi ijtimoiy muammolar bo'lib, ular ko'proq falsafa taraqqiyoti uchun asos bo'ldi.

Markscha-lenincha falsafaning davr talabiga javob bermaydigan xususiyatlari namoyon bo'la boshladi. Klassik faylasuflar (Marksgacha) ta'limoti tarafdorlari yaratgan ta'limotlar yangi davrda yangicha klassik tus ola boshladi. 80 nchi yillarda platonizm, aristotelizm, tomizm, spinozaizm, kantchilik, gegelchilik, nitsshyechilik kabi ta'limotlar XX asr sharoitidan

kelib chiqib rivojlana boshladiki, bu falsafa taraqqiyotiga ta'sir etmay qolmadi. Klassik ta'limotlarni «reviziya» qilish natijasida ularning hozirgi davr uchun dolzarbligi ancha oshdi. Ijtimoiy-siyosiy holatni yangicha talqin qilishga o'tildi. Ayniqsa, so'l katoliklar bilan maxsus mafkurachilar (marksistik) o'rtasida tortushuvlar kelib chiqdi. Bunga sabab ma'lum darajada matbuotdagi diniy shov-shuvlarni inkor qilib bo'lmaydigan xayoliy dalillarning paydo bo'lishidir. Shuningdek, Amerika shifokorlar jamiyati raisi doktor Ueyr Mitchel bilan akademik Pritscherning ruhiy kechinmalar to'g'risidagi tortushuvlari yangicha falsafiy yondoshishlarni talab qila boshladi.

XX asrdagi falsafani ijtimoiy taraqqiyotda tutgan o'rni muammosi tortushuvlar markazida turdi. Bu muammoni ilmiy talqin qilishda antipozitivistik qarashlar ustun keldi: insonning olamdagi o'rni, insoniylik va individ, madaniy qarashlar birligi, turlichaligi, insoniyatning sivilizatsiya davridagi taqdiri, hozirgi zamonda insonning mohiyati va tutgan mavqei, yangicha tafakkurlash kabi sohalar davr talabidan kelib chiqdi. Bu muammolarning ustuvor yo'nalishni insoniyatning yashab ketishi, tinchlikni saqlash, dunyoviy urushlarning oldini olish kabilar egalladi. Aslida, ilg'or faylasuflar fikricha, bu muammolar ko'proq faylasuflar talqinidan uzoqda bo'lib kelgan edi. Endilikda urush va tinchlik muammosi falsafaning markaziy muammosiga aylanib bormoqda. XX asrdagi ilmiy texnika revolyutsiyasi oqibatlarini va natijalari muhokamasi kengaydi, global muammolar o'rtaga qo'yildi. Tabiatshunoslik fanlari talqiniga ko'proq berilib ketildi. Tinchlik va urush muammosi hozirgi kunda ham real javobni kutmoqda. Masalaga ijtimoiy yondoshuvni talab qilmoqda. Shu sababli, mazkur soha bilan 70-80 yillarda traditsion faylasuflar emas, balki sotsiolog faylasuflar, jurnalist publitsistlar, futurologlar ham shug'ullana boshladilar. Faylasuflar bilan birga ular ham

materiallar to'plab o'z qarashlarini o'rtaga qo'ydilar. Olamning, jamiyatning rivojlanishini fan va texnika taraqqiyoti bilan bog'lab uning qonuniyatlarini ochishga ko'maklashdilar. Insoniyat kelajagini nomarksist faylasuflar qadriyatlar bilan bog'lab tushuntirmoqdalar. Yangi qadriyatlar to'g'risidagi ta'limotlarni tushuntirish borasida falsafada "eski" metafizikaning "yangi" metafizik fikrlari paydo bo'lmoqda. Kelajak tushuntirilmogda. Yangi metafizika tarafdorlari davr nafasidan kelib chiqib o'z mavqeini ravshanroq oshirayotir. Ya'ni ular insonning, jamiyat bilan bog'liq bo'lgan muammolarini qayta tahlil qilishga undayotirlar. Bu muammolar ichida: hukmronlik va bo'ysunish, bo'lakni butunga nisbatan layoqatsizligi, individlarning jamiyat oldidagi kuchsizligi hamda insoniyatning asosi hisoblangan borliq, kosmik jarayonlar ham muhimdir.

Hozirgi zamon falsafa va sotsiologiyasida 80 dan ortiq oqimlar mavjud bo'lib, ba'zilarining nomlarini tilga olamiz, xolos. Neogegelchilik, tanqidiy realizm, madaniy konservatizm, mantiqiy pozitivizm, neoratsionalizm, ratsionalizm, mantiqiy empirizm, postpozitivizm, "ochiq jamiyat" so'l katolitsizm, semantizm, neostrukturalizm, radikalizm, ssientizm, texnokratik determinizm, ekzistensializm, Baden maktabi, vitalizm, antissentizm, freydizm, falsafiy antropologiya, kantchilik, fizikalizm, xristian spiritualizm, krititsizm va boshqalar shu oqimlar jumlasidandir. Bu oqimlar o'zlarining qarashlari va nazariyalariga ega. Masalan, kantchilik germaniyada Margburg va Freyburg falsafiy maktablarida (Kogan G., Natorp A.) paydo bo'ldi. Kantchilik qadriyatlarni tiklashni tavsiya qildi. AQSh va Angliyada yangi gegelchilik oqimi paydo bo'lib irodaning aqlga nisbatan ustunligini tahlil qildi. Klassik ratsionalizmdagi iroda masalasini F. Nitssheda ham ko'ramiz. U materiya, ruh o'rniga "hayot-hokimiyat tomon intiluvchi iroda"ni qo'ydiki, natijada Gitler undan foydalandi. Anri Bergson intuitsiyani o'rtaga qo'ydi. His-

tuyg‘u muammosi hal qiluvchidir, deb chiqdi. Z. Freyd esa psixoanalizm muammosini o‘rtaga qo‘yib barcha jarayonlarni instinkt bilan bog‘ladi.

XX asr yuqorida ta’kidlaganimizdek, fan va texnika asri hisoblanadi. Ammo texnik taraqqiyotga ham bir tekisda baho berilmadi. Ba’zi oqimlar paydo bo‘ldiki, bu oqimlarning ba’zilari fan va texnikani bo‘rttirib ko‘rsatsalar, ba’zilari esa uning kuch-qudratiga ishonmadilar. Masalan, ssientizm xalq faravonligi ilmiy-texnika natijalarida, deb bildi. Barcha yutuqlar, o‘zgarishlar fanning taraqqiyotiga bog‘liqdir. Inson oqimining yuqori pog‘onasi fan bo‘lib, kelajak esa shunga bog‘liqdir. Bu ta’limot ham ba’zi faylasuflar tomonidan tanqid qilindi. Ularni antisientizm deb yuritdilar. Bu ta’limot tarafdorlari fan yutuqlariga pessimistik ruhda qaradilar. Ijtimoiy progress fan bilan amalga oshmaydi, balki aqliy faoliyat natijasidir. Ular ilmiy-texnika oqibatlaridan xulosalar chiqarib, fanni afsonaviy jarayon deyishgacha boradilar. Texnokratik ta’limotlardan biri texnokratik determinizmdir. Ijtimoiy-siyosiy fan va texnika taraqqiyoti texnokratik qarashlarni keltirib chiqardi. Uni «informatsion jamiyat» ham deb yuritildi. Informatsion jamiyat to‘g‘risidagi ta’limotlar Arnold Toynbi, Bell Daniel, Elvin Toflerlar asarida berilgan. «Informatsion jamiyat» - kompyuter va telekommunikatsiya vositalari mujassamligidan iborat bo‘lgan jamiyat sifatida talqin qilindi. Xulosa shundan iboratki, XX asr falsafasi ko‘proq G‘arbiy Yevropada rivojlandi. Lekin, sobiq SSSRda, ayniqsa O‘rta Osiyo respublikalarida kapitalistik yo‘ldan chetlab sotsializmga o‘tish to‘g‘risidagi fikrlar ham paydo bo‘ldi. SSSR, Xitoy, Vetnam, Mongoliya mamlakatlarida asosan marksistik falsafa tahlil qilindi. Hindistonda va boshqa rivojlangan mamlakatlarda sekulyarizm ta’limoti rivojlandi (Maxatma Gandi, J. Neru, I. Gandi faoliyatlari). G‘arbiy Yevropada 70-80 yillarda sinergetizm haqida fikrlar yuritila boshladi. Sinergetizm oqimi:

barqarorlik va beqarorlik haqida fikr yuritdi. Barqarorlik hodisasini o'rganish shu davrga qadar bilinmagan ko'pgina jarayonlarni tushunishga imkon yaratdi.

Sinergetika va dialektika munosabati to'g'risida fikr ketganda, ba'zi oqimlar dialektikaning eskirganligini o'rtaga qo'ya boshladi. Sinergetika tushunchasi, ta'kidlaganimizdek, XX asrning 70-yillarida fanga kirib keldi. U avval tabiatshunoslik fanlarida, keyinchalik ijtimoiy fanlarda, texnikaviy fanlarda o'z- o'zini tashkil qilish, o'z- o'zini boshqarish, tartibsizlik holatlarning umumiy yo'nalishini, qonuniyatlarni bilishga o'z faoliyatini qaratdi. Bu ta'limot birinchi marta belgiyalik fizik olim Ilya Prigojin, nemis fizik olimi Genrix Xaken va boshqalar tomonidan o'rtaga qo'yildi. Hozirgi davrda aksariyat chet el faylasuflari mazkur ta'limot bilan qiziqib, uni chuqur o'rganmoqdalar. Turli munozaralar ketmoqda. Chunki dialektika va sinergetika munosabatlari jiddiy muammo sifatida paydo bo'ldi. Shu vaqtgacha XIX asrning o'rtalarida paydo bo'lgan dialektik materializm tabiat, jamiyat, inson tafakkuri rivojlanishini fan yutuqlari asosida tushuntirishga harakat qilib keldi. Lekin, XX asrda tabiatshunoslik fanlaridan biologiya, matematika, fizika, kibernetika, mexanika, ximiya fanlarida yirik kashfiyotlar ro'y berdiki, ularni faqat dialektika tomonidan tahlil qilish kifoya qilmay qoldi. Faylasuflar dialektikadan voz kechmagan holda sinergetikani ham tafakkur uslubi sifatida qo'llamoqdalar. O'zbekistonlik olimlar esa sinergetikani dialektikani davomi, deb bilmoqdalar (Bu borada faylasuf Inomjon Rahimovning "Tafakkur" jurnalining 1996 yil 2 sonidagi maqolasini o'qishingiz mumkin). Masalan: Inomjon Rahimovning fikricha, XX asrda tabiiy va ijtimoiy fanlardagi kashfiyotlar natijasi o'laroq, obyekt bilan subyekt, moddiylik bilan ma'naviylik, tadqiqotchi bilan uning obyekt, tabiat bilan jamiyat, turli tabaqa va guruhlar o'rtasidagi munosabatlarga yangicha yondoshuv

boshlandi. Uning mohiyati shundan iboratki, fan va falsafaning o'zaro farqi, endi ular orasidagi ziddiyat, qarama-qarshilik hamda ontogenizm to'g'risida emas, balki hamkorlik, birlik haqida fikr yuritishni taqozo qilmoqda. Demak, sinergetika inson hayotida, fan taraqqiyotida ilgari uchramagan yangi munosabatlarni falsafiy tahlil qiluvchi yo'nalish sifatida paydo bo'ldi.

Dialektika taraqqiyotining sabablarini qarama-qarshilik birligi va kurashi, miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'zaro o'tishi, inkorni inkor qonunida deb tushuntiradi. Sinergetika esa bu qonunlarni taraqqiyotni tushuntirishda yagona manba deb qaramayabdi, balki tamaddun (sivilizatsiya) taraqqiyotiga xos bosh prinsip uzluksizlik, bosqichma-bosqich rivojlanish va muvozanatsizlik, beqarorlikning barqaror sifat kasb etishi kabi qonuniyatlarni sharhlab bermoqdaki, ular fan, ijtimoiy hayot taraqqiyotida borgan sari isbotini topmoqda. Jumladan, endilikda ma'lumki, oldin aytib kelinganidek o'zgarishlar inqilobsiz ham paydo bo'lar ekan (O'zbekiston mustaqilligi misolida).

Taraqqiyot tabiat va jamiyat, insonlar bilan insonlar o'rtasidagi hamkorlik mushtaraklikdan kelib chiqadi, u evolyutsiondir. Demak, taraqqiyotda revolyutsionlik yagona yo'l emas.

I. A. Karimov ta'kidlaganidek, katta sakrashlar, tubdan vayron qilish yo'li bilan emas, balki bir bosqichdan ikkinchi bosqichga ketma-ket o'tish, ya'ni evolyutsion tarzda ilgarilab borishni o'zimiz uchun qat'iy tanlab oldik. Bu nazariy xulosa falsafa uchun muhimdir.

Sinergetika asosan taraqqiyot jarayonida beqaror holat bilan barqaror holat, muvozanatsizlik bilan muvozanat o'rtasidagi munosabat qonuniga tayanadi. Barqarorlik, muvozanatsizlik so'zlariga faqat salbiy nuqtai nazardan qaramaslik lozim, uning ijobiy tomonlarini esdan chiqarmaslik kerak. Beqarorlik va barqarorlik ham qonuniyat va sababiyat

natijasida mikro dunyoning o'zi ham to'liq va korpuskulyarlar nazariyasiga ko'ra yaxlit bo'lganidek, borliq ham barqarorlik va barqarorlikning o'zaro mushtarakligidan iborat. Shu sababli ham ulardan birortasiz dunyoni atroflicha o'rganib bo'lmaydi.

Demak, XX asrda taraqqiyotning ijtimoiy-siyosiy hayoti, ilmiy-texnik revolyutsiya jarayonlari, ma'naviy-madaniy faoliyatlar, falsafa muammolari sifatida aks etdiki, ular gohida salbiy, gohida ijobiy ochildi.

Pozitivizm falsafasi.

XX asr falsafasida pozitivizm falsafasi muhim o'rin tutadi (pozitivizm-ijobiy degan ma'noda). Bu oqim XIX asrning o'rtalarida paydo bo'lib, uning vakillari Djon Styuart, Mill Gerbert Spenser, Ogyust Kontlardir. Ularning fikricha, bilim olish uchun maxsus fanlar falsafadan xoli bo'lishi va rivojlanishi lozim. Bu oqim XIX asrning 30-chi yillarida Yevropada keng tarqaldi. Masalan: pozitivizmning yirik vakillaridan biri Gerbert Spenser o'zining 10 tomlik "Sintetik falsafa" nomli kitobi ustida 36 yil xizmat qilar ekan, U O. Kont izidan borib bilim tizimini yaratishga intilgan. Evolyutsion ta'limotini ijtimoiy hayotga bog'lagan. Shaxsning rivoji, evolyutsiyaning oliy maqsadi, deb tushungan. Fransuz faylasuf sotsiologi Tord Gabriel esa jamiyatni ximiyaga o'xshatgan. Jamiyatning hujayrasi bu onmdir. Shu sababli – deydi u, jamiyatning boshlang'ich nuqtasi individ ruhiyatidir. Jamiyat shu individual onglarning o'zaro harakati mahsulidir. Fransuz faylasuf-sotsiologi Dyurk Geym Emil fikricha, tabiatshunoslik fanlariga suyanish ijobiy natijalar beradi. U ijtimoiy birlik g'oyasini olg'a surdi.

Nemis olimi Tyonnis Ferdinand esa falsafada "sof" tushunchalar yaratishni taklif qildi. U o'zining "Jamo va jamiyat" asarida erk munosabatlarini tahlil qildi. Irqchilik g'oyasiga qarshi chiqdi. U antifashist va demokrat edi. Oldingi davrda burjua falsafasi deb atalgan pozitivizm, keyinroq, Rossiyada keng tarqalgan edi. Ular tabiiy fanlarni pozitiv, ya'ni

ijobiy yoki aniq fanlar deb ataganlar. Pozitivistlar tabiatshunoslik kam taraqqiy qilgan, hali ayrim fanlar tarqoq bo'lib, olam haqida umumiy tasavvur bera olmagan, har bir fanning ichida hali-hali ko'pgina kamchiliklar bo'lgan vaqtdagina falsafa kerak bo'lgan edi, deb da'vo qilganlar. U davrda falsafa (tabiat falsafasi) sifatida haqiqatan ham o'zini oqlagan edi. Chunki, o'sha vaqtlarda faylasuflar o'zlarining xayollari, taxminlari asosida olamning birligi va rivojlanishi manzarasini o'ylab aytib berar edilar. Aniq fanlarning kamchiliklarini to'ldirdilar. Aytilgan fikrlarni ba'zilar keyinroq, ilmiy kashfiyotlar bilan tasdiqlanar edi. Ba'zilar tasdiqlanmas edi. O. Kontning fikricha endilikda bunday holat zarur emas. Tabiiy fanlar o'zlari mustahkamlanib oldilar. Tabiiy fanlar faqat xususiy sohalarini emas, balki umumiy tomonlarni, dunyoqarash masalalarini ham tushuntirib bera oladilar. Tabiatshunoslikning o'zi falsafadir. Falsafa esa keraksiz narsaga aylanib qolgan emish. Uning fikricha, falsafa hatto, fan uchun zararli hamdir. Chunki, u muayyan dunyoqarashga qat'iy amal qiladigan sohadir. Bu esa go'yo ilmiy tadqiqotning obyektiv bo'lishiga to'sqinlik qilar emish.

Ularning fikricha, falsafaning asosiy vazifasi tabiatshunoslar uchun bilish nazariyasini muhokama qilish hamda xulosa chiqarish, ularni o'zgartirish formal qoidalarning majmui hisoblangan logikani ishlab chiqishdan iborat bo'lishi kerak. Marksistik falsafa bunga qarshi chiqqan. Marksistlarning fikricha, dunyoqarashga ega bo'lmagan olimning o'zi bo'lishi mumkin emas. Lekin pozitivistlar har qanday falsafani ham rad qildilar. Ular subyektiv idealist sifatida shakllandi. Odamlar tajribasi uchun kerak bo'lgan jarayonlarni, narsalarni e'tirof etdilar. Tajribani mubolag'alashtirdilar. Tajriba deganda, odam sezgisi va idrokining yig'indisiningina tushundilar. Ular har bir buyum, shakl, rang, ta'm, hidning yig'indisidir, u faqat subyektini uning idrok etganligi sababligina

mavjuddir, deb ta'kidlaydilar. Bu bilan pozitivistlar o'zlarini tabiatshunoslik faylasuflari qilib ko'rsatdilar. Fandagi kashfiyotlarga o'zlarining aloqadorliklarini ko'rsatib turmoqchi bo'ldilar. Ammo ta'kidlash lozimki, ular (pozitivistlar) falsafa hamda tabiatshunoslik fanlarini taraqqiy etishiga turtki bo'ldilar, ko'pgina muhim muammolarni o'rta qo'ydilar.

Pozitivizm taraqqiyotida ikkinchi bosqich E. Max va R. Avenarislar tomonidan yaratildi. U Maxizm nomi bilan yuritilib hozirgi davrda neopozitivizm nomini olgan. Maxizm XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yetakchi rol o'ynagan fan bu - fizika bo'lib unga tayanganlar. Ular fizikada revolyutsiya yuz bergani hamda materiya, harakat, fazo, vaqt, sababiyat va hokazolar haqidagi eski metafizik tasavvurlarni tubdan emirib tashlagani sababli, paydo bo'lgan qiyinchiliklardan o'z manfaatlarini yo'lida foydalandilar. Bular ham tabiatshunoslikning o'zi dunyoqarash masalasini hal qila oladi, deb da'vo qildilar. Falsafaning vazifasi bilish nazariyasiga to'g'ri baho berish bilan bog'liqdir deyдилar. Materializm va idealizmlarning faoliyatlarini cheklangan, deb targ'ib qildilar. Bu bilan o'zlarining uchinchi yo'lda turganliklarini namoyon qilmoqchi bo'ldilar. Go'yoki, yangi falsafa yaratdilar. Ba'zida esa o'zlarini falsafada betaraf qilib ko'rsatdilar. Marksizm fikricha, bundan ikki ming yil muqaddam falsafa partiyaviy bo'lgani singari bundan keyin ham shunday bo'lib qolaveradi. Bu esa noto'g'ri edi.

Pozitivizmning keyingi bosqichi bo'lib hisoblangan neopozitivistlar XX asrning 20-30 yillarida empiriokrititsizm negizida tashkil topgan. Maxning shogirdlari, bu oqimlarni tashkil qiluvchilardir. Ularni neomaxchilar, deb ham yuritiladi. Neopozitivistlar materiya bilan ong, jismoniy holat bilan psixik holat, materializm bilan idealizm o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishi, so'zlarning ixtiyoriy ravishda

noto'g'ri qo'llanishidan kelib chiqqan chalkashlikdir, deb fikrlaydilar. Shu sababli, logikaning vazifasi ham til "simvollari"ni aniqlash yo'li bilan bu qarama-qarshiliklarning oldini olishdir. Tafakkur, tajribamiz olami hech qanday yangilik kirita olmaydi, inson sezgilaridan tashqariga chiqib keta olmaydi. Neopozitivistlar-maxchilarning o'zlari materiya so'zidan voz kyechishni talab qilgan bo'lsalar, ularni davomchilari esa fazo, vaqt, sababiyat haqidagi ilgarigi tasavvurlardan nisbiylik va kvant nazariyalaridan foydalanib qutulmoqchi bo'ldilar. Ularning obyektivligini e'tirof etmadilar. Neomaxizm (neopozitivizm) keyinchalik logik pozitivizm, deb nom oldi. Bular insoniyat falsafasini inkor etib, logik terminlar orqali falsafani o'zgartirishga intildilar. Fanlar logikasini ishlab chiqishga qaratdilar. Barcha hodisalarning mantiqiy tahlilini yo'lga qo'yish kerak deb turib oldilar. Hayotdagi falsafiy muammolardan voz kyechishga chaqirib hamma chalkashliklar falsafada, deb targ'ib qildilar. Logik pozivistlarning yirik vakili R. Karnap fikricha, falsafa deb atalgan chalkashlik o'rmini fan logikasi egallashi lozim. Falsafaga bunday normal-terminologik jihatdan, til jihatidan yondoshish 30-yillardagi logik pozitivizmdan o'sib chiqib, semantik falsafa deb atalgan falsafa tomonidan rivojlantirildi. Semantik faylasuflar tilning jamiyatdagi rolini mubolag'alashtirib yubordilar (Semantika, tilshunoslikning so'z va iboralar ma'nosini o'rganadigan sohasidir). Logik pozitivistlarning bilish nazariyasi ham maxchilar bilish nazariyasini takrorlaydi.

Ularning vakillari R. Karnap, O. Neyrat, G. Reyxenbax, Bernard Rassel, K. Popper; post pozitivistlardan T. Kun, P. Fayerbendlardir. Neopozitivizm ilmiy bilishda "simvol" yoki belgilarning o'rmini talqin qildi. Bilimlarni matematikalashtirish, formallashtirish to'g'risidagi falsafiy fikrlarni o'rta qo'ydi. Ular maxsus ilmiy bilimlarni birdan-bir ilmlar, deb hisoblaydilar. Neopozitivistlar falsafaning vazifasi

tilshunoslikni tahlil qilishdir, deb chiqdilar. Neopozitivizm vakillari mantiq hamda tilshunoslikning murakkab sohalarini hozirgi zamon muammolariga moslashtirib tahlil qildilar. Shu ma'noda neopozitivistlar falsafada ijobiy natijalarga erishdilar. Falsafani jiddiy rivojlantirishga urinib, tabiatshunoslik oldidagi vazifalar falsafaning ham oldida turishi kerakligini e'tirof etishga kirishdilar. Falsafani ijobiylashtirishga qilingan harakat uni tabiatshunoslik, matematika, texnik fanlar bilan yaqin bo'lgan tarmoqlari, bo'limlarini tubdan yangilashga olib keldi. Bu ta'limot tarafdorlari logika va boshqa fanlarning metodologiyasini rivojlanishiga g'oyat katta ta'sir ko'rsatdilar. Neopozitivizm ilmiy bilishda ilgari suriladigan barcha fikr qarashlarning ilmiyligi, haqiqatligini tajriba nuqtai nazardan ahamiyatini tekshirishni talab qiladilar. Bilimlarning soxtalikdan xoli bo'lishini istadilar. Shu sababli verifikatsiya (ishontirish) tamoyilini olg'a surdilar, bu tamoyil falsafiy fikrlar rivojiga yordam beradi. Neopozitivistlar o'z ta'limotida formal logikani rivojlantirdilar, tilni tahlil qilishning tez formallashib boruvchi yangi tipini vujudga keltirdilar. Ular (Rassel, Karnap, Vitgenshteyn) ta'limoti natijasida kibernetika, informatika va boshqa sohalar taraqqiy qilmoqda.

XX asrning 60-yillarida Fransiyada strukturalizm (tuzilish) oqimi paydo bo'lib, ular ham gumanitar-tilshunoslik, adabiyotshunoslik, etnografiya, psixologik, tarix fanlaridagi metodologik jihatlarni tahlil qildilar. Strukturalizm ta'limoti obyekt strukturasi tuzilishini tushunishda tahlil sistemasi orqali yondoshishga bog'liqdir, deb tushuntiradi. Sistemali yondoshish murakkab obyektlarni ilmiy tahlil qilishga chaqiradi. Ular obyektlarni o'rganishda har-xil pog'onali tuzilishni e'tirof etishga undaydi. Tashqi va ichki aloqalar sistemasini aniqlashga qaratadi. Bu prinsip ijtimoiy hayotga ham taalluqlidir. Bu

oqimning asoschisi Klad Levistros bo‘lib, u o‘zining «Strukturная antropologiya» nomli asari bilan mashhur.

XX asr oqimlaridan yana biri bu «Fenomenologiya» (fenomen grek tilidan olingan bo‘lib, yuz beruvchi, logos-ta’limot) ikki ong fenomenlari, hodisalari to‘g‘risidagi ta’limot demakdir. Bu oqim nemis klassik faylasufi G. Gegelga borib taqaladi. U hozirgi zamon falsafasida yangicha tus olib, Edmund Gusserl tomonidan olg‘a surilgan. Falsafiy fan sifatida o‘rta qo‘yilgan. Fenomenologiya bilish jarayoniga katta e’tibor beradi. Bu yo‘nalish fikricha, bilishning birdan-bir manbai fenomen yoki ong hodisalaridir.

Falsafa taraqqiyotida pragmatizm oqimi ham bo‘lib, uning davomchisi instrumentalizmdir. Asoschisi amerikalik faylasuf-sotsiolog Djon Dyuidir. U o‘zining «Kak mi mislim», «Logika», «Teoriya issledovaniya» asarlarida turlicha ijtimoiy muammolarni ko‘tarib chiqdi. Uning fikricha, intellekt bu instrument (uskuna)dir. Inson kelajagini aniqlash vaziyatni bilish, insonning o‘zini xulq-atvorini tartibga soluvchi bir instrument (uskuna) sifatida qaramog‘imiz lozim.

Xulosa qilib aytganda, bu oqimlar ta’limotlarining ijobiy tomonlari bo‘lib, marksistik falsafa bilan taqqoslaydigan bo‘lsak, ular ijtimoiy hayot, tabiatshunoslik fan yutuqlarini amaliyot bilan bog‘lashda bir muncha ilg‘orlikka egadirlar. Ayniqsa, insonning ma’naviy qiyofasi, uning faoliyatini yoritilishi, har bir asar va falsafiy muammolarda seziladi. Bu esa, bizning respublikamizdagi ma’naviyat jarayonlari talqini, unga berilayotgan e’tibor nuqtai nazaridan yondoshadigan bo‘lsak, ularning haqiqiy hayotiyigidan dalolat beradi. Ularning fikri va mulohazalarida ma’naviyat, madaniyat fan–texnika muammolarini insonga qaratish, unga xizmat qildirish g‘oyalari markaziy o‘rinlarni olgan.

XX asrda fan taraqqiyoti ancha olg'a ketgan bo'lsada, lekin shunday bo'lishdan qat'iy nazar falsafada bu jarayonni mukammal e'tirof etmaydigan oqimlar ham paydo bo'ldi. Shulardan biri irratsionalizm oqimidir (Irratsionaliz-g'ayri aqliy ma'noda). Bu ta'limot tarafdorlari inson tafakkurini bilish imkoniyatlari cheklangandir, deb targ'ib qildilar. Bilish bu intuitsiyaga, botiniy ko'z bilan yondoshishga, hissiyotga, instinktga bog'liq, deb tushuntirdilar. Ularning fikricha, inson o'z aqli yordamida borliqning sirlarini bila olmaydi. Voqeliklar qonuniyatlardan mahrum, u tasodiflarga boy, ko'r-ko'rona irodaga bo'ysunadigan narsalardir. Bu oqim vakillari Nitsche, Bergson Shpenglerlar bo'lib, ular intuitsiya har qanday tuyg'udan, irodadan, intellektdan ustun turadi, deb tushuntiradilar. Bu falsafa tarafdorlari marksistik falsafani tanqid qilib chiqdilar. Jamiyatni sotsialistik qayta qurishga qarshi chiqqanlar. Irratsionalizmdan farq qiluvchi ratsionalizm tarafdorlari esa, ularga qarshi chiqib inson aqli va farosati, tafakkurini bo'rttirib ko'rsatdilar.

**Ekzistensializm falsafasi.
G'arb mamlakatlarida
jamiyat falsafasi. Jamiyat
haqidagi nazariyalar.**

XX asrning 20-30 yillaridagi hayot falsafasining o'rnini, irratsionalizmning ikkinchi varianti sifatida ekzistensializm egalladi.

Ekzistensializm (yashash, mavjud bo'lish demakdir) eng nufuzli oqimdir. Aqliy faoliyatni tanqid qiluvchi irratsionalizmga yaqin ta'limotdir. Bu oqimning fikrlari rus faylasuflari Berdyayev va Shestov asarlarida ham uchraydi. Ko'proq birinchi jahon urushidan so'ng Germaniyada paydo bo'lgan.

Karl Yaspers o'zining "Falsafa", "Aql va ekzistensiya", Martin Xaydegger "Borliq va zamon", "Kant va metafizika", "Metafizikaga kirish", Gabriel Marsel "Metafizika kundaligi", "Bor bo'lmoq va ega bo'lmoq", "Odamlar insoniylikka qarshi", Martin Buber "Din va falsafa",

Jon Pol Sartr “Borliq va hech nima”, ” Dialektik aqlni tanqid”, Albert Kamyu “Sezif haqidagi afsona”, “Isyon haqida mulohaza”, “Isyonkor inson” va boshqa asarlarida mavjudlik falsafasi muammolarining turli sohalarini yoritdilar. Ekzistensializmning asosiy tushunchasi ekzistensiya bo‘lib, bu tushuncha insonning asosiy, hammadan ko‘proq ongsiz dasturini, insonning ichki borlig‘ini ifodalaydi. Inson ichki borlig‘ini saqlab qolish uchun kurashadi. Agar inson yashashning bema’niligini tushunsa, sezsa ichki borliqqa e’tiborni qaratadi. Ularning fikricha, dahshat va qo‘rquv inson yashashining asosini tashkil etadi. Borliq fojiaidir, u mantiqqa xilofdir.

Ta’kidlash lozimki, ekzistensializm falsafasining asosiy diqqat-e’tibori insondir. Insonning jamiyatdan begonalashuvi masalasidir. Inson hayotining hozirgi bosqichida u begonalashish natijasida falokatga yo‘liqishi mumkin. Chunki uning falokat natijasida qo‘rquv his-tuyg‘usi birinchi o‘ringa chiqadi va u jamiyatdan begonalashadi. Shu paytda ham inson o‘zini “Men”ligini yo‘qotmasligi lozim. Eng qiyin paytda ham o‘z hayot mazmunini topishi kerak. Ma’naviy jarayonlar ekzistensializm falsafasida ko‘proq yoritilgan. Inson, deydi ular, o‘z mavjudligini chuqur ma’naviy ziddiyat, parokandalik, holatida anglay oladi. O‘zini “ekzistensiya” (mavjud) tarzida anglayotgan inson o‘z erkini topadi. Bu falsafada insonning noyobligiga e’tibor qaratilgan. Ekzistensialistlar insonparvarlik g‘oyalarini olg‘a surdilar.

Respublikamizda mustaqillik falsafasining taraqqiy etayotganligi, ushbu fikrlarning noyobligini isbotlamoqda. Ming afsuslar bo‘lsinkim, ma’lum tarixiy davrlarda biz ekzistensialistlar ta’limotini faqat tanqidiy nuqtai nazardan o‘rganib, qoralab keldik, xolos.

Hozirgi zamon ekzistensialistlari o‘lim muammolariga ham diqqatni tortadilar. Hayot bu- o‘limning borlig‘idir. Ma’lumki, inson

tug'ilgandan so'ng o'z mavjudligining so'nggi nuqtasiga qarab boradi. O'lim, xohlagan paytda hayot ipini uzib yuborishi mumkin. Bu ma'noda ular insonni o'lim bilan kurashishlarini, hayotni uzaytirish, yaxshilash kabi sohalarni hisobga olmaydilar. Ma'lumki, o'limning ko'p qirralari diniy tomondan ham talqin qilinadi. Ayniqsa, diniy falsafa bunga ko'proq e'tiborni qaratadi.

Ekzistensializmning yirik vakillaridan biri Syoren Kerkegor (1813-1885)dir. U o'zining «Qo'rqinch va hayajon», «Qo'rqinch tushunchasi», «Falsafiy qarashlar», «O'lim xastaligi» kabi asarlarida inson – insonlar faoliyatini aks ettirdi. Bu asarlar kinoyali va adabiy usulda yozilgan bo'lib, an'anaviy falsafiy bayon qilishdan foydalanilmagan. Uning nima demoqchi bo'lganini aniq tushunish qiyin bo'lsada, inson hayotidagi hodisalarning ijobiy jihatlarini o'ta mohirlik bilan bayon qilgan. U inson mavjudligining mohiyati nima, inson hayotida nimalar kerak kabi savollarga to'la javob berishga intilgan. U hayot yo'lining estetik, etik va diniy bosqichlarini tushuntiradi. Estetik bosqich orqali hamma narsalar uzoq istaklarga moyil istiqbol bilan bog'liq holatlar orqali tasvirlanadi. Mazkur bosqichda individ hayotga axloqiy yuksakliklar orqali munosabatda bo'lmaydi. Bu bosqichda inson passiv kuzatuvchidir. Etik bosqichda esa inson o'z elkasiga majburiyat oladi. Ya'ni axloqiy iroda turiga asoslanuvchi etik tamoyillar to'g'risida bosh qotiradi. Diniy bosqichda esa mavjudlik faqat bir individ bilan cheklanmaslik va tirik xudoga ishonch bo'lishi bilan xarakterlanadi. Diniy bosqichga o'tish bu noaniqlikka sakrashdir. Inson muayyan tarixiy xudoga, e'tiqod yordamida, individ universalligida xalos topadi va foniylilikni boqiylikda tushunadi. Umuman, K'erkegor falsafasida inson faoliyatiga urg'u berish bilan birga jamiyat ham unutilmaydi. Axloqiy va diniy jihatlar shaxs hayotida muhim omillar ekanligi tushuntiriladi. Ob'ektiv va subyektiv haqiqat

jarayonlarining mohiyati tahlil qilinadi. Faylasufning asosiy maqsadi haqiqatlar haqida ilmiy yoki diniy fikrlar bo'lmasin, ular sohasida biror narsa aytish emas, balki «subyektiv» haqiqatning inson uchun muhim ekanligini ko'rsatish edi.

Yevropa mamlakatlarida, XX asr davomida jamiyat falsafasiga jiddiy e'tibor qaratildi. Natijada turli nazariyalar paydo bo'ldi. Ana shunday nazariyalardan birini "industrial va post industrial jamiyat" nazariyasi, deb nomladilar. Bu ta'limotning asoschilari fransuz faylasufi R.Aron va amerikalik sotsiolog siyosatshunos U.Rostoulardir. "Industrial jamiyat" nazariyasida yangi texnologiya ishlab chiqarishning asosini tashkil etadi va uning yordamida hur va farovon jamiyatga o'tiladi. Bu nazariyaning asosiy mohiyati shundaki, ilg'or jamiyatni o'lchovi bu ishlab chiqarishning takomillashishidir. Ishlab chiqarish natijasida mo'l-ko'lchilik bo'ladi.

Bu nazariyaga yaqin bo'lgan "post industrial jamiyati" nazariyasi kapitalistik jamiyatga nisbatan ustunroq bo'lgan jamiyatni asoslashga qaratilgan nazariyadir. O'z navbatida kommunistik jamiyat nazariyasining muqobili sifatida shakllangan.

Yuqorida ta'kidlangan R. Aron va U. Rostoular ta'limoti yuqori bosqichi tushuntiruvchi nazariyadir. Uni ko'zga ko'ringan vakillari Bell, Kan, Bzejneskiy, Tofler, Furaste, Turenlardir. Bu ta'limot tarafdorlarining fikricha, jamiyat taraqqiyoti texnik taraqqiyotga bog'liq. Texnologik determinizm rivoji jamiyat hayotini belgilaydi. Texnik taraqqiyot birlamchi, iqtisodiyot esa ikkilamchidir, uchinchi jarayon fan va maorifdir. Yoki boshqacha aytganda, "post industrial jamiyat" uch bosqichdan 1) texnikaviy; 2) sanoat ishlab chiqarish; 3) fan va maorif yuksak darajada takomil topgan jamiyatni paydo qiladi. Bu bosqichlarda jamiyat o'zining maxsus rivojlanish xususiyatlariga ega bo'ladi.

Jamiyat hodisalarini tushuntirishda amerikalik sotsiolog T. Parsons (1902-1979)ning ta'limoti ham muhim ahamiyatga ega. Chunki u inson va jamiyatni hayotga nisbatan moslashib borish konsepsiyasini ishlab chiqdi. Ijtimoiy hayotda ham "organizmda bo'lganidek modda" almashinuv jarayoni bor. Bu almashinuv madaniyat, ijtimoiy turmush shaxsiy va boshqa sohalarda amalga oshadi. O'z navbatida bu almashinuv iqtisodiy jihatlar bilan bog'liqdir. Ular birlashganda hayot me'yori o'zaro moslasha boradi.

XX asrning ko'zga ko'ringan faylasuf va sotsiologlaridan biri Karl Raymund Popper (1902-1994)dir. Popper o'z faoliyatida fanlarning mantiqiy va metodologik jihatlariga e'tiborni qaratdi. Uning fikricha, ilmiy bilimlar taraqqiyotga ta'sir etadi. Popper ta'limotida inson ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini belgilab bera olmaydi. Jamiyatda, tabiatda, inson faoliyatida belgilangan yoki o'zgarmaydigan deterministik holatning o'zi yo'q. Uning fikricha, empirik va nazariy jihatlar organik holda bog'langan va aloqada bo'lsada, ular ham xatolardan xoli emas.

Jamiyat faoliyatini tushuntirishda yana quyidagi oqimlar o'z fikrlarini bildiradilar. Shulardan biri obyektivizmdir. Ob'ekt – lotincha objectum – narsa, hodisa ma'nolarini anglatadi. Obektivizm deganda voqelikni, ijtimoiy hayotdagi jarayonlarni va omillarni passiv, yuzaki aks ettirib, tahlil qiladigan bir yo'nalish, oqim tushunilgan. Ob'ektivizmning ma'nosi ko'pgina adabiyotlarda marksizm qarashlari asosida tushuntirilgan. Marksizm, leninizm tarafdorlari obyektiv so'zni inson ongidan tashqaridagi voqelikni bilishga qaratilgan ibora sifatida ham qo'llaganlar. Shu sababli, obyektivizmning faoliyatini kapitalistik sistema bilan bog'lab, sinfiylikni yashirishda xaspo'shtlashga urinuvchilar, deganlar. Vaholanki, obyektivizm tarafdorlari kapitalistik sistemaning obyektiv zaruriyat asosida rivojlanishini targ'ib qilganlar. Marksizm

klassiklari obyektivizm soʻzini oʻz manfaatlaridan kelib chiqib tushuntirganlar. Ularning fikricha, obyektivizm deganda – bu qadriyatlarini falsafiy bilishni eʼtirof etmaydigan partiyaviy va tanqidiy xulosa mulohazalarni xolisona bera olmaydigan munosabatdir, deb aytganlar. Shu sababli, obyektivizmga tarafdor boʻlganlarga shubha bilan qarashni targʻib qilganlar. Sababi, ularning taʼlimoti, insonning aqliy tafakkur doirasini qisqartirib, fanni betaraf qilib, partiyaviylikni inkor qilganlar. Insonlar faoliyati orqali paydo boʻlgan yangiliklarni koʻra olmaydi. V. I. Leninning fikricha, goʻyoki marksistlar obyektivizm tarafdorlariga nisbatan obʻktivlikni izchillik va chuqur mohiyat bilan tushunadilar. Ulargina obyektivlikni ilmiy obyektivlikka koʻtaradi. Falsafada obyektivizmi markscha-lenincha biryoqlama tushunishning mohiyati shundaki, ular barcha hodisalarni proletariat diktaturasi mafkurasining partiyaviylik tamoyili asosida tushunishga undaydi. Bu esa obyektivizmi tor maʼnoda tushunishga olib keladi. Voqea va hodisalarni har taraflama fikrlashdan chetga yoʻnaltiradi. Aslida, har bir insonning narsa va hodisalarni qanday va qay ahvolda boʻlishidan qatʼiy nazar, ularga xolisona yondoshishgina obyektivizmdir.

Obʻektivizmga sobiq sovet davridagi adabiyotlarda ham voqea va hodisalarga chegaralangan, passiv holda yondoshib, ularni oddiy hisobga oluvchi, ularning mavjudligi, zarurliklarini dalillarsiz ifodalovchi sifatidagi taʼlimot, deya qaraldi. Chunki bu taʼlimot taraqqiyotda sinflar va partiyalar kurashini inkor etuvchi boʻlib, fan yutuqlarini xalq manfaatlaridan va revolyutsion kurashdan uzoqlashtiruvchi taʼlimot sifatida shakllangan. Burjua sinfining ekspluatatorlik hamda sinfiy jihatlarini eʼtirof etmagan. Noilmiylikni ilmiylikdan farq qilmagan. Obʻektivizmga voqelikka madaniy, tarixiy jarayonlarga nisbatan nigilistik yondoshish ham boʻlgan. Marks fikricha, obyektivizm istoriyagrafiyasi

tàrixiy munosabatlarni inson faoliyatidan uzoqlashtirgan holda alohida tahlil qilishdir. Ob'ektivizmni tahlil qilishda ikkala oqim ham jamiyatga nisbatan bo'lgan qarashda o'z munosabatlarini bildiradilar, ya'ni qaysi jamiyat, sotsializm yoki kapitalizmning qaysi biri insonlar uchun xolisona faoliyat ko'rsatadi, degan savolga javob izlaydilar.

Ob'ektivizm–ijtimoiy, siyosiy sohadagi maqsadlarda partiyaviy xulosalardan uzoq bo'lgan va ma'lum yo'l tanlashga yordam beruvchi munosabat yoki dunyoqarash bo'lishi lozim.

Omillar nazariyasi (dalilorov teoriya – lotincha factor- delayushiy, proivzodyashchiy-bajaruvchi, ishlab chiqaruvchi) jamiyat taraqqiyotini belgilashda ko'plab sabab va sharoitlarni hisobga oluvchi ijtimoiy sohadagi ta'limot. U XIX asrning oxirida G'arbda va Rossiyada tarqalgan pozitivistik sotsiologiya yo'nalishi sifatida paydo bo'lgan. Vakillari: M. Veber, G. Moska, M.M. Kovalevskiy, N. Kareyevlardir. Bu yo'nalish jamiyat taraqqiyotidagi iqtisodiy, diniy, axloqiy, texnik madaniy va boshqa ta'sir etuvchi omillarni bir-biridan farq qilmaydigan, ijtimoiy yo'nalishdir. Aslini olganda, jamiyat rivojlanishida bitta sabab yoki omil borligini e'tirof etuvchi yo'nalishlar ham bor. Masalan, geografik, demografik, psixologik, keyinroq, texnologik, deterministik yo'nalishlar shular jumlasidandir. Bu yo'nalishlarda, ba'zida, subyektiv omillar ham bo'rttirib ko'rsatilgan. M. Veber va M.M. Kovalevskiylarga qarshi chiqqan, Marks, ularni vulgarcha materialistikda ayblab, jamiyat taraqqiyotidagi boshqa omillarni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish usulini asosiy omil, deb ko'rsatgan. Shu munosabat bilan omillar nazariyasi asoschilari marksizmni iqtisodiy determinizmchilar, deya ayblashgan. Omillar nazariyasi tarafdorlarining fikricha, sotsiologiya jamiyat hayotidagi asosiy omillarni aniqlashi va izohlashi shart emas, balki omillarning o'zaro aloqadorligini aniqlasa bas. Omillar nazariyasida

uzuq-yuluqlik (eklektik) yondoshish ustunroq bo'lib, unda izchillik etishmaydi. Bu ta'limotda jamiyat taraqqiyotidagi moddiy iqtisodiy jarayonlar ilmiy asoslanmagan. Taraqqiyotni ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi, insonlarning ruhiyati va faoliyati bilan bog'lab qo'yadilar. Marksizm omillar nazariyasini jamiyat taraqqiyotidagi o'rmini inkor etmaydi. Lekin asosiy omillarni belgilab olishni targ'ib qiladi. Ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarish kuchlaridan xulosa qilib ishlab chiqarish usuliga asosiy e'tiborni qaratadi. Bunday qarash jamiyat taraqqiyotini bir butun va birgalikda tushunishga yordam beradi. Binobarin, marksizm fikricha siyosiy, falsafiy, diniy, adabiy, badiiy qarashlar iqtisodiy rivojlanishga muayyan ta'sir etadi, shu sababli, ular iqtisodiy rivojlanishni belgilashdagi muhim omillardir.

Omillar nazariyasi sotsiologiyada plyuralizmni aks ettirsada, jamiyatni obyektiv qonunlar asosida rivojlanishiga e'tiborni qaratmaydi. Ijtimoiy hodisalarning o'zaro ichki aloqadorligini hisobga olmaydi. Omillar nazariyasi asoschilari tarixiy fanlarning ahamiyatini ham pasaytiradilar. Hozirgi zamon sotsiologiyasida ham omillar nazariyasi tarafdorlari bor. Ularning fikricha, jamiyat taraqqiyotida texnika va sanoat rivojlanishi yetakchi o'rindadir. Mazkur nazariyaning yangi ko'rinishlari: «madaniy qoloqlik» nazariyasi, «industrial sotsiologiya», «industrial sivilizatsiya», «postindustrial jamiyat», «iqtisodiy sivilizatsiya» va futurologik nazariyalaridir.

Bu nazariyalar nuqtai nazaridan ko'rsatilgan omillarning har biri jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi omillardir. Omillar nazariyasi konsepsiyasida yangi tushunchalarning paydo bo'lishi, nazariya tarafdorlari tomonidan moddiy ishlab chiqarishning asosiy elementlarini, ya'ni texnikaviy kibernetik, biologik, kosmik, sanoat shu bilan birga ma'naviy jihatlarining tan olinishidir. Ammo ular tomonidan ushbu

omillar o'ta mubolg'alashtiriladi. Hozirgi zamon omillar nazariyasi tarafdorlari asl mohiyati bilan jamiyatga qarashda neopozitivistlar va vulgar materialistlar faoliyatiga borib taqaladilar.

XX asrda diniy falsafa namoyondalari ilohiyot falsafasiga e'tiborni kuchaytirdilar. Din va u bilan bog'liq falsafa insoniyat va jamiyat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatib kelganligi manbalardan ma'lum.

Diniy ta'limotlar ichida qadimiy va nufuzlisi neotomizm falsafasidir. U XIX asrning 70-yillarida Vatikan soborining qarori ta'sirida paydo bo'ldi. Shu yillarga kelib Rim papasi o'rta asrlarda yashab ijod etgan Foma Akvinskiyning falsafasini yagona haqiqiy ta'limot, deb e'lon qiladi (Foma-toma). Bu ta'limot talqinicha ilm va e'tiqod birlikda bo'lishi zarur. Ular to'g'ri birlashtirilsa, bir-birini to'ldiradi. E'tiqod va ilm bitta maqsadga olib boruvchi yo'ldir. Neotomistlar fikricha, e'tiqodning manbai xudo faoliyati bo'lsa, ilmning manbai tafakkurdir. Insonning yaratuvchisi xudo bo'lsa inson tafakkuri ham unga bo'ysunishi kerak.

XX asr diniy ta'limotlari, falsafani inson muammolariga qaratishga harakat qildilar. Ular dinni fan bilan kelishtirishga urindilar. Ta'kidlash lozimki, islom dinida ham ilm va din bir-biriga qarshi qo'yilgan emas. Ilmga qiziqtirish diniy falsafada ham mavjud. "Beshikdan qabrgacha ilm ol" kabi o'g'itlar fikrimizning dalilidir.

Neotomistlar ta'limotida eski diniy aqidalar tanqid qilindi. Bularga vakil qilib J. Marten, G. Marsel, Tayer de Sharden ta'limotlarini olish mumkin. Bu faylasuflarning asosiy maqsadi xudoning mavjudligini isbot etishdan iborat.

Diniy falsafada axloqiy masalalar markaziy o'rinni oladi. Yaxshilik va yomonlik oqibatlari to'g'risidagi fikrlar asosiy mavzudir. Bu falsafadagi asosiy fikrlardan biri olamdagi barcha yomonliklar kishilarda gunohlarni ko'payib ketganligidandir. Jumladan, islom dini ham barcha

kelishmovchiliklarga insonni o'zi sababchi, deb o'rgatadi. Rum surasida: odamlarning o'zlari qilgan qilmishlari sababli quruqlikda ham, dengizda ham (turli) ofat balolar yuz beradi. Bu balo va ofatlar odamlarning qilayotgan gunohlari va mas'uliyatlaridandir.

XX asrdagi G'arb mamlakatlari diniy falsafasi bilan O'rta Sharq, Sharqiy Osiyo mamlakatlari diniy falsafasi o'rtasidagi aloqalar sezilarli darajada bo'ldi. Jumladan, Sharq faylasuflaridan biri Muhammad Iqbol (1873-1938). "Shaxs sirlarini bilish" asarida shaxsiy hayot boqiy hayot bilan bog'lansa, mazmunli bo'ladi, deb tushuntiradi. "Savodnoma", "Boqiy" asarlarida insonning jamiyatda tutgan o'rni ko'rsatilgan. "O'zgarmas hech narsa yo'q" deydi u. Diniy islohotchilikni targ'ib qilgan oqimning asoschilardan yana biri bu Jamol Ad-din Al Afg'oniylidir. U asos solgan siyosiy oqim panislomizm. U muammolarni islom mafkurasi mavqeidan turib hal qilishga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, XX asr falsafasi hayotning o'ta ziddiyatli ekanligini e'tirof etadi. Mazkur falsafa oqimlari jamiyat taraqqiyotidagi falsafaning ta'sirini kuchaytirishga undaydi. Har bir shaxsni muruvvatli, e'tiqodli, yuksak ma'naviyatli bo'lishga chorlaydi.

Uning hayotiy tomonlari kundalik hayotimizda bayroqdor bo'lmog'i lozim.

Tayanch so'z va iboralar:

Vorislilik, yangilanish, pozitivizm, empiriokrititsizm, neopozitivizm, postpozitivizm, hayot falsafasi, inson qadri, fenomenologiya, industriya va postindustrial jamiyat nazariyasi, «ochiq jamiyat», omillar nazariyasi.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Bilki qiyin hayot berur tappa – taxt,

Fozillik, ulug'lik, mardlik, hamma vaqt».

A. Rudakiy

«Gar ochlikdan bersa ham mard jon,
Yetimlar haqin yemagay hech qachon».

Sa'diy Sheroziy

«Jahonda hammadan to'g'rilik a'lo,
Egrilikdan yomon bormi hech balo».

Abulqosim Firdavsiy

Mavzuga oid test savollari:

1. Marksistik falsafa qachon va qayerda paydo bo'ldi?

- a) eramizgacha bo'lgan davrda Gretsiyada;
- b) IX-XII asrda Amerikada;
- v) XVI asrda Fransiyada;
- g) XIX asrning 40-chi – 50 – chi yillarida Germaniyada.

2. Pozitivizm falsafasining vakillari kimlar?

- a) I. Kant, J. Berkli;
- b) Tomas Mor, Tomazzo Kompanella;
- v) Jon Styuart, Gerbert Spenser, Ogyust Kont;
- g) Marks, Engels.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

- 1. I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyatsiz kelajak yo'q. T.: «O'zbekiston», 1997y.
- 2. Gunnar Skirberkk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T.: 2002 y.
- 3. Deni Didro. Monaxinya. Plemyannik Ramo.... M.: 1973g.
- 4. Yusupov va boshqalar. Falsafa. T.: 1999 y.
- 5. Mir filosofii. Chast 1. M.: "Politizdat", 1991 g.
- 6. Kossak Eji. Ekzistensializm v filosofii i literature. M.: 1980 g.

1 bob. Falsafada usul va usul muammosi

**O'zgarish, harakat, taraqqiyot
va o'zaro bog'liqlik
tushunchasi.**

Tabiat va jamiyatdagi har qanday hodisa yoki predmet o'z-o'zidan kelib chiqmaydi. Sirdan qaraganda moddiy olamdagi predmet va hodisalar go'yo har biri alohida, bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lmagandek ko'rinadi. Aslida esa unday emas, aksincha, har bir predmet yoki hodisa son – sanoqsiz, boshqa hodisalar bilan bog'liq holda yuz beradi.

Umuman olganda, tabiat va jamiyatdagi predmet va hodisalarning bir-biri bilan alohida munosabatda, o'zaro bog'liq ekanligini fan taraqqiyoti, insoniyatning ijtimoiy tarixiy faoliyati isbotlaydi. Bu masalani quyidagi misollar orqali yoritish mumkin. Tabiatdagi jismlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatuvchi butun olam tortishish qonuni yoki materiyaviy eng kichik zarralarning o'zaro munosabati, tabiatdagi hayvonot olami bilan o'simliklar olami yoki ularning muhit bilan aloqadorligi, tabiat bilan jamiyatning o'zaro bog'liqligi materiya harakati barcha shakllarining aloqadorligi, har bir insonning o'sib kamol topishi, boshqa kishilar bilan, muhit bilan bog'liqligi kabilar. Agar inson borasida gapiradigan bo'lsak, u oilada, bog'chada, maktabda, ishlab chiqarishda, jamiyatda yashaydi, ijod qiladi, har tomonlama o'sib ulg'ayadi.

Voqelikdagi hamma narsa o'zaro aloqada va munosabatda, harakatda va rivojlanishda. Bu jarayon obyektivdir (Bu obyektiv dialektika), insonning aqliy in'ikoslari esa taraqqiyot qonunlarini, olamda yuz beradigan hodisalarning ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Dialektiklar insoniyat amaliyoti va ilmiy bilishning natijasi o'laroq obyektiv voqeelikdagi predmet va hodisalarning o'zaro bog'liqligi va taraqqiyoti masalasini chuqurroq talqin qilib berdilar. Ular obyektiv olam hodisalarining aloqadorligi va bog'liqligi hamda taraqqiyoti masalasini tushuntiribgina qolmay, uni o'zgartirish, qayta qurish mumkinligini ochib beradi.

Endi biz munosabat, o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sir tushunchalari hamda ular haqidagi qarashlarni ko'rib chiqamiz.

Dunyo hodisalari, predmetlari bir-biri bilan organik bog'lanishda bo'lib, bu bog'liqlik qonuniy dunyoviy harakatni har bir predmet va hodisaning boshqalari bilan aloqadorligini ifodalaydi. Hech bir hodisa, predmet hamda boshqa predmet va hodisalardan ajralgan holda, alohida yashamaydi. Ular muayyan ravishda bir-biriga ta'sir etishi bilan mavjuddir. Turli hodisalarning muayyan vaqtda, fazoda biri ikkinchisiga nisbatan oldin paydo bo'lishi o'sishi yoki yemirilishi mumkin. Masalan, mexanik harakat oddiy hodisalar va predmetlarning ketma-ket fazoda o'rin almashishi emas, balki ichki muhit bog'lanishi asosida amalga oshadigan dialektik bog'lanishdir. Hodisalar yo'nalishida oldin sodir bo'lgan hodisa ikkinchisiga sharoit hozirlaydi. Bizga ma'lumki, real voqeelikda bir-biridan ajralgan holda biror narsa yoki hodisa yo'q. Demak, narsalar, hodisalar o'zaro bog'liq bo'lishi, o'zaro ta'sir qilishi tufayli bir-birining paydo bo'lishi yoxud yo'qolishiga sharoit tug'diradi. Olamdagi har qanday hodisa bir-biriga bog'liq bo'lmay, shart-sharoit yaratmay yashamaydi. Moddiy olamdagi hodisalar o'zaro va umumiy bog'lanishda. Mana shu narsani bilish-ilmiy bilishning asosi. Masalan, Ch. Darvinning evolyutsion nazariyasini olib qaraylik. Uning ta'limotida hayvon turlarining kelib chiqishida har bir avlod bir-biriga bog'liq. Neorganik tabiat bilan organik tabiat ham bog'liqdir.

Xuddi shuningdek, fizika, meditsina ximiya va ijtimoiy fan yutuqlari tabiat jamiyat va tafakkur hodisalarining bog‘liqligini ko‘rsatib beradi va bermoqda.

Jamiyatning moddiy iqtisodiy hayoti uning ma’naviy hayotini belgilaydi. Ma’naviy hayot (siyosiy, huquqiy, axloqiy, badiiy, diniy, falsafiy qarashlardir) o‘z navbatida, jamiyatning iqtisodiy asosiga ta’sir qiladi, ya’ni jamiyatning rivojlanishini tezlashtiradi yoki sekinlashtiradi.

Masalan, ishlab chiqarish usuli bir hodisa desak, uning ikki tomoni ishlab chiqaruvchi kuchlar–ishlab chiqarishning mazmunini; ishlab chiqaruvchi munosabatlar esa ishlab chiqarishning shaklini tashkil etadi. Har ikki tomonning birligisiz ishlab chiqarish usulining bo‘lishi mumkin emas. Demak, bu ikki tomon o‘zaro bog‘liq, bir–biri bilan munosabatda. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘zgarishiga qarab ishlab chiqarish munosabatlari o‘zgarib boradi. Binobarin ishlab chiqarish usulining rivojlanishi shu ikki tomon orasidagi munosabatga bog‘liq. Har bir narsa va hodisani o‘rganish, bilish, uni boshqa narsa va hodisalar bilan aloqadorligi, bog‘liqligi munosabati, vaziyati, vaqt, aniq sharoiti kabilarni o‘rganishni talab qiladi.

Olam cheksiz, undagi hodisalar turli–tuman bo‘lib, ularning aloqa va bog‘lanishlari ham turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Buning sababi shuki, voqelikdagi barcha predmet va hodisalar bir–biridan o‘ziga xos xususiyat va sifatlarga ko‘ra farq qiladi. Ammo ular bir butun hodisaning qismlaridir. Mana shu qismlar bir-biri bilan aloqa munosabati bog‘lanishlarida o‘zining xarakteri jihatidan turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Bog‘lanishlarning ko‘rinishlari: vositali va vositasiz, ichki va tashqi, muhim va muhim bo‘lmagan kabilarni bo‘lishi mumkin.

Hodisalar bog‘lanishida bevosita (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) bog‘lanishini vositali (boshqa narsalar orqali) bog‘lanishdan ajrata bilish kerak.

Quldorlik bo‘lmaganida hozirgi kapitalistik tuzum ham bo‘lmas edi. Kapitalizm quldorlik jamiyati bilan tarixiy jihatdan bog‘langan. Lekin bu feodalizm orqali bog‘lanish. Demak, bu vositali bog‘lanishdir. Ammo kapitalizm feodalizm bilan bevosita bog‘langan.

Tabiat va jamiyat hodisalarini bilishda muhim va muhim bo‘lmagan bog‘lanishlarni ham ajratish kerak. Bularni bilmaslik yoki aralashtirib yuborish salbiy qarashga olib keladi. Demak, dialektikani tushunmaslik eklektika yoki dogmatizmga olib keladi. Dialektika biron hodisani o‘rganish va bilishda uning muhim bog‘lanishlarini topishni talab qiladi. Muhim bog‘lanish predmet va hodisalarning mazmuni va mohiyatini bilishda ahamiyatga ega. Masalan o‘simlikning o‘sishi uchun yorug‘lik, suv, issiqlik, mineral o‘g‘itlar bo‘lishi kerak. Zero o‘simlik bilan sharoit orasidagi bog‘lanish muhim bog‘lanishdir. Lekin o‘simlik yashayotgan muhitda boshqa moddalar ham bo‘lishi mumkin, ammo ular o‘simlik uchun muhim emas. Quyosh nuri yerdagi hayot uchun muhim, oy nuri esa muhim emas.

Bog‘lanishlarning ichki va tashqi shaklini ham bilish muhim ahamiyatga ega. Ichki bog‘liqlik bir butun predmet va hodisalarning ichki sifat va xususiyatlarining aloqadorligini munosabatini ifodalaydi. Tashqi bog‘lanish biror predmet yoki hodisaning boshqa predmet va hodisa bilan aloqadorligi, munosabatining ifodasidir. Ichki bog‘lanish asosiy, tashqisi esa ikkinchi darajali bog‘lanish hisoblanadi. Ichki bog‘lanishlar o‘zgarishlarga olib keladi. Tashqi bog‘lanish esa uni o‘zgartirmaydi, lekin predmet va hodisaning o‘sishiga ma‘lum miqdorda ta‘sir etadi. Masalan, jamiyat taraqqiyotida ishlab chiqarish kuchlari bilan ishlab chiqarish munosabatlari orasidagi bog‘lanish ichki bog‘lanishdir. Bu bog‘lanish jamiyat taraqqiyotini belgilaydi. Tabiat va jamiyatning o‘zaro munosabati tashqi bog‘lanishdir. Shunday qilib, olamda turli-tuman bog‘lanishlar,

munosabatlar mavjud bo'lib, ular o'zaro munosabatda, bog'liqlikda umumiy bog'lanish va munosabatdadir. Bu bog'lanishlar, demak, bir butun sistemali bog'lanishlardan iborat. Agar olam bir butun tizim desak, bu tizim bir qancha sistemachalardan tashkil topgan. Har bir sistemani tashkil etuvchi elementlari bo'lib, ular bir-biri bilan o'zining tutgan o'rni, vaqti, imkoniyatlariga ko'ra funksional bog'langan. Birining o'zgarishi ikkinchisi bilan bog'langan, biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Bu funksional bog'lanishdir. Har bir tizimni tarixiy holda boshqalar bilan bog'liqlikda, tarixiy konkret tajribaga asoslanib o'rganish talab qilinadi. Lekin murakkab va xilma-xil bog'lanishlar turlarini amaliy jihatdan birdaniga bir vaqtda bilish mumkin emas. Ularni bilish, bir-biridan ajratish, o'zaro bog'liqlikda olib qarash fan va amaliyotda biryoqlamalikka olib kelmaydi.

Ob'ektiv olamdagi predmet va hodisalar o'rtasidagi sababli bog'lanishlar eng umumiy bog'lanish ifodasidir. Hodisalar zanjirida o'ziga muvofiq keladigan biror natijani keltirib chiqaruvchi hodisa, sabab, kelib chiqqani esa oqibatdir. Sabab ma'lum ta'sir natijasida kelib chiqadi.

Dialektik nuqtai nazardan qaraganda har qanday hodisa o'zining tabiiy sababiga ega. Sababsiz hech qanday hodisa yuz bermaydi. Sabab hodisalarning kelib chiqishini aniqlaydigan genetik bog'lanishdir. Sababning kelib chiqishini ta'minlovchi sharoit oqibatdir. Sabab va oqibat ketma-ket. Bu bog'lanish zaruriyatni ifodalaydi. Dunyo abadiy harakatda, o'zgarish va rivojlanishda. Bu masalani chuqurroq anglash uchun taraqqiyot tushunchasining harakat va o'zgarish tushunchalari bilan o'zaro nisbatini ko'rib chiqamiz.

Dunyoda qotib qolgan, o'zgarmaydigan, rivojlanmaydigan narsa yo'q. Hamma narsa harakatda. Biz harakat materiyaning atributi yashash usuli, deb o'rganamiz. Haqiqatan materiya harakatda, materiya

evolyutsiya bilan bog'liq ravishda. Uning turli shakllari mavjudligini ham e'tirof etish zarur. Masalan, neorganik tabiatdan organik tabiatning kelib chiqishi natijasida neorganik tabiat to'xtab qolmagan, u atrof sharoitining o'zgarishiga qarab rivojlanib borgan. Biologik taraqqiyot natijasida jonli organizm olami ham o'zgarib, rivojlanib borgan. Biz biologik jarayon, hayot sharoitlari o'zgarib borishi bilan o'simlik va hayvonot olamidagi o'zgarish, rivojlanishni o'simlik va hayvon turlarining sifat jihatidan murakkablashib borishidan iborat ekanligini bilamiz. Tabiatdagi bu o'zgarish million yillar davomidagi harakatning natijasidir. Hamma narsa o'sish- o'zgarishda degan masalani fan orqali, aniqrog'i, hozirgi zamon tabiatshunoslari tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar yordamida ko'rsatish mumkin. Bu misollar, ya'ni atomdan tortib quyoshgacha, oddiy hujayradan tortib inson miyasigacha bo'lgan materiya harakatdadir. Ular qotib qolgan, o'zgarmas narsalar emas. Atomlar ham o'zining kimyoviy, fizik xossalari hamohang ravishda o'zgarib turadilar. Atomni tashkil etuvchi yadro va elektronlar harakati atom harakatda ekanligini ifodalasa, atom tarkibidagi zarrachalar elektron va yadroni tashkil etuvchi-proton, neytron, pozitronlar ham bir – biri bilan bog'langan. Bu bog'lanish ularning harakatda ekanligini ifodalaydi.

Demak, atrofimizdagi barcha narsa va hodisa harakatda, o'zgarishda. Bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turadi. Bu o'zgarishlar o'z xarakteriga ko'ra bir xil emas. Bu quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga qarab boradi. Ba'zi bir narsa va hodisalar o'zgarishi natijasida parchalanish, yemirilish vujudga keladi.

Parchalanish, yemirilish, taraqqiyot, o'zgarish, harakat bir xil mazmuni ifodalovchi tushunchalar emas. Harakat mazmuniga ko'ra keng tushuncha, u har tomonga yo'nalgan bo'lishi mumkin, bunda o'zgarish kuzatiladi. Taraqqiyot ham ma'lum yo'nalishdagi harakat, bu harakat

mohiyatiga ko'ra quyidan yuqoriga qarab, oddiydan murakkabga qarab yo'naladi. Bu jarayonda biz shunday o'zgarishni anglashimiz kerakki, eski sifatdan yangi sifatga o'tish, harakatning oddiy shaklidan murakkab shakliga o'tishi bo'lsin. Bu jarayonlar faqatgina qarama-qarshiliklar birligi va kurashi zaminida eski holat o'rniga undan farq qiluvchi yuqoriroq darajadagi yangi holatning takrorlanishi, eskining o'rniga yangining kelishi, deb tushunmoq kerak. Demak, taraqqiyot tushunchasi ham keng, ham chuqur mazmunga ega ekan.

Taraqqiyot bu shunday jarayonki u olg'a qarab boradi. Harakat va o'zgarish olg'aga ham, orqaga ham qarab borishi mumkin. Taraqqiyot jarayoni, hamma narsa va hodisaning o'ziga xos xususiyatiga, aniq sharoitiga, vaqtiga bog'liq.

Falsafa uslublari.
Dialektika.
Metafizika.

Falsafa tarixidan ma'lumki Gegel o'zining falsafasida taraqqiyot g'oyasini ilgari surish bilan dialektika uslubiga asos soldi. Dialektika so'zi qadimgi grek so'zidan olingan bo'lib, dialektika-«dialegomay» yoki tortishuv, munozara ma'nosini anglatadi.

Bu so'z birinchi marta qadimgi grek faylasuflari Sokrat va Platon tomonidan qo'llanila boshlandi. Qadimgi grek faylasuflari haqiqatni bilish, ziddiyatlarini yechish, munozara san'ati, mahorati bilan amalga oshadi, deb tushuntirganlar. Haqiqat mazmuni fikrlarning bir-biriga qarama-qarshi kelishi asosida hosil bo'ladi. Jumladan, Platon dialektikani mohiyatini so'rash san'ati va unga aniq javob berish mahoratidir, deb ko'rsatdi. Tortishuvlarni mulohaza qilish va yechish tafakkur qilish dialektikasi bo'lib, u subyekt dialektikasidir. Shu mulohazalarning o'zi tafakkur rivojlanishiga olib keladi.

Gegel dialektikasining mazmunini tashkil etuvchi taraqqiyot masalasi obyektiv mavjud bo'lgan dunyo emas, absolyut ideyaning taraqqiyoti to'g'risidagi masalani o'z ichiga oladi. Taraqqiyotni dialektika asosda tushunish tabiat va jamiyat hodisalarini xilma-xil ekanligini va uning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishini, hamda tabiat va jamiyatning rivojlanish qonunlarini bilishning to'g'ri yo'lini ko'rsatib beradi. Tabiiy va ijtimoiy fanlar obyektiv olamning u yoki bu tomonini o'rganish hamda izlanishda dialektik uslubga asoslanadi va shu yo'l bilan yangilikka, muvaffaqiyatga erishadi, ishga yordam beradi. Masalan, biz bu fikrni tasdiqlash uchun yuqorida misol tariqasida keltirgan oddiy zarrachadan to koinot jismlarigacha bo'lgan predmetlardagi taraqqiyot hamda o'simlik va hayvonot olamidagi sifat o'zgarishlarni ko'rsatuvchi fan kashfiyotlarini eslashimizning o'zi yetarlidir. Masalan, geometriya fanining rivojlanishi natijasida yangi-yangi kashfiyotlar ochilgan. Bu kashfiyotlarning kelib chiqishi natijasida geometriya fani rivojlangan. Yoxud Evklid geometriyasidan Lobachevskiy geometriyasi kelib chiqqan. Ular bir-biridan farq qiladi.

Lobachevskiy geometriyasining rivojlanishidan fizikadagi A. Eynshteynning nisbiylik nazariyasi kelib chiqqan. Yoki fizikaning atom strukturasiidagi tasavvurlar elementar zarrachalar fizikasini keltirib chiqargan. O'zbekistonning pedogogika sohasidagi ilmiy fikrlar antologiyasiga nazar solsak, ular ham yangi pedagogika fanini paydo qilgan. U ham o'z navbatida O'rta Osiyodagi fanlarni rivojlantirgan.

Taraqqiyot to'g'risidagi masala jamiyatning taraqqiyotida yaqqol ko'zga tashlanadi. Mehnat tabiiy odamni ijtimoiy odamga aylantiradi. Dastlab odamlar to'da-to'da bo'lib yashagan, mehnat qilgan, natijada moddiy ne'matlar ishlab chiqarish rivojlangan. Ishlab chiqarishning rivojlanishi mehnat unumdorligini oshirgan, qo'shimcha mahsulot tovar

almashtirish va xususiy mulklarning kelib chiqishiga olib kelgan. Ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan xususiy mulkchilikning kelib chiqishi natijasida kishilar bir–biriga qarama-qarshi ijtimoiy sinflarga ajraladilar. Sinflarning kelib chiqishi bilan davlat paydo bo'ldi. Shu tariqa feodalizm, kapitalizm, tuzumi kelib chiqqan. Bu tuzumlarning biri ikkinchisiga qaraganda yuqori bosqich hisoblanadi. Moddiy dunyoning umumiy bog'lanishi va taraqqiyoti, uning qonun va kategoriyalari ish bosqichlarida o'z aksini topgan.

Olam rang-barang. Ziddiyatli. Eskilik va yangilik o'rtasida kurash uzluksiz. Aloqadorlik va bog'lanishlar, o'zaro ta'sir natijasida tabiat va ijtimoiy hayotning tinimsiz harakati davom etadi. Bularning barchasi dialektik jarayonlardir. Dialektikada mujassamlashgandir. Shu sababli, falsafa dialektikasiz, dialektika falsafasiz yashay olmaydi. Dialektika va uning kategoriya hamda qonunlari falsafaning mohiyatini tashkil qiladi. Demak, olamni tushunish dialektik mushohadasiz, uslubisiz amalga oshmaydi.

Predmet va hodisalarni to'g'ri baholash dialektik yondoshuvga bog'liq. Hayotning o'zi munozarali jarayondan iboratki, bu jarayonlarni absolyut ma'noda yo'q qilib bo'lmaydi. Quyidagi juft tushunchalarga e'tiborni qaratsak uning guvohi bo'lamiz. Gul oshnosi xorlik, ganj va ranj, aysh va g'am, rohat va zahmat, ochlik va to'qlik, issiqlik va sovuqlik, tiriklik va notiriklik, muloyimlik va badjahllik, botirlik va qo'rqqoqlik, o'g'rilik va to'g'rilik, tinchlik va notinchlik, erkaklik va ayollik, cho'l va bog', shodlik va qayg'ulik, balandlik va pastlik, kulgi va yig'i, e'tiqodlilik va e'tiqodsizlik, axloqlilik va axloqsizlik, boylik va kambag'allik, shirinlik va achchiqlik, ba'manilik va be'manilik, oqibatlilik va oqibatsizlik, yovuzlik va ezgulik, go'zallik va xunuklik kabilar. Buningdek hayotiy qarama-qarshi tomonlarni yuzlab, minglab keltirish, mumkin. Bular inson

va tabiat qirralarini qamrab olgan tushunchalar. Keltirilgan misollarning o'zi dialektik jarayonning abadiy ekanligidan dalolatdir. Zero, ba'zi «mutasaddilar»ning dialektika bu soxta, bir xayoldir. U vaqtinchalik jarayon, deb alahsirashlariga qarshi keltirilgan fikrlardir. Hayotda ushbu jarayonlarni yo'q qilib bo'lmaganidek, aynan shu sohalarni umumlashtirib tartibga solib beruvchi dialektikani ham yo'q qilib bo'lmaydi.

Dialektika bu-olamdagi predmet va hodisalar mohiyatini bilishning uslublaridan biridir. Insonlar o'z oldilariga bilishda muayyan maqsadlarni qo'yadilar. Muammolar yechimini maqsadlarning qo'yilishini o'ylab chiqadilar. Ammo, maqsadlarning qo'yilishi, muammolarning yechilishi, faoliyat tugadi degan gap emas. Avvalo, maqsad va muammoni yechishning samarador usulini ta'minlovchi yo'llarini topish lozim. Shu sababli ham nazariy va amaliy faoliyatning to'g'riligini ta'minlaydigan tamoyillar, izlanishlar, taxminlarni nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Bu holat, uslublarni tanlashga bog'liq. Ma'lum bir uslublarni qo'llamasdan amaliy va nazariy, ilmiy muammolarni yechish mumkin emas. Masalan, biz qandaydir moddaning ximiyaviy tarkibini aniqlash uchun ximiyaviy analiz va sintez usulidan foydalanamiz. Buning uchun analiz va sintez uslubini bilishimiz lozim. Moddaga turli ximiyaviy moddalarni ta'sir ettirish va olingan natijani qismlarga bo'lib, xulosalar chiqarish tadqiqotga, ya'ni moddaga aniqlik kiritadi. Yoki metallni eritish uchun, uning texnologiyasini bilish talab etiladi. Texnologiya esa metallurgiya jarayonlari ishlab chiqarishi va insonlarning amaliy faoliyati asosida paydo bo'lgan. Fizikaviy, biologik hamda jamiyat hodisalarini o'rganish uchun ma'lum bir uslublarning bo'lishi inson uchun zarurdir. Shuning uchun ham insonlar tevarak-atrofdagi predmet va hodisalarni bilish uchun turli uslublarni izlaydilar. Uslublar esa predmet va hodisalarni tahlil etish zaruriyatidan kelib chiqadi. Uslublar shunchaki bir faoliyat uchun zarur

bo'lgan va o'ylab chiqarilgan ermak emas. Uslub bu uzoq va murakkab yo'lni bosib o'tilgan tafakkur natijasidir. Tabiatdagi predmet va hodisalar, tabiatidan kelib chiqqan muhim amaliy va nazariy quroldir. Shu sababli ham har qanday fan o'z uslubiga ega bo'lib, shu uslub yordamida muammolarini yechadi, xulosalar chiqarishga yordam beradi. Jumladan, fizik bilimlarni olish uchun fizik uslub, biologik jarayonlarni bilish uchun biologik uslublar paydo bo'lgan. Bu fanlar qanchalik o'zaro yaqin bo'lmasin, ularning uslublari bir-biridan farq qiladi. Bular aniq fanlar uslubidir. Ilmiy falsafa turli fanlardagi uslublarni va insonlar amaliy faoliyatlarini asrlar davomida o'rganib chiqib, o'zining bilish uslubiga ega bo'ldi. Bu uslub dialektik uslubdir. Dialektik uslub aniq fanlar uslublaridan tubdan farq qiladi. Chunki, dialektik uslub inson tafakkuri, tabiat, jamiyat hodisalariga eng umumiy tarzda yondoshadi. Voqelikni alohida-alohida olib tekshirmaydi balki, uni eng umumiy holda tekshiradi va shunday yondoshishga undaydi. Dialektik yondoshuv xatolardan saqlaydi. Tanlangan sohaning rejasini to'g'ri tuzishga yordam beradi. Predmet va hodisalarga dialektik yondoshmay turib, kelajakni ham to'g'ri tahlil qilib bo'lmaydi. Dialektik jarayonni to'g'ri baholay olmagan siyosatdonlar o'z faoliyatlarida tuzatib bo'lmaydigan xatoliklarni keltirib chiqaradilar. Bunday xatolar tarixda kam emas. Ayniqsa, yigirmanchi asrning 80-yillarining o'rtalarida Sobiq Ittifoqda hukmron bo'lgan partiya rahbarlari (siyosiy byuro a'zolari) dialektik jarayonlarni yetarlicha tahlil qilib, hayotga tatbiq etolmaganliklari tufayli xalqlar o'rtasida turli nizolarning kelib chiqishiga sababchi bo'ldilar. Jumladan, mamlakatda ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlarning to'g'ri taqsimlanmaganligi, respublikalarning o'ziga xos milliy an'analarga e'tiborning yo'qligi, barcha joylardagi rivojlanish jarayonlarni hamda respublikalardagi

ijtimoiy-siyosiy muhitni hisobga olmaganliklari natijasida ishlab chiqarishning, ma'naviy yuksalishning o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatdilar.

O'ylanmasdan qabul qilingan qarorlarning salbiy oqibatlari qanday yo'qotishlarga olib kelishini tahlil qilmaslik dialektik jarayonni hisobga olmaslikning natijasidir. Bunday yondoshish hatto, ba'zi yo'nalishlarda, xalqlarni tahlikaga solib qo'ydi. Masalan, ichkilikbozlikning oldini olish uchun qabul qilingan qaror natijasida mamlakatdagi muayyan sonli kishilar har xil kasalliklarga duchor bo'ldilar. Iste'molga yaroqsiz ichimliklarning yanada ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. Zararli ichimliklarni iste'mol qila boshladilar. Xufiyona ishlab chiqarishlar natijasida jinoyatlar ko'payib ketdi. Demoqchimizki, har bir jarayondagi dialektik vaziyat hisobga olinishi, imkoniyat darajasining aniqlanishi, uning mohiyati, zaruriy va tasodifiy tomonlari, shakli, mazmuni, xususiyligi, maxsusligi, umumiyligi kabi tomonlar nazardan chetda qolmasligi lozim edi. Bularning o'zaro bog'liqligi, aloqadorligini ilmiy tushunish, davr talabi edi. Muhim sohalaridagi nazariy va amaliy jihatlar dialektikasi tahlil qilinib hayotga tatbiq etilganda edi, mazkur sohalar rivoji yutuqlar garovining asosi bo'lar edi.

Dialektika tushunchasining lug'aviy ma'nosining o'ziyiq ko'p narsa qamrab olinganligi haqida xabar beradi. Ya'ni, dialektika deganda bahslashish san'ati, munozara yuritish, muhokama qilish kabilar tushuniladi. Shu o'rinda aytish mumkinki, ana shu xislatlar orqali obyektlar bilib olinadi, obyektlar haqida xulosalar qilinadi, haqiqatga erishiladi. Shu sababli ham dialektikani obyektiv olamni bilish uslubi, deb e'tirof etib keldilar. Shunday bo'lib qoladi ham. Sababi, tabiat, jamiyat, inson tafakkuridagi qarama-qarshiliklar yoki yangilik bilan eskilik, regres va progres, bilishlik va bilmaslik, oddiydan murakkablikka qarab borishlar hayotdagi mutlaq ro'y beradigan jarayonlardir. Holbuki, bu jarayonlarning

o'zi dialektikadan dalolatdir. Demak, dialektika ham ma'lum ma'noda, mutlaq tavsifga ega. Bu tavsifni yo'q qilishning o'zi mumkin emas. Ammo davrlar o'tishi bilan bu holatdagi tushunishni yo'q qilmasdan, aynan shu dialektikaga suyangan holda boshqacharoq shakldan foydalanish mumkin bo'lar. Binobarin, yuqorida aytilganidek, ba'zi «zamonaviy» faylasuflar zamonaviy dialektikadan ba'zi-ba'zida voz kyechishni tavsiya etadilar. Boz ustiga, XIX asrda yashab ijod etgan, faqat materialistik dialektikaga asoslangan Marks va Engelsni dastak qiladilar. Holbuki, dialektika haqida qadimdan, ya'ni Geraklitdan tortib hozirgi davrga qadar bo'lgan minglab olimlar (idealistik, dualistik, metafizik, sofistika bo'lishidan qat'i nazar) fikr yuritib, ular qaysi yo'nalishda bo'lmasinlar uni asoslashga intilib kelganlar. Zero, dialektikaga faqat K. Marks yoki F. Engelsgina izoh bergan emas. Bu bilan biz Marks va Engelsni falsafada aysbiz demoqchi emasmiz, ular dialektikani mubolag'alashtirdilar. Ba'zida unga keraksiz mazmun va mohiyatni bag'ishladilar. Bu aniq. Chunchi, ular dialektikadan qanday maqsadlarda foydalanganligini chuqurroq va atroflicha tahlil qilib, obyektiv baho bermoq zarur. Bu maqsadda xorijiy adabiyotlarni varaqlar ekanmiz, ana shunday holatlarga duch kelamizki, ba'zida ulardan o'mak olmoq foydadan xoli bo'lmaydi.

Dialektik jarayonni hayotga tatbiq etishda insonlar o'rtasidagi doimiy jarayonlardan biri, muxolifatni tan olishdir. Muxoliflar, ayniqsa bizning sharoitimizda dialektik nuqtai nazardan bir-birini tushunmasliklari natijasida keskin ziddiyatlarga, to'qnashuvlarga sababchi bo'ladilar. Ular munozara yuritish, bahslashish, muhokama qilish san'atini yetarlicha tushunib yetmaydilar. Ya'ni dialektika obyektiv bo'lgani singari ushbu jarayonlar ham obyektiv ekanligini unutadilar. Aslida, muxolif bo'lish dialektik bo'lish demakdir. Bu jarayonda har ikkala tomon o'z faoliyatlarini to'g'ri baholay olishi, har qanday vaziyatda (hozirgi,

bugungi, ertangi, kelajakda) o'zini yo'qotmasligi, muvozanatni saqlashga harakat qilishi ulug' fazilatdir. Ulug' fazilatni yo'qotmaslik dialektikani to'g'ri tahlil qilishdir. Muxoliflar dialektik fazilatdan to'g'ri foydalanmas ekan, u yerda kelishmovchilik, keskin vaziyat, to'qnashuvlar paydo bo'lib, inqilobiy vaziyatni keltirib chiqaradi. Bu holatning paydo bo'lishi oilada, jamoada, idorada, jamiyatda inqirozlarni keltirib chiqaraveradi. Natijada ishlab chiqarish ham, o'zaro munosabat ham, umuman insonlar faoliyati ham zarar ko'raveradi.

Ta'kidlash lozimki, dialektik munosabatni to'g'ri tushunish uchun, unga ilmiylik nuqtai nazardan yondoshmoq zarur. Dialektikani e'tirof etish to'satdan paydo bo'lmagan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, dialektikaning mohiyati va mazmuni asrlar davomida shakllangan. Insoniyat, jamiyat, fanlar faoliyati ta'sirida paydo bo'lgan. Shunday ekan, har bir predmet va hodisaga dialektik yondoshishda ilmiy jihatga (qaysi yo'nalish bo'lishidan qat'iy nazar) e'tibor berish lozim. Masalan, biror-bir metallga baho berish uchun undagi juda ko'p qirralar: chidamliligi, solishtirma og'irligi, erish harorati, rangi va boshqa jihatlari bor. Metallni baholashda xatoliklarga yo'l qo'ymaslik uchun ana shu jihatlar baholovchi ko'z o'ngida bo'lmasa, u mudom xatoga yo'l qo'yaveradi. Yoki boshqa misol: insonlar faoliyatida, biror oilaga baho berishdek murakkab, lekin sharafli, ma'rifiy-ma'naviy vazifa turadi. Bunga ham dialektik yondoshish ayni muddaodir. Oilani yaxshi va yomon deyish uchun avvalo, oilaning tarixiy shajarasi, oila a'zolarining ma'naviy xislatlari, milliy qadriyatlar va urf-odatlariga rioya qilishi, oilaning iqtisodiy holati, farzandlar tarbiyasi, jamoatchilikka munosabati mahallada tutgan o'rni, oila a'zolarining kasb-kori, bilimdonligi, siyosiy, huquqiy jihatlariga munosabati haqida, e'tiqodi va yana boshqa o'nlab jihatlarini bilgandan so'ng ijobiy yoki salbiy baho

berish mumkin. Bu oilaga nisbatan dialektik yondoshish, oilani yaqindan bilish va h.k.

Hozirgi davrda tabiat dialektikasi haqida ancha bilim to'plangan. Ayniqsa, XIX asrning oxiri va XX asr davomida tabiatning kichik zarrachalari haqida fizika, ximiya, biologiya fanlari bergan ma'lumotlar fikrimizning dalilidir. Boshqacha aytganda, tabiatni dialektik tushunish jamiyatni dialektik tushunishga qaraganda ancha ilgari ketdi. Jamiyatning taraqqiyotini dialektik, falsafiy tushunish endilikda ayniqsa dolzarb bo'lib qoldi. Ro'y berayotgan hodisalar jarayoni dialektika oldiga murakkab vazifalarni qo'yimoqdaki, ularni tahlil qilishda dialektik yondoshuvsiz ilmiy nazariyalar yaratish qiyin. XX asr oxiriga kelib, mamlakatlar rivojida goh salbiy, goh ijobiy siljishlar bo'ldiki, bularga falsafiy yondoshuv zaruratga aylandi. Jumladan, fan-texnika taraqqiyotining inson ruhiyatiga ta'siri, energetik muammolar, formatsiyalar qarama-qarshiligi, xristianlar bilan musulmonlar o'rtasidagi munosabatlar, spid va shu kabi boshqa kasalliklar paydo bo'lishi, ba'zi mamlakatlarda genotsidga yo'l qo'yilishi, terrorizmning keng quloch yoyishi, ba'zi mamlakatlarda yadro qurolining qirg'in keltirishi mumkinligini bilgan holda u bilan qurollanishga harakat qilinishi va boshqa jarayonlarning paydo bo'lishi falsafiy tafakkurni zamon talablariga javob beradigan darajada rivojlantirishni talab etayotir. Falsafiy tafakkur esa dialektik mushohada bilan bog'liqdir. Shu sababli ham dialektikaga bo'lgan munosabatni oydinlashtirish zarur. Ya'ni undan yuqorida eslatilgan jarayonlar mohiyatini tahlil qilishda foydalanish davr talabidir. To'g'ri, bu jarayonlarni tahlil qilishda mutlaq haqiqatga erishish murakkab bo'lishiga qaramay, ammo nisbiy haqiqatga erishish mumkin.

Jamiyatdagi salbiy yoki ijobiy hodisalarni tahlil qilib, ma'lum bir xulosaga kelishda falsafiy tafakkur yordam beradi. Zero, falsafaning asosiy

vazifalaridan biri ham shudir. Dialektik uslub ta'sirida falsafa o'z funksiyasini bajara oladi. Xolisona baholaydigan bo'lsak, dialektikaning muqobillari (ular ham falsafa rivojiga ulkan hissa qo'shgan bo'lsa ham) metafizika, sofistika, dualistika, eklektika, dogmatika, sinergetikaning ham olamni tasniflashida o'z o'mi bo'lsada, istaymizmi, istamaymizmi, ularda qisman biryoqlamalik seziladi. Ya'ni, ba'zi kamchiliklardan xoli emas. Dunyo faylasuflari ta'limotlariga diqqat bilan qarab, deyarli barchasida, qaysi yo'nalishda bo'lishidan qat'iy nazar, dialektika haqida fikr yuritishiga guvoh bo'lamiz. Dialektikaning ijobiy tomonlarini madh etadilar. Dialektika o'z mohiyati, mazmuni, shakli, imkoniyati, zarurligi jihatidan eng umumiydir. Tabiat, jamiyatdagi dialektik jarayon mutlaqdir. Dialektik jarayondan foydalanib, insonlar haqiqatga erishadilar. Dialektika haqiqatga yetaklaydi. Haqiqat esa qarama-qarshi tomonlarni hamda turli jarayonlar faoliyatini muhokama qilish orqali namoyon bo'ladi.

Dialektik munozara madaniyati asrlar davomida shakllandi. Qarama-qarshi tomonlarni obyektiv baholash, murakkab muammolarni muhokama qilish, tushunish, turli jihatlarini aniqlash kabilar dialektik tafakkur orqaligina yechiladi. Bu jarayonlarni dialektika orqali yechishda avvalambor u yoki bu sohadagi muallifni ma'naviy ezish, kamsitish, fikrlarini e'tiborga olmaslik madaniy, yuksak ma'naviy, dialektik tafakkurdan dalolat emas. Demak, dialektik tafakkur qilish xolisonalikni talab qiladi. Chunonchi, ziddiyatlarni yechishda keskinlik vaziyatidan uzoqlashish, fikrlar to'qnashuvlarga olib bormaslik ham muallif madaniyatiga bog'liq. Dialektik munozara yuritish tafakkur rivojini ta'minlash hamdir. Shu bilan bir qatorda dialektik tafakkur munozara san'ati ham demak. Munozara haqiqatni keltirib chiqaradi va shu jarayonda yangi haqiqat uchun zamin yaratadi. Fikrlar uzviyligini ta'minlaydi. Bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tishga ko'maklashadi.

Dialektika shunday bir san'at asosidirki, u tabiat, jamiyat, inson haqidagi bilimlarni o'tkirlashtiradi. Predmet va hodisalarni o'rganishda ularning o'zgarishida, barqarorligida, tinimsiz harakatda ekanligini isbotlashga yordam beradi. Tabiatdagi bahor, yoz, kuz, qish fasllari o'zgarib turganidek, dialektikada ham fikrlar almashinib turadi. Bu almashinish jarayonida qotib qolgan fikrning o'zi bo'lmaydi. Fikrlarning o'zaro ta'siri natijasida paydo bo'lgan yangi jarayon, kelgusi jarayonni keltirib chiqaradi. Ma'lumki, buyuk faylasuf Georg Hegel o'zining falsafiy sistemasini tuzishga harakat qilganda, o'zaro ta'sirni shartli ravishda: tezis-antitezis-sintez deb belgilaganda ham dialektik jarayondan foydalangan. Dialektika orqali o'z falsafa sistemasi mohiyatini ochib bergan. O'zaro ta'sir yordamida ziddiyatlar borligi va ularning yechilishi, o'zgarishlar mavjudligi va ularning doimiyliigi, oddiylikdan murakkablikka, pastdan yuqoriga qarab chiqishni, bilmaslikdan bilishlikka intilishni, mohiyat va mazmunini ta'riflagan. Har tomonlilikni, ko'p qirralilikni (tabiat, jamiyat, inson tafakkurida) bir kishi tomonidan ochib bo'lmaydi, albatta. Aniqrog'i, bu jihat bitta inson faoliyati bilan emas, balki ko'pchilik faoliyati yordamida ochiladi. Zero, har tomonlama va ko'p qirralilikning o'zi har bir predmet va hodisada cheksizdir. Inson shu predmet va hodisaning ma'lum bir qirradi yoki tomoninigina ochadi, xolos. O'z navbatida bu yondoshish shu predmet yoki hodisa haqida nisbiy haqiqatni beradi va dialektik tafakkurni mutlaq haqiqatga yaqinlashtira boradi. Dialektik tafakkur shu zaylda davom etaveradi. Dialektik tafakkur, doimiy paydo bo'lish, o'zgarish, bir holatdan ikkinchi holatga o'tish doimiyliigini inson faoliyati orqali isbotlashga harakat qiladi. Shu sababli ham dialektikaning ahamiyati beqiyosdir. Bir holatdan ikkinchi holatga o'tishning o'zi rivojlanishning doimiyliigini isbotlaydi. Bu sohada fikr yuritgan o'tmishdagi faylasuflar: Geraklitdan tortib hozirgi zamon

faylasuflariga qadar rivojlanishning doimiyligini e'tirof etib keldilarki, ularning fikrlari metafizik fikrlardan farq qiladi. Hatto xristian dini faylasufi Avgustin Blajenniy ham o'z asarida jamiyatning rivojlanishini chaqaloqlik, bolalik, o'smirlilik, yoshlik, yetuklik, qarilik va o'lim bosqichlariga bo'lib tushuntirganki, shu qarashlarning o'zida dialektik tafakkur namoyon bo'ladi, ya'ni u dialektika tamoyillaridan biri bo'lgan, oddiylikdan murakkablikka yoki aksincha jarayon bo'lishini mazkur dialektik fikrlar bilan bayon etgan. Minglab faylasuflarning dialektika haqidagi ta'limoti bejiz emas. Shu sababli, xulosa qilib aytganda, dialektikani hozirgi paytda eskirdi, hayot talablariga javob bermaydi deyish biroz noo'rin. Dialektikani hamisha, har bir inson o'rganishi lozim. Ob'ektiv olamni bilishda dialektikaning qonun va kategoriyalari muhim ahamiyatga ega deb aytdik. Shu sababli, kategoriyalar qanday kelib chiqqan va ularga qanday amal qilinadi degan savol tug'iladi. Kategoriyalar insonlarning ko'p asrlik faoliyati bo'lib, olamni bilishga qaratilgan tajribasi tahlilidan kelib chiqqan yakuniy tushunchalardir. Kategoriya so'zining o'zi ham yunoncha bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «guvoh», «ta'rif», «ifodalovchi», «izohlovchi» ma'nolarini anglatadi. Inson o'z amaliy faoliyatida olamdagi yoki shaxsiy turmushdagi predmet va hodisalarga duch kelib, ulardan ma'lum tomonlarini o'zlarida aks ettiradilar yoki ulardan u yoki bu sohada foydalanadilar. Buning uchun ular tushunchalar (kategoriyalar) ga murojaat qiladilar. Masalan, sabab va oqibat jarayonlariga har bir inson yuzlab, minglab marta ro'baro' keladi. Yoki imkoniyat va voqelikning biri ikkinchisiga o'tishini ko'rib xulosalar qiladilar. Demak, predmet va hodisalardagi doimiy takrorlanadigan (albatta aynan oldingi holatning o'zi emas) narsa va hodisalarning umumiy holatlarini, muhim tomonlarini, xususiyatlarini ifodalash, falsafiy kategoriyalar orqali amalga oshadi. Bu kategoriyalar ham boshqa

jarayonlar kabi qotib qolgan emas. Ba'zi ziyolilar falsafa, shu jumladan uning tushunchalari ham qadimda qanday bo'lgan bo'lsa, hozirda ham shunday deb tushunadilar.

Aslida bunday qarash bilish va bilimning torligidan. Bu kategoriyalar zamon talabidan kelib chiqib mazmun va shakl jihatidan boyib boradilar. Aniqroq qilib aytganda, ular ham «eniga», ham «bo'yiga» o'sib, rivojlanib boradi. Yangi mazmun va shaklga ega bo'la boradi. Masalan, davrimizga kelib, o'zbek falsafasida «ma'naviyat» so'zi tez-tez uchraydigan bo'lib qoldi. Azaldan Yevropa falsafasida uning mazmuni «duxovnost» so'zi orqali ifodalangan. Ma'naviyat so'zini ham shu so'z bilan tarjima qilganlar. Hozirgi paytda bu so'zlarning o'zaro yaqinligi haqida fikr yuritilmoqda. Hatto rus olimlari ham «duxovniy» so'zi faqat diniy sohada ko'proq o'z aksini topganligi haqida fikr yuritadilar. Ma'naviyat so'zi esa hozirgi vaqtda falsafiy tushuncha sifatida shakllanmoqda. Bu sohada olib borilayotgan ilmiy izlanishlar shundan dalolat bermoqdaki, u falsafiy kategoriya sifatida inson faoliyatini qamrab oluvchi keng va tor ma'nolarda ishlatiladigan tushunchadir. Bu tushunchada ham dialektik xususiyat mavjud. Ya'ni ma'naviylik-ma'naviyatsizlik yohud, qarama-qarshi tomonlar mavjud. Ular o'rtasida ziddiyatlar ham bor. Turli sifatlarga ega bo'lib, bir-birini inkor qilish jihatlari namoyon. Zamon va makonda abadiy. Ma'naviyat so'zida insonning iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, diniy, madaniy, estetik, etik, falsafiy, ilmiy xususiyatlari qamrab olinadi. Shu bilan birga unda jamiyat, jamoa, tabiat muammolari ham mujassamlashgan. Shu jihatlarini hisobga oladigan bo'lsak, bu tushunchani ijtimoiy falsafa muammosi-kategoriyasi sifatida qabul qilish va uning keng qirralarini ochish kelajak ishidir. Ana shuningdek zamon talabidan kelib chiqadigan tushuncha, kategoriyalar falsafa muammolarini boyita boradi. Shu sababli ham falsafani «doimiy

falsafada!» deb tushunish o‘rinsiz. Ammo ta’kidlash lozimki, tevarak atrofdagi predmet va hodisalar taraqqiyoti zaruriyat va tasodiflar asosida rivojlanadi, paydo bo‘ladi, yo‘q bo‘ladi. Shu jarayonda falsafiy kategoriyalar ham zamon va makonda nisbiydir. Gohida olamni tushuntirishda turg‘un bo‘lib qolishi tabiiy. Zero, hatto daraxtlar ham hayotda chekinadi—sovuq tushsa, g‘unchalar ochmay to‘xtab qoladi. Issiq boshlanishi bilan g‘unchalar ochiladi. Falsafa, uning dialektikasi ham shunday. Ba’zida u rivojlanish yo‘lida to‘xtab qolishi ham ehtimoldan xoli emas.

Predmet va hodisalar tahlili bir yoqlamalikni qabul qilmaydi, aks holda xatoliklar paydo bo‘laveradi. Predmet va hodisalarni anglash uchun ularga mujassam holda yondoshish ayni muddao bo‘lsa ham, unga to‘liq erishib bo‘lmaydi. Lekin inson shunga intilishi lozim. Shundagina nisbatan kam xato qiladi. Masalan, bug‘doy donining shakliga qarab xulosa qilsak, uni to‘liq tahlil qilib baho bera olmaymiz. Bug‘doyga to‘liq baho berish uning «shakli»ni hisobga olgan holda, uni ikkinchi bir kategoriya-«imkoniyat» orqali, bug‘doyning ichidagi imkoniyati (to‘qligi, mazasi, oqligi)ni, yana bir kategoriya-«tasodif» orqali sovuqqa chidamligi, baquvvatligini yoki jonsizligini, yana bir kategoriya - «sabab» orqali yerning namligi natijasida o‘sishi, yana bir kategoriya - «ziddiyat» orqali donning modda almashinishining xususiyatlari va hokazolar orqali amalga oshiriladi. Bunday yondoshish bug‘doyning xususiyatlarini mutlaq bilishga yordam beradi va undan qaysi maqsadlarda foydalanish mumkinligi uchun xulosa chiqariladi. Aslida bug‘doyga tavsif berish, bu keltirilgan dalillar bilan cheklanib qolmaydi. Chunki, bug‘doy boshqa - zamon va vaqt, butun va bo‘lak, vazifa va tuzilish, mohiyat va hodisa, miqdor va sifat, inkorni-inkor, yakkalik va umumiylik, mazmun-voqelik, zaruriyat va boshqa kategoriyalarga jalb qilingan holda tavsiflanadi. Aslida, bug‘doyni mutlaq

tavsiflashda bu ko'rsatilgan kategoriyalar ham kamlik qiladi. Shuning uchun ham bilish cheksiz tavsifga ega.

Dialektik kategoriyalar, ya'ni tushunchalar predmet va hodisalarning ichki va tashqi mohiyatidan xolisona, obyektiv holda kelib chiqadi. Predmet va hodisalar jarayoni o'z- o'zidan tushunchalarni qo'llashga majbur etadi. Mazkur tushunchalar orqali predmet va hodisa xususiyati ichiga kirib boriladi. Binobarin, bu xususiyatlar tashqaridan olinmagan. Inson bu xususiyatlarni o'z so'zlari – kategoriyalar orqali ifodalaydi, xolos.

Dialektik kategoriyalarning xususiyatlaridan yana biri shuki, ular bir-biri bilan zanjir singari bog'langan. Aloqada. O'zgaruvchan. Harakatda. Predmet va hodisalarning rivojlanish jarayonida ular bir-birini taqozo etadi, bir-biriga o'tib turadi. Shu bilan birga bu holatlar bir vaqtning o'zida predmet va hodisaning birligini ta'minlovchi jarayonlardir. Ularning barchasi predmet va hodisadagi umumiy aloqadorlikning o'zaro ta'sirini, rivojlanish va taraqqiyotini keltirib chiqaradi. Demak, kategoriyalar bir-biri bilan shu darajada mustahkam bog'langanki, ular biri ikkinchisiz yashay olmaydi. Predmet va hodisalardagi umumiy aloqadorlik, o'zaro ta'sir, taraqqiyot ma'lum bir sharoit yuzaga kelganda amalga oshishini e'tirof etish kerak. Bu jarayonlar makon va zamonda nisbiy, taraqqiyotda abadiydir. Shart va sharoitlar yetilmasa, kategoriyalar bir-biriga o'tmaydi, bir-birini taqozo etmaydi. Ular o'zaro ta'sir qilmaydi. Dialektik kategoriyalarning asl tabiati shunday. Ob'ektiv olamni bilish esa insonlar uchun zarurat. Aytganlaridek, «Odamdan yuqori turarkan olam, bilim olmoqlikka muhtojdir odam». Dialektik kategoriyalarni qurol qilib olgan odam, olam to'g'risida ma'lum bir tasavvurga ega bo'ladi. Ularni bilib olganda esa undan bahramand bo'ladi. Cheksiz olamning son-sanoqsiz predmet va hodisalari borki, ularni

inson alohida-alohida o'rganadi, solishtiradi, o'xshatadi va natijada bir xulosaga keladi. Zero, dialektikani boshqa bilish uslublari va ta'limotlari bilan solishtirib o'rganish ayni muddaodir. Ravshanroq aytadigan bo'lsak, dialektikaning idealizm, dualizm, metafizika, ekzistensializm, ratsionalizm, fenomenologiya, strukturalizm, germenevtika, pozitivizm, tomizm, neotomizm, agnostitsizm, freydizm, anarxizm, empiriokrititsizm oqimlari ham olamni bilish haqidagi o'z uslublarni o'rta qo'ygan, o'zlarining xulosalarini bildirganlar, hamda uning yangi qirralarni ochganlar. Faqat ularning xulosalaridan to'g'ri, o'rinli foydalanish talab etiladi, xolos.

Muammolarni yechishga qarab olamni tushuntirishning dialektika kabi uslublardan tashqari yana: metafizik eklektik, sofistlik, sinergetik uslub va boshqalari ham bor.

Metafizik qarash tarafdorlarining fikricha, narsa va hodisalar bir-biri bilan aloqada emas. O'zgarish va rivojlanish oddiy ko'payish va ozayishdan iboratdir. Metafiziklar rivojlanishni narsalarning bir-biriga tashqi ta'sir etishidan ko'radilar. Olam to'g'risidagi dialektik va metafizik uslublar ijtimoiy-siyosiy kurash, tabiiy-ijtimoiy fanlarning rivojlanishi natijasidir. Dialektik va metafizik qarashlarni materialistlar va idealistlar ham rivojlantiradilar.

«Metafizika» yunoncha so'z bo'lib, «metafizika» - bu fizikadan keyin, tabiat to'g'risidagi fan demakdir.

Falsafada bu so'zni Andronik Rodoskiy, so'ngroq Aristotel ishlatganlar. Ular o'z asarlarini yaratar ekanlar, tabiat hodisalari aniq, fizik dunyo nisbiy, oquvchidir, doimiy hech narsa yo'q, deb tushuntirgan edilar. Andronik Rodoskiy tabiat to'g'risidagi fanni "fizika" deb ataydi. Aristotel- "Metafizika" asarini yozdi. Bu asarda borliqning umumiy tomonlari va bilish hamda xudo to'g'risida, ruhning o'lmasligi, irodaning

erkinligi to'g'risida fikrlar fizikadan, tabiatdan keyin hosil bo'ladi, deb tushuntirildi. Gegal esa metafizika so'zini dialektikaga qarshi ishlatdi.

Bu qarashlardan tashqari eklektik (tanlayman) uslubi mavjud. Eklektika–narsalarning asosiy aloqa va tomonlarini ajratmay ularning turli-tuman bog'lanishlarini tartibsiz ravishda aralastirib yuboradi. Eklektika so'zi yunoncha so'z bo'lib– tanlayman demakdir.

Sofistika yunon so'zidan olingan bo'lib–donishmand, ustoz degan ma'noni anglatadi. Sofistika–muayyan bir davrdagi hodisa va voqealarning uzviy bog'lanishligini va ularning rivojlanish qonuniyatlarini boshqa bir sifatdagi hodisa va voqealarga bog'lab uzib olgan holda tatbiq etadigan yo'nalishdir.

Determinizm va indeterminizm, sinergetikaning jahon falsafasi uchun ahamiyati.

Determinizm konsepsiyasi keng ma'noda barcha predmet va hodisalarni qonuniyatlar yordamida sababiy jarayonlarini izohlab

beradigan oqim. Indeterminizm esa barcha predmet va hodisalarni sababiy bog'lanishlari qonuniyatlar asosida ro'y berishiga shubha bilan qarovchilar oqimidir. Predmet va hodisalarning paydo bo'lishi, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi doimiy bo'lib ular biror sabab orqali amalga oshadi. O'zaro ta'sir kelib chiqadi. Ushbu o'zaro ta'sirlar determinatsiyalanish jarayonida amalga oshadi. Ya'ni predmet va hodisalardagi harakatlarni barchasi bir vaqtni o'zida amalga oshmaydi. Ulardan ma'lum bir qismlar va hodisalargina yangi predmet va hodisalarni kelib chiqishiga turtki bo'ladi. Bu ham qonuniyatdir. Determinatsiya ana shu ba'zi qismlar yordamida tubdan yangi qismlarni kelib chiqishini ifodalaydi.

Determinizm oqimlaridan biri bu mexanistik determinizm oqimi bo'lib, ular aynan predmet va hodisalardagi umumiy o'zaro ta'sirningina e'tirof etadilar. Predmet va hodisalardagi alohida-alohida ro'y beradigan

tomonlarni inkor etadilar. Masalan, daraxtlar quyosh nuridan bahramand bo'lib o'sadilar. Bu umumiy ta'sir. Lekin daraxtlarni rivojlanishi uchun boshqa sababiyatlar ham bor, chunonchi, yer, yerdagi elementlar, suv, namlik va boshqalar. Bularning bo'lishi bir tomondan zaruriy bo'lsa ikkinchi tomondan sababiyatdir. Bular birlashib sababiy qonuniyatni keltirib chiqaradi. Bu holatlar falsafada determinatsiyani tashkil etadi. Aniqrog'i mexanik determinatsiya, bu tashqi ta'surot natijasida holat o'zgaradi deb tushuntiradi. Ular predmet va hodisalardagi ichki va turli tuman zaruriy ehtiyojlarni yuzaki tushuntirganlar. Aslida esa yangiliklarni paydo bo'lishi qat'iy va biryozlamalik natijasida emas, balki son sanoqsiz muhit va sharoitlar yordamida hosil bo'ladi. Bu jarayonlarni ilmiy hal etish, tabiat va jamiyat qonunlarini to'g'ri tushunishga olib keladi. Boshqacha aytganda, determinizm bu metodologiyadir. Determinizm tamoyilini tabiat, jamiyat hodisalarini mohiyat va mazmunini bilishga jalb etish turli kamchiliklardan saqlaydi. Har bir predmet va hodisada ichki va tashqi hamda zaruriy bog'lanish qonuniyatlarini bilmasdan turib to'la bilimga ega bo'la olmaymiz. Determinizmni qo'llash yordamida predmet va hodisa haqida to'laroq bilimga ega bo'lamiz. Shu sababli ham, ehtimollik, statistik, bir yoqlamalik, qat'iylik determinatsiyalarini bir biridan farq qilish zarur. Masalan, statistik determinatsiyalanish bu katta qismdagi miqdoriy jihatlarni birlashishi natijasidir. Determinatsiyalanish jarayoni juda ko'p jihatlarni qamrab oladi. Jumladan predmet va hodisalarning imkoniyatlari, mazmun va shakli mohiyati, zaruriy, tasodifiy tomonlari birlashmasi determinatsiyalanishni keltirib chiqaradi. Demak rivojlanish va taraqqiyot bunday jarayonsiz ham bo'lmaydi.

Falsafa fanidagi dialektika, metafizika, determinizm, indeterminizm, relyativizm va sinergetik ta'limotlarning barchasi ham insonning olamni bilishdagi uslubiy qurollaridir. Bu uslublarni har birini falsafada o'z o'rni

bo‘lib, ularni hayotda qo‘llash natijasida olam, tabiat, inson va jamiyatlarni sir asrorlari o‘rganib kelindi. Bu uslublardan biri sinergetik uslubdir.

Sinergetika ta‘limoti falsafa fanida nisbatan yangi uslub bo‘lib, bu uslub ham tabiat, jamiyat, inson tafakkuridagi jarayonlarni tahlil etib o‘zining xulosalarini beradi. Uning mazmun va mohiyati predmet va hodisalarning o‘z- o‘zini tashkil etish, “tartibsizlikdan tartibni” kelib chiqishi hamda hozirgi zamon voqealari bilan bog‘lanuvchi g‘oyalarni ifoda etadigan ta‘limotdir. Sinergetikaning asoschisi Nobel mukofotining sovrindori Ilya Prigojin (1917 yilda tug‘ilgan) bo‘lib u o‘zining “Poryadok iz xaosa” nomli asari bilan ko‘p millionli o‘quvchilarga ma‘lum. Mazkur olimning fikricha olamni zamonaviylik nuqtai nazaridan tahlil qilish payti kelgan. Jumladan moddiy va ma‘naviy borliq haqida ularning turli bosqichlarida o‘zini o‘zi tashkil etish, borliqdagi mikro-makro-mega olamlarning taraqqiyot qonunlarining o‘zaro yaqin va umumiyiga, barcha o‘zgarishlarni tekis emasligi, taraqqiyotning ko‘p variantliliigi va ba’zilarini orqaga qaytmasligi, xaos va taqibning hamda tasodif va zaruriyatning o‘zaro aloqasi haqida fikrlari olamni zamonaviy tushunishga qaratilgan. Olamning sinergetik holatida o‘zgaruvchi jarayonlar vazifalarini sintezi paydo bo‘ladi. Tizimdagi beqarorliklar, chekinishlar, siljishlar fazo va vaqtda paydo bo‘ladi. Bu namoyon bo‘lish tartibsiz-beqarordir.

Sinergetika ta‘limoti bo‘yicha olamning taraqqiyoti bir yo‘lda balki, nochiziq holda tasodiflarga, turli yo‘nalishlarga, tarmoqlanishga, har xil variantlarga ega. Nisbatan barqaror sistemalar(tuzilmalar) nisbatan beqarordir. Ular doimiy ravishda tartibsizlikdan kelib chiqadi, o‘zi o‘zini tuzadi, shakllantiradi. Ayni paytda yo‘naltirilgan va qaytmas o‘zgarishlarni paydo qiladi. Ba’zida o‘ladi, ba’zida rivojlanadi. Narsa va hodisalarning barqaror bo‘lishi tartibsizlikdan tartiblilikka o‘tish universaldir, har yoqlamalik natijasidir.

Tartibsizlik va tartiblilik, beqarorlik va barqarorlik, noorganik va organik, jonli va jonsiz, inson va insoniyat umuman ijtimoiy hayot jarayonlari dunyosiga xosdir. Sinergetika turli xususdagi tuzilmalarning yagona tuzilishining simmetriyasini ochib beradi. Bu ta'limotning ijobiy tomoni shundaki, u har bir tuzilmaning paydo bo'lish va yo'q bo'lishini izohlashga harakat qiladi. Sinergetika ham dialektika singari borliqni ifodalovchi ta'limot sifatida paydo bo'ldi. Tabiat va jamiyatni tushuntirishda yanada aniqroq va yaqinroq yondoshadi. Sinergetik ta'limot hamma joyda o'zini namoyon qiladi. Sinergetika qayerda zarurat va tasodiflar ro'y berishini aniqroq yoritadi. Ko'proq tasodif bu-faoliyatda ijobiy, ancha unumlilikni tushuntiradi. Sinergetikaning yana bir muhim jihati shundaki, zarurat va hodisani teng huquqli ekanligini birinchilar qatorida e'tirof etadi. Mazkur ta'limot olimlar faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi. Bu uslub har qanday olim o'z obyektiga sabr toqatlilik chidam bilan ta'sir etishi lozimligini eslatdi. O'rganilayotgan predmetga zarur vaqtda, zarur joyda kerakli ta'sir ko'rsatilsa, u o'zining (hodisa) bir butunligi va tuzilishini namoyon qiladi. Sinergetika nuqtai nazaridan biz yashayotgan olam zaruriy olamdir, axborot va tuzilma turg'unlik va beqarorlik, mutlaqo yo'qoluvchi va saqlanuvchi jarayonlar olamidir.

Xulosa qilib aytganda, sinergetika ta'limoti tartibsizlik va tartibning, beqarorlik va barqarorlikning antalogik qonuniyatlarini o'rgatadi. Bu qonuniyatlarni bilish, idrok qilish muvaffaqiyatlar garovidir. Hayot mavjud ekan, dunyoning tashkil topishini, bu dunyoda har bir hodisaning vujudga kelishini, yashirin sirlarni haqiqiy faoliyatini o'rganishni kim istamaydi deysiz. Bunga sinergetika uslubi yordam beradi.

Tayanch soʻz va iboralar:

Oʻzgarish, taraqqiyot, oʻzaro aloqadorlik, ijtimoiy taraqqiyot, ilmiy taraqqiyot, metafizika, dialektika, rivojlanish, sistemalilik, determinizm, indeterminizm, relyativizm, sinergetika, sababiyat.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Kimki buyuklikka erishishni istasa, u oʻzini chegaralay bilmogʻi lozim. Kimki, aksincha, hamma narsani istasa, u aslida hech nimani istamaydi va hech narsaga erisha olmaydi».

Georg Hegel – nemis faylasufi.

«Aksari bilagʻonlar aqlsizdir».

Demokrit – grek faylasufi.

« Oʻzini bilimdon deydigan nodondan qoch».

Qobusnoma.

Mavzuga oid test savollari:

Dialektika nimani oʻrgatadi?

- a) inson faoliyatini
- b) tabiat, jamiyat va inson tafakkuri rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini oʻrganadi
- v) diniy faoliyatni oʻrgatadi
- g) jamiyat hodisalarini oʻrganadi

Metafizikaning mohiyati nima?

- a) predmet va hodisalar haqidagi taʼlimot
- b) metafizika taʼlimoti predmet va hodisalarning alohidaligi haqidagi taʼlimot
- v) metafizika tabiat haqidagi taʼlimot
- g) metafizika ijtimoiy borliqni oʻrganadi

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. T.: « O‘zbekiston», 1996 y.
2. Karimov I. A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. 5-jild. T.: « O‘zbekiston». 1997 y.
3. Karimov I. “Yuksak ma’naviyatsiz kelajak yo‘q” T.: 1997 y.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: 1993 y.
5. Gunnar Skerbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T.: «Sharq», 2002 y.
6. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. T.: 1995 y.
7. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. T.: «Fan» 1968 y.
8. Yusupov E. va boshqalar. Falsafa. T.: 1999 y.

2 bob. Falsafiy qonunlar.

Qonun va kategoriyalar haqida.

Dialektikaning qonun va kategoriyalari voqea olam hodisalari va predmetlarining taraqqiyot jarayonini bosqichma- bosqich tarixiy mantiqiy bilishning asosidir. Dialektikaning qonun tushunchasi obyektiv olam predmet va hodisalarning bir- biri bilan o'zaro munosabatlari bog'lanishlarini bir butun holda ifodalaydi. Demak, biz qonun nima degan savolga javob beramiz. Qonun, bu narsa va hodisalardagi ichki, muhim, umumiy, zaruriy takrorlanadigan barcha bog'lanishlardir. Qonun haqida fikr yuritganimizda, albatta, zaruriy turg'un takrorlanuvchi aloqadorlikni, munosabatni ko'zda tutish lozim. Predmet va hodisalar orasidagi bog'lanishlar bir-biriga o'xshaydi. Lekin ularning o'ziga xos individual, betakror, tasodifiy xususiyatlari ham bo'ladi, qonun mana shu individual, tasodifiy xususiyatlarni ifodalamaydi, balki har bir narsa va hodisaga xos bo'lgan umumiy, takrorlanuvchi, zaruriy munosabat va bog'lanishlarni ifodalaydi. Qonun hodisa va bog'lanishlar ma'lum voqealarning ma'lum sharoitida, qat'iy, shubhasiz sodir bo'lishini belgilaydi. Masalan, kunning tun bilan almashinuvi qonuniy xarakterga ega, chunki yerning o'z o'qi atrofida aylanib turishi kunning tun bilan almashinuviga olib keladi. Yer o'z o'qi atrofida harakat qilmaganda, bu hodisa zaruriyat tariqasida bo'lmas edi. Endi qonunning asosiy xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Dialektika tabiat va jamiyat obyektiv qonunlarga tayanishni ko'rsatadi. Demak, tabiat va jamiyat obyektiv qonunlar asosda rivojlanadi.

Qonun kishilarning irodasiga bog'liq bo'lmagan holda amalga oshadigan obyektiv jarayonlarning irodasidir. Inson qonunlarni bilib olishi, ulardan o'z manfaati uchun foydalanishi mumkin. Inson obyektiv qonunlarni yarata olmaydi. Shunday qilib, tabiat va jamiyatning har

qanday qonuni uchta muhim xususiyati bilan tavsiflanadi. Buni J. Tulenov shunday izohlaydi:

a) qonun obyektiv asosga ega bo'lib, muhim, zaruriy, umumiy bir qator munosabatlarni ifodalaydi;

b) qonunning muhim alohida xususiyati shuki, u voqealar rivojlanishi qat'iy muayyan yo'nalishi oqibatida vujudga keladi;

v) qonun ma'lum shart-sharoitlarda namoyon bo'ladi.

Bu uch holatni hisobga olgan holda qonunga quyidagicha ta'rif beriladi: qonun muayyan shart- sharoitda voqealar rivojining xarakteri va yo'nalishini belgilaydigan ma'lum bir qat'iy natijani taqozo etadigan obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy, nisbiy, barqaror munosabatlar ifodasidir. Bu o'rinda nemis faylasufi Kantning fikri ham xarakterli. Uning fikricha, inson qonun tushunchasini tabiat va jamiyatdagi umumiy munosabatlarni bilish asosida yuzaga keltirmaydi, balki uni tabiat va jamiyatga o'zi kiritadi. Demak, uning fikricha inson va uning tushunchasi bo'lmasa tabiat va jamiyatdagi zaruriy, qonuniy bog'lanishlar ham bo'lmaydi. Maxizm vakili Pirson shunday deydi: «Fan qonunlari tashqi olam bo'lishidan ko'ra ko'proq, inson aqlining mahsulidir. Inson tabiat va qonun yaratuvchisidir. U tabiatga qonunlarni yaratib beradi». Ba'zi hozirgi zamon faylasuflari ham tabiat va jamiyat qonunlarining obyektiv xarakterini inkor qiladilar. Jumladan, tabiatshunos olimlar N. Bor, V. Geyzenberglar qonuniy bog'lanishlar faqat makro dunyodagina mavjud emas, degan fikrni ilgari suradilar. Makro dunyo bilan mikro dunyo bir-biri bilan bog'liq holda yashaydi, makro dunyo obyektiv qonunlar asosida yashaganidek, mikro dunyo qonunlari ham obyektivdir, lekin o'ziga xos xususiyatlari bor. Qonunlarning obyektiv xarakterini inkor etish asosan jamiyatning obyektiv qonunlar asosida rivojlanishini inkor etishga olib keladi. Obyektiv qonunlarni inkor

etish bilan ular yo'qolmaydi, yoki bekor qilinmaydi. Ob'ektiv qonunlar asosida amalga oshayotgan qonuniy taraqqiyotni bo'g'ish yoki to'xtatib qo'yish mumkin emas. Buni fan taraqqiyoti insoniyatning ijtimoiy tajribasi orqali amaliy va nazariy jihatdan isbotlash mumkin.

Tabiat va jamiyat qonunlarining obyektiv xarakterga ega bo'lishi bir xil umumiy xususiyatga ega, lekin ular orasida ma'lum farq bor. Tabiat qonunlari yer yuzida inson bo'lmagan chog'da ham mavjud bo'lgan. Jamiyat qonunlari esa inson faoliyati natijasida vujudga kelgan shart-sharoitlar bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgan. Engelsning ko'rsatishicha, jamiyat qonunlari kishilarning ijtimoiy munosabatlaridagi eng umumiy, muhim bog'lanishni ko'rsatadi. Yana bir farq jamiyat qonunlariga nisbatan tabiat qonunlari asta-sekinlik bilan o'zgarishida. Masalan, neorganik tabiatdan million–million yillardan so'ng o'zining imkoniyatiga ko'ra organik tabiat kelib chiqqan. Ijtimoiy tarixiy qonunlar esa ma'lum davr davomida amal qilib, so'ngra o'z o'rnini yangi qonunlarga bo'shatib beradi, ba'zilar o'z kuchini yo'qotadi. Ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik, feodal va kapitalistik tuzumlarga xos qonunlarning o'zgarishi bunga misol bo'la oladi.

Tabiat va jamiyatdagi qonunlar o'zining harakat doirasiga ko'ra eng umumiy, umumiy va xususiy qonunlar bo'lishi mumkin.

Eng umumiy qonunlar bu tabiat, jamiyat va inson tafakkuri hodisalardagi bog'lanishi aloqasini ifodalovchi dialektika qonunlaridir. Bular miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonuni, qarama-qarshiliklar birligi va kurash qonuni, inkorni inkor qonunidir. Umumiy qonunlarga massaning saqlanishi, energiyaning bir turdan ikkinchi turga o'tishini olish mumkin. Xususiy qonunlarga misol-fizikadagi Kulon qonuni, tok kuchi uchun Amper qonuni yoki biologiyadagi irsiyatga oid genetika qonuni, ximiyadagi Mendeleyevning

elementlarning davriy sistemasi qonuni va boshqalar. Bular ham obyektiv qonunlardir. Faqat o'z obyektidagi bog'lanish, aloqadorlikni ifodasidir. Endi fanda dinamik va statistik xususiyatga ega bo'lgan qonunlarga to'xtalsak. Statistik qonunlar mutlaq ma'nodagi zaruriy qonunlar emas, ular ehtimollik sababiga muvofiq bo'lgan bog'lanishlarni ifodalaydi va ular dinamik qonunlardan farq qiladi. Statistik qonunlar ma'lum sharoitda bo'lishi ehtimolini ifodalaydi. Masalan, Darvinning tabiiy tanlanish qonuni hamma individlar uchun emas, chunki individlarning sharoitga muvofiqlashganlari yashaydi xolos, muvofiqlashmagani nobud bo'ladi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida shunday qonunlar borki, ular shu jamiyatdagi ma'lum sinflar manfaatiga muvofiq keladi. Bu qonun shu jamiyat, shu sinf uchun ehtimol zarurdir, lekin u umuman zaruriyat natijasi bo'lmasligi mumkin. Dinamik qonunlar bu bir-biriga bog'liq, o'zaro aloqada bo'lgan holda eski qonunlar harakatini davom ettiradi, lekin uning mavjud doirasi chegaralangan bo'ladi, sharoitiga qarab u qonun o'zgarishi, kengayishi mumkin. Makro dunyo qonuniga Nyuton mexanikasi, kvant mexanikasi va boshqalar misol bo'la oladi. Makro dunyo qonunlarini chuqurroq o'rganish mikro dunyo qonunlarini bilishga yordam beradi.

Dialektikaning umumiy aloqadorlik va bog'lanishlarni ifodalovchi qonunlaridan tashqari kategoriyalari bo'lib, ularni birgalikda, yagona tizim sifatida olib qarash kerak. Dialektikaning kategoriyalari voqelikdagi narsa va hodisalarning umumiy tomonlarini ifodalaydi. Kategoriyalar tizimi olam hodisalarining eng umumiy aloqa va bog'lanishlarni ifodalovchi tushunchadir. Kategoriyalar mazmuniga ko'ra obyektivdir. Insoniyatning amaliy faoliyatida, bilish jarayonida bu tushunchalarning ahamiyati katta. Dialektika voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini, taraqqiyotini aks ettiradi, inson esa ularni ongli ravishda tahlil etib, mohiyatini, qonunlarini chuqurroq bilishga intiladi.

Dialektika moddiy olamning taraqqiyoti qonunlari haqidagi ta'limot bo'lib qolmasdan, bilish nazariyasi, tafakkur qonunlari haqidagi ta'limotdir.

Demak, obyektiv mazmunga ega bo'lgan dialektik qonunlar bilishning pog'onasi, real voqelik in'ikosining mantiqiy shaklidir. Dialektikaning kategoriyalari qonun singari umumiylik xususiyatiga ega, ya'ni obyektiv. Dialektikaning qonun va kategoriyalari, hamda prinsiplari bilimning hamma sohasini singdirib oladi.

Ular obyekt bilan subyekt aloqasining markaziy nuqtalaridir. Dialektikaning kategoriyalari asosiy qonunlar bilan bog'liqdir. Qonunlar kategoriyalar orqali ifodalanadi, shakllanadi. Masalan, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonuni sifat, miqdor, sakrash va boshqa kategoriyalar orqali shakllanadi. O'z navbatida dialektikaning qonunlari, kategoriyalar o'rtasidagi o'zaro munosabatni ham belgilaydi. Dialektika, kategoriyalar sistemasi – ayrimlik, xususiylik va umumiylik, mohiyat va hodisa, mazmun va shakl, butun va qism, sistema va struktura, element, sabab va oqibat, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik, erkinlik va zaruriyat kabi yana boshqa kategoriyalardan tashkil topadi. Bu kategoriyalarni biz keyingi mavzuda batafsil o'rganamiz. Dialektikaning mana shu kategoriyalari qonun singari voqelikni bilish pog'onasidir. Hayotni o'zgartirish uslubidir. Dialektika taraqqiyotini o'rganish jamiyatning obyektiv rivojlanish qonunlarini ochish asosida kelajakdagi taraqqiyotni ko'ra bilish imkoniyatini beradi.

Dialektikaning prinsiplari eklektika, sofistika va sxolastikaga yaqin bo'lsa ham, lekin ular hodisalarni biror bir tomonini boshqa tomonlardan, hodisalardan ajralgan holda alohida tekshirmaydi, aksincha, ularni umumiy o'rganadi. Dialektika doimo rivojlanib boruvchi borliqning xolisona, chuqur ilmiy tahlili natijasidir.

Yuqorida tabiat, jamiyat va tafakkur hodisalari o'zaro aloqada, tinimsiz rivojlanib, o'zgarib, harakat qilib turadi deb ta'kidladik. Bu holat olamdagi har bir narsa va hodisaning ajralmas xususiyatidir. Nima sababdan shunday? Taraqqiyot qanday paydo bo'lgan? Uning manbai nimadan iborat degan savollar hammani qiziqtiradi. Bu savollarga falsafada namoyon bo'ladigan qonun va kategoriyalarni tahlil qilib javob topish mumkin.

**Qarama-qarshiliklar
birligi va kurashi
qonuni.**

Falsafa qonunlaridan biri-qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunidir. Falsafa tarixida bu qonun ko'proq mantiq fanidan kelib chiqib tushuntirilgan. Chunki, mantiqda qarama-qarshiliklar tafakkurlashga xos maxsus xususiyatlarni ifodalaydi. Unda obyektiv olamni to'g'ri aks ettirishni zaruriy sharoitlari mavjuddir. Aristotel bu qonunni faqat mantiqda bo'lishini e'tirof etib, uning barcha sohalarida amal qilishiga e'tibor qaratmagan.

Falsafaning qonun va kategoriyalarini asoslashga intilgan mutafakkirlar anchagina. Ayniqsa XVIII asr fransuz-ingliz faylasuflari, yangi davr XIX-XX asr faylasuflari ta'limotlari bunga misol bo'la oladi. Jumladan, taraqqiyot manbaini Nyuton ham ko'rsatishga harakat qilib uni birinchi turtkida, deb izohlagan bo'lsa, XVIII asr fransuz materialistlari taraqqiyot sababi predmet va hodisalarning o'zida deb uqtirdilar. Ularning fikricha, taraqqiyot manbai qarama-qarshiliklar kurashi asosida emas, balki moddiy obyektlarning bir-biriga ta'sir etishidadir. Keyinchalik XIX asrda taraqqiyot manbaini Georg Hegel ko'rsatib berdi. Uning fikricha, taraqqiyotning sababi qarama-qarshiliklar birligi va kurashidadir. Bu g'oyani so'ngroq marksistik falsafa ham davom ettirdi.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi taraqqiyotni tushuntirishdagi muhim qonun ekanligini isbotlash uchun avvalo uni tashkil etadigan

tushunchalar mohiyati bilan tanishib chiqish zarur. Bu tushunchalar ayniyat, tafovut, ziddiyat kabilardir. Ta'kidlash lozimki, ular o'zaro aloqa va bog'lanishdadir.

Ayniyat – narsa va hodisalarning nisbiy turg'unligini, barqarorligini belgilaydigan tushuncha bo'lsa, tafovut predmet va hodisalarning farqli tomonlari orasidagi munosabatni ifodalaydi. Ziddiyat qarama- qarshi tomonlarning konfliktli munosabatlarini bildiradi.

Ayniyatni yanada to'g'riroq tushunish uchun aynan o'xshashlikni, bir xillikni ko'z oldimizga keltirishimiz zarur. Lekin, ta'kidlash lozimki, mutlaq o'xshashlik, bir xillikning o'zi yo'q. Masalan, egizaklar, yoki qolipdagi g'ishtlar bir-biriga o'xshasalar ham makondagi egallagan joylari bilan farq qiladilar. Hech bo'lmasa, tarkibiy tuzilishida farq mavjud. Ammo nisbiy o'xshashdirlar.

Tafovut–narsa va hodisalardagi o'xshamaslik va bir–biridan ajratuvchi belgi ifodasidir. Tafovutda har bir narsaning o'ziga xosligi yoki xos emasligi tushuniladi. Masalan, har qanday jonli organizm yoki o'simliklar hayoti to'xtovsiz modda almashinuviga asoslansa, mexanik ta'sir va o'zaro ta'sir natijasida jismlar harakatga keladi. Bu yerda ta'sirlar farqli, tafovutli jihatlar hisoblanadi. Demak, tafovut qarama-qarshi tomonlar asosini tashkil etadi.

Ziddiyat – tafovutdan kelib chiqmaydigan jarayondir. Qarama-qarshi tomonlar harakatidan ziddiyat kelib chiqadi. Ziddiyat kelib chiqishi uchun qarama-qarshi tomonlar bo'lishi shart. Qarama-qarshi tomonlardagi munosabatlarning keskinlashuvi natijasi ziddiyatdir. Ziddiyatning yuqori shakli konflikt (to'qnashuvdir). Shu o'rinda aytish mumkinki, ziddiyat qarama-qarshi tomonlarning to'qnashuvli (konfliktli) munosabatlarini ifodalaydi.

Ko'rib turibmizki, qarama-qarshi tomonlarning bo'lishi o'z-o'zidan kelib chiqmay, ko'p jarayonlarni o'z ichiga oladi. Shu jarayonlar natijasida hosil bo'lgan qarama-qarshiliklar, tabiat va jamiyatda, tafakkur hodisalaridagi mavjud bo'lgan tomonlarni tashkil qiladi. Bu tomonlardagi xossa va xususiyatlar gohida bir-birini inkor qilsalar, gohida bir-birini taqozo etadilar. Magnitning manfiy va musbat qutblari, atomdagi tortilish va itarilish kuchlari, jamiyatdagi yollovchi va yollanuvchilar turli tomonlarni aks ettiradi. Ammo, bu jarayonlarda qarama-qarshi tomonlar ham, mavqei ham tafovutli munosabatlarni keltirib chiqarmaydi. Tomonlar o'rtasidagi munosabat keskinlashsa, konflikt jiddiy tus oladi. Shu sababli, konflikt tushunchasi ziddiyatdan farq qiladi. Konflikt, qarama-qarshi tomonlar orasidagi munosabat bo'lib, u keskinlashganda eski chegara yangi chegaraga chiqadigan harakatda xaraktyerda bo'ladi. Lekin ziddiyat hamisha ham konfliktga olib bormaydi, ularning oldini olish mumkin. Tabiat va jamiyat, inson tafakkurida ziddiyatlar turlicha bo'ladi. Chunki olam cheksiz va turli-tuman, hodisa va o'zgarishlar esa son-sanoqsizdir. Shunday ekan, ziddiyat shakllari ham turlicha. Ziddiyatsiz harakat paydo bo'lmaydi. Har qanday harakat ziddiyat orqali sodir bo'ladi. Aytish mumkinki, harakatning o'zi ham ziddiyatdir. Hayotning o'zi ham ziddiyat zamiriga qurilgan. Demak, tevarak atrofda mavjud ziddiyatlarni bir-biridan farqlash lozim, zero ziddiyat harakat va taraqqiyot manbai. Ziddiyatlar vujudga kelishi bilan ma'lum shaklga ega bo'lgach, kurash keskinlashadi va keyingi bosqich uchun sharoit yaraladi. Ta'kidlash lozimki, tabiat va jamiyatdagi ziddiyatlar o'zaro farqlanadi. Tabiatdagi ziddiyatlar stixiyali bo'lib, insonga bog'liq emas. Inson paydo bo'lishidan oldin ham shunday ziddiyatlar bo'lgan. Ular keskinlashib, rivojlanib halokat yoki muvaffaqiyatga olib kelgan. Bu ziddiyatlar o'ziga xos qonuniyatlar asosida paydo bo'lib, yoki yo'qolib turadi. Jamiyatdagi ziddiyatlarga inson

faoliyati ta'sir etadi va boshqarib turiladi. Jamiyatdagi ziddiyatlar iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy faoliyatda aks etadi. Ular xarakteriga ko'ra: ichki va tashqi, asosiy va asosiy bo'lmagan, antagonistik va noantagonistik hamda bosh ziddiyatlarga bo'linadi.

Narsa va hodisalarning harakat jarayoni va mohiyatidan kelib chiqadigan ziddiyatlar ichki ziddiyat deb atalsa, narsa va hodisalar o'rtasidagi tashqi munosabatlar ziddiyat deb tushuniladi. Ko'pincha, ichki ziddiyatlar taraqqiyot yo'lida muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, mehnat va kapital, boylik va qashshoqlik o'rtasidagi ziddiyat ichki ziddiyat bo'lsa, bir mamlakat bilan ikkinchi mamlakat o'rtasidagi ziddiyat tashqi ziddiyat hisoblanadi. Ziddiyatning ichki va tashqi ziddiyatlarga bo'lish umuman nisbiydir. Chunki ular bir-birlariga o'tib ham turadi. Ma'lum bir ziddiyat bir narsaga nisbatan tashqi ziddiyat bo'lishi mumkin. Masalan, o'simlik bilan muhit orasidagi ziddiyat o'simlik uchun tashqi ziddiyat hisoblansa, tabiat hodisalarining taraqqiyotiga nisbatan uning ichki ziddiyati hisoblanadi. Taraqqiyot tashqi ziddiyatlardan ham kelib chiqishi mumkin yoki aksincha.

Taraqqiyot asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatlarga ham bog'liq. Asosiy ziddiyatlar deganda, hodisaning mavjudligi va rivojlanishi, vujudga kelishi va yo'q qilinishigacha yoki eski sifatining tugatilishini o'z ichiga olgan chinakam mohiyatni ifodalaydigan ziddiyatlar tushuniladi. Asosiy ziddiyatlar har bir predmet yoki hodisaga nisbatan olinadi. Masalan, Afg'onistondagi asosiy ziddiyat bu muxoliflar o'rtasidagi ziddiyatdir. Asosiy bo'lmagan ziddiyat ma'lum taraqqiyot bosqichida narsa va hodisalar mohiyatining u yoki bu tomonini aks ettirib uni belgilash yoki o'zgartirish kuchiga ega bo'lmagan ziddiyatdir. Asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatni bosh ziddiyatdan farq qilish lozim. Bosh ziddiyat, taraqqiyotining u yoki bu bosqichi mohiyatini belgilab beradi. Masalan,

dunyoda tinchlikni saqlash bosh ziddiyat. Bosh ziddiyat ham o'zgaruvchan bo'lib, sharoit va vaqtga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Amaliy faoliyatda ikkinchi darajali ziddiyatga ham e'tibor qaratish xatoliklardan holi qiladi.

Olam taraqqiyotida antagonistik va noantagonistik ziddiyatlar ham mavjud. Antagonistik ziddiyat, deb maqsad va manfaatlari tubdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan jarayonlarga aytiladi. Masalan mushuk bilan sichqon o'rtasidagi ziddiyat antagonistikdir, ya'ni ularni kelishtirish mumkin emas. Noantagonistik ziddiyat deganda, manfaat va maqsadlari umumiy bo'lgan ziddiyatlarni tushunish mumkin. Respublikamiz hayotida ham ziddiyatlar mavjud bo'lib, ularni rejalashtirish yo'li bilan, fan va texnikadan to'g'ri foydalanish natijasida tartibga solinadi. Natijada ular konflikt keltirib chiqarmaydi. Ko'proq konstitutsiya va boshqa qonunlar orqali bu ziddiyatlar oldi olinadi va hal etiladi. Ziddiyatlar ham universaldir. Taraqqiyotga erishishda ular turli tomondan ta'sir qiladilar. Shundan kelib chiqib, hozirgi zamonga zid ziddiyatlarni guruhlash mumkin: 1. Mamlakatlar o'rtasidagi umum iqtisodiy, siyosiy, madaniy ziddiyatlar. 2. Mamlakatlar ichkarisidagi ziddiyatlar. 3. Mamlakatlar o'rtasida sivilizatsiyaga oid ziddiyatlar.

Bu ziddiyatlar ham o'zaro bog'liq bo'lib, turli sohalarni qamrab oladi va shu jarayonlarning hayotiyligini hisobga olish zarur. Taraqqiyotga hissa qo'shadigan qarama-qarshiliklar, jamiyat tafakkurida ro'y beradigan hodisalardir. Barcha narsa va hodisalar qarama-qarshiliklar birligidir. Ularda ayniylik tafovut, ziddiyatlarning bo'lishidir. Demak, falsafiy xulosa shundan iboratki, har bir narsa va hodisaning muayyanligi, harakati, rivojlanishi, taraqqiyotining asosiy sababi, manbai, shu narsa va hodisalarda mavjud qarama-qarshi jihatlar ular orasidagi munosabatlar natijasidir. Bu jarayonlarning hammasi qarama-qarshiliklar birligi va

kurashi qonunida aks etadi. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunining mohiyati yana shundaki, unga muvofiq har bir narsa va hodisa qarama-qarshi tomonlarga-salbiy va ijobiy, o'tmish va kelajak, o'tib boruvchi va rivojlanuvchi, eski va yangi xossalarga ega. Har bir narsa va hodisa qarama-qarshi tomonlarning birligidir (m: magnitning o'zi bir jism, lekin uning mohiyati qarama-qarshilikda-manfiy va musbatligida yoki organizm bitta, lekin u assimilyatsiya va dissimilyatsiya mavjud bo'lganda birlikni keltirib chiqaradi). Kurash va birlik genetik usulda o'zaro bog'langan, yoki boshqacha aytganda, qarama-qarshiliklarni – bir-biridan ajratib, qotib qolgan holda, faoliyatsiz holda olish va tekshirish aslo mumkin emas. Ular nisbiy birlikda bo'lib, vaqti–vaqti bilan bir-biriga o'tib turadilar, bir-birini taqozo qiladilar, kurashadilar, Qarama-qarshilik bir mohiyatning ikki tomonini ifodalaydi. Qarama-qarshiliklar kurashi to'xtamaydi, lekin u nisbiy bo'lib, birlik esa mutlaq. Shu sababli qarama-qarshi tomonlar birligi ma'lum bir narsa yoki hodisadagi ikki qarama-qarshi kuchning ma'lum nisbiy vaqt ichida birga mavjud bo'lib turishi deb aytish mumkin. Shunday qilib, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunning umumiylik xarakteri faqatgina moddiy olamdagi hamma narsa va hodisalarga ularning paydo bo'lishidan tortib halok bo'lishigacha qadar o'z ichiga olganligida ham namoyon bo'ladi. Harakat, rivojlanish, taraqqiyot mazkur jarayonlarning natijasidir. Zotan hayotning o'zi xilmaxil, unda kutilmagan qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Ayniqsa, hozirgi dunyo juda murakkab, rang-barang, jo'shqin, qarama-qarshi tendensiyalarga boy. Shu bilan birga u orzu umidlar dunyosidir. Inson o'zi yaratgan mo'jizalar oldida, o'zining naqadar ojizligini sezayotgan dunyodir. Shu sababli taraqqiyotni to'g'ri baholash, «pala-partishlik»ka emas, balki o'zaro kelishuvchilik yo'llarini izlashga va oqilona fikrlashga bog'liqdir.

Miqdor va sifat tushunchalari. Miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'zaro o'tish qonuni.

Taraqqiyot haqida fikr yuritar ekanmiz, unda miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlarga o'zaro o'tish ham amal qiladi. Bu qonun ham taraqqiyotning ma'lum bir tomonini o'zida aks ettiradi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, predmet va hodisalarning miqdor, sifatleri o'rtasidagi munosabatlarni, miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini hal qilib beradi. Moddiy olamdagi xilma-xil narsa va hodisalar bir-biridan sifatiga ko'ra farq qiladi. Shu sababli, sifat, miqdor, xususiyat, me'yor tushunchalari nimalarni ifodalaydi? Avvalo shularga e'tiborni qaratamiz.

Moddiy dunyoda ma'lum sifatga ega bo'lmagan biror narsa yoki hodisa bo'lishi mumkin emas. Narsa va hodisalarning sifati ularning xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Har bir narsa bir qancha xususiyatga ega. Narsa va hodisalar xususiyatlarining yig'indisi ularning sifatini tashkil etadi. Sifat va xususiyat o'zaro teng bo'lishi mumkin emas. Sifat va xususiyatlarning o'zaro munosabati ijtimoiy jarayonlarni ham qamrab oladi.

Ijtimoiy hayotda ham miqdoriy jihatdan farq qiladigan sohalar ko'p. Masalan, bir ijtimoiy formatsiyadagi ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasini-sanoatining o'sishi, sur'ati, darajasi, mehnat unumdorligi bilan ikkinchisidan farq qiladi. Shunday qilib, narsa va hodisalarda sifat va miqdor muayyanligi bo'lib, ular o'zaro bog'liq. Sifatsiz miqdor bo'lmaganidek, miqdorsiz sifat ham bo'lmaydi. Chunki, ular ayni narsa va hodisalarda ajratib bo'lmaz tomonlardir.

Narsa va hodisalarning miqdor va sifati birligi me'yor yoki o'lchov tushunchasida ifodalanadi. Har bir narsa o'ziga xos aniq o'lchov bilan karakterlanadi. Me'yor narsa va hodisalarning barqaror holatini

ifodalaydigan har qanday chegarada miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga olib kelmaydi. Masalan, normal sharoitda suvning o'lchovi 0 dan 100 darajagacha bo'lgan harorat hisoblanadi. Agar suv 100 darajadan keyin ham qaynatilaversa, uning miqdor va sifat birligi buziladi, natijada suv bug'ga aylanadi. Yangi me'yor hosil bo'ladi. Me'yorning o'zgarishi natijasida bir sifatning o'rniga ikkinchi sifat vujudga keladi.

Falsafa tarixida birinchi bo'lib, Aristotel sifat kategoriyasini o'rgangan. U «Kategoriyalar» asarida sifat tufayli narsalarning bir - biriga o'xshash yoki o'xshash emasligini, biri ikkinchisiga aylanishini dialektik asosda yondoshish orqali ta'riflangan./

XVII-XVIII asrlarda sifat kategoriyasi mexanistik dunyoqarash nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Masalan, ingliz filosofi J. Lokk materiyaning hissiy idrok qilinadigan barcha xossalarini birlamchi va ikkilamchi sifatlarga ajratadi. U birlamchi sifat zichlik, hajm, harakat, shakl bo'lib, u inson ongidan tashqarida mavjud va bizning organlarimizga ta'sir etib sezgi uyg'otadi, ularning farqli rang, hid, tovush, issiqlik va qattqlik, maza singari ikkinchi darajali sifati mavjud deb ko'rsatadi.

Bu ikkilamchi sifatlarni J. Lokk narsalar obrazi sifatida olmaydi, balki shartli belgi deb hisoblaydi. Ikkilamchi sifatni subyektiv xarakterga ega deb isbotlashga urinadi. Umuman olganda, predmet va hodisalar bilan bog'lanmagan, na sifat, na miqdor bo'lishi mumkin. Sifat nisbiy bo'lgani kabi miqdor o'zgaruvchandir. Ob'ektiv olamdagi narsa va hodisalar o'zgarishda, taraqqiy etar ekan, ularning miqdori va sifati ham o'zgarib, taraqqiy etaveradi. Har qanday narsa va hodisalar miqdoriy va sifatiy o'zgarishdadir.

Miqdor o'zgarishining tub sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni obyektiv xarakterga ega. Miqdoriy o'zgarishlar ma'lum chegarada sifatning barqarorligiga ta'sir etmaydi. Miqdor o'zgarishi chegaradan

chiqishi bilan sifatning barqarorligi buziladi, natijada sifat o'zgarishi sodir bo'ladi, eski sifat yo'qolib yangi sifat paydo bo'ladi. Bu ayni miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishidir. Bu qonun tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotida amal qiladi. Masalan, ikki atom vodorod bilan bir atom kislorod birikmasi suv molekulasini tashkil etadi. Agar ikki atom vodorod bilan ikki atom kislorod birikmasini hosil qilsa, u holda vodorod pereoksidini hosil qiladi.

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni ijtimoiy hayotning barcha sohalarida namoyon bo'ladi. Gegel o'zining «Logika»sida sof miqdor o'zgarishlarining ma'lum bir bosqichida sifat darajasiga aylanishini ko'rsatib bergan. Aslida bu holat jamiyatda ham tasdiqlanadi.

Jamiyatda yangi sifatning paydo bo'lishi muayyan miqdor o'zgarishlari zaminida, eski sifat doirasida miqdor shart-sharoitlari pishib etilgach, sodir bo'ladi. Masalan, eski formatsiyadan yangi formatsiyaga o'tish kishilik jamiyati tarixida tub sifat o'zgarish hisoblanadi. Bu qonun tafakkur taraqqiyotiga ham oid. Masalan, ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lgan falsafa fanining taraqqiyotini olib ko'rishimiz mumkin. Falsafaning har bir taraqqiyot bosqichida to'plangan bilim-miqdor o'zgarishlari bo'lmasa, sifat o'zgarishlari, ya'ni ta'limotlar kelib chiqmas, sifat o'zgarishi bo'lmas edi. Demak, bunda ham miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga o'tishini ko'rdik. Sifat o'zgarishlari ham miqdor o'zgarishlariga o'tadi.

Ob'ektiv voqelikda faqat miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga olib kelmay, shu bilan birga sifat o'zgarishlari ham miqdor o'zgarishlarga olib keladi, vujudga keladigan yangi sifat ko'rsatkichlari rivojlanadi.

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular:

1. Miqdor o'zgarish doimo yuz berib turadi, lekin sifat o'zgarishiga o'tish ma'lum davrda boshlanadi;

2. Miqdor o'zgarishlari ma'lum vaqtgacha predmetga ta'sir ko'rsatmaydi, masalan, suv 0 dan 100 darajagacha haroratda suyuqlik holatini yo'qotmaydi. Har qanday miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishi uchun ma'lum sharoit bo'lishi kerak;

3. Miqdor o'zgarishlari asta-sekin, sifat o'zgarishi esa tez, ayrim holatda keskin yuz beradi;

4. Sifat o'zgarishi miqdor o'zgarishiga nisbatan tub o'zgarish hisoblanmaydi.

Masalan, XIX asrda belgiyalik olim de Friz biologiyada o'simlik va hayvonot olamida bir tur o'miga yangi turning kelib chiqishi to'satdan mutatsiya usulida portlash orqali sodir bo'ladi deydi. Taraqqiyotni faqat miqdor o'zgarishidan iborat jarayon deb qarash ham noto'g'ri.

Taraqqiyot o'zaro dialektik bog'langan miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlaridan iboratdir. Miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlarini tayyorlasa, sifat o'zgarishlari o'z navbatida miqdor o'zgarishlariga olib keladi.

Biz endi bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tishning umumiy shakli bo'lgan sakrash nima, degan savolga javob beraylik.

Predmet va hodisalarning bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tishi dialektik sakrash shaklida amalga oshadi. Sakrash bir sifatdan boshqa bir sifatga o'tishining qonuniy shakli hisoblanadi. U taraqqiyot jarayonidagi tasodifiy hodisa emas, balki predmet va hodisaning ichki mohiyatidan zaruriy ravishda vujudga keladi.

Sakrash nima? Sakrash ma'lum bir predmet yoki hodisalarning bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tishi, uzluksiz taraqqiyotining uzilish davridir. Masalan, materiya harakatning bir shaklidan ikkinchi

shakliga o'tishi noorganik tabiatning organik tabiatga o'tishi, organik dunyoda hayvonlar va o'simliklarning bir turdan ikkinchi turga o'tishi kabilarning hammasi sakrash natijasida vujudga keladi. Kishilik jamiyati taraqqiyotida bo'ladigan ijtimoiy inqiloblar ham-sakrash. Sakrash bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tish qonuniyati bo'lishi bilan uning nisbiy tomoni ham bor. Sakrash biror predmet va hodisaga nisbatan bo'lsa, ikkinchisiga nisbatan sakrash bo'lmasligi mumkin.

Sakrash ilg'or kuchlar g'alabasi va konservativ kuchlar halokatini anglatadi. Demak:

- 1) Sakrash taraqqiyot jarayonidagi obyektiv qonuniy jarayondir;
- 2) Sakrash uzluksizlik uzilishi holatidir;
- 3) Sakrash eski qarama-qarshiliklarning tugatilishi va yangi sifatga mos keladigan qarama-qarshiliklarning vujudga kelishidir;
- 4) Sakrash ilgarilab borishdir.

Sakrashlar turli shaklda sodir bo'ladi. Har bir narsa va hodisa o'zining muayyan sakrash shakliga ega. Sakrash shiddat bilan yoki bir muncha sekin sodir bo'lishi mumkin. Ijtimoiy hayotda sakrash portlash yo'li bilan sodir bo'ladi.

Tabiat va jamiyatdagi sakrashlar bir-biridan o'z holati bilan farq qiladi. Tabiatdagi sakrashlar kishi irodasiga bog'liq bo'lmagan holda, stixiyali ravishda vujudga keladi. Tabiatdagi sakrash sifat o'zgarishlari inson irodasiga, xohishiga bog'liq bo'lmasa ham, inson tabiatdagi bu jarayonga ta'sir etishi, uni tezlashtirishi, undan jamiyat manfaatlarini uchun foydalanishi mumkin. Jamiyatdagi sakrashlar esa kishilar tomonidan obyektiv zaruriyatlarni bilish natijasida tayyorlanadi va amalga oshiriladi.

Sakrashlar xarakteri rivojlanayotgan predmetning tabiati, uning boshqa hodisalarga bo'lgan munosabati natijasida vujudga keladi. Demak, tabiatda sakrash portlash yo'li bilan yoki asta-sekin yangi sifat

elementlarining yuzaga kelishi orqali yuz beradi. Masalan, ximik moddalar portlash natijasida o'z tabiatini o'zgartiradi. Ijtimoiy hayotda portlash asta-sekinlik bilan bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tishi mumkin. Tabiatda asta sekinlik bilan bo'ladigan sakrashga, masalan o'simliklar va tabiatda hayvonot olamidagi turlarning kelib chiqishini misol qilib olishimiz mumkin.

Endi miqdor va sifatning bir-biriga bog'liqligini ko'rish bilan birga maxsus xususiyatlarga ega ekanligini va rivojlanishning ikki xil shakli-evolyutsiya bilan revolyutsiyaning nisbatini ham ko'rib chiqamiz.

Taraqqiyotning evolyutsion shakli predmet va hodisalarda yuz beradigan miqdoriy o'zgarishlar bilan belgilanadi. Evolyutsion taraqqiyotda asta-sekin miqdor o'zgaradi. Evolyutsion taraqqiyotda predmet va hodisalarda ichki o'zgarishlar yuz berishiga qaramay ular o'z mohiyatini asta sekinliklar bilan o'zgartiradilar.

Rivojlanishning revolyutsion shakli esa predmet va hodisalarda yuz beradigan sifat o'zgarishlari bilan ifodalanadi. Rivojlanishning revolyutsion shakli evolyutsion shakliga nisbatan tez sakrash xususiyatiga ega.

Rivojlanishning evolyutsion shakli revolyutsion shaklidan o'z xususiyati va natijasi bilan farqlanadi. Bu taraqqiyot shakllari bir-biri bilan o'zaro dialektik munosabatda bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida sifat o'zgarishlariga o'tish siyosiy revolyutsiyalarsiz, asta-sekinlik bilan sodir bo'ladi. Yangi bilan eski orasidagi kurash ijtimoiy hayotning barcha sohalarida voqe bo'ladi. Ba'zida evolyutsiya revolyutsiyani tayyorlaydi. Shuning uchun ham rivojlanishning evolyutsion va revolyutsion shakllarini bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Chunki, revolyutsion o'zgarishlar evolyutsion o'zgarishlar

asosida sodir bo'ladi, revolyutsion o'zgarishlar kelgusi evolyutsion o'zgarish uchun zamin tayyorlab beradi.

Revolyuksiya–bir sifat muayyanligidan ikkinchi sifat muayyanligiga o'tish demakdir. Evolyuksiya va revolyuksiya o'rtasidagi munosabat faqatgina miqdor o'zgarishlarini o'z navbatida sifat o'zgarishlariga olib borishdangina iborat bo'lmay, yangi sifatga mos bo'lgan yangi miqdor o'zgarishlarini ham vujudga keltiradi.

Taraqqiyot–evolyutsion o'zgarish bilan revolyutsion o'zgarishlarning zaruriy birligidir.

Miqdor – o'zgarishlarning sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni fan va texnika uchun ham katta ahamiyatga ega. Bu qonundan muhim ahamiyatga ega bo'lgan metodologik qoidalar kelib chiqadi. Predmet va hodisalarning sifat o'zgarishiga oldingi miqdor o'zgarishlar sabab bo'ladi, binobarin jamiyatda, ijtimoiy hayotda, yangi sifat o'zgarishlariga olib keladigan miqdor o'zgarishlar yig'indisini tezlashtiradigan zarur sharoitni tayyorlamoq zarurdir.

Iqtisodiyotni intensiv rivojlanish yo'liga o'tkazish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish sohasidagi aniq ish, ijtimoiy ishlab chiqarishning har bir qismini, shu jumladan aniq ish joyini topib berish, xodimlarni attestatsiyadan o'tkazish kabilardir. Bu o'rinda gap, iqtisodiyotning keng, yetakchi tarmoq bo'lishi, sanoatdagi ishlarni tubdan yaxshilash haqida bormoqda. Demak, bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tish masalasi amalga oshiriladigan bo'lsa, sakrash sharoiti diqqat bilan o'rganilishi, aniqlanishi zarur.

Miqdor o'zgarishlarning sifat o'zgarishlariga o'tishi–ikki payt-miqdor va sifat o'zgarishini uyg'unlashtirib olishi kerak. Shuning uchun bu qonun taraqqiyotning oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga qarab borishini ta'minlab, bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tishini

ifodalaydi. Bu qonun fan taraqqiyotida metodologik ahamiyatga ham ega bo'lgan qonundur.

O'zgarish va rivojlanishda inkorni-inkor qonuni.

Falsafaning inkorni inkor qonuni ham avvalgi qonunlar: miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni singari muhim o'rin egallaydi. Bu umumiy taraqqiyot qonuni ham faylasuflar tomonidan mukammal talqin qilingan. Mazkur qonun tabiat, tarix va tafakkurda g'oyat darajada keng amal qiluvchi muhim taraqqiyot qonunidir. Binobarin, bu qonunni chuqur va har tomonlama o'rganish undan amaliy faoliyatda to'g'ri va izchillik bilan foydalanish, taraqqiyotni to'g'ri tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Inkorning mohiyatini to'g'ri tushunish - taraqqiyotning dialektik konsepsiyasini izchillik bilan ilmiy asosda tushunishdir.

Taraqqiyotning mazmunini ilmiy tushunish uchun dialektikaning uchta qonunini birga tahlil qilish kerak. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlarga o'tishi qonuni taraqqiyot jarayonida bir sifat o'rniga ikkinchi sifatni vujudga kelishining sakrashlar orqali o'tishini, ya'ni taraqqiyotning qanday borishini o'rganadi. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni esa taraqqiyotning manbai, harakat manbai nimada? degan savolga javob beradi va taraqqiyotning yadrosini ochib beradi. Falsafaning inkor qonuni esa taraqqiyotning qanday yo'ldan borishi mohiyatini ochib beradi:

Har bir narsa va hodisaning rivojlanishi va eskirishi, umri tugayotgan tomonlarning yemirilishi parchalanishi hamda yangi, ijobiy tomonlarning rivojlanish yangi bilan eski, o'lib borayotgan narsalar bilan tug'ilib kelayotgan narsalar o'rtasidagi o'zaro munosabatni ochib beradi.

Har bir narsa va hodisa abadiy emas, balki ichki va tashqi ziddiyatlar zaminida o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib boradi, bu o'zgarish eskirgan narsa va hodisalarning o'lib, yemirilib borishi zaminida yangi narsa va hodisalar paydo bo'ladi. Inkori bo'ladigan narsa va hodisalar esa butunlay ulotqirilib tashlanmay, balki ularga xos ijobiy tomonlar, belgi va xususiyatlar saqlanib, umumiy rivojlanish jarayonini ifoda etadi.

Har bir narsa va hodisa, obyektiv ravishda ichki ziddiyatlardan kelib chiqadi. Bu qonun yemirilish va parchalanishni sodda inkorda ifodalamay, balki taraqqiyotni egri yo'llar bilan, spiral shaklida, nisbiy takrorlanishlar asosida oddiylikdan murakkablikka, pastdan yuqoriga qarab borishi xarakterini ilmiy asosda ochib beradi. Hech bir sohada o'zining ilgarigi yashash shakllarini inkor etmaydigan taraqqiyot sodir bo'lmaydi. Har bir jarayon inkor qilish holatiga ega. Taraqqiyot natijasida vujudga kelgan yangi narsa eskining inkor qilinishidir. Eskining inkor qilinishi natijasida hamma narsa va hodisada ilgarilanma harakat sodir bo'ladi. Yangi, eskini o'rmda uning ijobiy tomonlarini saqlab qolgan holda, yangi-yuksakroq progressiv holatni egallaydi. Shunday qilib, taraqqiyot bir-birini almashtirib turadigan bosqichlardan iborat bo'lib, bir bosqich ikkinchi bosqich tomonidan, ikkinchisi uchinchi tomonidan inkor etiladi, shunday qilib bu jarayon cheksiz davom etilaveradi.

Inkor shunday inkorki, buning natijasida taraqqiyot davom etishi, yangi inkor sodir bo'lishini taqozo etishi kerak. Dialektik inkor obyektiv jarayondir.

Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarda inkor etishning har xil turlari va shakllarini uchratish mumkin. Masalan, donning unib chiqish yo'li bilan inkor etilishi, chirish bilan inkor etilishi, qurtlar tomonidan ozuqa sifatida eb inkor etilishi, tegirmonda donni unga aylantirish yo'li

bilan inkor etilishi va hokazo. Lekin har qanday inkor, inkor bo‘lavermaydi, chunki inkor ilgari lab borishning uzilishi, to‘xtab qolishni ifodalaydi. Bunday inkor mutlaq inkordir. Dialektik inkor esa eskilikning tugashi yangilikning paydo bo‘lishi bilan birga, eskining ijobiy tomonlari asosida yangining o‘lishidan iboratdir. Dialektikada inkor qilish to‘g‘ridan-to‘g‘ri “yo‘q” demak emasdir. Demak, birinchi inkorni shunday qilish lozimki, natijada ikkinchi inkor chiqsin, rivojlansin.

Inkorni inkor, voqelikdagi o‘lib borayotgan narsa va hodisalar o‘rtasidagi aloqa va vorislikni, ilgari lab rivojlanishning ma‘lum bo‘laklari, holatlari orasidagi bog‘lanishlarni ifodalovchi falsafiy kategoriyadir.

Inkorni inkor qonunining mohiyatini bilish dialektik inkorning mohiyatini bilishdan boshlanadi. Xo‘sh, inkorni inkor nima? Inkorni inkor tabiat, tarix va tafakkurning g‘oyat darajada umumiy va shuning uchun ham, g‘oyat darajada keng amal qiluvchi, muhim taraqqiyot qonunidir. Ba‘zi bir faylasuflar, astronomlar (M. N. Rutkevich, V. Kazyutinskiy) noorganik tabiatda xususan astronomik jarayonlarda yuqoriga qarab ilgari lab boruvchi taraqqiyot bo‘lmaydi, deb ta‘kidlaydilar. Ammo bunday fikr bilan kelishib bo‘lmaydi. Ayni paytda taraqqiyot tushunchasini to‘g‘ridan to‘g‘ri noorganik tabiat uchun ishlatib bo‘lmaydi, u yerda rivojlanish faqat ilgari lab boruvchi tarmoqqa ega bo‘lib qolmay, yana quyiga qarab boruvchi tarmoqqa ham egadir. Lekin bu inkorni inkor qonuni chegaralangan, deb qarashga asos bo‘la olmaydi. Noorganik tabiatda bu qonun maxsus holda namoyon bo‘ladi, ya‘ni o‘tilgan bosqichlar elementlarining takrorlanishlari yangi asosda sodir bo‘lgan sifat o‘zgarishlari qaytmasligini ifodalaydi. Inkorni inkor qonunini falsafa tarixida birinchi bo‘lib Hegel asoslagan edi. U, bu qonunni tabiat va jamiyatning taraqqiyot qonuni sifatida izohlagan edi.

Dialektikaning boshqa qonunlari kabi, Gegel bu qonunni ham bir biriga qarama-qarshi fikrlash asnosida ajoyib, mazmunan boy mulohazalarni aytib o‘tdi. Masalan, Gegelning inkorni inkor qonuni orqali olg‘a qarab harakatlanishning cheksizlik g‘oyasini ilgari surgan edi. Bu qonunda taraqqiyotning yangi asosdagi boshlang‘ich holatiga qaytish tendensiyasining ichki mazmunini ochishiga harakat qilgan. Gegel inkorni inkor qonuni orqali rivojlanishning yuqori bosqichida eskilikni dialektik “olib tashlash” yo‘li bilan, ma‘lum ijobiy tomonlarini saqlab qolish g‘oyasini olg‘a surgan. Gegelning inkorni inkor qonunida ana shunday ijobiy va diqqatga sazovor tomonlari mavjuddir.

Gegel bu qonunni uchlik sxema shaklida izohlaydi. Gegel “mutlaq g‘oya” taraqqiyotini quyidagi yo‘nalish bo‘yicha, ya’ni da’vo (tezis), inkor (antitezis), inkorni inkor (sintez) bosqichlari orqali o‘z- o‘ziga qarab rivojlanadi, deb ko‘rsatadi.

Gegel falsafasidagi kamchilik, u bir tomondan, inkorni inkor qonuni orqali taraqqiyotni olg‘a qarab borish xarakterini ko‘rsatmoqchi bo‘ldi, biroq ikkinchi tomondan, falsafiy tizimda bunday taraqqiyotga chek qo‘yadi. Uningcha, taraqqiyot bir doira ichida aylanaverishdan iborat bo‘lib qoladi. Marksizm esa bunga qarshi chiqadi. Yuqorida ko‘rsatilgan fikrlarini qattiq tanqid qiladi. Marksizm bu qonunni idealizmdan tozalab, materialistik asosga quradi. Marksizm klassiklari moddiy olamdagi narsa va hodisalarni o‘rganishda, asoslashda inkorni inkor qonunidan isbot uchun emas, balki ilmiy tekshirish uslubi sifatida foydalanganlar.

Marksizm klassiklari fikricha, inkorni inkor qonuni tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotiga xos bo‘lgan ilgarilab boradigan qonun. Bu qonun bilan ular eskilikning inkor etilishi va yangilikning paydo bo‘lishini isbotlashga intilganlar.

Inkorni inkor qonuni va inkor etish masalalari orqali XIX asrdagi rus revolyutsion demokratlari Belinskiy, Gersen, Chernishevskiy, Dobrolyubovlar o'z davridagi «qabih, rus voqealigini» inkor etish zaruriyat ekanligini to'g'ri tushungan edilar, lekin dehqon mafkurachilari bo'lgan rus revolyutsion demokratlari dialektikaning boshqa qonunlari singari bu qonunning ichki mohiyatining to'liq va har tomonlama yoritilgan bilmaganlar. Bu qonunning mohiyatini chuqur bilish uchun nima uchun inkorni inkor deb atalishini bilish kerak edi. Dialektikaning bu qonuni «inkorni inkor» deb atalishining sababi, moddiy olamdagi narsa va hodisalar doimiy ravishida o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi oqibatida uzluksiz rivojlanishidan kelib chiqadi. Taraqqiyot jarayonida bir inkor ikkinchi inkor bilan almashadi. Natijada taraqqiyot ilgoriga qarab boradi.

Falsafa tarixida shunday oqimlar bo'lganki, ularni nigilistlar deb ataganlar. Nigilizm (lot. Nihil - hech nima) har qanday ijtimoiy ideallar, turmush tarzi, hayotiy normalar, qadriyatlar va tamoyillarni inkor etuvchi oqimning nomidir. Avval G'arbiy Yevropada keyinroq-XIX asrning o'rtalarida Rossiyada tarqalgan. Nigilizm birinchi marta nemis faylasufi Yakobi Fridrix Genrix (1743 - 1819) tomonidan qo'llanilgan bo'lsada, uning Rossiyada tarqalishiga sabab I. S. Turgenevning «Otlar va bolalar» romani (1861) sababchidir. Shu roman orqali nigilizm Rossiyada ommalashgan. O'sha davrlarning aksil inqilobchilari demokrat inqilobchilarni nigilistlar, deb ataganlar. Chunki demokrat inqilobchilar o'zlarigacha bo'lgan jamiyatlarning madaniy-ma'rifiy, urf-odat va qadriyatlariga qarshi chiqib ularni tanqid qilgan edilar. Shu sababli demokratik inqilobchilar o'tmishdagi madaniyatni inkor qilishda ayblanganlar. Ular o'zlarining yangi - sivilizatsiya sohasidagi g'oyalarni ilgari surganlar. Nigilizmni rus yozuvchilaridan yana biri D. I.

Pisaryovning publitsistik faoliyati bilan bog'lasalarda, lekin I. S. Turgenev romanida nigilizm yaqqol ko'zga tashlanadi. Romanning asosiy qahramonlari Arkadiy va Yevgeniy suhbatidan xulosa qiladigan bo'lsak, Yevgeniyning o'zidan oldingi hayotga e'tiborsizligini sezamiz. Jumladan, Arkadiy, Yevgeniyga o'z amakisi yashagan davr tarbiyasini eslatganda, Yevgeniy o'sha davr tarbiyasini ham inkor qilib: «tarbiyami,-deydi u,-har bir kimsa o'zini o'zi tarbiya qilmog'i lozim. Masalan, aytaylik, aqalli mening kabi... Endi davr masalasiga kelsak, nima uchun men davrga tobe bo'lay? Yaxshisi-davr menga tobe bo'lsin. Yo'q, birodar, bular hammasi beboshlik, ma'nosizlik!» (I. S. Turgenev. «Otlar va bolalar» T.: 1953 y. 40-b.). Yana bir joyda Arkadiyning amakisi Pavel Petrovich bilan suhbatida Yevgeniy o'tmishdagi holatlarni mutlaqo inkor etadi. Pavel Petrovichga qarab, Yevgeniy:-«Biz o'zimiz foydali deb hisoblagan narsalar asosida ish tutamiz, hozirgi vaqtda eng yaxshisi inkor etish, shuning uchun biz inkor etamiz. Hamma narsani-ya?-hamma narsani.-Nechun? Faqat san'atnigina, poeziyanigina emas... balki yana hattoki... aytishga odamning og'zi bormaydi... Bazarov pinagini buzmay:-hamma narsani,-deydi (O'sha joyda, 60-b). Nigilizm tarafdorlari-dvoryanlar jamiyatining ijtimoiy va ma'naviy sohalarini tahlil qilishda ziddiyatli fikrlarni aytganlar. Faylasuflardan Nitsshe ham qadriyatlarini baholashda xristian etikasidan kelib chiqib, umuminsoniy axloqiy qoidalardan voz kyechishga chaqirgan bo'lsa, Shpengler, Markuze, Adarno kabi faylasuflar ham nigilizmning g'oyalarini jamiyatni o'zgartirishdagi muhim kuch deb, e'tirof etganlar. Nigilistcha «Yangi insonni» shakllantirish, insonda yangi madaniy, axloqiy sifatlarni topish va shakllantirish bilan bog'liq. Ammo, nigilizm tarafdorlari mazkur sohada aniq bir dasturga ega emasdilar. Bu oqim qarashlarini endilikda tarix silsilasidan mustahkam o'rin olgan, deb bo'lmaydi. Nigilizmga qarshi chiqqanlar. Haqiqatda ham nigilistlar

o'tmish durdonalarini inkor etish, insoniyat tarixini unutilishga olib keladi. Shunday bo'lsa-da, nigilizmning ijobiy tomonlari ham bo'lgan. Ular xurofotni, johiliyatni, ijtimoiy hayotdagi buzilishlarni inkor etib, ayollar tengligini va ko'proq, tabiiy fanlarni rivojlantirishni targ'ib qilganlar.

Yana inkorga qaytadigan bo'lsak, suv isitilganda bug'ga, metall eritilsa, suyuq holatga o'tadi, bu yerda rivojlanish sodir bo'lmaydi, bir narsa o'rninga ikkinchi narsa paydo bo'ladi. Dialektik inkor esa shunday ziddiyatlarni hal qilishni maqsad qilib qo'yadiki, buning natijasida taraqqiyotda yuqori bosqichga erishiladi. Bu dialektik inkorning xususiyatlari. Dialektik inkorning yana bir xususiyati shuki, u eskisini emiribgina qolmay, uning ijobiy tomonlarini umumlashtiradi, sintez qiladi. Sintezi oldingi eskining ijobiy tomonlarini mexanik tarzda birlashtirish emas, balki yuqori bosqichda o'zgartirilib birlashtirilishidir. Ikkinchi inkor harakatning shart-sharoitlarini ifodalaydi. Ko'rinib turibdiki, inkor tushunchasi davrni ham ifodalaydi.

Ma'lum jarayonning tugalanish davri yangi davr uchun asos bo'ladi, bu hol cheksiz davom etadi. Davriylik taraqqiyot ritmini xarakterlaydi. Davriylik tufayli harakat quyidan yuqoriga qarab boradi. Davriylik to'g'risidagi masalani kundalik hayotimizda uchraydigan juda oddiy narsa va hodisalardan tortib g'oyat murakkab biologik va ijtimoiy hodisalar va inson bilishining hammasida ko'rishimiz mumkin. Masalan, don urug'i tuproqqa tashlangach, ma'lum bir davr o'tishi bilan asil holatini yo'qotadi, ya'ni inkor etiladi. U o'sib rivojlanib, o'simlik shaklini oladi, o'simlik ham o'sish, gullash davridan so'ng o'zini inkor etib donga aylanadi, lekin paydo bo'lgan don ilgarigi bitta donning o'zini takrorlamay, balki bir necha don sifatida, o'z tarkibidagi o'zgarishlar orqali vujudga keladi. Biogenetik qonun ham yuqorida aytilgan fikrlarning to'g'riligini isbotlaydi.

Biogenetik qonunning mohiyati shundan iboratki, har bir tirik organizm o'zining individual paydo bo'lishi va taraqqiyoti davomida shu turga xos bo'lgan o'tmishdagi eng oddiy bir hujayralik shaklidan tortib barcha taraqqiyot bosqichlarini qisqa davr ichida takrorlaydi. Bu takrorlash oddiy, aynan takrorlash bo'lmay, balki yangi sharoitda yuqoriroq asosda sodir bo'ladi. Turlarning kelib chiqishi bunga misoldir. D.I.Mendeleyevning kimyoviy elementlar davriy tizimida ham bu holat yaqqol ko'rinadi. Kimyoviy elementlar atom og'irliklarining ortib borishi natijasida elementlarda sifat o'zgarishlari sodir bo'ladi. Davrdan davrga o'tish, davr ichida elementdan elementga o'tish sakrashdan iborat bo'ladi.

Jamiyatning umumiy yo'nalishi, rivoji-eski ijtimoiy- iqtisodiy formatsiyaning yangi, yuqoriroq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya bilan almashish tarixidan iborat. Bu jarayon asosida ishlab chiqarish usulining rivojlanishi yotadi. Ishlab chiqarish usulining o'zi esa yangi ishlab chiqaruvchi kuchlarning xarakteriga mos, mavjud ishlab chiqarish munosabatlarining eskirganligini inkor qilish yo'li bilan paydo bo'lishi va rivojlanishidan iborat. Demak, shunday qilib inkorni inkor qonunining mohiyati shundan iboratki, hodisalarning inkor etilishi ijobiy tomonlarning saqlab qolinishi natijasida mavjud hodisalar to'xtab qolmaydi, yo'qolib ketmaydi, balki yana olg'a qarab harakat qiladi.

Taraqqiyotning yo'nalishi va xarakteri haqidagi masala borasida asrlar davomida faylasuflar o'z fikrlari bilan o'zaro tortishib keldilar. Ba'zi bir faylasuflar olamdagi o'zgarishlar bir doira ichida takrorlanishdan iborat desa, ba'zi birlari to'g'ri chiziq bilan boradi, deb tushuntirib keldilar. Masalan: XVIII asrda yashagan italiyalik faylasuf Janbattisto Viko fikricha, jamiyat doimo takrorlanib turuvchi uch bosqichni: go'daklik, yigitlik va yetuklik davrini kechirib boradi.

Fransuz olim Jan Batist Lamark esa tirik tabiatda harakat uzluksiz va sakrachsiz to'ppa-to'g'ri yo'ldan ilgarilab boradi, deydi. Bu nazariyani jamiyatga tatbiq etishni fransuz revolyutsiyasining ideologlari, ma'rifatchilari, D. Didro, Gelvetsiyalar ham olg'a surgan edilar. Inkorni inkor qonuni fan va amaliyot uchun muhim ekanligini ular ham sezgan edilar.

Tabiat fanlari tarixidan ham inkorni inkor qonuni namoyon bo'lishini ko'rish mumkin. Masalan, geometriyada Yevklid geometriyasidan N. I. Lobachevskiy geometriyasi kelib chiqqan. Noyevklid geometriya evklid geometriyasini inkor etadi va shu bilan birga uning davomi-geometriyaning yana bir yangi bosqichi sifatida yuqoriga ko'tariladi. Xuddi shuningdek, fizika fanidan ham misol: XVIII asr yorug'lik nazariyasida tasdiqlangan qoidaga binoan, yorug'lik zarrachalardan iborat bo'lib, shu zarrachalar harakat qonuniga binoan yorug'lik tarqaladi degan fikr fizikada hukm surgan. Shu bilan birga ikkinchi nazariya – yorug'lik to'liqin xususiyatga ega, shu to'liqin qonunga muvofiq tarqatiladi, degan qoida ham paydo bo'lgan. Lekin yorug'likning kvant xususiyati kashf etilishi bilan XX asr fizikasi bu ikki kashfiyot yorug'likning ikki xil xususiyatiga ega ekanligini ochib berdi. Yorug'likning difraksiya va interfraksiya xususiyati orqali uning to'liqin xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatsa, foton elektrik effekti uning zarra xususiyatiga ega ekanligini ochib berdi. Ikki-bir-biriga qarama-qarshi nazariyalar sintezi natijasida bu nazariyaning kamchiligi bartaraf etildi (inkor etildi). Bu nazariya bir pog'ona yuqoriga ko'tarildi, inson bilimi esa boyidi. Demak, yangilik eskining negizida paydo bo'lib, u bilan aloqada bo'lishidir. Uning ijobiy tomonlaridan foydalanishi asosida fan mazmuni boyib boradi. Shunday qilib, falsafaning inkorni inkor qonuni quyidagi umumiy xususiyatlariga ega:

1. Inkorni inkor qonuni – tabiat, jamiyat, tafakkur taraqqiyotining umumiy, obyektiv xarakterga ega qonunidir.

2. Dialektikaning inkorni inkor qilish qonuni dunyodagi narsa va hodisalarning ilgarilab rivojlanishi murakkab jarayonini ifodalash bilan birga, eskilik bilan yangilik, o‘lib borayotgan narsalar bilan tug‘ilib kelayotgan narsalar o‘rtasidagi dialektik munosabatlarni birdan bir to‘g‘ri hal qilib beradi. Bu qonun eski- o‘lib borayotgan tomonlarni dialektik olib tashlash bilan birga, ularga xos bo‘lgan ijobiy tomonlarni saqlab qolish zarurligini asoslab beradi.

3. Inkorni inkor qonuni olamni bilishda tafakkur taraqqiyotida g‘oyat muhim rol o‘ynaydi.

4. Inkorni inkor qonuni, jamiyat va tafakkur taraqqiyotini spirall shaklida ilgarilab borishini ochib beradi.

Tayanch so‘z va iboralar:

Taraqqiyot, tamoyil, qonun, tabiat, jamiyat, barqarorlik, evolyutsiya, inqilob, me‘yor, miqdor, sifat, sakrash, uzluksizlik, uzilishlik, ziddiyat, tafovut, ayniyat, qarama-qarshilik, aloqadorlik, inkor, inkorni inkor, vorisiylik.

Allomalar fikrlaridan namunalari:

To‘g‘rilik uchramas hecham baloga,
Sarv qurisa hamki yarar asoga.

Saydo Nasafiy

Egrilik hosili - qabohat erur,
To‘g‘rilik hosili saodat erur.

A. Sanoiy.

Yaxshining sharofati,
Yomonning kasofati.

Tojik xalq maqoli.

Mavzuga oid test savollari:

Dialektika deganda nimani tushunasiz?

- a) tabiat, jamiyat va inson tafakkuri rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi;
- b) ijtimoiy hayotni;
- v) insonlar faoliyatini;
- g) ilohiyotni.

Dialektikaning muqobillari qaysilar?

- a) sinergetika, metafizika, sofistika, dualistika, ekletika;
- b) maxizim, irratsionalizm, pozitivizm;
- v) ekzistensializm, dogmatizm;
- g) strukturalizm, fenomenologiya.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. O‘zbekiston bozor munosabatlariga o‘tishni o‘ziga xos yo‘li. T.: « O‘zbekiston», 1993 y
2. Karimov I. A. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida. T.: « O‘zbekiston», 1995 y.
3. Karimov I. A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: “ O‘zbekiston”, 1997 y.
4. Skirbekk G., Gile A. Falsafa tarixi. T.: « O‘zbekiston», 2002 y.
5. Gegel G. Ruh Fenomenologiyasi. M.: 1975 y. T.5:

6. Yusupov E., va boshqalar. Falsafa.T.: 1999 y.
7. Raximov I. Falsafa. T.: Universitet, 1998 y.
8. Feyerbax L. Izbrannoye filosofskiye proizvedeniye. II t. M.: Politizdat. 1955 g.

3 bob. Falsafiy kategoriyalar.

Kategoriya tushunchasi. Olam mavjudligi va o'zaro aloqadorligining ayrimlik va umumiylik jihatleri.

Taraqqiyotni bir butun tushunish uchun falsafa fanining kategoriya tushunchasini (oldingi paragraflarda qisman to'xtalغان bo'lsak-da) tahlil

qilish lozim.

Har bir fanning o'ziga xos, u o'rganayotgan obyektiv dunyodagi predmet, hodisalar doirasining xususiyatlarini ifodalovchi tushunchalari, terminlari bor. Bu tushunchalar cheksiz obyektiv olamning turli sohalari va shu sohalarni o'rganuvchi fanlarning maxsusligi, bir-birlaridan o'zaro farqlarini ko'rsatib turadi. Falsafa fani ham obyektiv reallikni ma'lum, o'ziga xos tushunchalarda aks ettiradi va ular yordamida dunyoni o'rganadi.

Predmet va hodisalarning umumiy hamda muhim tomonlari, xususiyatlari yoki munosabatlarini aks ettiruvchi eng umumiy tushunchalar-kategoriya deb aytiladi. «Kategoriya» so'zi grekcha bo'lib, lug'aviy ma'nosi «guvoh», «ta'rif», «ifodalovchi» demakdir. Falsafa fani kategoriyalari boshqa fan kategoriyalaridan o'zining nihoyatda umumiyliги bilan farqlanadi. Falsafa kategoriyalari eng umumiy tushunchalar sifatida inson fikri shakllari bo'lib, va shu taxlitda ular mantiqiy mazmunga ham egadirlar. Kategoriyalarning mantiqiy mazmuni deganda, inson tafakkuri hodisalarining mohiyatiga kirib borishi, uning chuqurlashuv darajasi ko'zda tutiladi. Falsafiy kategoriyalar obyektiv dunyoning eng umumiy va muhim pog'onalari va tayanch markazlari hisoblanadilar. Ularni bila borish orqali insonning nazariy va amaliy faoliyati uchun muhim bo'lgan qonuniyatlarini va insonni bilish faoliyati natijasida dunyoni o'zgartirishda erishgan yutuqlarini xarakterlaydi.

Falsafa kategoriyalarida inson tafakkurining mazmundorligi va yetukligi, hamda tashqi olamni bilishdagi katta muvaffaqiyatlari o'z ifodasini topgan. Inson ongida tabiatning in'ikos etishi qandaydir qotib qolgan, voqelikning o'lik nusxasi emas balki, narsalar mohiyatiga chuqur kirib borishning murakkab dialektik jarayonidan iborat. Bu jarayon o'zining ichki mantiqiga ega bo'lib, bu mantiq narsalar mantiqiga mos keladi. Shu bilan birga, bu mantiq nisbiy mustaqillikka ega. Bilishning ichki mantiqi bilish tafakkurining ijodiy faolligi xarakterini, harakat qilish va rivojlanish jarayonini, obyektiv dunyoga nisbatan murakkab munosabatini chuqur tushunishga yordam beradi. Falsafiy kategoriyalar mazmun jihatidan tashqi olamning qonuniyatlariga mos keladilar, lekin o'zlarining mavjudligi, shakllariga qarab farq qiladilar. Kategoriyalar o'z manbai mazmuni jihatidan obyektivdir, lekin shakl jihatidan subyektivdir. Agar narsalar va ularning taraqqiyot qonunlari moddiy bo'lib, inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda obyektiv ravishda mavjud ekan, tafakkur kategoriyalari ma'naviy bo'lib, faqat kishilar miyasidagina mavjuddir.

Kategoriyalar dialektikasi shundayki, ular bilish jarayonida bir-biriga uzviy bog'langan holda kelib chiqadilar, o'zaro munosabatda bo'ladilar, chunki tushunchalar, kategoriyalar unversal bog'lanish va rivojlanishda bo'lgan moddiy dunyoning inson miyasidagi in'ikosidir.

Kategoriyalarning dialektik rivojlanishi shundaki, ular obyektiv reallikka bog'liq holda kishi mehnati, tajribasi asosida uzluksiz o'zgarib turadi, mazmunan boyib boradi. Ob'ektiv borliqdagi yangi-yangi umumiy muhim xususiyatlar, munosabatlar tomonlarining ochilishi bilan, ularning qatori ham ortib boradi. Kategoriyalar, rivojlanishining manbai bo'lgan qarama-qarshiliklarning birligi va kurashini o'zida ifodalaydi. Ularning juftligi, masalan, mohiyat va hodisa, zaruriyat va tasodif, mazmun va shakl, imkoniyat va voqelik va boshqalar, bilish jarayonida ham qarama-

qarshiliklar yotishini ko'rsatadi. Shuning uchun falsafiy kategoriyalar ijtimoiy amaliyotning mahsuli hisoblanadilar. Bu yerda inson nazariy va amaliy faoliyatining birligi yaqqol namoyon bo'ladi. Moddiy ishlab chiqarish faoliyati jarayonida inson subyekt sifatida tashqi olamdagi narsalarga nisbatan o'z faoliyatining obyektlari sifatida munosabatda bo'ladilar. Sub'ekt bilan obyekt o'rtasidagi munosabatning o'zaro ta'siri jarayonida mantiqiy kategoriyalar orqali olingan bilimlar haqiqiylikni tekshirib ko'radi. Shunday qilib, tafakkurimiz mazmunining obyektivligi, tafakkur qonunlari, borliq, tabiat qonunlariga mos kelishi amaliyot asosida vujudga keladi va uning yordamida isbotlanadi.

Dialektik kategoriyalar ilmiy bilishda muhim metodologik rolni bajaradilar. Ob'ektiv dunyo hodisalarning eng muhim qonunlari harakatini o'rganish bilan falsafiy kategoriyalarni kashf qilishga bir tomondan, narsalarning mohiyatini chuqurroq va to'laroq bilishga yordam beradilar, ikkinchi tomondan, obyektiv narsa va hodisalar haqida yangi bilimlar olishga, ularni to'ldirishga sababchi bo'ladilar.

Endi falsafaning ayrimlik xususiylik va umumiylik, sabab va oqibat, zaruriyat va tasodif, mazmun va shakl, element va struktura butun va qism, mohiyat va hodisa, imkoniyat va voqelik, kategoriyalari bilan tanishib o'taylik.

Ayrimlik, xususiylik (maxsuslik) va umumiylik kategoriyalari boshqa kategoriyalar singari bilishning ayrim muhim tomonlarini inson fikrining alohida shakllari sifatida xarakterlaydi, obyektiv olamdagi narsalar va hodisalarning o'zaro bog'lanishi va taraqqiyotini aks ettiradi.

Ayrimlik-yakka sifat va miqdor, xususiyat, aniqlikka ega bo'lgan alohida ko'rinishdagi narsa, hodisa yoki jarayondir. Umumiylik-voqelikdagi barcha yoki bir qancha yakka predmet yoki hodisalardagi

mavjud umumiy tomonlar, xossalar va belgilarning majmui hamda ular orasidagi aloqa va munosabatlarning o'xshashligidir.

Xususiylik-narsa yoki hodisalarning shunday doirasiki, bunda ular ma'lum bir munosabatda umumiy, boshqasida yakkalik, alohidalikdir.

Umumiylik narsa va hodisalarning eng umumiy tomonlari orasidagi aloqalarni o'zida aks ettirib, o'z ko'rinishini faqat yakkaliklar orqali aniqlashtiradi. Bunga quyidagi misollar orqali ishonch hosil qilish mumkin: ma'lumki, tirik organizmlar mavjudligining zarur sharti ulardagi modda almashinuvi jarayonidir. Tirik organizmlar taraqqiyotining bu umumiy qonuni o'simlik va hayvonlar rivojlanishining xususiy qonunlari orqali namoyon bo'ladi. Tabiatdagi organik birikmalarning o'zlashtira oladigan o'simliklarda hayvonlarga nisbatan assimlyatsiya juda chuqur va murakkabdir. Hayvonlar organizmi iste'mol qilinadigan ovqatdagi organik birikmalarning tayyor mahsulotlarinigina qayta ishlaydi.

Ayrimlik va umumiylik dialektik bog'liqligini ayrimlikning rivojlanishi davomida umumiylikka aylanishi orqali ham namoyon qiladi. Umumiylik va ayrimlik birgalikda bir butunlikni tashkil qilsada, ularning har biri o'z xususiyatlariga ham ega.

Har bir umumiylik bir qancha ayrimlarga xos bo'lgan tomonlar, belgi xossalarni o'z ichiga olganligi uchun qandaydir ayrimlik bilan teng qilish mumkin emas. Ayrimliklar orqali namoyon bo'ladigan, ularning maxsus xususiyatlarini o'zida aks ettiradigan umumiylik o'zining mustaqil qiymatiga ega. Shu bilan birga ayrimlikni umumiylikka almashtirib yubormaslik kerak. Har bir ayrimlik umumiylikni ifodalaydigan xossa, belgi va tomonlar bilan bir qatorda, faqat o'ziga xos bo'lgan va shu orqali boshqa ayrimliklardan farq qiladigan-maxsus xususiyatlarga ham ega. Bu xususiyat va belgilar umumiylik tomonlarni qamrab olmasdan, faqat ayrimlikda yashaydi.

Umumiylik va ayrimlikni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Umumiylikni ayrimlikka va aksincha, ayrimlikni umumiylikka qarshi qo'yish amaliy jihatdan katta xato va zararli xulosalarga olib kelishi mumkin.

Ayrimlik, xususiylik va umumiyliklar har birining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek ularning o'zaro dialektik aloqasini bilish voqelikdagi hodisalar analiziga aniq tarixiy yondoshishning zaruriy shartidir. Har qanday hodisaning mohiyati uning o'ziga xos maxsus xususiyatlari, shuningdek, uning boshqa narsa va hodisalar bilan umumiy tomonlari hisobga olingan taqdirdagina noto'g'ri tushunilishi mumkin.

Sabab va oqibat. Zaruriyat va tasodif. Mazmun va shakl. Element va struktura. Struktura va funksiya. Qism va butun. Mohiyat va hodisa.

Endi biz sabab va oqibat kategoriyalari, va ularning bog'liqlik dialektikasini ko'rib chiqamiz.

Hodisalar zanjirida o'zidan boshqa, ikkinchisini keltirib chiqargan

hodisa-sabab, kelib chiqqani esa oqibat deyiladi.

Ob'ektiv hodisalar o'rtasida sabab-oqibat bog'lanishlarga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar quyidagicha ifodalanishi mumkin: birinchidan, hodisalarning sabab-oqibat aloqadorligi umumiy tavsifga ega. Dunyoda hech bir narsa sababsiz yuz bermaydi, ikkinchidan, sabab va oqibat kategoriyalari yakka, alohida hodisalarning yuz berishini bildiradi, chunki, u yoki bu hodisani o'rganish uchun uning boshqa hodisalarini ajratib olish lozim. Shundagina hodisalar ichidan biri sabab, boshqasi oqibat sifatida ko'zga tashlanadi.

1. Dialektika nuqtai nazaridan qaraganda sabab voqelikdagi narsa va hodisa jarayonlarning kelib chiqishini aniqlaydigan genetik bog'lanishdir.

2. Sabab-oqibat bog‘lanishning xususiyati shundan iboratki, ma’lum vaqt va sharoit mavjud bo‘lgan taqdirdagina bir hodisa boshqa hodisani keltirib chiqaradi. Sharoit, bu voqelikdagi narsa va hodisalarning yuzaga kelishi, mavjud bo‘lib turishidir, rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan obyektiv omillar majmuidir.

3. Sabab va oqibat bog‘lanishlarning asosiy belgilaridan biri, sabab-oqibatning vaqtda ketma-ket kelishidir.

Sabab vaqt nuqtai nazaridan oqibatdan oldin keladi va uni keltirib chiqaradi. Bu yerda shuni hisobga olish lozimki, ketma-ket keluvchi har qanday narsa, sabab-oqibat bog‘lanishlari bo‘lavermaydi. Masalan, kunduzdan keyin kechasi, kechadan keyin esa kunduz keladi. Bundan kunduz kechani, kecha esa kunduzning bo‘lishi sababi, degan xulosa kelib chiqmaydi, albatta. Chunki, kunduz va kechani almashib kelishi Yerning o‘z o‘qi va quyosh o‘qi atrofida aylanib turishidir.

4. Sabab-oqibat bog‘lanishlarning muhim xususiyatlaridan biri-bu bog‘lanishning zaruriy xarakterga egaligidir. Ya’ni sharoitlar ayni bir xil bo‘lganda, bir xil sabab har doim bir xil oqibatni keltirib chiqaradi.

Sabab va oqibat bog‘lanishlari turli-tuman shakllarda ifodalanadi. Falsafa bosh va ikkinchi darajali, ichki va tashqi, obyektiv va subyektiv sabablarni farq qilish lozimligini ta’kidlaydi. Narsa yoki hodisa uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan, ularning umumiy zarur belgilarini ko‘rsatib beradigan bosh sababdir. Bosh va ikkinchi darajali sabablar taraqqiyotga turlicha oqibatlar ko‘rsatayotganliklari uchun amaliy faoliyatda ularni bir-biridan ajrata olish muhimdir.

Ichki sabablar oqibatning kelib chiqishida belgilovchi bo‘lsa, tashqi sabablar hodisaga bevosita aloqador bo‘lmagan tashqi hodisalarning ta’siridan iboratdir. Ichki sabablar hodisalarga xos bo‘lgan ichki qarama-qarshilikning kurashidan kelib chiqadi, shuning uchun ham oqibatning

kelib chiqishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi, tashqi sabablarning yig‘indisi sharoitni, muhitni tashkil qiladi, bu asosan ichki sabablar orqaligina hodisalarning kelib chiqishiga ta’sir etadi. Ichki sabablar oqibatning kelib chiqishida belgilovchi, takrorlanuvchi xarakterga ega bo‘lsa, tashqi sabablar yig‘indisi va sharoit doim tarixiy xarakterga ega bo‘lganligi uchun ham o‘zgaruvchidir. U rivojlanishning turli davrlarida turlicha bo‘ladi va ichki sabablarga turlicha ta’sir etadi.

Ijtimoiy hayotda obyektiv va subyektiv sabablar ham bir-biridan farq qiladi. Ob’ektiv sabablar – iqtisodiy omillar taraqqiyoti natijasida kelib chiqqan, xohishga bog‘liq bo‘lmagan sabablar. Sub’ektiv sabablar esa muayyan ijtimoiy hodisalarning yuz berishini tezlashtiradigan yoki sekinlashtira oladigan shaxslarning amaliy strategiyasi va taktikasidir.

Sabab va oqibat murakkab dialektik bog‘lanishda bo‘lib, bu bog‘lanish har doim bir xil emas, balki o‘zgaruvchan, nisbiydir. Buni quyidagilardan ko‘rish mumkin:

a) bitta sabab bir qancha oqibatlarni keltirib chiqara oladi. Masalan, elektr toki lampochkalar yonishi, stanok harakati va boshqalarning sababi bo‘lishi mumkin;

b) bitta sabab bir qancha sabablar orqali, ya’ni jismning o‘sishi, quyosh nuri, elektr toki, ishqalanish kabi hodisalarning har biri orqali yuz berishi mumkin;

v) sabab va oqibatning o‘zaro ta’siri ularning o‘z o‘rinlarini almashish orqali ham ifodalanishi mumkin.

O‘ziga xos bo‘lgan kategoriyalaridan biri zaruriyat va tasodif kategoriyalaridir. Bu kategoriyalar kishilarning obyektiv reallikdagi sabab-oqibat bog‘lanishlari haqidagi tasavvurlari yanada chuqurlashishi natijasida shakllanadi. Kishilar o‘z mehnat faoliyati jarayonida sabab-oqibat bog‘lanishlarini o‘rganib, sabab va oqibat o‘rtasidagi munosabatlarning

zaruriy ekanligiga, agar sabab mavjud bo'lsa, oqibat muqarrar suratda kelib chiqishiga ishonch hosil qila boshlaydilar.

Zaruriyat va tasodif kategoriyalari moddiy dunyoning obyektiv bog'lanishlarini aks ettiradi. Ular aks ettirgan bog'lanishlar sifat jihatidan o'ziga xos xususiyatga ega.

Zaruriyat quyidagi asosiy belgilar bilan xarakterlanadi:

1) zaruriyatning sababi o'zida bo'lib, u mazkur hodisa yoki jarayonning ichki tabiatidan kelib chiqadi;

2) zaruriyat voqelikdagi narsa yoki hodisalarning chuqur, muhim qaytarilib turadigan ichki bog'lanishlardan kelib chiqadi;

3) zaruriyat oldingi taraqqiyot yo'li orqali tayyorlanadi;

4) zaruriyat muqarrarlik xususiyatiga ega, muvofiq shart-sharoit mavjud bo'lganda, zaruriyat hodisalar jarayonini muqarrar sur'atda, muayyan yo'nalishga olib keladi.

5) zaruriyat umumiy, ommaviy va shuning uchun ham u tipik xarakterga ega. Tasodif zaruriyatdan farq qilgan holda, quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi:

1) tasodifning sababi o'zida emas, balki boshqa narsa yoki hodisalardadir;

2) tasodif voqelikdagi muhim bo'lmagan, ikkinchi darajali bog'lanishlardan kelib chiqadi;

3) zaruriyatdan farq qilgan holda tasodif hodisaning butun taraqqiyoti davomida tayyorlanmaydi, balki o'z tabiatiga ko'ra turlicha bo'lgan jarayonlarning aralashuvi natijasida sodir bo'ladi;

4) tasodif narsalar rivojlanish tendensiyasini belgilab bermaydi va shuning uchun ham muqarrar emas. Tasodif yuz berishi va yuz bermasligi mumkin;

5) tasodif tipik bo'lmagan, individual xarakterga ega.

Zaruriyat va tasodif o‘zaro dialektik aloqadadir. Bu birinchidan, ikkinchidan, ular «sof» holda bo‘lmasdan, balki bir -biri bilan chambarchas bog‘liq mavjudlikda ko‘rinadi. Zaruriyatdan mutlaqo ajralgan tasodifning bo‘lishi mumkin bo‘lmaganidek, ayrim tasodif bilan bog‘liq bo‘lmagan zaruriyat ham mavjud emas.

Tasodiflar zaruriyat tizilmasi ostida bekingan bo‘ladi va ular orqali yuzaga keladi. Zaruriyat va tasodif abadiy o‘zgarmas bo‘lmay, rivojlanish jarayonida bir-biri bilan o‘rin almashib turadi, ya’ni tasodif sifatida vujudga kelgan hodisalar, bog‘lanishlar sharoitining o‘zgarishi bilan asta-sekin zaruriylik xarakteriga kira boradilar va ma’lum sharoitda zaruriy bo‘lgan hodisalar asta-sekin predmet rivojlanishining ichki mohiyatini belgilashdan chiqib, tasodif holda uchray boshlaydi.

Moddiy olamdagi narsa va hodisalarning haqiqatdan hozirda qanday ekanligi va kelajakda qanday rivojlanishligini mazmun va shakl kategoriyalarini bilmasdan turib o‘rganib bo‘lmaydi.

Mazmun-muayyan narsa va hodisalarning ichki elementlar va o‘zga tuzilishlar majmuidan iborat. Shakl, mazmun ifodalanishining strukturasi tashkil etuvchisidir. Masalan: atomning mazmuni uni tashkil etgan elementar zarrachalarning joylanish tartibi va strukturasi iborat. Ijtimoiy hayotga e’tibor bersak, u yerda ham mazmun va shakl aloqadorligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan: moddiy ne’matlarni ishlab chiqarish usulini tashkil qilgan ishlab chiqaruvchi kuchlar ijtimoiy ishlab chiqarishni mazmunini, ishlab chiqarish munosabatlari esa uning shaklini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish usuli doimo harakatda, o‘zgarishda va rivojlanishda bo‘lgan har ikkala tomonning birligidan iborat.

Demak, mazmun narsalarning ichki jarayonlari, xossalari, aloqalari, rivojlanishlari va zaruriyatlari tendensiyalarining mazmunidan iborat.

Shakl mazmuni ifodalash usuli, mazmun elementlarining nisbatan turg'un, muayyan aloqalari va o'zaro ta'sirlari, uning tuzilishi strukturasi.

Mazmun va shakl kategoriyalari mohiyat va hodisa kategoriyalariga juda yaqin. Lekin bular aynan o'xshash tushunchalar emas, mazmun narsaning barcha elementlari va jarayonlaridir. Mohiyat esa narsaning ichki asosiy muayyan munosabatlaridir. Agar mazmun mohiyatga nisbatan boyroq bo'lsa, mohiyat ham ma'lum munosabatda mazmunga nisbatan chuqurroqdir. Shakl mazmunning struktura tuzilishi, hodisa va mohiyatning namoyon bo'lishidir. Biz hodisani dastlab idrok qilgandan oldin shaklga, keyin mazmunga, nihoyat uning mohiyatiga kirib boramiz.

Falsafa tarixida turli oqimlar mazmun va shaklni turli xil talqin qilib, ularning ahamiyati va dunyoni o'rganishdagi rolini tushunishga harakat qilib keldilar. Aynan, qadimgi dunyo falsafasida Aristotel mazmun va shakl kategoriyalariga katta ahamiyat bergan edi. U materiya bilan shakl o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarni asoslashga harakat qildi. Uning fikricha, dunyodagi hamma narsa materiyadan paydo bo'lgan, lekin materiya o'z-o'zicha passiv, faoliyatsizdir. Undan farqli o'laroq «Shakl faol ibtidodir». Materiya, Aristotel fikricha, shaklning ta'siri ostida borliqdagi, voqelikdagi muayyan narsalar mazmunga aylanadi. Aristotel shaklni mazmunga nisbatan ustun qo'yib, barcha shakllarning shakli, ilohiysi xudo mavjuddir, degan xulosaga keladi.

Ibn Sino mazmun va shakl masalasida Aristotelga nisbatan oldinga ketdi. Lekin Ibn Sino ham mazmun va shakl masalasini umuman materiya va uning yashash shakllari doirasida tekshirdi. Ibn Sino ta'limoticha, materiya va shakl buyum, hodisalarning kelib chiqishida teng huquqli ikki asosdir. Materiya buyumlar uchun moddiy material bo'lsa, shakl asosida buyumlar o'z mavjud holatiga keladilar.

Ibn Sinoning zamondoshi, O'rta Osiyolik mashhur tabiatshunos va faylasuf olim Abu Rayhon Beruniy bu masalada anchagina ilgari ketdi. U hamma narsa materiyadan boshlanadi, materiya harakat jarayonida turli shakllarga kiradi va shu shakllarda ifodalaniladi, deb o'rgatadi.

XVIII asr metafizik materializmining vakillari mazmun va shakl o'rtasidagi uzilishni bartaraf qilishga harakat qildilar. Ingliz materializmning asoschisi F. Bekonning fikricha, shakl materiyaga xosdir. Ammo u, shakl ma'nosida harakatni, mazmun ma'nosida esa materiyani tushunadi. XVIII asr nemis faylasufi I. Kant mazmun va shakl kategoriyalari har qanday inson tajribasidan ham oldin, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan mushohada tushunchasidir, deb qarar edi. Uningcha, bilish shakllarining obyektiv olam bilan, ya'ni mazmun bilan hech qanday aloqasi yo'qdir. Bu bilan I. Kant mazmunni shakldan ajratib qo'yadi.

Gegel idealistik nuqtai nazardan turib, Kantni mazmun va shaklni bir-biridan ajratib qo'yganligini tanqid qildi. Lekin Gegel mazmun ostida absolyut g'oyani, shakl ostida g'oya rivojlanishining turli xil ifodalanishi yotadi, deb ta'lim berdi.

Hozirgi zamondagi ba'zi falsafa oqimi vakillari shaklni mazmundan mutlaqo ajratib olib, uni mustaqil, har qanday rivojlanishning asosida yotuvchi, degan fikrda talqin qiladilar. Ayniqsa bu san'atda keng tarmoq yoygandir.

Mazmun va shakl kategoriyalarining o'zaro munosabatlari, ularni hal qilishning to'g'ri yo'li bu ularga nisbatan dialektik yondoshishdadir. Har bir narsa va hodisada mazmun bilan shakl ajralmas birlikda bo'ladi. Mazmunga ega bo'lib, shaklga ega bo'lmagan yoki shaklga ega bo'lib, mazmunga ega bo'lmagan hodisalar yo'q.

Mazmun bilan shakl birgalikda. Mazmun hal qiluvchi asosdir. Mazmun shaklni belgilaydi. Oldin mazmun so'ngra shakl o'zgaradi. Shakl nisbiy mustaqildir. Shaklning nisbiy mustaqilligi yana quyidagilarda o'z ifodasini topadi: shakl mohiyatning rivojlanishini tezlashtirish yoki sekinlashtirishi mumkin. Shakl mazmunga mos kelgan hollarda, u mazmunning rivojlanishiga yordam beradi. Aksincha, shakl mazmunga zid kelganda mazmunning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Shakl muayyan sharoitlarda mazmunni rivojlantirishdan orqada qoladi.

Shunday qilib, falsafaning mazmun va shakl ta'limotiga tayanib, ko'p qirrali hayotning turli sohalarida ba'zan yuz bergan ziddiyatlarni o'z vaqtida oldini olish mumkin.

Biror moddiy narsa yoki hodisa mazmunini batafsil tekshiradigan bo'lsak mazmunning alohida tomonlari bilan uning strukturasi chunonchi, narsani tashkil qilgan elementlari va ularning bog'lanishlarini turg'un tizimi o'rtasida munosabatlarni ochish zaruriyati kelib chiqadi. Bu munosabatlar dialektikasi "element" va "struktura" kategoriyasida aks etadi.

Element-nisbiy turg'un, sifat muayyanlikdagi reallikdir. U boshqa nisbiy turg'un, sifat muayyanligidagi realliklar bilan o'zaro aloqadorlikda bo'lib, ular bilan birgalikda butun tizimni tashkil qiladigan reallikdir.

Struktura-butunni (narsani) tashkil qiluvchi elementlarning nisbiy turg'un bog'lanishlar tizimidir. Bog'lanish o'z ichiga alohidalik yoki birgalikni olgan munosabatning zaruriy tomoni ekanligini hisobga olinsa, strukturani elementlar o'rtasidagi turg'un munosabatlarning majmui desa bo'ladi.

Nihoyat, strukturani o'zaro ta'sirdagi elementlar tabiatidan kelib chiqadigan zaruriy, umumiy munosabat bog'lanishlarining turg'un tizimi tashkil qilib, ular "qonun" kategoriyasi orqali aks etganligi uchun uni

butun tizimdagi elementlar bog‘lanishini ifodalovchi qonunlar majmuidan iborat, deb tasavvur qilish ham mumkin.

Element va struktura bir-biri bilan organik bog‘liqlikda mavjud bo‘lib, ular bir-birini taqozo qiladi, butunni tashkil qilgan elementlarning bog‘lanish xarakteri, ularning butun doirasidagi munosabatlar tizimi elementlarining tabiatiga, ularning sifati va miqdoriga bog‘liq. Elementlarning sifat xususiyati, o‘rni, roli, va ahamiyati esa, ular ishtirok etayotgan bog‘lanishlar sistemasi, ya’ni butunning strukturasi bog‘liq. U yoki bu butunni tashkil qilgan elementlarning o‘zgarishi strukturaning o‘zgarishiga sabab bo‘ladi, ya’ni strukturaning paydo bo‘lishi esa unga kiruvchi elementlarning muvofiq ravishda o‘zgarishiga sabab bo‘ladi, ularda yangi xususiyat, yangi sifat va miqdor tavsifnomalari paydo bo‘ladi. Struktura butunni tashkil qiluvchi ta’sir sifatda izomeriya hodisasini ko‘rsatishi mumkin. Bu bir xil tarkibdagi va bir xil molekulyar og‘irlikdagi turli moddalarning mavjudligi bo‘lib, uni A. M. Butlerov o‘zining ximiyaviy tuzilish nazariyasida tushuntirib bergan. Bu nazariyaga muvofiq ximiyaviy birliklarning sifati uning molekulasini tarkibiga kirgan atomlar soni, xarakteri bilangina belgilanmasdan balki, uning strukturasi bilan ham belgilanadi. Bunda bir xil tarkibli, lekin turli sifatli moddalarning mavjudlik imkoniyati vujudga keladi.

Element va struktura qarama-qarshiliklar birligini tashkil qiladi. Elementlar doimo o‘zaro ta’sirda bo‘lib, doim o‘zgarib turadi. Struktura esa turg‘unlikka, o‘zgarmaslikka intiladi. Bu ziddiyat rivojlanishning ma’lum bosqichda o‘zgargan elementlarga mavjud struktura mos kelmay qolganida, eski struktura buziladi va yangisi o‘rnatiladi. Yangi strukturani tashkil topishi moddiy unsurlarning yangi holatga, rivojlanishning yangi bosqichiga o‘tishini anglatadi. Bu yerda mazmun va shakl aloqadorligi qonuniyatlari namoyon bo‘ladi. Chunki element mazmunning muhim

tomonini tashkil qilsa, struktura shakl(ichki tomoni)ni tashkil qiladi. Shunday qilib, element va struktura mazmun va shakl aloqadorligi dialektikasini izchilligini ko'rsatadi.

Endi moddiy unsurlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishida muhim rol o'ynaydigan "struktura" va " funktsiya" kategoriyalarini ko'rib chiqamiz.

Funksiya tushunchasi butun tizim elementlarining bir-biriga o'zaro ta'siri va ularning barqaror mavjudligini ta'minlovchi boshqa tizimlar (unsurlar) bilan o'zgarishlar ta'sirini aks ettiradigan jarayon. Bu yerda struktura narsadagi hamma turg'unliklarni ifodalaydi. U o'zaro ta'sir tufayli vujudga kelgan o'zgarishlarga qarshi bo'ladi.

Struktura va funktsiya qarama-qarshi tendensiyalarga ega. Struktura va funktsiya o'zaro bog'liq va narsaning mavjudligi asosini tashkil qiluvchi ziddiyatlardan iborat bo'lib, bu narsaning ishlab turishi va rivojlanishini ta'minlaydi. Mavjud struktura doirasidagi unurning elementlarini o'zaro va shuningdek, boshqa narsalar bilan ta'siri uning butunligini saqlab, moddiy unurning harakatlanib turishini ta'minlaydi, uni tashkil qilgan elementlarning funktsiya o'zgarishlarining yig'ilib borishi natijasida strukturaning qayta tashkil qilinishining rivojlanish holatini – narsaning yangi sifat holatini, uning boshqa narsaga aylanishini ifoda etadi. Bu yerda o'z- o'zidan «struktura» tushunchasini turli kategorial munosabatlarda ishlatganimizda ma'nosi o'zgaradimi yoki bir ma'noda qolaveradimi?, degan savol kelib chiqadi. O'zgaradi, albatta. «Struktura» tushunchasini «shakl» kategoriyasi sifatida uni mazmun bilan shakl, bog'liqlik dialektikasini aks ettirishda ichki turg'un bog'lanishlarnigina emas, balki tashqilarini ham nazarda tutamiz. Chunki narsaning mazmunini faqat ichki o'zaro ta'sirlar va o'zgarishlar emas, tashqilari ham tashkil qiladi. Shakl – bu nisbatan turg'un bog'lanishlar

tizimi bo‘lib, unda ichki va tashqining o‘zaro ta’sirida jarayonlar amalga oshadi.

Biz «struktura» tushunchasidan element va struktura bog‘liqlik dialektikasini aks ettirishda foydalanganimizda, strukturani faqat ichki bog‘lanishlar (narsa uchun) tizimini tushunamiz. Zero «struktura» tushunchasini struktura va funksiya bog‘liqlik dialektikasini aks ettirish uchun ishlatganimizda, struktura deganda, o‘z ichiga zaruriy moment va zveno sifatida elementlarni ham olgan turg‘un bog‘lanishlar tizimini tushunamiz. Bu yerda o‘zaro ta’sirlar va ular tufayli vujudga kelgan o‘zgarishlarga element va bog‘lanishlarning birligidan iborat bo‘lgan tizim qarama-qarshi qo‘yiladi. Shunday qilib «struktura» kategoriyasi ko‘p ma’noli bo‘lib, uning ma’nosi qanday maqsadni bajarilishi va qaysi kategoriya bilan dialektik juftlikni tashkil qilishiga bog‘liq. Strukturani qaysi sohada olib qaramaylik u narsani tashkil qilish va mavjudlikda muhim rol o‘ynaydi. U o‘zaro ta’sirdagi moddiy narsalarni tizimli elementlarga, shu bilan birga, butunni qismlarga aylantiradi. Element-tizimga nisbatan mustaqil, alohida bo‘laklarga ajralgandir. Bu bo‘laklar esa, muayyan, o‘zaro bog‘lanish tipi va butunlik bilan harakatlanadi. Aslida tizimni bunday tushunish, uni moddiy narsa bilan ayniylashtiradi. Haqiqatan ham, narsa alohida, nisbatan mustaqil elementlarga ajralgan butundan iborat bo‘lib, unda bu elementlar bir-biri bilan o‘zaro aloqadorlikda va bog‘liqlikdadir.

Narsa butun tizim bo‘lib, boshqa narsalardan holi emas, u o‘zaro ta’sirda mavjud bo‘ladi va tegishli sharoitlarda murakkabroq sistemalar(narsalar)ni ularni elementlariga aylanib tashkil qiladi. Bular o‘z navbatida boshqa butun tizimlar bilan o‘zaro ta’sirda bo‘lib, yanada murakkabroq tizimlarning elementlariga aylanadilar, uni tashkil qiladilar va hokazo. Buning natijasida moddiy olam bizning tasavvurimizda

rivojlanishning izchil bosqichlarini, sistemalar ierarxiyasining hosil bo'lishi, zero har bir bosqich tizim o'z navbatidan keyingi boshqa yuqoriroq bosqichning elementi ekanligi gavdalanadi. Element va tizimlar qarama-qarshiliklar bo'lib, materiya taraqqiyoti jarayonida yangi, murakkab va mazmunan boy moddiy narsalarni hosil qilib bir-biriga o'tib turadi.

Narsa bir butun tizim sifatida, bir-birga bog'liq birlik sifatida butundan iborat bo'lib, uni tashkil qilgan elementlar esa, qismdir. Qism moddiy narsa bo'lib, boshqa moddiy narsa tarkibiga kiradi va uning mazmuni yoki shaklini momenti sifatida namoyon bo'ladi.

Endi «butun», «qism» va «element» kategoriyalarining taqqoslab, ularni o'xshashlik va farqli jihatlarini aniqlashimiz kerak.

«Qism» tushunchasi ham, «element» tushunchasi ham, muayyan butunga nisbatangina ma'noga egadir. Butundan tashqari qism, faqat qismni emas, balki, mustaqil moddiy narsani tashkil qiladi. Element ham shunday. U yoki bu reallik, boshqa realliklar bilan o'zaro ta'sirda butun tizimni tashkil qilmagunicha element bo'la olmaydi, balki u narsadir. Narsa qachonki, tegishli strukturaga kirib, yangi-butun tizimni vujudga kelishiga olib keluvchi boshqa realliklar bilan o'zaro aloqada bo'lsa, narsa-elementga aylanadi. Qism ham, element ham, butunning xususiyatini, uning xossasini, sifat muayyanligini ifodalaydi.

Qism va elementning farqi shundan iboratki birinchisi butunni tashkil qilgan komponentlarni, ularni, o'zaro ta'sirini, ularga mos munosabat va bog'lanishlarni ifodalaydi, ikkinchisi esa, faqat ma'lum aloqadorlikda bo'lib, butun sistemani hosil qilgan komponentlarga taaluqlidir.

Shunday qilib, element bo'lish uchun muayyan mustaqillikka ega bo'lgan, o'zaro ta'sirda ishtirok etgan, u yoki bu sistemani tashkil qilgan,

qat'iy funksiyani bajaruvchi realliklar bo'lishi kerak. «Qism» tushunchasi «element» tushunchasiga nisbatan umumiyroq tushunchadir.

Butun va qism o'zaro aloqadorlikda va bog'liqlikdadir. Bu, butunning tabiati, uning mohiyati, sifat va miqdor xarakteristikalari, uni tashkil qilgan qismning tabiatiga bog'liqlikdir. Biroq qism o'z- o'zi tarkibiga kirgan butunning ta'sirini sezadi, uning mohiyatini, sifat muayyanligini ifodalaydi.

Butun va qism kategoriyalari voqelikni o'rganishning muayyan formasi bo'lib, dunyoni moddiy birligini ifodalaydi. Aniqrog'i bu muammo yagonalik va ko'plik dunyoda bo'lganligi, voqelik hodisalarda turli-tuman va o'zaro bog'liqlik o'rtasida ziddiyatlar ifodasi borligini aniqlashga, ochishga yordam beradi. Bu muammo ilmiy bilish tarixida turlicha hal qilinib kelindi, binobarin, butun va qism kategoriyalarining munosabatlari ham turlicha tushunilgan.

Bu yerda ikki keskin nuqtai nazarni ko'rish mumkin: turli-tumanga nisbatan birlikni, butunni qismlarga nisbatan o'rnini oshirib yuborish bir tomondan alohidani ko'pga, ikkinchi tomondan butunni qismlarga tenglashtirib qo'yiladi.

Birinchi nuqtai nazarga antik dunyoning falsafa namoyondalari-eleatlar yaqin bo'lib, ular uchun dunyo butun sifatidagina real borliq, o'zgarmaydigan, harakatsiz borliqdir. O'zgaruvchanlik, bo'linuvchanlik esa real borliq emas, bu faqat dunyoning xossasidir. Aristotel fikricha, qismlar butun kabi real mavjudlik bo'lsa ham, butun muhim hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu yerda uning «shakllar shakli»ni eslash kifoya qiladi. Bunday butun va qismning munosabatini izohlash o'rta asr falsafasiga ham xos bo'lgan.

Ikkinchi nuqtai nazarda turuvchilar asosan Marksga qadar bo'lgan materialistlar bo'lib, ular dunyoni asosiy elementlar: olov, havo, suv, tuproq, atomlarga tenglashtiradilar.

Hozirgi vaqtda butun va qism muammosini tashqi, tasviriy ravishda tekshirish yetarli emas, ularni ichki tuzilish va tashqi, o'zaro bog'lanishlari bilan birgalikda butunlik xususiyatlarini o'rganish zarur. Bu esa murakkab obyektlarni o'rganish muammosi bilan bog'liq. Tekshirish, o'rganish bilishning yangi vosita va metodlarini shakllantirishga olib keldi. Masalan, ijtimoiy- iqtisodiy jarayonlarni boshqarishni tashkil qilishda tizimli analiz; lingvistika, psixologiya va etnografiyada strukturalilik metodi; bir qancha fanlarda kibernetika usullari; turli bilim sohalarida tizimlilik metodlari, biologiya, matematikada sistemalar umumiy nazariyasi kabi xususiy metod va nazariyalar vujudga keldi.

Bu yangi metod va nazariyalarning o'ziga xosligi o'rganilayotgan obyektlarga yangicha yondoshish bo'lib, butun sistemani bo'laklarga ajratish va bularni o'rganish, ularni sintez qilish, va bu obyektни alohida, o'zaro bog'lanishlarining boshqa narsalar bilan munosabatini o'rganish orqali emas, balki obyektни butunlik xususiyatlarini bevosita o'rganish yo'li bilan o'rganishga yordam beradi. Bunday tadqiqotlar vujudga kelishi bilan, turli bilim sohalaridan olingan tushunchalar vositasini aniqlash ham paydo bo'ldi. Buning natijasida hozirgi vaqtda keng tarqalgan sistema, struktura va element tushunchalari vujudga keldi.

Endi navbatdagi mohiyat va hodisa kategoriyalarini ko'rib chiqamiz. Mazmun va shakl kategoriyalari bilishning hodisa, mohiyatiga tomon birga borishining bosqichlaridir, dedik. Mohiyatni bilish esa fanning pirovard maqsadi hisoblanadi, chunki, u narsa va hodisalarning harakati va rivojlanishining asosida yotgan qonuniyatlarini ochishga imkon beradi.

Mohiyat hodisaning ichida yashiringan, moddiy olamning turli-tuman hodisalarida yuz beradigan chuqur, muhim, nisbiy barqaror aloqalarni ifodalaydigan voqelikning ichki tomonidir. Hodisa mohiyatning u yoki bu holda uchratilishini ifodalovchi obyektiv voqelikning o'zgaruvchan, harakatchan xususiyatlarga, belgilarga boy bo'lgan tomonidir.

Har bir narsada mohiyat va hodisa ajralmas birlikda bo'ladi. Har qanday mohiyat albatta, hodisalarda ko'rinadi, namoyon bo'ladi. Har qanday hodisada mohiyat namoyon bo'ladi.

Mohiyat va hodisa kategoriyalari umumiy va maxsus jihatlarga ega. Ular quyidagilardan iborat: birinchidan, mohiyat ichki aloqa va tomonlarni, hodisalar, tashqi aloqa va tomonlarni ifodalaydi. Shuning uchun mohiyat sezgilarimiz orqali bevosita idrok etilmaydi. U bizdan yashiringan holda mavjud bo'ladi. Mohiyat narsalarning sirtida emas, balki ichida bo'lgani uchun chuqur ilmiy tahlil qilish va izlanish natijasida, amaliyot jarayonida yuzaga chiqishi mumkin. Hodisa esa, aksincha, inson tomonidan hissiy organlar orqali bevosita idrok qilinadi. U hissiy organlarimizga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etib, u yoki bu sezgini uyg'otadi.

Hodisani bilishgagina asoslanib chiqarilgan xulosa to'g'ri bo'lavermaydi, chunki, voqealarning ko'rinishi doim mohiyatni to'g'ri, to'la ifodalay bermaydi.

Bir necha asrlar davomida astronomiyada dunyoning geotsentrik tuzilishi haqida Ptolomey asoslab bergan fikr hukmron edi. Olimlar Yerni olamning markazi, Quyosh va barcha yulduzlar uning atrofida aylanadi, deb keldilar. Bu oddiy ko'zga ko'rinuvchi hodisalarni yuzaki ko'rsatish asosidagina chiqarilgan xulosa edi.

XV-XVI asrlarda yashagan mashhur polyak astronomi Kopernik geliotsentrik tizim haqidagi fikrni asoslab berdi. Uning yer harakatsiz jism

bo'lmay, balki, u o'z o'qi atrofida aylanadi, bundan kecha va kunduz hosil bo'ladi, hamda yer boshqa planetalar kabi Quyosh atrofida aylanadi, bundan to'rt fasl kelib chiqadi. Bu hodisalar ichida yashiringan mohiyatning belgisidir, deb ko'rsatgan edi.

Ikkinchidan, mohiyat doimiyligi va barqarorligi bilan farq qiladi. Hodisalar harakatchan bo'lib, ba'zan yo'qolishi, ba'zan yangidan paydo bo'lishi mumkin, biroq mohiyat esa o'zini tug'dirgan obyektiv sharoit mavjud ekan, u saqlanib turaveradi. Mohiyat va hodisa, shuningdek umumiy tomonlarga ham egadir. Chunonchi: birinchidan, har qanday mohiyat u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi, hodisa esa, mohiyatning u yoki bu holdagi ko'rinishidir; ikkinchidan, mohiyat va hodisa obyektiv xarakterga ega bo'lib, inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir; uchinchidan, mohiyat ham, hodisa ham doimo o'zgarishda, rivojlanishda bo'ladi. Mohiyatning o'zgarishi yoki yo'qolishi hodisaning yo'qolishiga yoki o'zgarishiga olib keladi.

Narsa, namoyon bo'ladigan mohiyatga egadir. Lekin, bu mohiyatlar ham voqelikka aylanavermaydi. Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichi progressiv, ilgariylanma taraqqiyot bilan birgalikda chekinish, cheklanishni ham o'z ichiga oladi. Ammo bunday imkoniyatlar zarur bo'lmaganligi uchun voqelikka yoki har doim haqiqatga aylanavermaydi.

Imkoniyatlarning voqelikka aylanishi tabiatda stixiyali ravishda amalga oshadi. Jamiyatda esa imkoniyatlarning voqelikka aylanishi uchun obyektiv shart-sharoitdan tashqari subyektiv shart-sharoitlar ham mavjud bo'lishi lozim. Ijtimoiy imkoniyatlarning amalga oshishida obyektiv omillar–xalq ommasi, sinflar va partiyalarning faolligi va hokazolar katta ahamiyatga ega.

Ma'lum bir hodisaning yuz berish imkoniyati, uni qurshab olgan shart-sharoit bilan chambarchas bog'liqdir. Bunda shart-sharoit ko'pincha

bir-birini istisno qiluvchi bir qancha imkoniyatlar birgalikda bo'ladi. Shuning uchun ham bu imkoniyatdan qaysi biri voqelikka aylanishi kishilarning harakatiga bog'liq.

Mohiyat yuzada yotmaydi, lekin yuzadagi narsalarni o'rganish orqali mohiyat bilinadi. Narsalar mohiyatni hodisalar orqali bilish murakkab jarayondir. Narsalarning mohiyati bitmas tuganmasdir. Uni darhol butunligicha, absolyut bilish mumkin emas. Ob'ektiv reallikning barcha narsa va hodisalari kabi, narsalarning ichki mohiyatlari ham, yangidan-yangi xususiyatlarni yaratadi, dinamik ravishda rivojlanib boradi. Shuning uchun ham bizning ongimiz narsalarning mohiyatiga singib borib, unda yangidan-yangi tomonlarni ochishga muvaffaq bo'ladi.

Dunyo uzluksiz rivojlanuvchi materiyadan iborat bo'lib, bu rivojlanish jarayonida doimo yangi narsalar vujudga kelib turadi, eskilari o'z o'rinlarini ularga bo'shatib, asta-sekin o'zgarib, shakllarga kirib boradi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan kategoriyalarning barchasi rivojlanishdagi buyum va hodisalarning turli tomonlarini, bu tomonlarning dialektik munosabatlarini ifodalasa, imkoniyat va voqelik kategoriyalari ularni vujudga kelishi, shakllana borishi, rivojlanish davrlarini, darajalarini aks ettiradi.

Shuning uchun ham imkoniyat va voqelik kategoriyalarining xususiyatlarini o'rganish narsa va hodisalarning hozirdagi mavjud shakli bilan bir qatorda, ularning o'tmishi hamda kelajagini ham nazarda tutishni talab qiladi, chunki, imkoniyat va voqelik uzluksiz rivojlanish jarayonida bo'lgan narsa va hodisalarning ikki xil davrini, ikki xil holatini, bu davrlarning o'zaro munosabatini o'zida ifodalovchi kategoriyalardir.

**Imkoniyat va voqelik.
O'zbekistonning mustaqilligini
mustahkamlashda imkoniyat va
voqelikning uyg'unligi.**

Imkoniyat va voqelik. Voqelik bu mavjud dunyo, mavjud narsalardir. Lekin bular rivojlanish jarayonida birdaniga vujudga kelmay, o'zining ma'lum kelib chiqish davriga, tarixiga ega. Voqelik o'zining tug'ilish davrida imkoniyat shaklida mavjud bo'ladi. Imkoniyat hali amalga oshmagan, lekin yuzaga chiqishi mumkin bo'lib, voqelikka aylana oladigan narsa yoki hodisadir.

Ba'zan faylasuflar imkoniyat va voqelik kategoriyalariga real dunyodan ajratib olingan, unga bog'liq bo'lmagan abstraksiya deb qaraydilar. Masalan, I. Kant imkoniyat va voqelikni tafakkurga bog'liq tushuncha sifatida qarab, uning tashqi olamga hech qanday aloqasi yo'q, deb hisoblagan. Gegel ham imkoniyat va voqelik real borliqning emas, balki mantiqiy g'oyalar rivojlanishining holatlaridir, deb qaragan.

Har qanday voqelikning paydo bo'lishi va mavjudligi muayyan qonuniyatlarning ta'siri bilan belgilanadi. Agar ana shu shart buzilsa, u holda voqelik o'zining zaruriyatlik xususiyatidan, mavjud bo'lgan huquqidan mahrum bo'ladi. U yoki bu tarzda imkoniyat paydo bo'lishining asosi obyektiv qonuniyatdir. Tabiat va jamiyatning taraqqiyot qonunlari bilan belgilanadigan, o'ta mos keladigan hodisalargina imkoniyat holida yuz berishi mumkin.

Imkoniyatning teskarisi imkoniyatsizlikdir. Imkoniyatsizlik obyektiv olam qonunlariga zid bo'lib, unga mos kelmaslikdir. Masalan, doimiy dvigatel qurish imkoniyati mavjud emas, chunki, u energiyaning saqlanishi va bir turdan ikkinchi turga aylanish qonuniga zid bo'lib, unga mos kelmaydi. Magnitdagi shimoliy qutbni, janubiy qutbdan ajratish imkoniyati ham yo'q; chunki bu hol qarama- qarshiliklar birligi va kurashi qonuniga ziddir.

Imkoniyat imkoniyatsizlikdan farq qilib, u ma'lum darajadagi ehtimollikka ega. Ehtimollik imkoniyat rivojlanishining obyektiv darajasi, uning o'Ichovi.

Imkoniyatsizlik ehtimollikka ega emas, chunki u moddiy dunyo qonunlariga zid. Imkoniyat paydo bo'lishi uchun minimal kamolatga etishish, aniq voqellika aylanish, maksimal darajadagi ehtimollikka ega bo'lish shart. Imkoniyatlar ichki va tashqi bo'lishi mumkin. Masalan, sepilgan urug', shart-sharoit borligidan qat'iy nazar, o'simlik bo'lib chiqish imkoniyatiga ega. Bu—urug'ning ichki tabiatidan kelib chiqadi. Bordiyu urug'ni qushlar eb ketgan bo'lsa, u holda urug' o'sib chiqmaydi. Bu faqat urug' o'sib chiqishi uchun tashqi imkoniyat zarurligini ko'rsatadi.

Ichki va tashqi imkoniyatlar turli mavqega ega bo'lganliklari uchun hodisalar rivojlanishida bir xil rol o'ynamaydi. Ichki imkoniyat va hodisalar rivojlanishida, zaruriyat, qonuniyat bilan bog'langan bo'lib, tashqi imkoniyat sababi esa boshqa narsa yoki hodisalarda bo'ladigan tasodif bilan bog'liq. Hayotdagi formal, abstrakt va real imkoniyatlarni ham farqlash lozim.

Formal imkoniyat deganda obyektiv qonunlarga zid bo'lmasada, voqelikka aylanishi uchun hech qanday shart-sharoitga ega bo'lmagan imkoniyatlar tushuniladi.

Amalga oshishi uchun malum bir shart-sharoitlar bo'lgan imkoniyat abstrakt imkoniyat, deyiladi. Abstrakt imkoniyatning formal imkoniyatdan farqi to'la bo'lmagan ba'zi shart-sharoit mavjud bo'lgan imkoniyatlardir. Real imkoniyat doim aniq xususiyatga ega, amalga oshuvchi imkoniyatlardir.

Formal va abstrakt imkoniyatlar imkoniyatsizlik bilan bir xil emas, chunki ular ham obyektiv borliqda o'zlarining asosi va zaminiga ega.

Masalan, rak kasalliklarini tugatish imkoniyati mavjud bo'lsada, u hali aniq emas. Shuning uchun ham bu imkoniyat abstraktdir, chunki u fanning real imkoniyatlaridan kelib chiqmaydi. Real imkoniyat esa konkret sharoit va shu asosda amal qiluvchi qonuniyatlardan kelib chiqadi. Shunday imkoniyatgina voqelikka aylanishi mumkin.

Abstrakt imkoniyat taraqqiyot davomida real imkoniyatga aylanib qolishi mumkin. Masalan, odamlar fazoga uchishni allaqachon orzu qilganlar ammo tarix nuqtai nazardan, yaqin paytgacha buning uchun zarur shart-sharoit yo'q edi. Shu sababli kishilarning fazoga uchish haqidagi formal, abstrakt imkoniyat bo'lib qolar edi. Odamning fazoga uchishi real imkoniyatga aylandi. Bundan ko'rinib turibdiki, abstrakt imkoniyat yangi, real imkoniyat tug'ilishiga zamin bo'lishi mumkin.

Tabiat bilan jamiyatda imkoniyat bilan voqelik o'rtasida dialektik bog'lanish bor. Bu bog'lanish, avvalo imkoniyat va voqelikning bir-biriga o'tib turishi, imkoniyatning ma'lum shart-sharoitlarini voqelikka aylanishi, voqelikning esa yangidan-yangi imkoniyatlarini yaratishida ifodalanadi.

Imkoniyatni voqelikdan ajratish mumkin emas, chunki voqelik imkoniyat tomonidan tayyorlanadi. Shu bilan birga, imkoniyatni voqelikka tenglashtirish ham yaramaydi, chunki barcha imkoniyat ziddiyatli xususiyatdadir. Ob'ektiv olamda narsa va hodisalar ikki qarama-qarshi tomonga bo'linadi va ular bir-birini taqozo qiladi. Imkoniyat va voqelik kategoriyalari ziddiyatlarni aks ettiradilar.

Imkoniyat voqelikka aylanishi haqida gapirganda shuni e'tiborga olish kerakki, imkoniyat voqelikka aylanish yo'lida bir qator izchil bosqichlarni bosib o'tadi, shu jarayonda dastlab imkoniyatlar kengayib boradi. Shundan keyin yangi imkoniyatlar tug'iladi. Ular o'z navbatida ko'p va turli imkoniyatlarga olib keladi. Ayniqsa mustaqillikni mustahkamlash uchun O'zbekistonda real imkoniyatlar bor. Bu

imkoniyatlar mehnatkash va o'z vataniga sodiq insonlar faoliyatida mujassamlashgan. Fan va texnika taraqqiyoti oldingi saflarda bormoqda. Intellektual salohiyat yuqoridir. Milliy istiqlol g'oyasi yosh avlodga asta - sekinlik bilan singdirilayotir. Xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, texnikaviy, harbiy sohalarida shartnomalar tuzilgan. Hozirgi zamon sharoitida davlatning iqtisodiy strategiyasini ishlab chiqishda ham O'zbekistondagi barcha imkoniyatlar hisobga olingan.

Imkoniyat va voqelik fan va amaliyot uchun katta metodologik ahamiyatga ega. Imkoniyat va voqelik kategoriyalaridan yangini yengib bo'lmasligi haqidagi muhim xulosa kelib chiqadi. Endi yuzaga kelayotgan yangi, dastavval imkoniyat ko'rinishida vujudga kelganligi tufayli yangining rivojlanishini diqqat bilan kuzatib borish, unga ahamiyat berish lozim. Yangi o'zining dastlab paydo bo'lishida nimjon bo'lsa ham yengilmasdir. Chunki u kun sayin o'sadi, mustahkamlanadi va zamonaning progressiv tendensiyalarini ifodalaydi. Eski kun sayin kuchsizlanishi natijasida asta-sekin halokatga uchraydi.

Ob'ektiv qonuniyat va kishilarning ongli faoliyati orasidagi dialektik munosabat erkinlik va zaruriyat kategoriyalarida ifodalanadi. Kishilarning ongi, hohish jarayonidan qat'iy nazar qonunlarning amal qilishi jamiyat taraqqiyotidagi zaruriyatni ifodalaydi. Zaruriyat tarixiy taraqqiyotning qonuniyatidir. Bu tarixiy qonuniyat tasodiflar orqali o'ziga yo'l ochadi. Jamiyat taraqqiyotining obyektiv qonuni xarakteriga ega ekanligi to'g'risidagi qarash kishilarning ongli faoliyatlarini inkor etmaydi.

Erkinlik va zaruriyat, kishilarning ongli faoliyati haqidagi eng murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Bu masala hozirgi falsafiy adabiyotlarda ma'lum darajada yoritilgan.

Tayanch soʻz va iboralar:

Xususiylik, umumiylik, butun va boʻlak, struktura va element, mohiyat, hodisa, sabab va oqibat, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Taraqqiyot faqat jasorat tufayligina roʻy beradi».

Viktor Gyugo – fransuz yozuvchisi.

« Oʻzgalar oldida berilgan nasihat taʼnadek botadi».

Qobusnomadan.

« Oʻzini dono hisoblagan odamga aql oʻrgatmoqchi boʻlgan kishi vaqtini bekor kyetkazadi».

Demokrit – grek faylasufi.

Mavzuga oid test savollari:

Bulardan qaysisi falsafiy kategoriyalar?

- a) zaruriyat va tasodif, sabab va oqibat, mazmun va shakl;
- b) oʻsimlik, irsiyat;
- v) iqtisodiyot, renta, pul;
- g) daftar, roman.

Kategoriya deb nimaga aytiladi?

- a) predmet va hodisalarni izohlashda qoʻllaniladigan tushunchalarga aytiladi;
- b) ijtimoiy hayot yigʻindisiga;
- v) inson faoliyatini tushuntiruvchi jummalarga;
- g) jamiyat va inson faoliyatini aks ettiruvchi tushunchaga.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Fan Vatan ravnaqiga xizmat qiladi. T.: «O‘zbekiston», 1996 y.
2. Karimov I. A. Tariximiz ham, kelajagimiz ham mushtarak. T.: «O‘zbekiston», 1996 y.
3. Karimov I. A. Ilm fan mamlakat taraqqiyotiga xizmat qilsin. T.: «O‘zbekiston», 1996 y.
4. Yusupov E. va boshqalar. Falsafa. T.: 1999 y.
5. Raximov I. Falsafa. T.: “Universitet”, 1998 y.
6. Davronov Z. Dialektika bilish uslubi. Ta’lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar №2, 2004 y.
7. Skirbek G., Gile A. Falsafa tarixi. T.: “O‘zbekiston”, 2002 y.

To'rtinchi bo'lim

Gnoseologiya: bilish falsafasi.

1 bob. Ong va ruhiyat: falsafiy talqin.

Falsafada ong va ruhiyat muammosi.

Inson muammosi: Ong-inson faoliyatida asosiy zaruriyat. Inson haqidagi ta'limot falsafaning azaliy muammolaridan biridir. Ijtimoiy mavjudot sifatida insonning jamiyatdan tashqari va unga qadar mavjudligi ayondir. Shuningdek, jamiyat ham insondan oldin paydo bo'lgan emas. Inson jamiyatning ajralmas bo'lagidir. Materialistik qarashda insonni jamiyat yaratadi. Insonning o'zi, tarixiy ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning mevasidir. Inson o'z hayotining butun mazmunini jamiyatdan oladi. Jamiyatda inson o'z tuyg'u va aql-idrokini rivojlantiradi, hayoti maqsadi va ma'nosini tushunadi. Inson muayyan ijtimoiy muhitda hayot kechiradi, o'ylaydi, fikr yuritadi, harakat qiladi. Insonning rivojlanishi jamiyatda o'tadi. Uning ijtimoiy tajribasi, bilim boyliklari, dunyoqarashi – u yashab turgan ijtimoiy muhitning ta'siri va o'sha odam bevosita aloqada bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning natijasidir. Inson ijtimoiy ma'noda shu ijtimoiy sharoitning mahsuli bo'lib qolaveradi. Inson u yoki bu sinfning, ijtimoiy qatlamning vakilidir. Har bir inson muayyan jamiyat ta'sirida shakllanadi. Uning butun hayoti boshqa kishilar bilan yaqin aloqada, jamoada, oilada, jamiyatda o'tadi. Shunday ekan, inson muammosida ijtimoiy munosabatlar, vaziyatlar asosiy o'rinni egallaydi.

Inson o'z amaliy faoliyatida ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarigagina emas, balki tabiat qonunlariga biologik qonunlarga ham bo'ysunadi. Demak, inson biologik va ijtimoiy determinatsiyalarning birligidir. Aytish lozimki, ijtimoiy faollik jamiyat qurilishida million kishilarning mehnati, hayoti, dam olishidagi o'zgarishlarda inson omili rolining o'sishi bilan bevosita bog'liqdir. Falsafaning ijtimoiy taraqqiyot jarayonida inson

omilining ortib borishi haqidagi fikri hozirgi kunda, ayniqsa, dolzarbdir. Falsafa ijtimoiy siyosatni, mamlakatni iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirishning ommaviy g'ayrat-shijoatini va ijtimoiy-siyosiy faolligini yuksaltirishning qudratli vositasi jamiyatning siyosiy barqarorligi yangi insonni voyaga yetkazish, bozor munosabatlari turmush tarzini qaror toptirish kabilarning muhim omilida, deb biladi.

Falsafa inson qobiliyatini rivojlantirish, uni ijtimoiy mohiyati, g'oyaviy maqsadi, aqliy va axloqiy qiyofasi hayot tarzi bilan uzviy bog'liq ravishda tekshiradi.

Hozirgi sharoitda inson omili rolining ortib borishiga quyidagi ikki prinsipial asosiy xususiyatlar sabab bo'lmoqda.. Birinchi xususiyat: bozor munosabatlarini rivojlanishida shaxs, insonlarning irodasi va ongiga bog'liq bo'lgan obyektiv iqtisodiy qonunlarga bo'ysunadi, shu bilan birga alohida korxonalar, soha va yagona xalq xo'jaligi majmuidagi ongli boshqarish jarayonida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi xususiyat, bozor munosabatlarini izchil rivojlanishda ishlab chiqarishni inson ehtiyojiga bo'ysundirilib borilishi – moddiy va ma'naviy boyliklar ortishi, mehnat sharoitini yaxshilanishidan iborat bo'ladi. Shunday qilib inson to'g'risida fikr yuritish ekanimiz, uning faoliyati ong bilan bog'langanligi shubhasizdir. Shu sababli aytish lozimki, ong muammosi falsafaning markaziy, asosiy masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki bu masalani o'rganishda falsafada ong va borliq masalasi muhokama qilinadi. Bu masalani bayon qilishdan oldin uning katta ilmiy dunyoqarash va metodologik ahamiyatini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Jamiyat o'zining nisbatan qisqa tarixida juda ko'p narsalarga erishdi. Inson fikrlovchi mashinalarni yaratdi. Oyga, Veneraga va Marsga yetib boradigan apparatlarni uchiryapti. Tirik va notirik tabiatning mikroolam

sirlariga tobora chuqurroq kirib boryapti. Ilmiy asosda, ongli ravishda jamiyatning rivojlanishini boshqarib boryapti. Shunga qaramay, hanuz u o‘z ong imkoniyatini juda kam biladi va hali yetarli darajada uni yaxshi boshqara olmaydi, shuning uchun buyuk grek faylasufi Sokratni « o‘zing o‘zingni bil» degan chaqirig‘i hozirgi kunda ham ma’lum ma’noda o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Binobarin, jamiyat qurishdagi subyektiv omilning o‘rni muttasil ortib bormoqda. Yangi kishining, uning ongini shakllantirish jamiyatimizning muhim vazifalaridan biridir. Jamiyatning yetuklik darajasini oshirish ongning yetukligini muttasil oshira borish, insonning ma’naviy dunyosini boyita borish demakdir.

Insonning ijtimoiy ma’naviy faoliyatini to‘g‘ri tushunish uchun uning bir qancha belgilovchi ko‘rsatkichlarini aytib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Bular individning mohiyat, ijtimoiy-siyosiy bilish, badiiy estetik va boshqa faoliyat turlarida qatnashish zaruriyatini tushunishni tavsiflovchi tasavvurlarning shakllanganligi, professional tayyorgarlik, tashabbus va mas’uliyat jamiyat manfaatlariga qarshi harakatlarning har qanday turiga murossasizlikdan iboratdir. Bu esa o‘z navbatida mustaqillik, belgilagan vazifalarni bajarishdagi qat’iylik shu bilan birga o‘zini baholash va o‘zini nazorat qilish qobiliyatini belgilash imkoniyatini beradi. Ruhiiy faollik va inson faoliyatini jamiyatimizning hamma faoliyat sohalarida intensivlashtirish lozim. Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirishga qaratilgan faollik iqtisodiy kategoriya bo‘lmasdan, balki keng ijtimoiy xarakterga egadir. Bu tushunchaning iqtisodiy–ijtimoiy tomonlarini bog‘lab turuvchi zveno inson ma’naviy imkoniyatining darajasidir. Shuning uchun faoliyatni intensivlashtirishning muhim sharti insonning bilish faolligini oshirish, jamiyat hayotining barcha sohalarda ijodiy yondoshishni o‘rnatuvchi tirishqoq sinchkov individni shakllantirishdir.

Har qanday ishning muvaffaqiyati-ommaning unda faol va ongli ravishda qatnashishi bilan hal qiluvchi darajasida belgilanadi. Keng mehnatkashlar ommasining tanlab olingan yo‘lining to‘g‘riligiga ishonitirish, ularni ruhiy va moddiy jihatdan qiziqitirish, xodimlarning ruhiyatini o‘zgartirish taraqqiyotimizni jadallashtirishning eng muhim shartlaridir.

Hozir butun o‘zbek xalqining galdagi vazifasi iqtisodiyotni rivojlantirishdagi noxush-sobiq sovet tendensiyalarini qat‘iyan bartaraf etishdan, insonning tashabbuskorligini va ijodkorligini chinakam yangi o‘zgarishlarga undashdan iboratdir.

Ongning mohiyati muammosi falsafa tarixida ancha tortishuvlarni keltirib chiqargan. Jumladan, metafiziklar ongni miqdoriy jarayonlar, deb tasavvur qilganlar. Ularning fikricha sezgilar elementar ruhiy hodisa sifatida tashqi olamdagi barcha predmetlarga, neorganik tabiat moddalariga va boshqalarga turlicha darajada xos. Masalan, Lametrining fikricha, «odam hammadan ko‘proq jonga ega, o‘simlik esa undan kamroq darajada ega».

Ko‘rib turibmizki, bu faylasuf metafizik sifatida ongni fikrlovchi materiya, miyadan ajratishi va unga qarama-qarshi qo‘yishi psixik jarayonlarning tabiatdagi barcha jismlarga xos (pansixizm, butun tabiatning ruhlanganligini) deyish bilan barobardir. Bunday qarashlar ko‘pgina materialistlarga, hatto, ularning eng izchil namoyondalari (Spinoza, Didro va boshqalar)ga ham xosdir.

Ayniqsa, sodda materialistlar ong muammosini siyqalashtirib yubordilar. Vulgar (sodda) materialistlarning vakillari Lyudvig Byuxner, Yakob Moleshott, Karl Fogtlar ong mustaqilligini, faolligini tan olmadilar. Fogtning fikricha, jigar o‘tni qanday ishlab chiqarsa, miya ham fikrni shunday ishlab chiqarar emish. Gilozoistlar oqimi esa (grek tilida-narsa,

hayot) sezish hamma narsalarga taalluqli degan edilar. Ayniqsa, Dj. Bruno va Robine ta'limoti shundaydir.

Psixikofizik parallelizm oqimi ham ong muammosini noto'g'ri ta'rifladi. Ularning fikricha, fiziologik va ong jarayonlari bir- biridan mustaqildir. Ular biri-biriga tobe emasdir. Parallel taraqqiy etadi. Vakillari Vilgelm Vundt, T. Lipps, G. Ebbingaus, T. Ribo va boshqalardir.

Insoniyat jamiyatning ufqidayoq kishilar psixik jarayonlarning xarakteri, o'zlarining ruhiy faoliyatlari tabiati ustida o'ylay boshlaganlar. Ruhning o'lmasligi (abadiyligi) uyqu vaqtida vaqtincha o'z qarorgohini tark etish haqidagi tasavvurlar sekin asta ong haqidagi idealistik va dialektik tasavvurlarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Ongni o'rganish sohasi bilan juda ko'p fanlar shug'ullanib, ularning har biri bu hodisani o'z nuqtai nazaridan tekshiradi va psixikaning mohiyatini ochishga qo'ldan kelgancha hissasini qo'shadi. Shuning uchun ong muammosida ijtimoiy, texnik, biologik va boshqa tabiat fanlarining kuchi, harakati va yutuqlari to'planadi.

Ongni va uning xususiyatlarini o'rganuvchi sohalarga falsafa va logika, psixologiya va fiziologiya, psixoterapiya va nevrologiya, lingvistika (tilshunoslik) va semantika hamda boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bu fanlarning ongga yondoshuvlariga ko'ra umumlashtirib va hozirgi zamon fanlarining yutuqlarini hisobga olgan holda, quyidagi ta'rifni berish mumkin: Ong materialistik nuqtai nazardan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning mahsuli, miya faoliyatining natijasi-voqelikning in'ikosi, insonning maqsadiga qaratilgan harakatining boshqaruvchisidir.

Ong sezgi organlar yoki priborlar yordamida ochib bo'lmaydigan subyektiv reallikdir. Chunki u fazoda o'ringa, ko'lamga ega emas, ko'rinmaydi. Bir so'z bilan aytganda nomoddiydir. Masalan, xirurg bosh

miya ostidagi kasalning fikri, ruhiy jarayonlarining o'zini emas, balki miyaning kulrang va oq moddalarinigina ko'radi, xolos.

Oxirgi o'n yillar ichida miyani o'rganishda elektrofiziologiya usuli keng qo'llanila boshlandi. Bunda bosh miyaning elektr faolligi uning ma'lum qismlarga o'rnatilgan mikroelektrodlarning yordamida yozib olinadi. Biroq elektrofiziologiyaning pioneri, Grey Uolter aytganidek, elektroensefalogrammaga fikr, tafakkur tushunchalarining mazmuni (psixik obrazlar emas, balki faqat miyaning elektr faolligi), kasalning ruhiy faoliyatining fiziologik moddiy asosi yozib olinadi. Bular esa aynan bir narsa emas.

Sezgi organi yordamida ruhiy hodisalarni bevosita sezish mumkin emasligi gohida ongni umuman bilish mumkinligiga shubha uyg'otishga sabab bo'ladi. Masalan mashhur tabiatshunos olim Dyubua-Reyman olamning hal qilib bo'lmaydigan yetti muammolari orasida ruhiy muammoni ham ko'rsatgan.

Uning fikricha, inson botqoqlikdan o'zining sochidan tortib chiqara olmaganidek yoki ko'zguan o'zini ko'chada ketayotganini ko'ra olmaganidek o'z ruhiyatini prinsipial ravishda bila olmaydi. Kanadalik fiziolog Senfild ham ruhiy hodisalarni bilish mumkinligiga shubha bilan qarab-Geksli ketidan inson ongini Alovuddinning sehrli chirog'idan tushunarsiz ravishda jinning chiqishida namoyon bo'ladigan sehrli xususiyatga tenglashtiradi.

Angliyalik biolog va kibernetik R. Eshbi ham o'zining "Miyaning konstruksiyasi" kitobida psixikani aniqlashning obyektiv usullari bo'lmaganligi uchun uni e'tiborga olmaslik mumkin, deb hisoblaydi.

Oxirgi yillarda ongning mohiyatga qiziqish dinshunoslik, psixologiya, logika va kibernetikaning yutuqlari shuningdek, bozor

munosabatlariga o'tishda subyektiv omil rolining o'sishi tufayli ortib bormoqda.

Ong va in'ikos

Mazkur masalani hal etishda avvalo dunyoviy ilmlar muhokamasini havola etamiz.

In'ikos materiyaning eng umumiy xossasidir. Yuqorida aytilganidek, ong tirik tabiatning uzoq rivojlanishi natijasi, insonning ijtimoiy mehnatini vujudga kelishi bilan hayvonot olamidanda ajralib chiqish oqibatidir, degan qarash ham mavjud. Bunday tushuntirishning metodologik asosi in'ikos nazariyasidir.

In'ikos bu keng ma'noda muayyan moddiy tizim boshqa moddiy tizimga ta'sir etganda, unda o'sha tizim alohida xususiyatlarning, aks etishidan iboratdir. Bundan kelib chiqib shuni alohida ta'kidlash lozimki, in'ikos sabab va oqibat aloqalarining natijasida ham voqe bo'lishi mumkin. Buning natijasida in'ikos, in'ikos etiluvchining ba'zi belgi xossalarini in'ikos ettiruvchiga o'tishi sifatida ro'y beradi. Binobarin in'ikos yordamida in'ikos ettiruvchining "tabiati" yuzaga keladi. Masalan, qumdagi iz odam kiyib o'tgan oyoq kiyimi shaklini qayta tiklaydi. Predmetga qaraganda odamda ana shu predmetning ko'rish obrazi shakllanadi.

In'ikos materiyaning barcha tuzilish darajalariga xos, lekin in'ikosning yuqori shakllari tirik materiya bilan, hayot bilan bog'liqdir. Hayot materiya harakatining maxsus, murakkab shaklidir. Hayotning muhim belgilari ta'sirlanish, o'sish, ko'payishdan iborat bo'lib, bularning zamirida moddalar almashinuvi asos bo'lib yotadi. Molekulyar biologiya, kibernetika yutuqlari, hozirgi kun fani nihoyat ongni materiyaga tenglashtirmaslik sabablari haqidagi savolga javob beradi.

Lekin shuni ham hisobga olish kerakki, biologik maqsad aniq vaziyatda ontogenetik "tajriba", keng ma'noda xotira (shu vaqtdagi

organizmning talabi) asosidagina emas, balki aniq vaziyatni aks ettirishi natijasi ham vujudga keladi. Shuning uchun biz ongga ruhiy jarayonlar miyaning faoliyati xossasi, tashqi muhitning ma'naviy aksi, organizm faoliyatining boshqaruvchisi, - degan ta'rifni berdik. Tashqi muhit obyektlarining adekvat psixik obrazlarisiz biologik maqsad shakllanishi mumkin emas. Adekvatlik (aynan o'xshashlik) va faollik, aks etish va boshqarish (regulyatsiya) bular organizmning muhit bilan aloqasida bir-biridan ajratib bo'lmaydigan bog'liq tomonlaridir, ya'ni bir tayoqning ikki tomonidir. Shunga muvofiq biologik evolyutsiyada biologik aks ettirish shakllari ham murakkablashib bordilar. Materiya taraqqiyotida in'ikos turlichadir:

a) neorganik tabiatda in'ikos; b) biologik in'ikos; v) psixik in'ikos- (instinkt, xulq, aqliy faoliyat).

Agar ta'sirlanish organizmning tashqi muhit ta'siriga javob harakati sifatida barcha tirik narsalarga xos bo'lsa, markaziy nerv sistemasining paydo bo'lishi bilan sezishni ko'rish mumkin (masalan, hasharotlarda). Yuqori umurtqalilarda ruhiyat jonli tabiatning oliy yutug'idir.

Sezish ma'lum sezgi organlarining bo'lishini talab qiladi, lekin bu yerda hali fiziologik analiz va sintez bo'lmasdan sezgi differensiallanmagan holda namoyon bo'ladi (hashorotlar, chugalchanglar sinfi). Jonli organizm ma'lum qo'zg'atuvchi (hid, rang)larni qabul qiladi va uning faoliyati va kuchiga qarab bu ta'sirlarning manbaiga adekvat (babbaravar) javob beradi. Chumolilar hidga, chivinlar predmetlar temperaturasiga aniq va to'g'ri javob beradilar.)

Biroq bu tuban mavjudotlar ovqatning, xavfning paydo bo'lishiga bir xilda yondoshadilar. Psixikaning paydo bo'lishi bilan hayvonlarning moslanuvchanlik faoliyatining imkoniyatlari keskin ortadi (organizm endilikda, shartli nerv aloqalarining shakllanishi tufayli yig'ilgan boy

tajribalardan foydalanib o'z harakatlarini to'g'rilashga qodirdir). Hayvonot psixikasining vujudga kelishi tabiatda nomoddiy jarayonlarning shakllanishidan iboratdir. Ma'naviylikning mohiyati nima (xususan ruhiy shaklning) uchun tabiiy tanlanish in'ikos va boshqarish ruhiy shaklining vujudga kelishiga olib keldi.

Agar obyektlarning asosiy xossalari boshqa obyektlarga nisbatan oddiy munosabatlarda namoyon bo'lsa, funksional xossalar esa boshqarish sistemasining hamma elementlarini kelishib amalga oshirilgan o'zaro ta'sir sharoitida, tizimning faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi. Tizim faoliyatining yo'qolishi funksional xossaning yo'qolishiga olib keladi. I. M. Sechenov ko'rsatganidek, tashqi olamdan, tashqi axborot oqimidan ajralgan miya "uxlaydi"-ishlashdan to'xtaydi. Tananing boshqa organlari-oshqozon, yurak, buyrak va boshqalar ovqatni hazm qilish, qonni haydash vazifasini bajarmasdan tashqi muhitdagi vaziyatga qarab organizmning barcha tashqi va ichki organlarining faoliyatini boshqarib turadi. Vazifaning bunday o'ziga xosligi miya strukturasi va ontogenezdada uning shakllanish tartibiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Organizmning o'zgarib turuvchi sharoitga faol moslashishiga javobgar bo'lgan bosh miya po'stlog'i umumiy holdagina genetik "programmallashtirilgan" bo'lib, neyronlar o'rtasidagi aloqa, nerv aloqalarini ishlab chiqish, turli ko'nikmalarni va faoliyat shakllarini shakllantirish yo'li bilan amalga oshadi. Individual tajribaning miyada to'planib borishi hayvonning yashash muhitdagi aniq vaziyatning o'zgarishiga qarab o'z harakatini ephchil, mohirlik bilan boshqarish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib hayvonlarning xatti-harakatlari shartli va shartsiz reflekslar, instinktlar, maqsadga qaratilgan harakatlar, uzilish va uzluksizlikning birligidan iborat murakkab yaxlit tizimdir. Bu elementlar bir-biriga faqat muvofiqlashgan bo'lmasdan, ma'lum darajada o'zaro

bog‘liq hamdir. Bu bog‘liqlik faqat maqsadga qaratilgan xatti-harakatlarni hayvonning butun turi va individual tajribasi tufayli amalga oshmasdan, balki biologik maqsadga erishgan organizmning barcha hayot faoliyatini amalga oshiruvchi jarayonlarga ham bo‘ysunadi: quvlash, xavf tug‘ilgan chog‘da hayvonda his-tuyg‘u, psixikaning ta‘sirida qon bosim va qonning quyilishi, undagi qand moddasining ortishi va boshqarishni ko‘rish mumkin (Bu hayvonga qisqa vaqt ichida organizmning barcha vositalarini safarbar qilish imkoniyatini beradi).

Xulq atvorning murakkabroq va xususiy shakli bo‘lgan maqsadga qaratilgan harakat aniq vaziyatda har gal yangidan shakllanadi. Bir harakatning oxiri, ikkinchi harakatning boshi bo‘lganida maqsadga qaratilgan harakat organizm hayot faoliyatida shartli va shartsiz reflekslar, ularning tizimlari (instinkt dinamik stereotip)dan kam ahamiyatga ega emas. Oliy nerv faoliyati haqidagi ta‘limotni ishlab chiqqan buyuk rus fiziologi I. P. Pavlov buni yaxshi tushunib xulq-atvorning uyg‘unligini shartli va shartsiz reflekslarga taqab qo‘ymaslik xarakterlidir, deb aytadi.

Maqsadga qaratilgan xulq-atvor-xarakatning strukturasi umumiy holda fiziologlarning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan (N. K. Anoxin, K. N. Sudakov va b.). Agar alohida refleks in‘ikosining ayrim holatidagi orasi ochiq yoy bo‘lsa maqsadga qaratilgan xulq-atvor spiralining o‘ramini ifoda etadi; uning boshlanishi ma‘lum vaziyatda organizm faoliyati natijasini oldindan payqovchi biologik maqsadning shakllanishi; oxiri, esa bu maqsadga erishish, rejaning moddiy voqelikka aylanishidir. Biologik maqsad bizga voqelikni ilgarilanma in‘ikosini namoyon qiluvchi yorqin misol bo‘lib, o‘tmish (butun tur va individual tajriba)-hozirgi orqali (ma‘lum vaziyat va organizm talabining aks etishi) kelgusi bilan bog‘lanadi.

Biologik maqsad nomoddiy, chunki u endi amalga oshishi kerak bo'lgan narsaning rejasidir. Bu yerda biz in'ikosning psixik shakllari vujudga kelishi obyektiv logikasining eng yuqori nuqtasiga keldik. Tez o'zgarib turuvchi ma'lum bir vaziyatda ideal maqsad shakllanmasdan turib miya o'z o'zini boshqaruvchilik rolini o'ynay olmaydi, ideal, ruhiy maqsad esa yashayotgan muhitdagi obyektning ideal obrazi asosida vujudga keladi.

Endi yana "informatsiya" tushunchasi ustida to'xtalib o'tamiz. Rivojlanib borayotgan ilmiy texnika revolyutsiyasi sharoitida ilm bilimning kibernetiklashib borishi tufayli "informatsiya" tushunchasi muhim darajada kengaydi. Hajm jihatidan u hatto, ong tushunchasidan ham kengaydi. Chunki informatsion jarayonlar inson miyasi, jamiyatning hamma tashkiliy struktura darajalaridagina emas, balki turli kibernetik qurilmalar, shuningdek barcha tirik organizmlarda ham mavjud bo'ladi.

Ongda bizning ongimizga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan o'z tabiati jihatidan obyektiv moddiy texnik qurilmalar-jonli mavjudotlar va boshqa kibernetik tizimlarning informatsion jarayonlari aks etadi.

Ongni informatsion jarayonlarning oliy turi, in'ikosning oliy shakli, informatsiya jarayonini esa, maqsadga qaratilgan funksional in'ikos, deb ta'riflash mumkin.

Shunday qilib moddiy, ma'naviy voqelik ruhiy, ideal in'ikosdir. U umuman va butunlay aks etilayotgan narsa-hodisaga adekvat bo'lib, miya o'z funksiyasi odamning tabiiy, ijtimoiy muhitdagi tashqi predmetli faoliyatini boshqarishni amalga oshirishga yordam beradi.

In'ikos insonni tashqi olamga bo'lgan faol munosabatini taqozo qiladi. In'ikos va faollik inson faoliyatining chambarchas bog'liq ikki komponenti, insonni tabiat va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siridir. Ularni bir-biridan faqat metodik va didaktik jihatdangina fikran ajratish mumkin.

Ongning faolligi faqat ruhiy obraz, uning asosida vujudga kelgan maqsadning aks etilayotgan konkret vaziyatdagi inson xulq-atvorini boshqaruvchisi sifatida namoyon bo‘lmaydi. Inson faoliyatini oliy va bosh boshqaruvi aql (idrok)dir, chunki aql tufayligina jamiyat tarixida erishilgan ijtimoiy ong shakllari axloq normalari, ilmiy tamoyillar va boshqalarga mos tushadigan ijtimoiy maqsadlarning shakllanishiga erishish mumkin bo‘ladi. Inson bor hayotini mana shu ijtimoiy maqsadlarga bo‘ysundiradi (masalan, talabning bunday maqsadi kasbni egallashga intilish bo‘lib, u o‘qish davrida o‘zining butun faoliyatini shunga bo‘ysundiradi). Bunda voqelikning “ilgarilanma” in‘ikosi yaqqol namoyon bo‘lib, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarning rivojlanish yo‘nalishini bir necha o‘n yillar ilgari ko‘ra olish, o‘z harakatini muayyan maqsadga mos ravishda taxminlash va dasturlashtirishga imkon beradi.

Inson ongining paydo bo‘lishi in‘ikosining ruhiy shaklining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ong inson miyasida aks etgan hodisalarni anglashni qamrab oladi. Anglash – inson ruhiyatini hayvonot olamidani farqlovchi omildir.

Ong, in‘ikos faoliyatning alohida shakli sifatida, tarixan individga nisbatan ancha yuqori-jamiyat, ijtimoiy organizm bosqichida vujudga keladi. Hatto, hozirgi vaqtda yangi tug‘ilgan bola agar o‘ziga o‘xshaganlar bilan muloqotda bo‘lmasa, uning fikrlash qobiliyati rivojlanmaydi. Inson ongi hayvon ruhiyatidan farqlanib, biologik jihatdan nasldan naslga o‘tmaydi. Bolaning nutqi va tafakkurining shakllanish davrida odamlardan cheklab qo‘yilsa, ong vujudga kelmaydi. Tug‘ilganidan keyin hayvonlar orasiga tushib qolgan bolalarda ongning yo‘qligi faqat ong xususiyatlaridan birini xarakterlovchi qoidani tasdiqlaydi.

Ongning ontogenezda shakllanishi uchun biologik zaminlarning zaruriy bo'lishiga qaramasdan u mutlaq ijtimoiy hodisadir: hozirgi maymunlar, delfinlar va boshqa yuqori instinktli hayvonlarda qanchalik ongni shakllantirishga harakat qilishsa ham ularda ong, tafakkur vujudga kelmaydi. Chunki hayvon miyasi filogenetik jihatdan tayyorlanmagan bo'ladi.

Shunday ma'noda inson miyasi ijtimoiy munosabatlarning yig'indisidan iborat. Ong – ijtimoiy taraqqiyot va inson mehnat faoliyati sharoitining natijasidir.

Odamning kelib chiqishi qanday sodir bo'lgan degan savolga F. Engels "Maymunning odamga aylanishida mehnatning roli" degan asari orqali materialist sifatida javob bergan. Engelsning antropogenez mehnat nazariyasiga binoan odam hayvon olamidana mehnat tufayli ajralib chiqdi. Shu bilan birga unda tafakkur qilish qobiliyati ham yuksalib bordi.

Mehnatning mohiyati oldindan tayyorlangan qurol va uning ijtimoiy tabiatidan iboratdir. Shuning uchun ham bu faqat insonga xos bo'lgan faoliyatdir. Odamlarning o'z harakatlari zaruriyat sifatida nutqini keltirib chiqargan. Ibtidoiy kishilarning jamoa mehnatlariyoq ayrim taqsimotni vujudga keltira boshladi: bittalari olovni saqlar va hosil qilar, boshqalari ov qilar yoki yemishlik izlar va mevalarni topar, uchinchilari esa ovqatni tayyorlar edilar. Bunday mehnat taqsimoti jamoa a'zolari o'rtasida yaqin aloqani talab qilar edi.

Odamni mehnat shakllantirdi, mehnatni esa zaruriyat yuzaga keltirdi deydi, u odam ongi mehnat va nutq faoliyati ta'sirida shakllanadi. Engelsning fikricha, "Avvalo mehnat, so'ngra u bilan birga aniq nutq ikkita eng muhim sabab bo'ldiki, bu sabablar ta'siri ostida maymunning miyasi sekin-sekin odam miyasiga aylandi". Hayvonning psixikasidan odamnikiga o'tish tarixda ancha ko'p vaqtni oldi. Bundan bir necha

million yillar ilgari odamsimon maymunlar tik yurishga o'tishdi. Ehtimol ovqatning yetishmasligi va iqlim sharoitining o'zgarishi ularni daraxtdan tushishga, yerda yurish hayot tarziga o'tishga majbur qilgan bo'lsa kerak. Tik yurish ularga "o'z bilim darajalarini kengaytirishga", atrofini o'rab turgan olam predmetlari bilan aktiv faoliyatda bo'lish uchun oldingi oyoqlarini bo'shatish imkoniyatini berdi. Oldin ular o'zlarini yaxshiy hayvonlardan muhofaza qilish va ularga hujum qilish qurollari sifatida tosh, yog'och, yirik hayvonlarning suyaklari va boshqalardan qurol sifatida foydalandilar.

Sekin-asta bu zarur vositalarning unumdorligini oshirish uchun ularga ma'lum maqsadga muvofiq shakl berib, ishlov berishni o'rgana boshladilar. Mana u (aqlli odam)ning kelib chiqishida mazkur jarayon hal qiluvchi omil bo'ldi. Mehnat qurolini yasash natijasida odamning xususiyati ijtimoiy bo'lib qoldi.

Muhim mehnat organi sifatida qo'lning takomillashib borishi bilan ong organi sifatida miya ham rivojlanib bordi. Odam o'zining tosh qurollariga ishlov berish bilan o'zining aqliy qobiliyatini charxlab bordi. Miya funksiyasi bilan birga uning strukturasi ham ayniqsa, miyaning harakatlarning bevosita maqsadga yo'nalishini ta'minlaydigan dasturlashtirilgan va fikriy rejalovchi qismi (peshona qismi) takomillashib bordi.

Tabiiy materialni doimiy ravishda ishlab borish inson qo'lining takomillashishiga va ruhiyatining shakllanishiga yordam beradi. Oddiy mehnat qurolini yasash uchun tasavvurda uni qanday yasash va keyinchalik qanday foydalanish rejasi bo'lishi kerak-ku, axir. Bir qaraganda shunday mustahkam mantiqiy doira vujudga keladi-mehnat tafakkurni yaratadi. Shu bilan birga har qanday mehnat operatsiyasi keyingi harakat rejasini taxmin qiladi (masalan, duradgor uy qurishdan

oldin bu uyning mukammal rejasini hayolan tuzib oladi). Aslida bu yerda hech qanday mantiqiy doira yo‘q. Jamiyatning tashkil topishi, hatto individning vujudga kelishi jarayonida mehnat, tafakkur faoliyati, fikri mehnat operatsiyasidan oldin paydo bo‘ladi.

Odam miyasi sekin-asta murakkabroq mehnat operatsiyalarini rejalashtirish qobiliyatiga ega bo‘la boshladi. Shu bilan bir vaqtda odamning sezgi organlari ham takomillashib boradi. Bunday taqsimlash ijtimoiy mehnatning xarakteri va talabi tufayli amalga oshdi; shuning uchun hozirgi odamning sezgi organlari biologik taraqqiyotning natijasigina bo‘lmasdan balki ijtimoiy taraqqiyotning ham mahsulidir. Shu bilan birga, bu jarayonlar tashqi olam obyektlarini in‘ikos etishda tafakkurning yo‘naltiruvchi ta’sirida kuchayadi.

Shunday qilib, mehnat qurolini yasash va biologik holat sistemasidan chiquvchi, maqsad qo‘yish qobiliyati, tushunchali tafakkur nutqiy aloqa ongning vujudga kelishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida kelishib ish qiluvchi ibtidoiy kishilarning jamoasi sharoitida mehnat qurollaridan muvaffaqiyatli foydalanishni ta‘minladi. Materialist fikricha, ijtimoiy mehnat butun insoniyat hayotining birinchi asosiy shartidir va u shu darajadagi asosiy shartki, biz ma‘lum ma’noda-odamning o‘zini ham mehnat vujudga keltiradi,-deb aytmog‘imiz kerak.

Shuning uchun ham tirik tabiat filogenetik rivojlanishining butun yo‘li va shunga tegishli yashash sharoitining o‘zgarishi tufayli vujudga kelgan odamda ijtimoiy omil belgilovchi rolni o‘ynaydi.

Ongning kelib chiqishi muammosini yoritishda bola psixikasi va tafakkurining kelib chiqishini o‘rganuvchi bolalar psixologiyasi ham ko‘p ma‘lumotlar beradi. Chunki individual ongning “ontogenezi” ijtimoiy ongning “filogenezi” qisqartiradi hamda, qisman qayta tiklaydi, shuning

uchun ham individ ongining shakllanishi ko‘p jihatdan ongning kelib chiqishi, sayyorada kishilik jamiyatining tashkil topishini eslatadi.

Ong bu abstrakt tafakkur hamdir, ya‘ni logik (mantiqiy) tushunchalar bilan ish ko‘rishdir. Ongning bu ikkala sohasi uzviy birlikda bo‘lib bir-biriga o‘tib turadi. Biz ularni uslubiy jihatdan ruhiy faoliyatini o‘rganishda qulaylik uchun fikran bir-biridan ajratamiz.

Tafakkurni faqat sezgi organlarimiz yordamida olinadigan hissiy materiallarni qayta ishlovchi jarayon, deb tushunish mumkin emas. Hissiylik bilan ratsionallikning bog‘liqligini pozitivizmga xos soddalashtirib tushunish ham talabga javob bermaydi. Abstrakt tafakkur ma‘lum ijobiy mustaqillikka ega. Uni real vaziyatning bevosita in‘ikosi deb tushinilmaslik kerak. Boshqacha qilib aytganda, u vositali va yuqoriroq bosqichda rivojlanuvchi ijtimoiy in‘ikosdir.

Bilish jarayonida odam o‘rganayotgan obyektga logik (mantiqiy) kategoriyalar “to‘rini tashlaydi”– o‘z bilimi prizmasi va tasavvuri orqali bilishni amalga oshiradi.

Shunday qilib ong-faqat bevosita aks etish bo‘lmasdan vositali va umumlashtirilgan in‘ikos. Bu in‘ikos obyekt, individning ma‘lum ma‘noda jamiyatning tarixi, yakunidir. Ijtimoiy in‘ikos darajasidagina tabiiy va ijtimoiy voqelikning munosabatlari, aloqalari, qonunlarini bilish mumkin.

Tafakkur idrok bilan bog‘langandir. Idrok ham bosh miya yarimsharlarining faoliyati bilan bog‘liqdir. Bosh miyadagi analizatorlar bunga asosiy hissani qo‘shadi.

Agar alohida analizatorning ishi analiz qilinganda obyektning alohida xossasi, tomoni aks etilganlik hissi vujudga keladi. Miyaning sintez qiluvchi faoliyati tufayli obyektни aks ettirish jarayonida qatnashayotgan turli jismlar va ta‘sir etuvchilarning o‘zaro ta‘sirida yaxlit obraz, ya‘ni idrok shakllanadi. Tabiiyki, bu obraz obyekt bilan o‘xshash,

o‘z tabiatiga ko‘ra ideal bo‘lib, o‘zining tegishli neyrodinamik model ko‘rinishidagi moddiy asosiga ega.

Voqelikdagi predmetlar va hodisalarning aniq hissiy yaqqol obrazi idrokdir. Obraz tashqi olamning ta‘sirida yuzaga keladi. Sezgidan farq qiladi. Obrazda idrok to‘la namoyon bo‘lishi uchun u ko‘z o‘ngimizda bo‘lishi shart. Idrok bilish jarayonida katta o‘rin tutadi.

Tafakkur asosan bosh miya po‘stlog‘i faoliyatiga bog‘liqdir. Ruhiy faoliyat anglanmagan sohasining muhim elementi ongsiz psixik faoliyat markaziy nerv sistemasining morfologik jihatdan qadimiyroq bo‘lgan, instinktiv faoliyatiga javob beradigan, biologik “xotira”ga ega bo‘lgan po‘stloqosti qismida amalga oshadigan jarayonlar natijasidir. Bosh miyaning po‘stlog‘i va po‘stloqosti qismlar birlikda amal qiladi, chunki inson ongi o‘tgan, hozirgi va kelgusining qotishmasi, doim hissiy shakllanib boradi va informatsion ahamiyat kasb etadi.

Po‘stloqosti asosan nasldan naslga o‘tuvchi informatsiyaning filogenetik oqimini o‘z ichiga oladi, antogenetik xotira esa o‘zida individual, inson uchun hal qiluvchi ijtimoiy tajribani to‘plab, po‘stloqda yig‘iladi.

Ma‘lum shakl va chastotadagi impulslar analizatorlarning miya po‘stlog‘idagi tegishli qismiga borib, ularni faollashtiradi. Bu bilan bir vaqtda biologik informatsiya spetsifik bo‘lmagan yo‘llar bilan miyaning po‘stloqosti qismi regulyator shakliga boradi. Regulyatorlik, bosh miya po‘stlog‘ida qayd qilingan individual tajribadagina emas, balki nasldan naslga o‘tuvchi po‘stloqostida “dasturlashtirilgan” tajribadan ham foydalanishni ta‘minlaydi. Shuning uchun hissiy obrazlar va hatto, tushunchali tafakkur his, tuyg‘u, kayfiyat (emotsiya), ehtiyoj ramkasida amalga oshadi. Masalan bayram dasturxonidagi shirinlik moddiy narsadir, biroq stol atrofida o‘tirganlarda shirinlikni ko‘rganda vujudga kelgan

hissiy obraz ideali, nomoddiydir. Shuning uchun ham unga xayoldagina to'yish mumkin. Shunday qilib obyektiv mavjud moddiy narsa boshqa, bu narsaning hissiy (yoki tushunchadagi) obrazi boshqa ekan.

Ong faqat hissiy obrazlardan iboratgina emas, balki ko'p tabaqalidir. Individning psixik jarayonlari tuzilishida ongning asosiy va xarakterli qismi tushunchali-tafakkur bilan birga emotsiyalar, intuitsiya, maqsad, xohishlar, intilishlar va boshqa psixikaning anglanmaydigan qismini tashkil qiluvchi komponentlar ham mavjud.

I. P. Pavlov yaratgan ikkinchi signallar sistemasi haqidagi ta'limotga muvofiq insonga hayvondan farq qilgan holda ikkinchi signal sistemasi, murakkab belgilar sistemasi-insonning tabiiy tilining so'zlari xos. Agar hayvonlar faqat biologik qo'zg'atuvchilarga (hayvonlarning o'z "til"laridagi signallarini ham hisobga olgan holda) javob bersalar, inson uchun esa o'tmish avlodlarimizni bilishi va amaliy jarayonda erishgan ijtimoiy tilning signal va belgilari muhimroq ahamiyat kasb etadi. Til-insoniyat qo'liga kiritgan eng katta yutuqdir. U o'z navbatida inson madaniyatini rivojlantirish, ilgari avlod erishgan ijtimoiy informatsiyani o'rganish va ishlatish vositasidir. Insonning ikkala signal sistemasi o'zaro ta'sirdadir.

Anglash jarayonida fikrlash mantiqiy shakllarga kiradi va so'z qobig'iga o'raladi. Tilsiz tafakkurning bo'lishi mumkin emas, faoliyatning nutq shakli til shaklida bo'lishi mumkin. Shu bilan birga til kishilarning abstrakt fikrlash qobiliyatisiz vujudga kela olmas edi. Til va tafakkur bir butun jarayondir. Fikrning yorqinligi u yoki bu fikrning til materialida qanchalik aniq o'rinli ifodalanganiga bevosita bog'liq.

Ba'zida fikr boshqa til orqali ifodalanishigacha yoki undan tashqarida mavjuddek tuyulishi mumkin. Biroq fikr o'zining aniqligiga faqat til tufayli erishishi mumkinligi ravshandir. Hatto, insonga fikrni

ifodalash uchun soʻzlar kerak boʻlmagan ichki nutq vaqtida ham ularning baʼzilaridan foydalanishga ehtiyoj sezadi. Til va tafakkurning uzviy bogʻliqligi fikrning bevosita voqeligidir.

Til fikrning yagona ifoda qilish usuligina emas. U kommunikativ rolni ham bajarib, ijtimoiy informatsiyani, bilimni berish vositasi boʻlib xizmat qiladi. Yaʼni tabiiy soʻzlarda fikriy mazmuni toʻplaydi.

Tabiiy til vositasida inson tomonidan yigʻilgan ijtimoiy informatsiya faqat ideal mazmunga ega boʻlmasdan ichki va tashqi shaklga ham ega. Bunda ichki jarayon fikrlash faoliyatining strukturasi boʻlib, tashqisi esa belgilarning yigʻindisi sifatida yuzaga chiqadigan fikrning moddiy qobigʻidir. Fikriy mazmun, aniqrogʻi tabiiy til yordamida belgilangan bilimning matematik logika yordamida formalashtirish mumkin, soʻng inson tafakkurining ana shu tomonini elektron hisoblash mashinalarida qayta tiklash mumkin.

Turli tildagi rasmiy mantiqiy operatsiyalarda bajaruvchi elektron hisoblash mashinalarning tuzilishi signallar yordamida informatsiya berish prinsipiga asoslangan tafakkur faoliyatining baʼzi jihatlarini modellashtirish, qabullash va xotirani moddelashtirishdan qolishmaydigan darajada hayron qolarli natijalarni bermoqda. Hozirgi vaqtda geometrik teoremlarni isbotlash, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish, shaxmat oʻynash va shu kabi murakkab aqliy ishlarni mashinalar muvaffaqiyatli bajarimoqda.

Ayrim olimlar kelajakda shunday avtomatik qurilma yasaladiki, u inson miyasining oʻrnini tamoman egallaydi deb daʼvo qilmoqdalar. Ular inson miyasi ishini-ijtimoiy muammolarni, fan madaniyatini rivojlantirishni va boshqalarni hech shubhasiz mashina uddalaydi deb chiqmoqdalar. Koʻpgina anglashinmovchiliklar, bizningcha, olamni inson tomonidan aks ettirishning oʻziga xosligini, qisman inson miyasi ishining

sifat e'tiboriga ko'ra tafovutli ekanligini noto'g'ri tushunishdan kelib chiqadi.

Bunda shu narsani hisobga olish mumkin, insonning fikr qilish qobiliyati uning miya tuzilishidagina emasdir. Bu qobiliyat insonni tarixan jamg'arilgan madaniyatidan bahramand qilish orqali, tarbiya va ta'lim orqali, jamiyat yaratgan usullar va vositalar yordamida, muayyan faoliyat ko'rsatish orqali shakllanadi. Inson ichki dunyosining, uning ijtimoiy aloqalarining boyligi, har tomonlamaligi natijasidir. Shu sababli inson ongi uning strukturasini va barcha funksiyalarini batamom modellashtirmoq uchun faqat miya strukturasini qayta hosil qilish kifoya qilmaydi. Buning uchun inson tafakkuri butun tarixning mantiqini qayta hosil qilish, demak, inson taraqqiyotining butun tarixiy yo'lini takrorlash, uni barcha ehtiyojlar bilan, shu jumladan, siyosiy, axloqiy, estetik va shu kabi ehtiyojlar bilan ta'minlash lozim bo'lur edi.

Ongning muhim tomoni o'z- o'zini anglashdir. Hayot insondan faqat tashqi dunyonigina emas, balki o'zini ham bilishni talab etadi. Ob'ektiv reallikni in'ikos ettirganda, inson bu jarayonnigina anglab qolmaydi, balki his qiluvchi va fikrlovchi vujud sifatida o'z- o'zini ham, o'z ideallarini, manfaatlarini, ma'naviy qiyofasini ham anglaydi. U tevarak atrofdagi olamdan o'zini ajratib, o'zini dunyoga bo'lgan munosabati, his-tuyg'usi, o'yi, qilayotgan ishi haqida o'ziga hisob beradi. Shu bilan birga o'z- o'zini bajarilgan, bajariladigan ishlarini tahlil qilish, kelgusida bajariladigan ishlarni baholay olish qobiliyatlari rivojlana boshlaydi. Insonni shaxs sifatida o'zini anglay olishi aynan o'z- o'zini anglashdir. O'z- o'zini anglash ijtimoiy turmush tarzi ta'siri ostida shakllanadi va bu turmush tarzi insondan o'z harakatlarini nazorat qilib turishni, o'z qilmishlari uchun javobgarlikni talab etadi.

O‘z- o‘zini anglashni rivojlanishdagi keyingi bosqich insonni o‘zining ijtimoiy ahvoli, o‘zining qatlam va professional mansubligi, o‘z qatlami va davlatning vakili sifatidagi faoliyatini to‘laroq va chuqurroq anglashi bilan bog‘liq. Diniy ta‘limotlarda olamni yaratilishi haqida quyidagi fikrlar mavjud (Bibliyada).

“AVVALDA Xudo osmon bilan yerni yaratdi.

Va er esa tartibsiz va bo‘m-bo‘sh edi; va qorong‘ulik qa‘risiz ustida edi; va Xudo Ruhi suv ustida parvoz etar edi.

Va Xudo dedi: yorug‘lik bo‘lsin. Va yorug‘lik bo‘ldi.

Va Xudo dedi: suv o‘rtada falak bo‘lsin va u suvni suvdan ajratsin.

Va Xudo falakni vujudga keltirdi; va falak ostidagi suvni falak ustidagi suvdan ajratdi. Va shunday bo‘ldi.

Va Xudo dedi: osmon ostidagi suv bir joyga to‘plansin va quruqlik ko‘rinsin. Va shunday bo‘ldi.

Va xudo quruqlikka yer deb atadi, va suvlar to‘planiga esa, dengizlar deb atadi. Va Xudo ko‘rdiki, bu yaxshi.

Va Xudo dedi: yer o‘simliklar ko‘kartirsin, urug‘ beradigan giyoh, o‘zining jinsi bo‘yicha meva beradigan mevali daraxt, qaysiki uning urug‘i unda yer yuzida bo‘lsin. Va shunday bo‘ldi.

Va Xudo dedi: kunni tundan ajratish uchun alomatlar, va vaqtlar va kunlar, va yillar uchun osmon falagida yoritqichlar bo‘lsin.

Va Xudo ikkita katta yoritqichni: kunda saltanat qilish uchun katta yoritqichni, tunda saltanat qilish uchun kichikroq yoritqichni va yulduzlarni vujudga keltirdi;

Va Xudo dedi: suv to‘da-to‘da tirik jonni hosil qilsin, va qushlar yer ustida hamda osmon falakida parvoz qilsinlar.

Va Xudo katta dengiz jonivorlarini hamda ularning jinsi bo‘yicha suv

hosil qilgan har xil sudraluvchi tirik jonni, va jinsi bo'yicha har xil qanotli qushlarni yaratdi. Va Xudo ko'rdiki bu yaxshi.

Va Xudo dedi: yer uning jinsi bo'yicha tirik jonni, chorvalarni va sudraluvchi hayvonlarni, ularning jinsi bo'yicha yerning yirtqich hayvonlarini hosil qilsin. Va shunday bo'ldi.

Va Xudo dedi: Bizning suratimizda va O'zimizga o'xshash odam yaratamiz; va ular dengiz baliqlari ustidan, va osmon parrandalari ustidan, yerda sudraluvchi hayvonlar ustidan hukmronlik qilsinlar.

Va Xudo odamni O'z suratida yaratdi. Uni Xudo suratida yaratdi; ularni erkak va ayol yaratdi.

Va Xudoyi Taolo yerning tuprog'idan odamni yaratdi va uning dimog'iga hayot nafasini pufladi; va bu odam tirik jon bo'ldi.

Va Xudoyi Taolo sharq tomonda Edenda bog' o'tkazdi; va O'zi yaratgan odamni u yerda qo'ydi.

Va Xudoyi Taolo yerdan ko'rinishi go'zal va emoqqa yaxshi bo'lgan har xil daraxtni va bog'ning o'rtada hayot daraxtini va yaxshilik va yomonlik ma'rifati daraxtini o'stirdi.

Va Xudoyi Taolo odamni oldi va uni Eden bog'ida qo'ydi, toki unda ishlasin va uni qo'riqlasin.

Va Xudoyi Taolo odamga amr buyurib dedi: sen bu bog'ning har bir daraxtidan yeyavergin; faqat yaxshilik va yomonlik ma'rifati daraxtidan emagin, chunki undan egan kuningda albatta o'lasan.

Va ilon Xudoyi Taolo yaratgan dasht hayvonlarining hammasidan ayyorroq edi. Va ilon xotinga dedi: chindan ham Xudo, bog'ning hamma daraxtidan yemanglar,- dedimi?

Va xotin ko'rdiki, bu yemoq uchun yaxshi, ko'zga yoqimli va aqlni rivojlantiradigan jozibador daraxtdir, va uning mevasidan olib edi, va eriga ham berdi, va u yedi.

Va ikkovlarining ko‘zlari ochildi va bildilarki, qip-yalang‘ochdirlar, va anjir barglarini bir-biriga tikib, o‘zlari uchun lungilar yasadilar. Kunning salqin vaqtida bog‘da urayotgan Xudoyi Taoloning ovozi eshitdilar; va Odam va uning xotini Xudoyi Taoloning nazari oldidan bog‘ning daraxtlari orasida pinxon bo‘ldilar.

Va Xudoyi Taolo Odamga xitob qilib dedi: qayerdasan?

U dedi: ovozingni bog‘da eshitdim va qo‘rqdim, chunki men qip yalong‘ochman va pinxon bo‘ldim.

Va dedi: kim senga aytdiki, sen yalong‘ochsan? Men seni undan yeyishingni man etgan daraxtdan yedingmi?

Odam dedi: Sen menga bergan bu xotin daraxtning mevasidan berdi va men yedim.

Va Xudoyi Taolo xotinga dedi: bu nima qilgan ishing?

Xotin dedi: ilon meni yo‘ldan ozdirdi va men yedim.

Xudoyi Taolo ilonga dedi: bu ishni qilganing uchun hamma chorvalardan va dasht hayvonlaridan mal’undirsan; sen qorning bilan yurasan va umringning butun ayyomida tuproq yersan.

Va sen bilan xotin orasiga, sening zurriyoting va uning zurriyoti orasiga adovat solaman; u sening boshingni chaqar va sen uning poshnasini chaqarsan.

Xotinga dedi: sening azobingni homiladorligingda ko‘p orttiraman; dard bilan farzandlar tug‘asan; eringga ishtiyoqing bo‘ladi, va u senga hokim bo‘ladi.

Va Odamga dedi: xotiningning ovoziga quloq solib, Men sanga amr qilib: "undan yemagin" deb aytgan daraxtdan yeganing uchun, sen sababli er mal’un bo‘ldi; umringning butun ayyomida zaxmat bilan undan yeysan.

U senga tikan va butalar o‘stiradi, va dala o‘tini yeysan.

Yerga qaytguningga qadar,-chunki undan olingansan,-peshona teri bilan non yeysan, zeroki tuproqsan va tuproqqa qaytasan.

Va Xudoyi Taolo dedi: mana, Odam yaxshi va yomonni bilishda Bizlarning birimizdek bo'ldi; va endi qo'lini uzatmasin va hayot daraxtidan olmasin, u emas va abadiy yashamasin deb,

Xudoyi Taolo uni Eden bog'idan chiqarib yubordi, toki undan olingan yerni ishlasin.

(Bu fikrlar Missiya "Luch nadejdi" risolasidan olindi.

Kirgizstan g. Bishkek.)

**Ijtimoiy ong va individual ong.
Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy
mafкура-ong shakli sifatida.**

Ijtimoiy ongning mohiyatni aniqlashda uning individual ong bilan aloqadorligi masalasi muhim ahamiyatga ega.

Zotan ijtimoiy ong taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq. Ijtimoiy ong-ijtimoiy borliqning muayyan jamiyatdagi barcha sinflar va ijtimoiy guruhlar ongidagi in'ikosi. Individual ong-ayrim aniq kishining ma'naviy qiyofasini, uning qarashlari, kayfiyatlari, his-tuyg'ularini ifodalaydi. Individual ongni muayyan sinf yoki guruhga mansub ayrim kishining ongi bo'lib, real voqelikning biron shaxs miyasida aks etishidir. Ijtimoiy ong ham, individual ong ham inson moddiy hayoti sharoitlarining ifodasi hisoblanadi. Shunga ko'ra alohida kishilarning qarashlarida ular mansub bo'lgan hayotdagi qarashlar, ijtimoiy muhit sharoitlari aks etadi. Lekin individual ongda ijtimoiy ongga nisbatan his-tuyg'ular o'ziga xos tarzda aniqroq ifodalanadi. Ijtimoiy ong individual qarashlarning oddiy arifmetik yig'indisi emas. U ong taraqqiyotidagi yangi sifat bosqichi hisoblanadi. Har qanday umumiylik yakkalikda, yakkalik orqali ifodalangani singari ijtimoiy ong ham individual qarashlar orqali ifodalanishi mumkin. Ijtimoiy

va individual ong o'zaro bir-biri bilan dialektik aloqada, biri ikkinchisiga ta'sir ko'rsatadi, boyitadi. Har bir kishi hayoti davomida jamiyatdagi qarashlar, ijtimoiy g'oyalar ta'sirida shakllanadi, kamol topadi. Bu borada Stivinsonning «Kishini tabiat yaratadi, jamiyat shakllantiradi va kamol toptiradi», degan fikrini ham kiritish mumkin. Shu bilan bir qatorda alohida kishilarning qarashlari, individual ong jamiyat uchun katta qiymatga ega bo'lishi mumkin, ijtimoiy ong taraqqiyotiga hissa bo'lib qo'shilish mumkin, fan, texnika, madaniyatning turli sohalariga oid qilingan ishlar, kashfiyotlar buning yorqin misoli bo'lishi mumkin. Ximiyaviy elementlarning davriy tizimini kashf qilish bilan D. I. Mendeleev tabiatshunoslik ilmi taraqqiyotida yangi davrni ochishga muvaffaq bo'ldi.

Xuddi shuning uchun ham kishilarning qobiliyatlari, talantlarini har tomonlama kamol toptirish, har tomonlama yetuk insonni tarbiyalash, kishilarning ijtimoiy tafakkur yutuqlaridan bahramand bo'lishlari, ko'p jihatdan mavjud ijtimoiy tuzumga bog'liq.

Umuman olganda, ijtimoiy ong bilan individual ong o'rtasidagi munosabatda umumiylik bilan alohidalik dialektikasi namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi quyidagilarda namoyon bo'ladi: ijtimoiy g'oyalar taraqqiyotidagi vorislilik va uzluksizlikda. Tarixiy taraqqiyot shuni ko'rsatadiki, muayyan iqtisodiy-ijtimoiy formatsiyaning shakllanish jarayonida mazkur davrga xos yangi ijtimoiy ong ham shakllanib boradi, ammo shu bilan bir qatorda ilgari tarixiy davr ijtimoiy ongiga xos elementlar (masalan, fan sohasidagi bilimlar, eskilik sarqitlari) saqlanib qoladi. G'oyalar taraqqiyotidagi vorislilik oqibatida, jahon tarixi o'zaro chambarchas bog'langan yaxlit jarayondan iborat bo'lib qoladi. O'tmish avlod qo'lga kiritgan madaniy meros adabiyot, san'at, fan, texnika

yutuqlari tarix sahnasiga qadam qo‘ygan yangi avlod uchun bebaho boylik hisoblanadi.

Ijtimoiy ong taraqqiyotida vorisilik turli manfaatlar murosasizligining ma’naviy yo‘nalishida ham o‘z aksini topadi. Agar ilg‘or sinflar madaniy merosning musbat tomonlarini qabul qilib rivojlantirsalar, o‘zlari uchun muhim, manfaatlariga muvofiq keladigan tomonlarini olishga harakat qiladilar.

Ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi yana shunda ham namoyon bo‘ladiki, kishilar ijtimoiy qarashlarining ayrim tomonlari voqelikka muvofiq kelavermasligi a) ayrim hollarda o‘zib ketishi, b) yoinki, orqada qolishi kuzatilishi mumkin.

G‘oyalar, agar ular ijtimoiy hayotdan o‘zib ketsalar, u holda tarixiy progressiv taraqqiyotga imkoniyat yaratiladi.

Ijtimoiy g‘oyalar va nazariyalarning, orzu intilishlarning jamiyat hayotiga faol ta’siri ijtimoiy ong nisbiy mustaqilligini ifodalaydigan tomonlardan biridir. G‘oyalar iqtisodiy bazis asosida vujudga kelib, shu tuzum taraqqiyotiga faol ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

G‘oyalarning faollik o‘rni birinchidan, ularning ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojlariga mos kelishiga, ikkinchi tomondan, bu g‘oyalarning qaysi guruhlar tomondan ilgari surilishiga bog‘liq. Tarix tajribasi shundan dalolat beradiki, ilg‘or g‘oyalarning yaratuvchanlik roli, ayniqsa, sotsial sakrashlar jarayonida to‘laqonli namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi ijtimoiy ong shakllarining o‘zaro aloqadorligi va bir-biriga ko‘rsatilgan ta’sirida namoyon bo‘ladi. Har bir tarixiy davrda ijtimoiy ongning muayyan shakllari birinchi o‘ringa chiqadi. Antik davrda Gretsiyada eramizgacha VI-asrlarda ijtimoiy ongda yetakchilik o‘rmini falsafa va san’at egallagan edi. O‘rta asrlarda

esa Yevropada ham, Osiyoda ham diniy falsafa, axloq san'at taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Ijtimoiy borliqning ijtimoiy ongga nisbatan belgilovchilik o'zni ijtimoiy ong taraqqiyotining qonuniy xarakterini tushunish imkonini beradi. Ijtimoiy ongning muayyan tarixiy tiplari mavjud bo'lib, bular ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik, feodalizm, kapitalizm, sotsializm jamiyatlarining ongi tarzida ifodalanadi.

Ijtimoiy turmushning ijtimoiy ongni belgilashi to'g'risidagi qoida ijtimoiy ongning turli jamiyatlar sharoitidagi maxsus xarakterini tushunish imkoniyatini yaratadi. Ijtimoiy borliq, hayotning moddiy sharoitlariga qarama-qarshi keladi, unda ba'zi ziddiyatlar ifodalanadi.

Ijtimoiy ong murakkab tuzilishga ega. Bu tuzilish quyidagi elementlarga ega: ijtimoiy ong sohalari; ijtimoiy ong darajalari, ijtimoiy ongning shakllari.

Ijtimoiy ehtiyojni ifodalash usullariga ko'ra ijtimoiy ongning turli shakllari hosil bo'ladi. Ijtimoiy ong hayotda bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil qiladi. Turli ijtimoiy guruhlar ongida ijtimoiy hodisalar yaxlit tarzda aks ettiriladi.

Ijtimoiy ong va uning tuzilishi:

Ijtimoiy ong shakllari	Ijtimoiy-individual ong	Ijtimoiy ong darajalari
Siyosiy ong, huquqiy ong, axloqiy ong, estetik ong, diniy va ateistik ong, falsafa-ijtimoiy ongning maxsus shakli	Ijtimoiy ong sohalari, nazariy ong, kundalik ong	Ijtimoiy mafkura, ijtimoiy psixologiya

Ong ijtimoiy onga nisbatan tarixiy bo‘lib, uning shakllarini kelib chiqishiga ham sababchi bo‘lgan. Insoniyat olamining boshlanishi ham kundalik ong bilan bog‘langan. Shuning uchun ham kundalik ong ijtimoiy munosabatlar amaliy faoliyatining ko‘rinishini ifodalaydigan onmdir.

Demak, kundalik ong ijtimoiy onga nisbatan birlamchidir. Shunday bo‘lishidan qat’iy nazar kundalik ong, ijtimoiy ongni ajralmas qismi. U nazariy ong bilan aloqada. Nazariy ong ijtimoiy ong taraqqiyotining muayyan bosqichida tashkil topadi. Nazariy ong ham ijtimoiy ong taraqqiyotini aks ettirib, ko‘proq professional mutaxassislar tomonidan o‘rtaga qo‘yiladi. Hozirgi bozor munosabatlariga o‘tish davrida bu onglarning dolzarbligi ortib bormoqda. Ayniqsa ta’lim-tarbiya jarayonini yo‘lga qo‘yishda zarurdir. Ijtimoiy voqelikni aks ettirishda bu onglar har bir sohaga kirib borishi, ta’sir etishi kerak. Afsuski onging bu shakllari hali to‘laroq ishlab chiqilmagan. Nazariy ong kengroq taraqqiy qilsa ham, uni hayotga tatbiq qilishda bizning orqada qolayotganimiz sir emas.

Ijtimoiy ong, uning barcha shakllari ikki asosiy ong darajalarida ifodalanishi mumkin: ijtimoiy psixologiya, ijtimoiy mafkura. Ijtimoiy psixologiya – kishilarning, ayrim sotsial guruhlarning kundalik turmush sharoitlari, sotsial muhitni aks ettirish jarayonida vujudga keluvchi tuyg‘ular, kayfiyatlar, fikrlar, urf-odatlar va intilishlarning tartibiga tushmagan, nazariy jihatdan asoslanilmagan, sistemalashtirilmagan xarakterdagi yig‘indisidir.

Ijtimoiy psixologiya omma kundalik faoliyatining ta’siri natijasida kundalik ong tarzida yuzaga keladi. Kishilarning mehnat tajribalarini, odatlari, his-tuyg‘ulari, qobiliyatlarini ifodalaydi. Kishilarning qarashlari ijtimoiy psixologiya doirasida nazariy ifodaga ega bo‘ladi. Unda voqelik taraqqiyoti qonuniyatlari aks etmaydi. Ijtimoiy psixologiya kishilar kundalik onging ruhiy holatidir.

Ijtimoiy psixologiya mazmuni jamiyatning iqtisodiy tuzumini ifodalaydi. Shuning uchun ham faylasuflar ijtimoiy ong masalasini hal qilishda ijtimoiy, ayniqsa, siyosiy ideologiya bilan omma ruhiyatining aloqadorligiga alohida e'tibor bergan edilar.

Ma'naviyatning ommaga ta'sir etish darajasi ko'p jihatdan o'zi ifodalangan guruhlar psixologiyasi-mafkurasi bilan aloqadorligiga bog'liq.

Ijtimoiy mafkura muayyan guruhning tizimlashtirilgan va ma'lum maqsadga yo'naltirilgan siyosiy, huquqiy, axloqiy, badiiy, estetik, falsafiy qarashlari, g'oyalarining yig'indisidir.

Ijtimoiy mafkura sistemalashgan, muayyan yo'nalishga ega bo'lgan, ijtimoiy vazifalarni hal qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan ijtimoiy ong darajasidir. Ijtimoiy mafkura voqelikni to'g'ri, chin, yoxud teskari, buzilgan holda ham aks ettirishi mumkin.

Mafkura shunday qarashlar yig'indisiki, unda ma'lum ijtimoiy guruh manfaatlari, maqsad va vazifalari umumlashgan holda ifodalanadi. Ijtimoiy psixologiya, turli guruh vakillarining qarashlari-mafkurasiga ta'sir ko'rsatadi. Lekin bunday mafkuraning yagona manbai psixologiyadir, degan xulosani chiqarmaslik kerak. G'oya va nazariyalarda, ijtimoiy mafkurada avvalo ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy jarayonlar, aks etadi. Buni unutmazlik lozim.

Ijtimoiy mafkura bilan ijtimoiy psixologiya ijtimoiy ong darajalari sifatida o'zaro bir-biridan ma'lum xususiyatlarga ko'ra farqlanadi ham.

Ishlab chiqarish munosabatlari, iqtisodiy munosabatlar turli tarixiy davr guruhlarida moddiy va boshqa ehtiyojlarni ham shakllantiradi. Shunga ko'ra siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik qarashlar, his-tuyg'ular, ya'ni ijtimoiy ongning turli shakllari vujudga keladi.

Ijtimoiy ong shakllarining kelib chiqishi va taraqqiyotini kishilarning ijtimoiy tuzumi, turmushi, ijtimoiy borlig'i belgilab beradi. Ibtidoiy jamoa

tuzumidagi ijtimoiy ongda kishilarning qarashlari, oila haqidagi dastlabki bilimlari, badiiy obrazli tasavvurlari umumlashgan, tarzda aks etgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq, garchi kishilarning qarashlari umumlashma holida bo'lsada, ularda san'at, axloq, dinning ayrim elementlari shakllana boshlaydi. Ijtimoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarning taraqqiyoti ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayniqsa, aqliy mehnatning jismoniy mehnatdan ajralib chiqishi oqibat natijasi jamiyat ma'naviy hayotining taraqqiyotiga olib keldi. Ijtimoiy ong shakllari yuzaga keldi. Demak, umuman olganda, ijtimoiy ong shakllari tarixi ularning ijtimoiy borliq bilan bo'lgan munosabatidan kelib chiqadi. Ijtimoiy borliq ijtimoiy ongga amaliy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan moddiy va ma'naviy ehtiyojlar orqali ta'sir qiladi. Bu ehtiyojlar esa o'z navbatida manfaatlarni shakllantiradi. Kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini chuqur o'rganish ijtimoiy ong shakllarining paydo bo'lishi va taraqqiyoti sabablarini ochishga yordam beradi.

Jamiyat iqtisodiy bazisi ta'sirida moddiy ehtiyojlar bilan birgalikda ma'naviy ehtiyojlar ham yuzaga keladi.

Ijtimoiy ongning shakllari siyosiy huquqiy qarashlar, axloq, san'at, din tarixiy taraqqiyotining turli bosqichlarida vujudga kelgan. Yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, axloq, san'at, dinning elementlari ibtidoiy jamoa tuzumidayoq tarkib topa boshlagan. Siyosiy va huquqiy ongning kelib chiqishi jamiyatning sinflarga bo'linishi, davlatning kelib chiqishi bilan bog'liq. Tarixiy taraqqiyotning turlicha bosqichlarida ijtimoiy ong shakllari turlicha o'rin tutgan, ularning o'zaro aloqadorlik nisbati turlicha bo'lgan. Bu o'rinda shu narsani ta'kidlab o'tish lozimki, sinfiy jamiyatlar tarixida ijtimoiy ong shakllarining mazmuni va taraqqiyotiga siyosiy qarashlar hal qiluvchi ta'sir ko'rsatgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan xulosa shuki, birinchidan, ijtimoiy ong masalasiga aniq – tarixiy nuqtai nazardan yondoshmoq zarur; ikkinchidan, ijtimoiy ong shakllarining kelib chiqish sabablarini ijtimoiy borliqdan, moddiy hayot ziddiyatlaridan qidirmoq lozim.

Tayanch so‘z va iboralar:

Ong, ruhiyat, in’ikos, hissiyot, tasavvur, iroda, tafakkur, o‘z – o‘zini anglash, onglilik, ongsizlik, til, nutq, ijtimoiy va individual ong, xotira, psixologiya va mafkura, ijtimoiy ong shakllari, ijtimoiy mafkura.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Hunar birla aqling birikkan hamon,
Har ish bu jahonda yurishgay ravon».

Abulqosim Firdavsiy

«Kosibdan shod xurram yo‘q jahonda,
Hunardan yaxshi dur ham yo‘q jahonda».

Nosir Xisrav

«Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir, zamona
ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga paymol bo‘lur».

Mahmudxo‘ja Behbudiy

Mavzuga oid test savollari:

1. «Bilim kuchdir», - degan shior kimga taalluqli?

- a) F. Bekon;
- b) R. Dekart;
- v) A. Xorazmiy;
- g) Amir Temur.

2. Ong nima?

- a) ong sezgi, idrok, tasavvur va tushunchalar asosida voqelikni inson miyasida ruhiy jihatdan aks etishidir;
- b) ong sezgilar yig'indisidir;
- v) ong inson faoliyatining ijtimoiy holatidir;
- g) ong jamiyat haqidagi tasavvurlardir.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

- 1. I. A. Karimov. Yangicha tafakkurga keng yo'l. T.: « O'zbekiston», 1998 y.
- 2. I. A. Karimov. Yangicha tafakkur zamon talabi. T.: « O'zbekiston», 1998y.
- 3. I. A. Karimov. Istiqloq imkoniyatlaridan oqilona foydalanaylik. T.: « O'zbekiston», 1996 y.
- 4. Yusupov E. va boshqalar. Falsafa. T.: 1999 y.
- 5. Injil. Stokgolm. 1993 g.
- 6. Missiya "Luch nadejdi" Bishkek. 1950 g.
- 7. Prigojin I., Stengers I. Poryadok iz xaosa. M.: 1986 g.
- 8. Vvedeniye v filosofii. T.1,2. M.: 1990 g.

2 bob. Bilish falsafasi.

Bilim va bilish falsafiy tahlil mavzusi sifatida.

Biz oldingi mavzularimizda insonning bilish jarayoni murakkab ziddiyatli dialektik jarayon ekanligini, bilishning asosi va kriteriyasi amaliyot ekanligini hamda bilishimizning ana shu xususiyatlarini ochib beruvchi dialektikaning metodologik tamoyillarini ko'rib chiqqan edik. Falsafaning gnoseologiya masalasi, ya'ni dunyoni bilish mumkinmi yoki yo'qmi? masalasini ham qisqaroq tahlil qilgan edik. Falsafa bilish nazariyasi, obyektiv voqelik, rivojlanish qonunlarining kishi ongidagi in'ikosi to'g'risidagi masalani o'z ichiga oladi. Voqelik hodisalarini bilish oddiy hayotiy tirikchilik uchun yo'l topish emas, balki ilmiy tadqiqot yo'li bilan izlanishlar natijasida yangi fan yutuqlariga ega bo'lish, yangi bilimlarni vujudga keltirishdan ham iboratdir. Ma'lumki bilim insonning tarixiy amaliy faoliyati negizida vujudga keladi. Tabiat va jamiyatning murakkab, xilma-xil, rang-barang hodisalarining haqiqiy mazmunini, mohiyatini, rivojlanish qonunlarini bilishning aniq usullari mavjud bo'lib, ular ilmiy tadqiqot va izlanishning aniq yo'nalishini ifodalaydi.

Har bir fan obyektini o'rganuvchi predmetning aniq izlanish usuli mavjud bo'lib, bu xususiy, umumiy va eng umumiy usullardir. Ilmiy bilish masalasida usul muammosi bilan falsafa tarixida Aristotel shug'ullangan. Lekin, birinchi marta fanni usul sistemasi asosida ingliz faylasufi F. Bekon ilgari surgan. U ilmiy bilishning induktiv va empirik usuliga asos solgan. Dekart esa obyekt bilan subyekt munosabati masalasida tafakkurning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatgan, I. Kant bilishni alohida shakllarga ega bo'lgan o'ziga xos faoliyat sifatida tahlil qilishga asos solgan. Bu masalani hal etishda, ayniqsa, Gegel qarashlari alohida ahamiyat kasb etdi.

U bilishning, umuman ma'naviy faoliyatning umumiy uslubi–dialektikaning rolini ko'rsatib bergan.

Falsafa dialektikaning bu rolini saqlab qolib qayta ishlab chiqdi. Dialektika ilmiy bilishning, obyektiv voqelikni bilishning asosi, umumiy metodologiyasidir. Bu metod bilimlarning aniq, tarixiylik nuqtai nazaridan oldinni ko'ra bilish funksiyalariga ega bo'lgan usulidir. Falsafa obyektivlik prinsipiga e'tibor berishni ta'kidlaydi. U voqelikka har qanday yondoshish, yaqinlashishning son–sanoqsiz turlari, har bir ayrim turdan o'sib butunga aylanuvchi sistemasi borligini ifodalaydi.

Bilishda metafizik tafakkur usuli hukmronlik qilgan davrda bilishning shakl va usullari bir–biriga bog'liq bo'lmagan holda olib qaralgan. Bilishning empirik va nazariy tomonlari, ular orasidagi munosabat masalasi ham bir tomonlama hal qilingan. Falsafa uslubi asosida tabiat, jamiyat tafakkur hodisalarining eng umumiy qonuniyatlari ochiladi. Ilmiy bilish jarayonida turli xil uslub va usullarni qo'llash asosida bilim vujudga keladi va rivojlanadi. Bu masala gnoselogik xarakterdagi masala bo'lib, amaliy va nazariy faoliyatning murakkab dialektik munosabatlarini o'z ichiga oladi. Hayotdagi bilishning aniq shakl va usullaridan foydalanish orqali ilmiy bilim rivojlanadi.

Bizni o'rab turgan dunyoning hodisa va predmetlari ko'p qirrali, ko'p sifatlilik xususiyatiga ega. Ularni bir vaqtda tushunish, bilish mumkin emas. Shuning uchun bilish metodologiyasi bilishning umumiy uslubi va tafakkur usulining rivojlanish qonunlarini asoslab berdi. Bu umumiy metod asosida har bir aniq fan o'zining usul va usullarini ishlab chiqadi. Aniq fanlar usuli xususiy usul hisoblanadi.

Falsafa usuli eng umumiy uslub yoki ilmiy bilish metodologiyasidir.

Bilish jarayoni subyekt–inson bilan bog'liq jarayon. Insonsiz bilish jarayoni bo'lishi mumkin emas. Sub'ektning ilmiy bilish jarayonidagi

faoliyati quyidagi sxemaga asoslanadi: masalaning qo'yilishi, hal qilinishi, natijaning to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirish, yangi masalaning qo'yilishi yoki eski masala qaytadan tekshirilishi kabilardir. Bu jarayon spiralsimon taraqqiyot yo'li bilan davom etadi. Bilish jarayoni spiralsimon tashkil etuvchi xalqalar yig'indisi bilan bog'liqdir. Har bir xalqa ma'lum masalaning to'g'ri qo'yilishi, hal qilinishi bilan aniq va noaniq bilimlar to'plami yoki tizimini ifodalaydi. Bu tizimlar muammosi masalalarning qo'yilishi va hal etganligini ifodalaydi. Har bir muammo yoki masalalar tarixiy aniq bilish jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi. Shuning uchun har bir fanning o'z predmeti va tadqiqot usuli mavjud. Har bir fan o'zi o'rganayotgan obyektga nisbatan amaliy va nazariy tadqiqot usuli orqali yondoshadi. Lekin, ba'zi bir fanlar bir-biriga yaqin bo'lgani uchun ularning tushuncha va qonunlari ham bir-biriga yaqindir. Shu jihatdan ularning izlanish usullari ham o'zaro yaqin. Aniq usullar asosida ularning bilim tizimi chuqurlashib borsa, umumiy usul orqali bilish doirasi kengayib boradi. Masalan, fizika, ximiya biologiya singari fanlar o'zlarining maxsus usullari orqali izlanishi bilan bilim chuqurlasha, izlanishning umumiy uslubi (masalan, modda tuzilishiga ko'ra, energiyaning saqlanish va bir turdan ikkinchi turga aylanish nazariyasiga ko'ra) orqali bilim kengayadi. Fan tarixida vujudga kelgan, tabiat, ijtimoiy va texnik fanlar tizimi va har bir tizimni tashkil etuvchi aniq predmetlar tizimi vujudga kelgan ekan, ularning har biri aniq tadqiqot usuliga ega. Ularning tadqiqot usullarida esa umumiy o'xshash tomonlar bo'lishi mumkin. Bilishning barcha fan uchun umumiy tadqiqot usuli quyidagicha izohlanadi. Ilmiy bilishning fan uchun umumiy uslubi: analiz va sintez, induksia va deduksiya, analogiya mantiqiylik va tarixiylik abstraktidan aniqlikka yoki aksincha.

Ilmiy bilishning bu uslublari fan taraqqiyotida garchi umumiy hisoblansa ham, eng umumiy falsafiy dialektik uslubga nisbatan xususiy

bo'lishi mumkin. Lekin bu uslublar (xususiy holda) falsafiy yoki umumiy usul bilan bog'langandir. Xususiylik bilan umumiylikning bog'lanishi qonuniy jarayondir. Biz uni dialektikaning kategoriyalari mavzusini o'tganda tahlil qilgan edik.

Har qanday masalani hal qilinishi mantiqda universal, ilmiy tafakkur uslubi mavhumlikdan aniqlikka qarab borish uslubidir.

Bu uslub didaktikaning eng asosiy tamoyiliga aylangandir. Har bir uslub aniq ilmiy bilish jarayonida bir–biri bilan bog'liq yoki bir–biriga zid bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir uslubning vazifasi bilimning haqiqiy aniq bilim ekanligini isbotlashidir. Shu usul orqali bilim yanada chuqur va keng mazmun asosida boyib boradi. Masalan, klassik fizikaning rivojlanishi natijasida nisbiylik nazariyasi, Kvant mexikanasi, elementar zarralar fizikasi kelib chiqdi. Mikrofizika qonunlarini o'rganish va tahlil qilinishi natijasida uni klassik fizikaga tatbiq etishning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi.

Shunday qilib biz xususiylik va umumiylik dialektikasiga asoslangan holda falsafiy usul bilan xususiy fan usullarining o'zaro munosabatini ko'rib chiqdik. Falsafiy uslub real olamni ilmiy bilishning eng umumiy uslubi bo'lib, u barcha fanlar uchun metodologiyadir. Falsafiy uslub xususiy fanlar, erishgan yutuqlardan foydalanib, ularning uslublari bilan birgalikda rivojlanadi. Ular bir–birini to'ldiradi va boyitadi. Xususiy, umumiy va eng umumiy uslublar tadqiqotning yaxlit sistemasini tashkil etadi. Uslub bilim harakati, yangi bilimga borish usulidir.

**Inson bilishining
asosiy bosqichlari.**

Bilimning asosiy, haqiqiy, aniq mazmunini ifodalashda bir–biridan farq qiluvchi, sifat jihatidan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan darajalariga e'tibor berish kerak. Ular empirik va nazariy bilim darajalaridir.

Bilimning empirik darajasi asosan tajriba bilan bog'langan. Kuzatish va eksperimentlardan asbob orqali olingan ma'lumotlar empirik bilim asosi bo'lib, u, shu asosda vujudga keladi va rivojlanadi. Eksperimentlar fizika, biologiya, fiziologiya, psixologiya, sotsiologiyada ham keng qo'llanilmoqda. Nazariy bilim empirik darajadan farq qiladi, u nazariy tafakkur orqali vujudga keladi. Lekin shuni aytish kerakki, bu ikki bilim darajasi o'zaro bog'langan nazariy bilim empirik bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Ammo hamma vaqt nazariya bevosita tajribadan kelib chiqmay, balki boshlang'ich asos sifatida foydalanish bilan mavjud tushuncha va nazariyalar asosida kelib chiqishi mumkin. Masalan, nisbiylik nazariyasi Lobachevskiy va Riman geometriyasining sintezi sifatida kelib chiqqan. Bu ayrim nazariy bilimlarga nisbatan misol bo'lishi mumkin. Lekin umuman nazariy bilimlarni oladigan bo'lsak, albatta u empirik bilim darajasi bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir.

Nazariy bilimlar tajriba ma'lumotiga nisbatan o'zib ketishi mumkin. Masalan, nazariy fizikada antizarralar haqidagi fikr tajriba yo'li bilan emas, balki nazariy hisoblashlar orqali topilgan. Ba'zan kutilmaganda tajriba nazariyani isbotlashi yoki isbotlamasligi mumkin. Bu holda tajriba yangi nazariya uchun manba bo'lib qoladi. Tajribaning qimmatini ham mana shundadir – degan edi akademik S. I. Vavilov.

Demak, nazariyalar asosida empirik bilim umumlashtiriladi, tizimlashtiriladi, natijada yangi nazariyalar kelib chiqadi yoki eskisi to'ldiriladi. Bu yerda bir narsani unutmaslik darkor: empirik va nazariy bilim darajasi haqida fikr yuritar ekanmiz, hissiy (konkret) va mantiqiy (abstrakt) bilim haqida gapirishda ularni bir-biriga aralashtirmaslik kerak. Empirik bilim darajasi ham nazariy bilim darajasi ham aniq va abstraksiya metodi vositasi bilan voqelikni bilishga olib kelishini e'tirof etish zarur.

Empirik bilish darajasi voqelikni yaxlit ichki, chuqur aloqalarini bilib olishga emas, aksincha, tashqi munosabat va aloqalarni bilishga olib keladi. Empirik bilim obyektning yaxlit ichki va tashqi mohiyatini, nazariy bilim darajasi bog‘lanishini aks ettirishga intiladi. Inson hech qachon voqelikni, to‘la qamrab olishga erisha olmaydi. Uni har tomonlama bilib olishga intiladi. Empirik bilish darajasining usullari shunday qilib quydagicha bo‘ladi: priborlar, asboblardan yordamida kuzatish, eksperiment o‘tkazish, taqqoslash, modellashtirish, formallashtirish, matematik hisoblash, sistemali, strukturali yondoshish.

Nazariy darajaning usuli tarixiy va mantiqiylikdir. Tarixiylik usul voqelikni aniq shakllarda butun borlig‘i bilan yoritishning zaruratidir. Mantiqiylik esa obyektning eng muhim aloqalarini abstraksiya sistemasida qayta hosil qilish orqali uning mohiyatini ochib berishdir. Bu usul predmetning strukturasi, uning tarixini o‘rganish orqali tushunish imkonini beradi. Mantiqiylik tarixiylik bilan dialektik bog‘langandir.

Demak, bilimning nazariy darajasining usuli tarixiylik, mantiqiylik mavhumligidan aniqlikka tizimli, strukturali yondoshishdir. Har ikki darajaning umumiy usuli: analiz va sintez, induksiya va deduksiya, analogiya va matematikallashtirish. Bu usullar har ikki bilim darajalarining vujudga kelishi va rivojlanishini ifodalaydi. Bu usullar empirik yoki nazariy bilimlarni rivojlantirishning muayyan tipidir. Mazkur usullar yordami bilan yangi bilim hosil qilinadi yoki mavjud bilim yangi mazmun bilan boyitiladi.

Bilishda empirik va nazariy darajalar ilmiy tadqiqotning turli usuli hisoblanadi. Bilishning hissiy xususiyati sezgi, idrok va tasavvur shakllaridan iborat in’ikos shakli bo‘lsa, empirik darajasi eksperiment o‘tkazish asosida yangi dalillarni tizimlashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan bilishning faoliyati hisoblanadi. Bu daraja nazariya bilan bog‘liqdir.

Bilimlarimizning haqiqiy ekanligini isbotlashning birdan bir o'lchovi kishilarning moddiy ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan amaliy faoliyatdir. Ilmiy bilishning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan ilmiy tadqiqotning yangi usullari, tafakkur uslubi va unga xos til vujudga keladi. Bilish jarayoni ziddiyatli jarayondir. Hamma vaqt eskitib borayotgan bilim yangisini keltirib chiqaradi, degan edik. Bu ikki tomon orasidagi ziddiyatli musbatning hal qilinishi bilan yangi qonunlar, nazariyalar tushuncha va tamoyillar, ya'ni yangi bilim tizimi kelib chiqadi. Demak, bilimlarimiz tizimi aniq tarixiy bo'lishi bilan birga ma'lum chegaraga ham ega. Bu tamoyil ya'ni tarixiylik, ma'lum aniq tarixiy davrda subyekt tomonidan obyektning qanday darajada aks etganligini ifodalaydi. Bilim darajalarining empirik va nazariy darajasi o'zaro bog'liq. Nazariy tizimlar kuzatish, eksperiment natijasida vujudga kelgan bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Bu, albatta, hamma nazariy bilim tizimi bevosita empirik bilish natijasi, degan ma'noni bildirmaydi. Empirik bilim mavjud nazariy bilimlar asosida vujudga kelishi mumkin. Nisbiylik nazariyasi o'zining kelib chiqish jihatidan hech bir fizik yoki astronomik natijasidan emas, balki nisbiylik nazariyasi, Lobachevskiy va Riman geometriyasining sintezi sifatida vujudga kelgan. Nazariy bilim empirik bilim bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir.

Ba'zida nazariy bilim empirik bilimdan o'zib ketishi mumkin. Masalan, nazariy fizika antizarradan eksperimental yo'l bilan topilishidan ilgari ularning mavjudligini keltirib chiqargan. Ba'zida, degan edi fizik olim S. I. Vavilov, tajriba muayyan bilim tizimlarini to'g'ri yoki xatoligini tekshirish uchun ham o'tkaziladi. Ba'zida mana shunday tajriba yangi nazariyaning kelib chiqishiga kutilmaganda sabab bo'ladi. Masalan, radioaktivlik haqidagi ta'limot shu tariqa yuzaga kelgan. Demak, bilimlarning rivojlanishi ma'lum darajada asoslab berilgan nazariyalarga

bog‘liq ekan. Hozirgi zamon adabiyotshunoslik va jamiyatshunoslikning ko‘p sohalarida empirik material to‘plangan, ular fundamental nazariyalarga ehtiyoj sezmoqda. Fan–texnika taraqqiyotining muhim yo‘nalishlarida rivojlanishni jadallashtirmoq barcha ilg‘or sohalarni tez va keng ko‘lamda o‘zlashtirmoq, ishlab chiqaruvchi kuchlarni sifat jihatidan o‘zgartirmoq demakdir.

Hozirgi vaqtda davlatimiz fan–texnika taraqqiyoti asosida ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishning tarixiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib berayotir. Bu masalani hal qilishda sustkashlikka yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Masalan, respublikamiz chinni zavodi uchun keramika tashib kelinardi. Buni endi o‘z fanimiz rivoji asosida ishlab chiqarish vaqti keldi.

Fan va texnikani jadal sur‘atlar bilan rivojlantirishda mazkur bilimlarni umumlashtirish, tizimlashtirish talab etiladi. Bu esa yangi bilimlar uchun yo‘l ochadi. Fan taraqqiyotida, ilmiy tadqiqotlarni tashkil etishda parallelizmga yo‘l qo‘yish mumkin emas. Ilmiy tadqiqot muammolari, ularning yechimlari fan taraqqiyoti uchun samarali bo‘lishi kerak. Davlatimizning fan sohasidagi siyosati bilimning barcha tarmoqlarining jadal ravnaq toptirish uchun qulay shart–sharoitlar yaratishga, xodimlarni, moddiy va ma‘naviy resurslarni mo‘ljallanilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlarga erishish, jamiyatning ma‘naviy rivojlanishini jadallashtirish, mamlakatning ishonchli mudofaa qudratini ta‘minlash lozim bo‘lgan eng istiqbolli natijalarni jamlashga qaratilgandir.

Bilish jarayonida olimning ijodiy faoliyati qanday qonunlarga amal qilishni, ya‘ni uning harakati ma‘lum qonun shakliga egami yoki yo‘qmi, degan savol tug‘iladi. Bu savolga javob berish uchun ilmiy bilishning aniq usullari bilan birga shakllari ham bor ekanligini ko‘rib chiqamiz. Ilmiy

bilishning shakllari: ilmiy muammo, dalil, nazariya, gipoteza, qonun, g'oyadir.

Bilishning bu shakllari bir–biri bilan dialektik munosabatda bo‘lib, biri ikkinchisini to‘ldiradi. Bir bilim sistemasidan ikkinchi sistemaning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi.

Bilishning rivojlanishi jarayonida bu shakllarning har biri o‘z mohiyatiga ko‘ra ma’lum vazifani bajaradi. Biz ularning alohida–alohida olib o‘rganish bilan ularning bilishdagi o‘rni, mohiyati va vazifasini to‘la tushunishimiz mumkin.

**Ilmiy bilishning mohiyati
va usullari. Ijtimoiy bilish.**

Inson o‘z aql va idroki bilan amaliy faoliyati jarayonida voqelik hodisalari va ularning mohiyatini bilishga intiladi. Bilish jarayonida insonning ijodiy faoliyati ma’lum qonuniyatga bo‘ysunadimi yoki yo‘qmi degan savol qo‘yiladi. Bu savolga javob berish bilishning shakli orqali amalga oshadi. Shakllardan biri bo‘lgan dalillar kishilarning bilimidagi amaliy faoliyatining natijasi, voqelikni, bilishning asosiy bosqichidir. Nazariyotchi uchun bilib olingan nazariya bilan yangi dalil orasida kelib chiqqan ziddiyatdan boshqa qiziqarliroq narsa bo‘lishi mumkin emas. Demak, izlanuvchi uchun muhim narsa, dalil bilan eski nazariy bilim orasidagi ziddiyatli bog‘lanishni aniqlashdan iborat. Bu ziddiyatli munosabat esa izlanuvchi oldiga yangi hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifani qo‘yadi. Bu ziddiyatli vazifa yangi masalani, ya’ni muammo(ilmiy muammo)ning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Bu muammo amaliy yoki nazariy muammo bo‘lishi mumkin. Inson, obyektiv borliqning asosiy tomonlarini, ko‘rinishlarini bilish jarayonida o‘z bilimi bilan yangi dalillar bilan boyitadi, chuqurlashtiradi. Bilimning chuqurlashishi jarayonida yig‘ilgan aniq dalillar bir–biri bilan taqqoslanadi va mantiqan izchil sistemaga solinadi. Bunday tizimlar bilimning biror

sohasiga (fizika, kimyo, geologiya, meditsina), jamiyatga yoki umuman borliqqa tegishli bo'lishi mumkin. Demak, nazariyalar konkret fan, ijtimoiy fan nazariyalariga ajratiladi. Har bir nazariya tarixiy taraqqiyot jarayonining muayyan davrida mavjud bo'lgan bilimlarni o'z doirasida sistemalashtiradi. Lekin insoniyatning bilim doirasi kengayib chuqurlashib borgan sari eski nazariyalar yangi kashf etilgan qonunlar, topilgan yangi dalillarning xususiyatlarini tushuntirib bera olmaydi va nazariyaga o'z o'rnini bo'shatadi. Demak, eski nazariya dialektik tarzda yangisiga o'rin bo'shatadi.

Ba'zilar nazariyani qotib qolgan, o'zgarmas, abadiy, deya da'vo qiladilar. Bu bilimning dialektik taraqqiyotiga zid qarashdir. Nazariya azaldan mavjud, borliq esa shu azaliy nazariyalarning namoyon bo'lishidir, deb da'vo qiladilar.

Biz nazariya haqida gapirar ekanmiz, gipoteza haqida ham tushuncha beramiz. Chunki nazariyaning boshlang'ich shakli gipoteza. Amaliyotda, amaliy tekshirish jarayonida gipotezaning to'g'ri haqiqat ekanligi isbotlansa, yangi nazariya yuzaga kelishi mumkin. Hali ilmiy asosda tasdiqlanmagan faraz gipotezadir. Faraz oddiy kuzatish yo'li bilan isbot qilinmaydi. Gipoteza hodisalarni izohlab berganligi uchun to'g'ri deb, hisoblanadi. Lekin u ilmiy xaraktyerdagi nazariyadan farqlanadi. Gipoteza uzoq izlanish, tajriba, eksperiment o'tkazish natijasida yuzaga keladi. Fanda gipotezaning roli katta. U obyektiv qonunlarni topishga qaratilgan, fikrga ma'lum yo'nalish beradi. Har qanday ilmiy nazariya avvalo gipoteza shaklida vujudga kelib, so'ng bir necha bor isbotlanishi jarayonida nazariyaga aylanishi mumkin. A. I. Oparinning yerda hayotning paydo bo'lishi to'g'risidagi gipotezasini hozirgi fan taraqqiyoti asoslamoqda. Gipoteza-ilmiy turtki vazifasini bajaradi, desak ham bo'ladi. Ilmiy tadqiqot jarayonida yangi gipotezalar vujudga keladi va haqiqatni

aniqlash, ilmiy tadqiqotni yanada kengaytirish uchun katta imkoniyat ochib beradi. Masalan, hozir quyosh tizimidagi sayyoralarda hayotning mavjudligi kabi gipotezalar borki, ular isbotlanib ilmiy nazariyaga aylanishi mumkin. Nazariya o'z o'rnida yangi ilmiy tadqiqotlarga yo'l ko'rsatadi, ularning yo'nalishini aniqlashga yordam beradi. Bu tadqiqotlar esa o'z navbatida yangi nazariya va qonuniyatlarning shakllanishiga olib keladi.

Demak, bilishning rivojlanishida shakllarining ahamiyati kattadir. Ilmiy bilishda shakllarning metodologik ahamiyatini ko'pgina faylasuflar asarlarida ko'rsatib, ularning bilish rivojlanishidagi o'mi, o'zaro aloqadorligi dialektik munosabatini ilmiy asoslab berganlar.

Ilmiy bilishning yana bir shakli qonundur. Qonun–narsa va hodisalar o'rtasidagi zaruriy, muhim, barqaror takrorlanuvchi munosabatlarini ifodalovchi dialektikaning kategoriyasidir. Biz qonun haqidagi ma'lumotni dialektikaning asosiy kategoriyalari mavzusini tahlil qilganda to'la ko'rib chiqqan edik. Bu joyda qonunni ilmiy bilishning shakli sifatida ko'ramiz. Ilmiy bilish jarayonida qonun–obyektiv xarakterga ega bo'lgan narsalarning real munosabatlarini, shuningdek ularning real in'ikosini ifodalashni, tabiat, jamiyat va tafakkurdagi sodir bo'ladigan jarayonlarni bilish mumkinligini va bilishning rivojlanishidagi uning yo'nalishiga ozmi–ko'pmi ta'sir etish mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Qonun umuman narsa va hodisalarning mohiyatini ifodalaydi. Ularning ochilishi va tatbiq etilishi ma'lum darajada fanning, ijtimoiy taraqqiyotning ilgari lab borishiga ta'sir etadi. Kelajakni bashorat qilishga yordam beradi. Qonunlarning to'g'riligini amaliyot isbot qiladi. Har bir ijtimoiy hayot sohasida ma'lum qonunlar ochiladi. Eski qonunlar yangi qonunlarga o'rin bo'shatadi. Moddiy olam cheksiz, undagi hodisalar, narsalar, ular o'rtasidagi bog'lanishlar murakkabdir. Mana shu murakkab

ko'p qirrali bog'lanishlarni bilish orqali yangi–yangi qonunlar ochiladi. Masalan, hozirgi fizikaning taraqqiyoti mikroduyo qonunlarini bilishga olib keladi. Nazariya singari qonun ham qotib qolgan emas. Shuningdek qonun ham nazariya singari bilimning nisbatan tugallangan tizimidir. Bu tizim taraqqiyot jarayonida o'zgarib turadi. Yangi dalillar, nazariy bilimlar bilan birga ularni ifodalovchi qonunlar ham kelib chiqishi kerak. Yangi qonunlar eski qonunlar zaminida, ziddiyatli vaziyatda vujudga keladi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, bilim insonning tarixiy amaliy faoliyati asosida paydo bo'ladi, rivojlanadi va unga xizmat qiladi. Shuning uchun ham bilish bilimning muayyan shakllari asosida ro'yobga chiqadi va tizimlashtiriladi. Bilim to'liq, obyektiv, aniq yuqori darajaga erishgani bilan, yangi g'oyani, ideyani keltirib chiqaradi. Demak, yangi bilimning kelib chiqishida g'oyaning roli katta. G'oyani kishilar moddiy vosita bilan emas, insonning ma'naviy kuchlari yordami bilan ro'yobga chiqaradilar. Inson o'z faoliyati bilan dunyoni o'zgartirishga azm qiladi.

Insonning azmi qarori tafakkur beradigan bilimga asolanadi. G'oyaning amalga oshishida esa ishonch katta ahamiyat kasb etadi. G'oyalar inson dunyosini boyitmoq uchun o'zi moddiylashmog'i kerak. Buning ikki tomoni bor: 1) ijtimoiy tomoni; 2) gnoseologik (bilish) tomonidir. G'oya voqelikda mujassamlashgan uning haqiqatligi aniqlanadi. G'oyaning predmetlashuvi tadqiqotning bir davrasini yakunlab, ikkinchisini keltirib chiqaradi.

Ilmiy bilishni qisqacha ko'rib chiqilgan shakllari - dialektik tafakkur taraqqiyotining falsafiy asosda tushunishlikni talab qiladi. Ilmiy bilishning metod va shakllari voqelikning inson ongidagi in'ikosi jarayoni bilan bevosita bog'liq holda qarashning zarurligini taqozo qiladi. Bu jarayon dialektik jarayon bo'lib, falsafaning qonunlari asosida hal qilinadi.

Ilmiy bilishning usul va shakllari ham dialektik munosabatda bo'lib, uni ilmiy asosda tushuna bilishni talab qiladi.

Ma'lumki, ilmiy bilish shakllarini o'rganish bilan logika (mantiq) shug'ullanadi. Falsafa obyektiv olam taraqqiyotining eng umumiy qonunlari ahamiyatini, mohiyatini ochib berib, haqiqat to'g'risidagi fanga aylanadi. Falsafa bilish nazariyasining metodologiyasi bo'lishi bilan dialektik logika sifatida maydonga chiqadi. Dialektik logika tafakkur shakllarining tuzilishinigina olib qaramaydi, balki ularning aloqadorligi munosabati, harakatida olib qaraydi.

Hozirgi ilmiy texnik jarayon davrida jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti jadallashib borayotgan bir vaqtda, fan rivoji ayniqsa zarurdir.

Mutafakkirlarning ijtimoiy jarayonlar qonuniyatlari haqidagi qimmatliroq fikrlarni italiyalik olim Viko va nemis faylasufi Gegel aytganlar. Vikoning aytishicha, jamiyat tarixi tabiat tarixidan shu bilan farq qiladiki, birinchisi biz tomonimizdan, ikkinchisi esa bizning ishtirokimizsiz yaratilgan. U ijtimoiy hodisalarni bilishning prinsipial imkoniyatlarini asoslab berishga harakat qilgan edi.

Viko tarixda odamiylikning o'zida zaruriy o'zaro kelishuvlari bilan belgilanadigan fuqarolik dunyosini keng umumiy va doimiy tartibini ko'radi. Biroq, tarixni, oqilona olg'a borishni e'lon qilgan holda, Viko insoniyat tarixini doimiy bir xil bo'lgan mexanik qaytarilishdan iborat qilib qo'yadi. Jamiyat alohida odamdek uch bosqichni: bolalik, yoshlik va yetuklikni bosib o'tadi. "Bolalik" davriga xudolar asri (davlatning bo'lmasligi, koxinlar kastasining absolyut hokimligi), yetuklik davriga esa "odam asri" (demokratiya respublika yoki demokratik ozodliklarga ega bo'lgan vakolatli monarxiya) to'g'ri keladi. Jamiyat rivojlanishi mana shu uch bosqichni bosib o'tib, boshlang'ich nuqtasi qaytib keladi va o'z tadrijotini o'sha aylana bo'ylab davom ettirishga majburdir.

Gegelning qarashlariga muvofiq, tarixda ilohiy, absolyut, har bir xalq, har bir individni pirovard maqsadga erishishiga majburlovchi, har bir davr uchun qaytarilmas o'ziga xoslikni ta'minlab turuvchi, shu bilan birga uni insoniyatning umumiy taraqqiyotida zaruriy bosqichga aylantiruvchi ilohiy, absolyut aql hukmronlik qiladi. Gegel jamiyat taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuchlarini tarixni o'zidan qidirmagan edi. Aksincha, bu kuchlarni tarix sohasiga-chetdan, falsafiy mafkuradan keltirib chiqargan edi.

Viko ham, Gegel ham ijtimoiy bilishning ilmiy asoslarini ishlab chiqqanlar. Ular ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini tushuntirishda idealistik pozitsiyada turib tahlil qildilar.

Marksistik ta'limot ham ijtimoiy hodisalarning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beruvchi ijtimoiy bilishning ilmiy nazariyasini yaratishga yordam berdi. Ularning fikricha, moddiy hayot, ishlab chiqarish usuli, umuman hayotning ijtimoiy, siyosiy va ruhiy jarayonlariga sababchi bo'ladi. Paydo bo'lgan barcha ijtimoiy munosabatlarni va davlat munosabatlarini, barcha diniy va huquqiy tizimlarni, barcha nazariy qarashlarni har bir tegishli davrdagi hayotning moddiy sharoitidan keltirib chiqargan vaqtidagina tushunish mumkin.

Marksizm ta'limotida u yoki bu jamiyat nima ishlab chiqargani emas, balki qay usulda ishlab chiqarishi bilan, uning asosida qanday ishlab chiqarish usuli yotgani bilan tavsiflanadi. Moddiy boyliklar ishlab chiqarish usulining rivojlanishi almashinuvi tabiiy tarixiy tavsifga egadir. Ya'ni o'z ichki qonuniyatlariga asosan amalga oshib, uni o'zgarishi esa ijtimoiy bilishning asosiy masalasini tashkil qiladi.

Ijtimoiy bilishning obykti jamiyat, uning predmeti esa inson hamda uning faoliyati va madaniyati hisoblanadi. Insoniyat jamiyati tabiat qonunlaridan farq qiladigan o'ziga xos alohida qonunlar asosida

rivojlanadi. Inson hayoti, hayvon hayotidan farqlanib, ijtimoiy qonuniyatlar tomonidan boshqariladi, ularning o'ziga xos belgilari esa birinchi navbatda mehnat faoliyati, ularning moddiy hayotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish bilan bog'liq.

Jamiyat tarixi insonning o'z maqsadiga erishishidagi faoliyatdan boshqa narsa emas. Jamiyat tarixi ongli mavjudotlar, insonlarning o'zaro ta'sirlari mahsulidir.

Kishilar tarixiy dramaning aktyorlari bo'lib qolmasdan mualliflari hamdir. Ular iste'mol vositalari sifatida tabiat bergan tayyor narsalardangina foydalanmasdan, o'zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zaruriy vositalarni mehnat qurollari yordamida ishlab chiqaradilar. Mehnat faoliyati asosida va jarayonida inson tafakkuri va tili, ma'naviy dunyosi, uning madaniyati kelib chiqadi va rivojlanadi.

Moddiy boyliklar ishlab chiqarish subyekt va obyektning o'zaro ta'siridan iborat bo'lib, bu ta'sir natijasida subyekt ham, obyekt ham o'zgaradi. Sub'ekt va obyektning o'zaro ta'siri jarayonida ularning bir-biriga o'tishi sodir bo'ladi, subyekt obyektivlashadi, obyekt subyektivlashadi. Ob'ektivlashtirish jarayonida subyektdan ma'lum miqdorda subyektiv energiyaning ajralishi sodir bo'lib, individning o'z individualligini ma'lum bo'lakning ajralishi va uni mahsulotda o'tirib qolishi yuz beradi. Demak, inson mehnat jarayonida subyektning ma'lum qismini obyektiv mavjud predmetga aylantiradi.

Ob'ektning subyektivlashishi ishlab chiqarish jarayonida obyekt subyekt xususiyatlariga ega bo'la borishida namoyon bo'ladi. Inson o'z orzu niyatiga muvofiq narsa shaklini o'zgartiradi. Unga o'z ehtiyojlariga muvofiq keladigan xususiyatlar bag'ishlaydi. Bularning hammasi

jamiyatning organik birligini tashkil qilgan subyekt va obyektidan iborat ekanligidan dalolat beradi.

Tabiatdan farq qiluvchi jamiyat, faqat bilish obyekti bo'lmagan, balki, uning subyekti hamdir. Inson o'zini o'rab turgan dunyodan, chunonchi, hayvonot olamidani ajralib chiqib subyektga voqelikni o'zgartirish yo'liga o'tishi bilan ham bog'liq. Mehnatdagina "insonning shakllanishi" vujudga keladi.

Ijtimoiy bilish, ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlari amal qilishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan qiyinchiliklar bilan bog'liqdir. Ijtimoiy bilishda jamiyatni (hodisalarni) tahlil qilganda, mikroskopdan ham, kimyoviy tahlildan ham foydalanib bo'lmaydi, unisini ham, bunisini ham inson abstraksiyasi egallaydi.

Haqiqatan ham ijtimoiy munosabatlar beqiyos turli tumanligi bilan tavsiflanadi. Uning barcha garmoniyalarini bilib olishga doimo intiluvchi inson buning uddasidan to'la chiqa olmaydi. Insoniyatning eng oliy vazifasi xo'jalik evolyutsiyasining mana shu obyektiv mantig'ini umumiy va asosiy belgilarida qamrab olishi va imkoniyati boricha aniq, yorqin tanqidiy, o'z ijtimoiy onglari bilan mamlakatlardagi ilg'or ongga moslashtirmoq kerak. Ijtimoiy jarayonlarni bilishdagi qiyinchiliklar jamiyat qonuniyatlari faoliyatidan kelib chiqadi.

Birinchi, tabiat qonunlari olamidagi predmet va hodisalarni o'ziga xos, stixiyali kuchlarning o'zaro ta'siri shaklida namoyon bo'lsa, ijtimoiy taraqqiyot qonunlari esa ongga ega bo'lgan kishilarning faoliyati orqali namoyon bo'ladi.

Ikkinchi, uzoq amal qiluvchi tabiat qonunlaridan farq qiluvchi jamiyat qonunlari ichida qisqaroq vaqt amal qilish xususiyatiga ega bo'lganlari ham mavjud. Ijtimoiy jarayonlarning xarakterli xususiyatlaridan yana biri-ularning biologik populyatsiyalar va barcha

organik dunyo hodisalariga qaraganda yuqori tezlikda rivojlanishidir. Tabiatda sharoit o'zgarishi bilan yangi qonunlar kelib chiqishi odatda uzoq davr mobaynida, million yoki milliard yillarda amalga oshadi. Ijtimoiy hayotda esa ahvol boshqacha bo'lib bu sharoitlar nisbatan tez o'zgaradi.

Kishilik jamiyatining ko'pgina qonunlari tabiat qonunlaridan farqli o'laroq ma'lum tarixiy davrdagina amal qiladi, keyin ular o'z o'rnini boshqa yangi qonunlarga bo'shatib beradilar. Bu hol insonlar ularni bekor qilganliklari uchun emas, balki bu qonunlar amal qiluvchi sharoit o'zgarganligi uchun amalga oshadi.

Uchinchidan, tabiatda yangi qonunning kashf qilinishi va qo'llanishi ancha tekis amalga oshadi va bevosita ijtimoiy larzalarga olib kelmaydi. Tabiat qonunlarining kashf qilinishi va foydalanishi ishlab chiqarishning rivojlanishi va texnika takomillashuvi ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shuning uchun turli e'tiqodli kishilar tabiat qonunlarini ochishlari va o'z maqsadlari yo'lida foydalanishlari mumkin.

Aksincha, ijtimoiy taraqqiyot qonunlari kishilarning, jamiyatdagi guruhlar munosabatlarini qamrab olib to'g'ridan-to'g'ri, bevosita ma'lum guruhlari manfaatlariga ta'sir qilmasdan qola olmaydi. Guruhlar buni anglash yoki anglamasligidan qat'iy-nazar, ular ijtimoiy taraqqiyot qonunlari talabini bajaradilar-bunda ularning faoliyati tarixiy qonuniyatga mos keladi va ular o'z maqsadlariga erisha oladilar–yoki bu talablarni bajarmaydilar, bunda taraqqiyot jarayonida to'qnashuvlar va ijtimoiy larzalar yuz beradi.

Ijtimoiy bilishning subyekti – bu o'zining aniq maqsad, manfaat va ehtiyojlarini ko'zlovchi ma'lum ijtimoiy guruhlarga mansub bo'lgan aniq shaxsdir. Sub'ekt ijtimoiy hayotga qanday munosabatda bo'lish xarakteriga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Ma'lumki, ijtimoiy bilish insonni olamga amaliy–faollik munosabati asosida amalga oshadi. Bunda kishilarning amaliy xulqi ularning ijtimoiy mazmuni kishilar faoliyati amalga oshadigan ma'lum ijtimoiy sohalar ta'siri ostida to'plangan bo'ladi. Bu hol ijtimoiy bilishda obyektiv haqiqat masalasini, shuningdek turli guruh vakillari tomonidan ijtimoiy jarayonlarni baholashdagi o'lchov (mezon) muammosi dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida ijtimoiy hayotni obyektiv bilishdan manfaatdor bo'lgan ilg'or fikrlovchilar vujudga kelishi bilan jamiyat haqida obyekt, subyektga to'la bog'liq bo'lmagan bilim olishdan manfaatdor bo'lgan haqiqiy fan paydo bo'ladi.

Falsafada hodisalar tahliliga aniq tarixiy nuqtai nazardan yondoshish talab qilinadi. Falsafa insonni "umuman" mavhum (abstrakt) odamning ehtiyoji va manfaatlari sifatida qarash amaliyotini butunlay tugatadi. Butun insoniyat nomidan so'zlash albatta yanglishuvlarga olib keladi. Chunki, bunda insonning olamga va boshqa kishilarga aniq munosabatlari, ularning jamiyat rivojlanishi bilan o'zgaradigan shakllari hisobga olinmaydi.

Falsafa ijtimoiy ong shakli sifatida o'zining u yoki bu voqealarga baho berish orqali namoyon qiladi, lekin bu yerda ushbu baho o'z aniq nomiga ega bo'lib, uning xarakteri muayyan ijtimoiy iqtisodiy munosabatlarga bog'liqdir. Ya'ni aynan bir xil ijtimoiy voqelik hodisalariga bo'lgan real munosabatlar bilimdagi farq bilan bog'liq bo'lmay, balki ijtimoiy sharoitlar va shaxsiy manfaatdagi farqqa ham bog'liq.

Falsafa tarixiy voqelikni obyektiv tahlil qilish tamoyiliga tayangan holda, ijtimoiy taraqqiyot qonunlari tabiat qonunlari kabi obyektiv xarakterga ega ekanligini isbotlab beradi. Bu qonunlar kishilarning irodasi va ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, ma'lum sharoitda

kishilar bu qonunlarni bilishlari va ulardan foydalanishlari mumkin, lekin ular bu qonunlarni bekor yoki yo'q qila olmaydilar.

Shunday qilib, jamiyatda obyektiv qonunlarni bilish va ulardan foydalanish ijtimoiy sababga ega bo'lib, u murosasiz kurash jarayonida amalga oshadi.

Ilmiy oldindan ko'ra bilish har doim tabiat va jamiyatning ma'lum qonunlarini noma'lum yoki hali yuz bermagan hodisalarda ham kuchini saqlab qolishiga va ularni tatbiq etishga asoslanadi. Ilmiy oldindan ko'ra bilish ehtimollik elementlariga ega, bu hol ayniqsa kelgusida paydo bo'luvchi aniq hodisalar va ularning yuz berish vaqti masalasida yaqqol namoyon bo'ladi.

Bunday holat rivojlanish jarayonida ilgari uchramagan, sifati jihatidan yangi sababiy bog'lanishlar va imkoniyatlarning vujudga kelishi bilan shartlangandir, jamiyatga tatbiq etganda esa—unda ongli, individual xarakter va shu kabilarga ega bo'lgan kishilarning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarning murakkabligi va uning natijasida kutilmagan vaziyatlarning paydo bo'lib qolishi sababi bilan bog'langandir.

Prognozlash—ilmiy, oldindan ko'ra bilishning aniq shakli bo'lib hisoblanadi. Prognozlash ilmiy oldindan ko'ra bilish ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini bilishga, ijtimoiy voqelikning ma'lum davrga (10, 15 va undan ko'p yilga) mo'ljallangan rivojlanish tendensiyalarini tushunishga asoslanishdir.

Aks etish nazariyasi nuqtai nazaridan ijtimoiy prognozlashni mavjudlik va rivojlanish qonuniyatlarini bilishga asoslanib qurilgan bo'lajak real jarayonlar va hodisalarning ideal modeli deb qarasa bo'ladi. Ijtimoiy prognozlash o'z navbatida tegishli rejalarda aniqlashtiriladi. Rejaning prognozdan farqi uning, harakat uchun aniq ko'rsatmaligidadir. Futurologiya termini kelajak haqidagi hozirgi zamon nomarksistik

konsepsiyalarida ko‘proq qo‘llaniladi. Futurologiya kelajak haqidagi ta‘limot so‘zidan olingan bo‘lib, kelajak haqidagi ta‘limot demakdir. Birinchi marta “futuresologiya” terminini 1943 yilda nemis sotsiologi O. Flextxeym mafkura va utopiyaga zid bo‘lgan sinfdan tashqari bo‘lgan muayyan “kelajak falsafasi”ni nomlash uchun tavsiya qilgan.

Futurologiya va hermenevtika farqli o‘laroq, falsafa ilmiy oldindan bilish va prognozlash konsepsiyasi kishilarga bog‘liq bo‘lmagan ijtimoiy taraqqiyotning tendensiya va qonuniyatlarini aniq hisobga olishga asoslanadi. Uning ilmiyligi va obyektivligi mana shunda namoyon bo‘ladi.

Ob‘ektiv ijtimoiy bilish hermenevtikasi – izohlash san‘ati nazariyasi-pozitsiyasidan ham amalga oshirilishi mumkin (hermenevtika-lotincha tushuntiraman, izohlayman). Hermenevtikaning asosiy nuqsoni ongning bevosita guvohligiga ishonmasdan, mantiqdan ko‘ra tilda namoyon bo‘ladigan ongning “boshqa” guvohlarga murojaat qilishidan P. Riker-Fransiya, G. Kun, E. Kareto, E. Xaynbel- Avstriya iborat.

Bugun faylasuf olimlar oldida ma‘lum hayot talablariga yaqinlashish, falsafani amaliyotga qaratish vazifasi turibdi. Bu borada O‘zbekiston faylasuflari ham ko‘p ish qilishlari kerak. Respublika jamiyatshunos olimlari mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida o‘z ma‘suliyatlarini to‘la his etib, jadallashtirish strategiyasining nazariy va amaliyoti muammolariga, ijtimoiy-madaniy va millatlararo munosabatlar dinamikasiga, demokratiya va o‘z- o‘zini boshqarishga e‘tibor berishlari, yangi insonni shakllantirish mexanikasini takomillashtirish, poraxo‘rlik, o‘g‘rilik, olib-sotarlik, byurokratizm va boshqa ilgari borishimizga halal beradigan noaxloqiy hodisalar sababini har tomonlama o‘rganib xulosalar berish kerak.

Hozir har doimgidan ham O‘zbekiston va boshqa qo‘shni respublikalar uchun tabiatni qo‘riqlash, ekologiya masalalari, chunonchi,

regionimizdagi noyob bo'lgan suv havzasi, oqib chiqib ketmaydigan dengiz-Orol va uning tevaragini saqlash masalasi dolzarb ahamiyatga egadir.

Shu sababli faylasuflar va boshqa fan namoyondalari Orol va Orol oldi muammosini tez orada yechishning puxta tavsiyanomalarini tayyorlashga e'tibor berishlari talab etiladi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston uchun, shuningdek, mehnat resurslarini o'rganish, ulardan ratsional foydalanish, tez o'sayotgan mehnat ahlini, ilmiy-texnika va ijtimoiy o'stirish va intensivikasiyalash masalalarini hisobga olgan holda, ish joylari bilan ta'minlash g'oyat dolzarbdur.

Shuningdek, biz uchun paxtachilikda kam chigitli paxta navlari tayyorlash va kamchiqim texnologiyani ishlab chiqarish va yaratish bilan bog'liq, O'rta Osiyodagi boshqa respublikalar uchun hayotiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni kompleks o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir.

Zamon baynalminallik, diniy tarbiya masalalari, bozor munosabatlari turmush tarzi, oila-nikoh masalalarini chuqur o'rganishni talab qilmoqda. Ularni o'rganib falsafiy xulosalar chiqarish ham olimlarimiz faoliyati maqsadlaridan biridir.

Xulosa qilib aytish kerakki, ijtimoiy bilim umuman bilish jarayonining bir qismi bo'lib, o'zining spetsifik xususiyatlariga ega, ularni bilmasdan turib jamiyatda bo'layotgan voqealar va jarayonlarni tahlil qilish va baho berish, ularning bo'lajak harakat tendensiyalarini aniqlash mumkin emas.

**Haqiqat tushunchasi.
Haqiqatning turlari.**

Bilish jarayonida haqiqat masalasiga katta e'tibor beriladi. Bilish jarayonidagi bilim obyektiv borliqqa mos kelish kelmasligini haqiqat to'g'risidagi ta'limot yoritadi.

Haqiqat, obyektiv borliqqa mos keladigan narsa va hodisalarning mavjud holati, mohiyati, mazmunini, sifat hamda xususiyatlarini to'g'ri va aniq aks ettiruvchi, amaliy faoliyat orqali sinalgan bilimlardir. Falsafiy dialektika e'tiborni haqiqat turlariga qaratadi. Haqiqatning mutlaq va nisbiy turlari mavjud.

Biror narsa yoki hodisaning mavjudligini e'tirof etish va uning inson miyasida to'g'ri to'la ifodalanishi mutlaq haqiqatdir. Nisbiy haqiqat deb obyektiv olamdagi narsa va hodisalar haqida to'la bo'lmagan bilimlar yig'indisiga aytiladi.

Ob'ektiv yoki mutlaq haqiqat kelajakda to'ldirishi mumkin emas. Masalan: «yer shar shaklidir», «atom zarrachasi kashf etildi» yoki «Ivan vafot etdi». Nisbiy haqiqatlar esa kelajakda to'ldirilishi mumkin bo'lgan haqiqatlardir. Masalan, «bozor munosabatlariga o'tish qonunlari mavjud». Mazkur jarayon haqiqat. Ammo u hozirgi davr uchun haqiqatdir. Bozor munosabatlariga o'tish qonunlari mavjud bo'lsa ham, bu qonunlar davr taqozosi bilan mutlaq bo'lmasa-da nisbatan o'zgaradi. Ular o'rmini yangisi olishi yoki yangisi kashf etilishi mumkin. Ikkinchi misol: «Mars planetasida hayot bor-yo'qligi o'rganilmoqda». Demak, planeta o'rganilayotganligi aniq bo'lsada, u to'g'risida mutlaq bilimga ega emasmiz. Zero, planetani o'rganish davom etayotir. Bilimlar to'ldirilayotir. Bu bilimlar mavjud bilimlar taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida mutlaq haqiqatga aylanadi. Hozircha planetada hayot borligi haqida nisbiy haqiqatga erishganmiz.

Ob'ektiv haqiqat inson va insoniyatga bog'liq bo'lmagan mavjud reallikning to'g'ri in'ikosidan iboratdir. Mazkur in'ikos etiluvchi obyektiv reallikka mos kelishi kerak. Falsafa fani inson bilimlari abadiy emas, ular doimiy sur'atda takomillashib boradi deb o'rgatadi. Oddiylikdan murakkablikka qarab rivojlanadi, bilmaslikdan bilishlikka, nisbiy

haqiqatdan mutlaq haqiqatga qarab boradi, deb ta'kidlaydi. Shu bilan birga ilmiy falsafa inson bilmaydigan soha yo'q, uning bilishi cheksiz bo'lganligi uchun barcha sohani biladi, deb o'rgatadi. Inson bilimi obyektiv olamga nisbatan nisbiydir, xolos. Inson erishgan bilimi yuqori bosqichda bo'lsada, undan ham yuksak yangi bosqichga qarab intilaveradi. Har bir nisbiy haqiqatda mutlaq haqiqatning bir elementi mavjud bo'ladi. Sababi barcha predmet va hodisalarda rivojlanishning keyingi bosqichi mujassam. Nisbiy haqiqatda ham obyektiv olam to'g'ri aks etadi. Inson faoliyatida nisbiy haqiqat takomillashib boradi. Predmet va hodisalar rivojida miqdoriy va sifat o'zgarishlari namoyon bo'lganida nisbiy haqiqat uchun sharoit yaratiladi. Shu ma'noda predmet va hodisalarning holati haqida inson bilishini aniq va aniqlanishi, chuqurlashtirilishi to'laroq bo'la borishi nisbiy haqiqatdir. Ammo haqiqatni qabul qilish mutlaq haqiqatni e'tirof etmaslik degani emas, u ham nisbiy. Mutlaq haqiqatni bilish nisbiy haqiqatsiz amalga oshmaydi. Dialektik xarakterda bo'lgan bu jarayonlar bir-birini taqozo etadi. Olamni bilish uchun bir inson, bir-ikki, yuzlab avlod umri ham kamlik qiladi. Chunki bilish cheksiz, olam o'zi cheksiz bo'lganidek, inson ruhiyatini bilishning ham poyoni yo'q. Har bir inson, avlod olamdagi, tabiat sirlarini bilishga yondoshadi xolos. Masalan, birgina atomning tuzilishi haqidagi ta'limot elektron kashf etilganiga qadar ikki ming yildan ko'proq vaqtni o'z ichiga oldi. Endilikda elektronning xususiyatlarini bilishning o'ziga yuz yildan ortiq vaqt sarflandi. Elektron va uning xususiyatlari haqida inson bilimlari tobora kengayib, ma'lum hajm va shaklga yetganda bu haqidagi bilimlar mutlaq haqiqatga aylanadi. Buning o'zi ham uzoq, ham murakkab taraqqiyotni o'z ichiga oladi. Binobarin, atom, elektron tuzilishi juda murakkab bo'lib, ularning xususiyatlarini o'rganish ham mushkul va og'ir mehnat, doimiy izlanish, harakatni talab etadi. Atom sohasidagi yangi har qadam u sohada yangi bir

bosqichni paydo qiladi, bu bosqich esa atom haqidagi bilimni mutlaq haqiqatga yaqinlashtiradi. Ijtimoiy hayot hodisalari ham shu kabi xarakterga egadir. Ammo, jamiyatdagi hodisalarni bilish jarayonida kamchiliklarga yo‘l qo‘yish mumkin. Sababi hodisa va jarayonlar mutlaq turg‘un emas, ular vaqt o‘tishi, sharoit o‘zgarishi bilan yangicha ko‘rinish yoki tus olishi mumkin. Bunga misol marksizm-leninizm ta‘limotidir. Zero, ba‘zi mamlakatlarda bu ta‘limot jamiyat hodisalarini tushuntirib berishda izchil bo‘la olmadi. Shunday bo‘lsa-da insonlar, avlodlar tabiat va jamiyat hodisalarini oxirigacha bilish uchun harakat qilaveradi. Masalan, olimlar so‘nggi ellik yil davomida kosmik fazoni o‘rganishda davom etib ma‘lum xulosalarga ega bo‘lganidan (nisbiy haqiqatga erishganidan) so‘ng Mars planetasi faoliyati bilan qiziqib, unda hayotning bor yoki yo‘qligini aniqlashga kirishdi. Inson Mars haqidagi mutlaq haqiqat izidan bormoqda. Demak, inson olam to‘g‘risidagi bilimlarni to‘la qamrab ololmasa ham, shunga intilaveradi. Shu sababli qayta takrorlaymizki, insonning mutlaq haqiqatga erishuvi, unga yaqinlashishi nisbiydir. Inson bilishi nisbiy bo‘lar ekan, bu bilimlarda obyektiv mazmun yo‘qdir degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Har qanday nisbiy bilimda obyektiv, mutlaq haqiqatning ma‘lum qismi mujassam. Ya‘ni unda haqiqat unsurlari mujassamlashgandir. Haqiqat esa aniqdir. Mavhum haqiqatning o‘zi yo‘q, mavhum haqiqat o‘tkinchi, yolg‘ondir. Shunday qilib nisbiy haqiqatni mutlaq haqiqatga qarshi qo‘yib bo‘lmaydi. Ularni mujassam holda o‘rganmoq lozim. Mujassam yondoshish haqiqatga dialektik yondoshishni taqozo etadi. Dialektik yondoshish esa turli aqidaparastlik nuqtai nazaridan yondoshishlardan saqlaydi, xatolardan xoli qiladi. Falsafa tarixida shunday ba‘zi oqimlar bo‘lganki, bu oqimlar insonlarning olamni bilishdagi faoliyatini buzib talqin qilgan. Bilish imkoniyatlarini cheklashga harakat qilgan. Agnostitsizm, relyativizm, volyuntarizm kabi oqimlar shular

jumlasidandir. Masalan, relyativizm oqimi nisbiy haqiqatni e'tirof etsada, mutlaq haqiqatni inkor etgan. Bu oqimlar haqiqat muammolariga dialektik yondoshmay, o'z ta'limotlarida kamchiliklarga yo'l qo'yganlar. Hayotdagi faqat nisbiy haqiqatni e'tirof etish suvdan so'ng quruqlik bo'lishini sezmaslikka monand. Ya'ni nisbiy haqiqatdan so'ng, albatta, mutlaq haqiqat bo'lishini sezmaslik masalaga jiddiy yondoshmaslik dalolatidir.

Inson faoliyatida ilmiy haqiqatlar mavjud. Ilmiy haqiqatlar bilan birga tarixiy haqiqatlar ham e'tirof etiladi. Insonlar obyektiv olamni ilmiy va tarixiy haqiqat orqali ham biladilar. Binobarin, ilmiy haqiqatlar ma'lum va ular aniq tarixiy vaziyat bilan bog'liq bo'lib muayyan shaklda namoyon bo'ladi. Ana shu ma'noda ham haqiqatlar mavhum emas, balki, aniq va ravshan. Xulosa qilib aytganda, haqiqat to'g'risidagi insonning nazariy va ilmiy faoliyati o'tmishni, hozirgi zamonni, kelajakni anglashga yordam beradi, xulosalar chiqarishga olib keladi.

Tayanch so'z va iboralar:

Bilim, bilish, gnoseologiya, hissiy va aqliy bilish, intuitiv bilish, tushuncha, xulosa, haqiqat, usul, metodologiya, nazariya, haqiqatning konkretligi, empirizm, mutlaq haqiqat, nisbiy haqiqat.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«To'g'rilikdan kelmish hamma yaxshi ot,
Egrilikdan foyda ko'rmadi bir zot».

Abulqosim Firdavsiy.

«Oz-ozdan yig'ilib bo'ladi bisyor,
Dona – dona g'alla to'ldirar ombor».

Sa'diy.

«Yomon nafsingni odobga g‘ulom qil,
Odobsizni odobing birla rom qil».

Xusrav Dehlaviy.

Mavzuga oid test savollari:

1. Quyidagilarni qaysi biri Abu Nasr Forobiyning o‘lmas asari hisoblanadi?
  - a) «Fozil odamlar shahri»;
  - b) «Qutadg‘u bilig»;
  - v) «Boburnoma»;
  - g) «Hamsa».
2. «Qutadg‘u bilig» asarini yozgan allomaning nomi qaysi qatorda berilgan?
  - a) Abdurahmon Jomiy;
  - b) Zahiriddin Muhammad Bobur;
  - v) Yusuf Xos Hojib;
  - g) Abu Ali Ibn Sino.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. Yetakchilik — ulkan mas’uliyat. T.: «O‘zbekiston», 1996 yil.
2. I. A. Karimov. Fan Vatan ravnaqiga xizmat qiladi. T.: «O‘zbekiston», 1996 yil.
3. Buyuk iste’dod sohiblari. T.: «Adolat», 2002 yil.
4. E.Yusupov va boshqalar. Falsafa. T.: 1999.
5. Raximov I. Falsafa. T.: “Universitet” 1998 y.

6. Davronov Z. Dialektika bilish uslubi. Ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar №2, 2004 y.
7. Skirbek G., Gile A. Falsafa tarixi. T.: "O'zbekiston" 2002 y.
8. Davronov Z. Determinizm i yego sushchnost. T.: "Fan", 1992 y.

3 bob. Jamiyat falsafasi.

**Jamiyat tushunchasi.
Jamiyat – insonning
umumiy oilasi.**

Jamiyat – bu ma'lum maqsadni ko'zlab, ongli ravishda mehnat qilish asosida birlashgan kishilar majmuidir.

Jamiyat insonlar harakatining ifodasi. Jamiyat kishilarning moddiy va madaniy ne'matlar ishlab chiqarish faoliyatining, tabiatga ta'sir qilishi va uni o'zgartirish jarayonining mahsulidir.

Jamiyat tasodifiy paydo bo'lib va tasodifiy o'zgarib turaveradigan yakka odamlar to'plamidan iborat emas. Jamiyat ishlab chiqarish munosabatlarini bunyodga keltiradi. Demak, tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida kishilar o'rtasidagi hayot uchun zarur bo'lgan narsalarni ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi jamiyat mazmunini tashkil etadi.

Mehnatni ratsional tashkil qilish, tabiatga rejali ta'sir ko'rsatish va uni bo'ysundirish asosida jamiyatni taraqqiy ettirish mumkin. Buning uchun kishilar tabiat va jamiyat taraqqiyot qonunlarini bilishlari kerak. Falsafa tabiat va jamiyat obyektiv qonunlar asosida rivojlanadi, deb ta'lim beradi. Kishilar bu qonunlarni yarata olmaydilar va bekor ham qila olmaydilar. Kishilar qonunlarni bilib olganlaridan so'ng, ularning ta'sir qilish kuchlarini o'z manfaatlariga bo'ysundirishlari, qonunlar ustidan hukmronlik qilishlari mumkin.

Jamiyat qonunlarini bilib olmaganimizcha va ular bilan hisoblashmaganimizcha tabiat kuchlari singari jamiyat ham ko'r-ko'rona, zo'rlik bilan harakat qila beradi. Lekin biz ularni bilib olgach, ularning harakatini, yo'nalishini va ta'sirini o'rganib olgach, borgan sari ko'proq irodamizga bo'ysundirish va ular yordami bilan o'z maqsadlarimizga erishish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Shuni aytish kerakki, jamiyat qonunlari bilan tabiat qonunlari o'rtasida bir qator farqlar bor.

Ma'lumki, tabiat azaldan mavjud. Shuning uchun tabiat qonunlarining ko'pchiligi abadiy qonunlardir. Masalan, ana shunday abadiy qonunlar qatoriga energiyaning saqlanishi va bir turdan ikkinchi turga aylanishi qonunini kiritish mumkin. Shu bilan birga tabiat qonunlari orasida abadiy emas, balki uzoq vaqt ta'sir etadigan qonunlar ham bor. Bunga o'simlik va hayvonot dunyosining rivojlanish qonunlarini misol qilib ko'rsatishimiz mumkin.

Jamiyat hayoti qonunlarining tabiat qonunlaridan asosiy farqi shundaki, bu qonunlar abadiy emas. Chunki jamiyatning o'zi abadiy emas. Sababi, jamiyat to'xtovsiz o'sib, rivojlanib boradi. Bir ijtimoiy iqtisodiy formatsiyaning o'rnini qonuniy ravishda ikkinchisi egallaydi (ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm, kapitalizm, bozor munosabatlari yoki boshqalar).

Jamiyat hayoti tabiatga qaraganda tez rivojlanadi va tez o'zgaradi. Shuning uchun ham jamiyat qonunlari amal qilishdan to'xtab, o'rniga boshqa xil yangi qonunlar amal qila boshlaydi. Masalan, kapitalizm davrida amal qilgan ishlab chiqarish qonuni bozor munosabatlariga o'tib bo'lgandan so'ng boshqa rivojlanish qonuniga o'z o'rnini bo'shatib beradi.

Demak, jamiyat o'ziga xos obyektiv qonuniyatlar asosida rivojlanadi. Biroq kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyotida kishilarning amaliy faoliyati katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, jamiyat tabiat mahsulidir. Jamiyat tabiatning bir bo'lagini tashkil etadi. Jamiyat doimo obyektiv voqelik taraqqiyotining umumiy qonunlariga bo'ysunadi. Lekin jamiyat tabiat

rivojining oliy mahsuli bo'lganligi uchun jamiyat qonunlaridan farqli, o'ziga xos qonunlarga amal qiladi.

Jamiyat bilan tabiat doimo dialektik birlikda. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi va rivojlanishi ma'lum darajada tabiiy sharoitga, geografik muhitga bog'liq.

Jamiyatning geografik muhiti nima? Jamiyatning geografik muhiti muayyan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani o'rab olgan tabiat–yer, suv, o'rmonlar, iqlim, tog'lar, har xil metallar, neft, gaz, toshko'mir va boshqalardan iborat. Geografik muhitsiz jamiyat yashay olmaydi, ishlab chiqarishni tashkil qilib bo'lmaydi. Inson geografik muhitning quli emas, balki uning faol yaratuvchisi va o'zgartiruvchisidir. Geografik muhitning boyligi va kambag'alligi jamiyat taraqqiyotiga salbiy va ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, qadimgi O'rta Osiyo va boshqa Sharq mamlakatlarida hayotning tabiiy manbalari seroblighi, sug'oriladigan dehqonchilik yaxshi rivojlanganligi uchun tarixiy taraqqiyotning dastlabki davrida bu yerdagi davlatlar jahon madaniyatining markaziga aylandi.

Geografik muhit mehnat taqsimotiga va ishlab chiqarish tarmoqlarining to'g'ri joylashishiga faol ta'sir ko'rsatadi. Masalan, O'zbekistonning iqlimi issiq va sharoiti yaxshi, tuprog'i unumdor bo'lganligi uchun ikki ming yildan ortiq davrdan beri paxtachilik, bog'dorchilik bilan, qozoqlar esa yaylovlari yaxshiligi tufayli chorvachilik va g'allachilik bilan mashg'uldirlar.

Jamiyat rivojlanishi bilan ishlab chiqarishda tabiiy boylikdan foydalanishning yo'llari ham o'zgarib boradi. Masalan, ilgari toshko'mirdan foydalanish uncha keng tarqalmagan edi. XIX asrning oxiriga kelib esa toshko'mir yoqish va undan kimyoviy xom ashyo sifatida

foydalanish keng tarqaldi. Endilikda esa xalq xo'jaligida buning o'rmini tabiiy gaz, neft va boshqa yoqilg'ilar olaypti.

Jamiyat taraqqiyoti yo'lida geografik muhitdan foydalanish jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tuzumi xarakteriga bog'liq. Ishlab chiqarish qurollari va vositalariga bo'lgan xususiy mulkchilik geografik muhitning qulayliklaridan maksimal foydalanishga, ulardan jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini taraqqiy ettirish yo'lida foydalanishga to'sqinlik qiladi.

Masalan, O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish davrida uning tabiiy boyliklari, qulay geografik sharoiti Respublika ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirishga to'la xizmat qiladi. Avvalgi, sobiq Ittifoq davrida O'zbekiston qishloq xo'jaligining past darajada rivojlanishiga yerning kam hosilligi emas, balki erga nisbatan rejasiz harakatning mahsuli bo'ldi.

Geografik muhit singari aholi sonining o'sishi va zichligi ham jamiyat taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Agar jamiyat yetarli miqdorda aholiga ega bo'lmasa, jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari sust rivojlanadi. Jamiyatning iqtisodiy ahvoli, uning mudofaa quvvatini mustahkamlash ko'p jihatdan mamlakat aholisining o'sishi va zichligiga bog'liq. Ishlab chiqarishning rivojlanishi ham aholining o'sishi va zichligiga qarab belgilanadi.

Jamiyatda aholining o'sish qonuni shu jamiyatning iqtisodiy va siyosiy tuzumiga bog'liq.

Bu o'rinda tarixan tarkib topgan ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning mazmuniga ko'ra, Osiyoda shakllangan an'anaviy ishlab chiqarish usullari va mehnatni tashkil etish shakllari O'zbekistonga xos ekanligi ham iqtisodiy islohot yo'llari va andozalarini tanlab olishga ta'sir qilayotgan jiddiy omildir. Shu bilan birga, bozor munosabatlariga

o'tishning maxsus yo'lini tanlab olish, aholi tafakkuri va milliy tarixiy turmush tarzini, xalq an'analari va urf-odatlarini har tomonlama e'tiborga olish hal qiluvchi omillardandir. Ijtimoiy jihatdan uyushib yashashning jamoa shakli O'zbekiston xalqiga tarixan xos bo'lib, bu uning an'anaviy turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq. Unda O'zbekiston xalqining milliy ruhiyatiga xos bo'lgan etnopsixologik me'yorlarning xususiyatini ham e'tiborga olish zarur. Bu hol, ijtimoiy ong darajasida odamlarning yangiliklarga, qadriyatlar tizimini o'zgartirishga, qaror topgan me'yorlarni, ularning xatti-harakat qoidalari va andozalarini barbod qilishga olib keladigan tub o'zgartirishlarga nisbatan ehtiyotkorona munosabatida namoyon bo'ladi. Tub aholining yerga yaqinroq bo'lishi, o'z uyi yonida tomorqa xo'jaligiga ega bo'lishiga an'anaviy intilishi, uning manfaatlari va turmush tarzida o'z izini qoldirmoqda. Hayotiy qadriyatlar, oilaviy turmush munosabatlari normalari, mehnat faoliyati sohasidagi ko'nikmalar shunday turmush tarziga xosdir. Shu sababli, iqtisodiyotdagi islohotlarni amalga oshirishning bosh tamoyili ishlab chiqilib, ularda respublika aholisining turmush tarzi, faoliyati hisobga olindi.

Jamiyat rivojlanishi turli-tumandir. Unda turli jarayonlar amalga oshib turadi. Bu jarayonlar jamiyatning siyosiy faoliyati bilan ham bog'liq. Zero, jamiyat siyosiy yo'llar bilan boshqariladi.

Eramizgacha bo'lgan davrlardayoq jamiyat taraqqiyotiga qiziqish katta bo'lgan. Bunga misol Platon faoliyatidir. Uning bir qancha asarlari mazmuni bizga yetib kelgan. Jumladan, "Davlat", "Kriton", "Xarmid", "Protogor", "Pir", "Sofist", "Siyosatchi" asarlari misol bo'la oladi. O'z asarlarida jamiyat faoliyatiga dialektik yondoshishni talab qilgan. Jamiyatni davlat faoliyati bilan bog'lagan. Uning fikricha, davlatni faylasuflar boshqarishi kerak, chunki ular g'oyalarga boy. Davlat boshqarishda harbiylar ham qatnashib, ularning vazifasi davlatni ichki va

tashqi dushmanlardan saqlash, hunarmand va dehqonlar faoliyatini himoya qilishidan iborat. Platon davlatni boshqarishning uch shaklini targ'ib qildi: monarxiya, aristokratik va demokratik shakllari. O'z navbatida monarxiya ikkiga bo'linadi: a) qonuniy podsho; b) tiran. Aristokratiya ham; yaxshi yoki yomon; demokratiya-qonunli va noqonuniy. Ammo Platon keyinchalik davlatni boshqarishning bu shakllaridan voz kechib, ijtimoiy nazariya va shaxsiy tarbiya to'g'risida ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda xususiy mulkdan voz kyechish g'oyasini o'rta qo'yadi. Ideal davlat nazariyasini yaratadi.

Yana bir ta'limot–Aristotel ta'limoti bo'lib, u materializm va idealizm o'rtasida shakllangan. Avval Platon shogirdi bo'lgan olim, keyinchalik uning idealizmini tanqid qilgan. Uning fikricha, jamiyatni harakatlantiruvchi kuch–“xudodir”. Aristotel o'zining ijtimoiy qarashlarida quldorlik tuzumini yoqlab, quldorlar sinfi hukmronligini mustahkamlashga uringan. Garchand Platonni (g'oyasini) qoralashiga qaramay, o'zi ham idealistik oqim vakili edi. Uning fikricha inson jon va tana birligidan iborat. Jamiyatda qul va quldor bo'lishi tabiiy holatdir. U jamiyat kishilarini uchga bo'ladi: 1) eng boy tabaqa; 2) eng kambag'al tabaqa; 3) o'rta hol tabaqa. Kishilar boyligiga qarab uch axloqiy fazilatga ega. Bulardan, boy va o'rta hol tabaqa go'zal fazilatlarga ega. Kambag'al kishilarda go'zal fazilatlar yo'qdir. Uning fikricha, davlat o'rta tabaqalar qo'lida bo'lishi kerak. Davlat to'g'risidagi nazariya yaratib, davlatning uch shaklini targ'ib qiladi. 1. Monarxiya-bir kishi hokimiyati. 2. Aristokratiya-ozchilik hokimiyati. 3. Demokratiya-ko'pchilik hokimiyati. Davlatning eng yaxshi hokimiyati bu o'rta hol tabaqa hokimiyatidir.

Jamiyat o'zgarishi davlat va siyosatni ham o'zgartiradi. Bu o'zgarishlar inqilobiy, tadrijiy holatlarga bog'liq. Masalan, burjua jamiyatiga to'sqinlik qiladigan tuzum feodalizm tuzumi edi. Feodalizmni

yemirib o'rniga burjuaziya hokimiyatini, siyosiy, iqtisodiy tuzumini o'rnatishga qaratilgan holat burjuaziya inqilobidir. Bu inqilob qaram va mustamlaka mamlakatlarida burjuaziya inqiloblari milliy mustaqillikka erishish vazifasini ham bajaradi. Burjuaziya inqiloblarining asosiy sabablari-feodalizm davrida rivojlanayotgan yangi, ishlab chiqarish kuchlari bilan feodal ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir.

Burjua inqiloblari XVI asrda boshlangan. Birinchi burjua inqilobi Niderlandiyada bo'lgan, so'ng Angliyada 1642-49, Fransiyada 1789-94 yillarda bo'lib o'tgan. 1848-49 yillarda (Fransiya, Germaniya, Angliya) Yevropaning bir qancha mamlakatlarida bo'lib o'tgan inqiloblar ham burjua revolyutsiyasi edi. Shuningdek, 1775-83 yillarda Shimoliy Amerikada bo'lgan mustaqillik urushini ham burjua inqiloblari deb atash mumkin.

Qo'l faqat mehnat organigina bo'lib qolmay, ayni vaqtda u mehnat quroli hamdir. Demak, inson mehnat tufayli boshqa mavjudotlardan farq qiladi. Ma'lumki, hayvonlar tabiatdagi tayyor narsalarni iste'mol qilish bilan yashaydi, ya'ni tabiatga instinktiv tarzda muvofiqlashadi. Inson aksincha, o'z mehnati natijasida tabiatga faol ta'sir etadi, tabiat va uning kuchlaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanadi.

Mehnat jarayonining eng zaruriy sharti ishlab chiqarish qurollarini yaratish masalasi. Inson ishlab chiqarish qurollarisiz moddiy boyliklar ishlab chiqarish imkoniyatiga ega emas. O'z navbatida ularsiz ishlab chiqarish ham, ijtimoiy hayot ham bo'lmaydi. Ishlab chiqarish uchun esa quyidagi omillarning bo'lishi shart: 1) mehnat; 2) mehnat predmetlari; 3) mehnat qurollari.

Kishilar moddiy boyliklarni ishlab chiqarish uchun o'zaro aloqada va munosabatda bo'lishilari lozim. Har bir odam yolg'iz holda hech bir

narsa ishlab chiqara olmaydi. Mehnat kishilik jamiyatini taraqqiy ettirib, rivojlantirib borgan sari inson ham o'zgarib, rivojlanib boradi. Mehnat turlari va qurollari ham takomillashib boradi. Masalan, ibtidoiy jamoa davrida toshdan yasalgan qurollar hukmron bo'lsa, bugungi kunda hamma ishni avtomatlar bajarayapti. Ana shunga ko'ra mehnatning tur va usullari kabi jamiyat faoliyati ham o'zgaradi.

**Taraqqiyotning o'zbek modeli.
Jamiyat rivojining tadrijiy
rivojlanish konsepsiyasi. Uning
ahamiyati.**

Ma'lumki, I.A.Karimov tomonidan O'zbekiston taraqqiyotining kelajagini 90-yillarning boshlaridayoq ilmiy asoslab berdi. Endilikda bu jarayonni "O'zbek modeli", deb tan olindi. Biz shu tamoyillar haqida to'xtalmoqchimiz.

1. Iqtisodiy islohotlar siyosatdan, mafkuradan holi bo'lishi.

Mustaqil O'zbekiston hayotida bu tamoyil ayniqsa dolzarbligini hayot tasdiqlaydi. 90-yillardagi Respublikaning ichki va tashqi vaziyati beqaror bo'lgan bir paytda I. Karimov jasorat ko'rsatib, marksistik nazariyaning bu sohadagi kamchiligini birinchi bo'lib anglagan. U kishi ham o'sha paytdagi bir guruh siyosatdonlar, ba'zi partiyalar olib borayotgan harakat asosida ish olib borganida, respublikamiz ham ba'zi boshqa respublikalarga o'xshab regressiv taraqqiyot nuqtasida bo'lar edi. Rivojlanish tugul, aholi o'rtasida turli ziddiyatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lar edi. Siyosat iqtisodiyotga tazyiq o'tkazib kelgan davrlarni Respublika aholisi yaxshi biladi. O'sha sobiq ittifoq davridagi aynan shu holat aholining ijtimoiy turmush darajasini tushirib yuborgan edi. Shu sababli iqtisodiyot ham yetarli taraqqiy etmagan edi. Bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodiy soha yetakchi bo'lgandagina

boshqa sohalarni samarali rivojlantirish mumkin. Bu davrda mafkuraning vazifasi jamiyatdagi aholi tinchligi va osoyishtaligini ta'minlashdan iborat.

2. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida davlatning bosh islohotchilik vazifasi.

Bu davrda davlat iqtisodiy va ijtimoiy sohalarning mukammal rejalarini tuzishi va uni hayotga tatbiq etish uchun chora-tadbirlar ko'rishi talab etiladi. O'tish davrida iqtisodiyotni tartibga solish o'ta muhim bo'lib, unga kimdir albatta javobgar bo'lishi kerak, bu davlatdir. Bozor ham o'z- o'zidan tartibga tushmaydi, balki davlat bozorni tartibga soluvchi quroldir. Ayniqsa, sobiq tuzumning talabga javob bermaydigan tomonlarini yangilash, paydo bo'lgan yangi boshqaruv sistemalarini mustahkamlash, ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojini ta'minlash, narx-navoni tartibga solish, soliq tizimini mustahkamlash, bank-kredit muammolarini yechish, millatlararo totuvlikni kafolatlash davlatning muhim vazifasidir. Shu sababli, o'tish davrida davlat hukmdorligini saqlash faqat yutuqlarga olib keladi, xolos.

3. Respublika faoliyatida qonun va qonunlar ustuvorligini ta'minlash muhimdir.

Demokratik yo'l bilan qabul qilingan Respublika Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarga rioya qilish va ularni hurmat qilish har bir fuqaroning burchiga aylanishi lozim. Bozor munosabatlari sharoitida, bozor xo'jaligining o'zi ham huquqiy jihatdan mustahkamlanmasa, tartibsizliklar kelib chiqishiga olib keladi. U huquqiy norma va qoidalarga tayanishi kerak. Bozor munosabatlariga o'tgan mamlakatlarda qonunchilikka rioya qilinishi ta'minlangan. Qonunchilik, bozor munosabatlari ishtirokchilari tarkibini aniqlash bilan cheklanmay, balki ularning o'zlari qarorlar qabul

qilishi, qoidalarga rioya qilishini ham ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos va mos keladigan huquqiy asoslarini takomillashtirish uch-to'rt yillik vazifa emas, uzoq muddatli, murakkab jarayondir. Qonunlarni mukammal qilib yaratish, ularni hayot bilan bog'lash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish.

Bu tamoyil bevosita aholi bilan bog'liq bo'lgan sohadir. O'tish davrida aholi tarkibini, uning ahvolini nazardan chetda qoldirmaslik, ayniqsa dolzarb masala. Aholining eng kambag'al, yordamga muhtoj tabaqalarini aniqlab, ularga yordam ko'rsatish, fuqarolar osoyishtaligini barqarorlashtirish, islohotlar o'tkazishda to'siqlar bo'lmasligini ta'minlaydi. O'tish davrida odamlarni kuchli darajada ijtimoiy himoyalash va so'ngra boshqa maqsadga o'tish kerak. Uni kechiktirib bo'lmaydi, aks holda beqarorlik vujudga kelib bozor munosabatlariga zarar keltiradi. Bozor munosabatlariga o'tishda jadal ilgarilab kam ta'minlangan, nochor oilalar, nafaqaxo'rlar, talaba va o'quvchilarga yordam ko'rsatish, kuchli ijtimoiy siyosatning asosiy maqsadidir. Ishsizlikning oldini olish, sog'liqni saqlash, maorif tizimining rivojlanishini barqarorlashtirish ham ulkan vazifadir.

5. Bozor iqtisodiyotiga o'tishni evolyutsion yoki bosqichma-bosqich amalga oshirish.

Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti ikki yo'l bilan, ya'ni "inqilobiy sakrashlar" orqali yoki "asta-sekinlik" bilan amalga oshiriladi. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish davrida bosqichma-bosqich o'tishdan foydalanish qo'l keladi. To'g'ri, Respublikadagi markazdan rejalashtirishga moslashgan iqtisodiyotni yo'q qilish yoki birdan yutuqlarga erishish qiyin masaladir. Ma'muriy-buyruqbozlik uslublaridan

yangi boshqaruv sistemasiga o'tish ham mushkul. Bu sohalarning hammasi bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tish-bu yangi hayotdir. Yangi hayotni shiddat bilan qurib bo'lmaydi. Har bir yo'nalishni mukammal o'rganish, hayot talablari darajasiga ko'tarish vaqt va ijod talab qiladi. Bir tuzumdan ikkinchi tuzumga "falaj qilib davolash" yo'li bilan o'tish yaxshi natija bermay, aholining turmush darajasi pasayib ketadi. Bozor iqtisodiyotiga sakrashlarsiz, inqilobiy o'zgarishlarsiz, aksincha, izchillik, sabr-toqat va bosqichma-bosqich o'tish davr talabidir.

Ko'rinib turibdiki, bozor munosabatlariga o'tishning tamoyillari nafaqat nazariy jihatdan mustahkam, balki amaliy faoliyat dasturi hamdir. Bu tamoyillar I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida yanada mukammallashtirildi.

Mustaqillikka erishgan mamlakatimiz o'zining rivojlanish imkoniyatlarini hisob-kitob qilish uchun bir qancha tadbirlarni amalga oshirdi. O'z hududidagi foydali qazilmalar turlari va ularning miqdori, sifati, tabiiy iqlim sharoitlari aniqlandi. Xalqimizning kuch-qudrati, milliy kadrlar tayyorlash, ularning ilmiy va tashkilotchilik faoliyati hisobga olindi.

I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston-ulkan imkoniyatlar mamlakati», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» nomli asarlarida shu muammolar haqida batafsil fikr yuritilib, iqtisodiyotning ma'naviy-ma'rifiy asoslari nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. O'zbekiston o'z yer osti boyliklari va ilmiy salohiyati bilan faxrlansa arziydi. Endilikda 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari bo'lib, ular 100 dan ortiq mineral hom ashyo turlarini o'z ichiga olgan. Shulardan hozir 60 dan ortig'i ishlab chiqarishga jalb etilgan. 900 dan ortiq kon qidirib topilib, ularning qiymati 970 milliard AQSh dollarini tashkil

qiladi. Tabiiy gaz bo'yicha 155 ta istiqbolli kon, qimmatbaho metallar bo'yicha 40 dan ortiq, rangli, nodir va radioaktiv metallar bo'yicha 15 ta kon aniqlangan. Har yili O'zbekistonda konlardan taxminan 5,5 milliard dollarlik foydali qazilma olinib, ularning yoniga 6,0-7,0 milliard dollarlik yangi zahiralari topib qo'shilmog'ida. 160 dan ortiq neft koni mavjud. Demak, respublika taraqqiyotini ta'minlash uchun iqtisodiy manbalar yetarli. Shu manbalarni ishga tushirish inson salohiyati, ma'rifatiga bog'liq. Jamiyatning ulkan boyligi, taraqqiyoti xalqning abadiy qadriyatlariga, urf-odatlariga, ma'naviyatiga borib taqaladi. O'z navbatida xalqni miqdor va sifat jihatdan o'sishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu omillarning kuchi, ta'siri eng avvalo yuksak ma'naviyat bilan, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi darajasini belgilab beradi.

Mehnat zahiralari ko'paytirish ham rivojlanish omillaridan birini tashkil qiladi. Bir yilda yarim millionga yaqin aholi o'sishi kuzatilmoqda. Aholining savodxonligi esa 99,06 foizni tashkil etayotir. Hozirgi kunda respublikada 65 dan ortiq oliy o'quv yurti, 300 ga yaqin o'rta mahsus o'quv yurtlari bo'lib, shulardan 260 tasi kasb-hunar kollejlardir. 47 ta akademik litsey qurilib foydalanishga topshirildi. Oxirgi 10 yilda bu ishlarga 135 milliard so'm sarflandi. 101 ta ilmiy tadqiqot instituti, 65 ta loyiha-konstruktorlik tashkiloti, 32 ta ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi, 30 ta axborot-hisoblash markazlari ishlab turibdi. Fan sohasida 50 mingga yaqin kishi, ish yuritib, shulardan, ikki ming sakkiz yuztasi fan doktori, taxminan 16,1 minggi fan nomzodlaridir. Hozirgi davrda fanning 20 dan ortiq tarmog'i bo'yicha malakali ilmiy xodimlar tayyorlanmoqda. Binobarin, ushbu sohalarining barchasi aholini yuksak ma'naviyat sari yetaklashda muhim omil hisoblanadi.

Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida, iqtisodiyot va ma'naviyat birligiga naqadar tez erishilsa, rivojlanish shunchalik tez amalga oshadi. Bu sohalar bir-birini inkor etmay, aksincha, balki bir-birini to'ldiradi. Ma'naviyati yuksak inson jamoa va davlat, o'zganing mulkiga xiyonat qilmaydi. Ma'naviyati tuban kishilar esa aksincha, faqat o'z manfaatini o'ylab ish yuritadi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish ko'p jihatdan tadbirkorlar sinfining ma'naviyatiga bog'liq. Hozirgi tadbirkor o'ta tejamkor bo'lish bilan birga, quyidagi yuksak ma'naviyat jihatlariga ega bo'lishi zarur:

- Vatan oldidagi o'z burchini to'g'ri anglashi;
- savdo-sotiq va o'z korxonasining faoliyatini aniq tasavvur qilishi, o'z sohasining ilmiy va amaliy jihatlarini mukammal bilishi, ma'rifatli bo'lishi;
- dunyoviy bilimlarga va o'z dunyoqarashiga ega bo'lishi;
- o'z sohasiga oid qonun va qarorlarni mukammal bilishi;
- boylikka, shaxsiyatparastlikka, manmanlikka berilmasligi, kamtar, olijanob, sofdil, odob-axloqli bo'lishi;
- barcha sohalarida halol va haromni ajrata bilishi, mehnatsevar, insonparvar bo'lishi;
- chet el tillaridan ba'zilarini bilishi;
- insofli va adolatli, mard, qat'iyatli, boshlagan ishining natijasini oldindan ko'ra biluvchi bo'lishi.

Biz birgina tadbirkorning yuksak ma'naviyati qirralari to'g'risida to'xtalganimiz bilan, lekin, jamiyat muammolari bilan shug'ullanadigan barcha insonlar ham shu xislatlarga ega bo'lishi zarur deymiz. Ming afsuslar bo'lsinki, insonlar orasida jamiyat jihatlarini to'g'ri

tushunmaydiganlar ham oz emas. Ular jamiyat oldidagi burchlarini ham unutadilar. Aslida inson burchlari ham bugun o'ylab chiqarilgan emas, ular ota-bobolarimizning necha-necha avlodlari tajribasining natijasidir. «Bozor iqtisodiyoti sharoitida-degan edi I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n ikkinchi chaqiriq o'ninchi sessiyasida so'zlagan nutqida — inson ma'naviyatini unutish gunoh bo'ladi. Nuqul pul va foyda ketidan quvib, oqibatda odamlarimiz ruhan qashshoq bo'lib qolsalar, bunday jamiyatning hech kimga keragi yo'q». Shu sababli ham Respublika mustaqillikka erishgandan buyon o'tmish madaniyati va ma'naviyati, qadriyatlarni tiklash, milliy ongni o'stirish kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Qaysi jamiyatda ma'naviy jihatlar qadrlanar ekan, o'sha jamiyatda yashaydigan insonlar ijtimoiy tarafdin ko'proq kafolatga ega bo'ladilar. Shu sababli yuksak ma'naviyatga erishish borasida tinmay harakat qilinmoqda. Zero, milliy istiqloq mafkurasi ma'naviy, ma'rifiy qadriyatlarga ham bog'liq. Sobiq ittifoq davrida xalqimiz gohida yashirin, gohida ochiq kamsitilib kelindi. «Sizlar o'z- o'zlaringni mustaqil boshqarishga, mustaqil davlat qurishga qodir emassiz», «Sizlar mute, qaram millatsiz», «Sizlar uchun biz fikrlaymiz, nazariya yaratamiz, amru farmon beramiz, sizlar esa bajarasiz, xolos»¹ deb kelganlar. Prezidentimiz I.A.Karimov siyosiy byuro a'zolarining bu fikrlarini bekorga misol qilib aytmagan. «Biz yuqoridamiz» deb turib olganlarning fikrlari naqadar hayosizlik ekanligini tarix ko'rsatayotir. Mafkura yakka hokimligidan qutulgan xalq o'z ma'naviyati va mafkurasini tiklab sivilizatsiyaning yuqori cho'qqilariga qarab borayotir. Binobarin, taraqqiyot taqdirini ma'naviy yetuk insonlar hal qiladi.

---

¹ I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-tom, T.: O'zbekiston, 1996 yil, 34-bet.

Dunyoviy bilimlarni egallash ma'naviy barkamollikni ta'minlashga ham o'z hissasini qo'shadi. Barkamollik esa insonning ruhiy va ma'naviy salohiyatini, ma'rifiy hislatining oliy nishonasidir. «Biz iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishni ma'naviy o'nglash, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishini istaymiz va uni to'la tatbiq etamiz. Odamlarimiz omilkor, salohiyatli, oqibatli, halol va ijtimoiy maydonlarda sobit turadigan bo'lsinlar»¹. Hozirgi kunda ham ushbu fikrlarga amal qilingan holda ish olib borilmoqdaki, bu davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Davlat tomonidan ma'naviy va ma'rifiy ishlarga yordam qo'lini cho'zayotgan kishilarga, tadbirkorlarga, barcha homiylarga yordam ko'rsatilib, ba'zi imtiyozlar berilayotganining guvohimiz. Ma'lumki, ma'naviy-ma'rifiy sohalar rivojlanishi uchun avvalo davlat homiylik qilmoqda. Chunki, ma'naviyat va ma'rifat o'ta e'tiborni talab qiladigan sohalardan. Bu masalani hal etishda ham donishmandlarimiz o'gitlariga, ya'ni «Ma'rifat - bu shijoatdir» degan falsafiy fikrga amal qilinib ish olib borilayotir.

Ma'rifatga ishonganlar ma'rifatli kishilarni e'zozlaydi va ular ijodi uchun shart-sharoit yaratadi. Ma'rifatga e'tiborli jamiyat o'z yosh avlodlarini unutmaydi. Yosh avlod esa kelajak poydevoridir. Maqsadga erishish, yangi jamiyat qurish shu avlodga bog'liq. Iqtisod va ma'naviyat, ma'rifat, siyosat nima ekanligini ularga tushuntirish shu jamiyat keksa va o'rta yoshli ziyolilarining ulkan vazifasidir. Chunki barcha sohalardagi islohotlar taqdiri yoshlarning qo'lidadir. Shu ma'noda iqtisodiy islohotlarda davlat bosh islohotchi ekanligini e'tirof etar ekanmiz, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda ham shunday bo'lsa, bu yutuqlar garovi

---

¹ I.A.Karimov O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: «O'zbekiston», 1995 yil, 47-bet.

¹ I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-tom, T.: «O'zbekiston», 1996 yil, 40-bet.

bo'ladı. Ya'ni davlat ma'naviy yo'nalishlarni belgilab berishi ayni muddao. Bozor munosabatlari davrida jamiyat uchun tarbiya samaradorligiga ayniqsa diqqat-e'tibor qaratilishi o'ta muhim. «Ma'naviyat tarbiyaning ajralmas qismi ekan, undan oqilona foydalanish, yoshlarni vatanparvarlik, rostgo'ylik, haqsevarlikka o'rgatish davr talabi. Axloq ma'naviyatning o'zagi. Inson axloqi noyobdir. Axloq avvalo, insof, diyonat, adolat tuyg'usi, mehr-shafqat, imon, halollikdir. Demak, jamiyat a'zolarini axloqli qilib tarbiyalash, o'z iqtisodiyotini o'nglashda muhim omildir. Bu sohada muqaddas dinimiz islomning ham beqiyos o'rne bor. Islom dini—bu ota-bobolarimiz dini, u biz uchun ham imon, ham axloq, ham diyonat, ham ma'rifat ekanligini unutmaylik. U quruq aqidalar yig'indisi emas. Ana shu ma'rifatni kishilarimiz jon-jon deb qabul qiladilar va yaxshi o'gitlarga amal qiladilar. Mehr-oqibatli, or-nomusli, oriyatli bo'lishga, izzat-ehtirom tushunchalariga rioya etishga harakat qiladilar». Bundan tashqari, Hoja Ahmad Yassaviy, Abduxoliq G'ijduvoni, Hoja Bahovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro kabi allomalarimiz qoldirgan tariqatlar ham ma'naviyatimiz asosini tashkil etadi. Ular insonlarni ma'rifatli, yuksak ma'naviyatlilikka chaqirgan. Umuman olganda, dinimiz xalq ma'naviyatini yuksalishi uchun zamin yaratuvchi beqiyos manba. Undan foydalanish bizning vazifamizdir.

Tayanch so'z va iboralar:

Jamiyat, barqarorlik, beqarorlik, milliy davlatchilik, taraqqiyotning o'zbek modeli, iqtisod va ma'naviyat, jamiyat va oila, uyushma, qadriyat, islohot siyosati.

Allomalar fikrlaridan namunalar:

«Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlidir».

Abdulla Qodiriy.

«Moziy istiqbolning tarozusidir, har kim o‘lchasun-da bilsun».

Mahmudxo‘ja Behbudiy.

«Hamisha xalqingga mehribon bo‘lgil,

Yaxshilikka tirish va omon bo‘lgil».

Nosir Hisrav

Mavzuga oid test savollari:

1. Milliy maqsad, g‘oya haqida fikr yuritganda nimani tushunasiz?

Maqsad bu —

- a) tarix xotirasi;
- b) qonunga rioya etish;
- v) millatni birlashtiruvchi bayroq;
- g) fuqarolarning haq-huquqi.

2. Umumbashariy va milliy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish negizida nima kuchaytiriladi?

- a) milliy ong va demokratik tafakkur tarbiyasi;
- b) huquqiy tarbiya;
- v) davlatchilik tizimini mustahkamlash;
- g) fuqarolarning haq-huquqini ta’minlash.

Tavsiya etiladigan va foydalaniladigan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. Maqsadimiz, tinchlik, barqarorlik, hamkorlik. T.: «O‘zbekiston», 1996 y.
2. I. A. Karimov. Barqaror taraqqiyotga erishish – ustuvor vazifa. T.: «O‘zbekiston», 1999 y.
3. I. A. Karimov. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: 1996 y.

4. I. A. Karimov. Tadbirkorlik–iqtisodiyot kelajagi. T.: 1996 y.
5. I. A. Karimov. Yuksak ma'naviyat-jamiyat taraqqiyotining asosi. T.: « O'zbekiston», 1999 y.
6. E. Yusupov va boshqalar. Falsafa. T.: 1999 y.
7. Sharifxo'jaev M. O'zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. T.: 2003 y.
8. Sharifxo'jaev M., Davronov Z. Ma'naviyat asoslari. T.: 2005 y.
9. Jalolov A. Mustaqillik mas'uliyati. T.: " O'zbekiston", 1996 y.
10. Qambarov A.A. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi jarayonida ilmiy qadriyatlarning roli. (F.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2006 y.
11. Tulenova G.J. Yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishda ma'naviy omilni roli. (F.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2006 y.
12. Tillavoldieva M.H. Mafkura va ijtimoiy taraqqiyot: o'zaro aloqadorlik muammolari. (F.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.) T.: 2006 y.

Muallif Z. Davronov tafakkuridan namunalar

Yerni qanchalik depsinib bossang ham, faqat u, minnat qilmaydi, xolos, boshqalarni bilmadim...

***

Nog'orani chertmasang, ovozi chiqmaydi...

***

Haqiqiy olimlar asalaridek mehnat qiladilar, chunki ular ham asalari kabi qiynalib dalil to'playdilar va boshqalarni bahramand qiladilar.

***

Haqiqiy olim munozaradan qochmaydi, mabodo munozarada yengilsada, jahli ham chiqmasdan o'z fikrida sobit qoladi.

***

Biz yashayotgan olam go'yoki ochiq bir ummon, u aslida esa to'ntarilgan qozondir. Bu qozondan chiqib, xolisona yashashning o'zi gumon.

***

Qor oppoq bo'lsa-da, u sovuqdir.

***

Butun olam sir-asrorlarini qalbingga joylasangda, undan bahramand bo'lmasang ne foyda.

***

Olamda shunday bir lazzat borki, u barcha lazzatlardan ulug'roqdir. Bu ilm orqali erishgan hurmatingdir. Chunki u jismingdan uzilgan ruhiyatingni bir bo'lagi bo'lib, abadiy shod qiladi.

***

Atirgul o'z nafosati va taratayotgan xushbuy hidi bilan insonni qanchalik xushnud etmasin, u baribir xazonga aylanadi va oyoq osti bo'ladi.

***

Hayvonlarda aql yo‘q deyдилar, ammo ular ba‘zi odamlardan ma‘lum sohalarda aqlliroqdir.

***

Osmondagi yulduzlarni oddiy ko‘z bilan sanab oxiriga yeta olmaganingdek, inson qalbini ham tushunib oxiriga yeta olmasan.

***

Hayotning ikir-chikirlari-yu, falokatlaru-xursandchiliklarini qanchalik ko‘p bilganing sari, o‘z umringning egovi bo‘lib boraverasan. Bu achchiq haqiqat.

***

Oshqozoningga mabodo igna tushib qolsa, og‘zimdan chiqaraman deb ovora bo‘lma, u og‘zingdan qaytib yerga tushmaydi. Xato qildingmi, uni to‘laligicha o‘z holiga qaytara olmasan.

***

Daftarni rangi oq, unga turli rangda yozish mumkin, hayot ham shunday, unda o‘g‘ri ham, to‘g‘ri ham yashaydi.

***

Pul va boyligim bor deb depsinma, bu narsalar sening oh degan so‘zing, balki nolang bilan yo‘qqa chiqadi, binobarin, boyliging kimgadir nasib qiladi.

***

Bu hayotdan boy ham, kambag‘al ham o‘tadi, bular o‘rtasidagi qarama-qarshilikning oldini olish uchun butun faoliyatimni va umrimni sarflagan bo‘lardim. Afsuski bu kamlik qiladi.

***

Inson hamma vaqt o‘zini- o‘zi izlashi, tadqiq qilishi lozim.

***

Vo ajab! Daraxtlar gullaydi, o‘zidan shoxlar chiqaradi, meva beradi, demak insonlar ham xuddi daraxtlarning o‘zlaridir.

***

Yaxshilikning narvonlari shunchalik ko‘pki, ovora bo‘lma, hammasini bosib oxiriga yeta olmaysan.

***

Hayot - bu cheksiz ummondir.

***

Yengil toshni olib otsang uzoqqa ketadi, lekin nishonga tegmasligi mumkin, og‘ir tosh uzoqqa bormasa-da, markazga tegadi.

***

Menga qadrsiz ming so‘mni keragi yo‘q, qadri bo‘lsa bir so‘m ham yetadi.

***

Hayotda shunday ota-onalarni ko‘rdimki, ularga Olloh bergan farzandlar hayf, shunday farzandlar borki, ularga ota-ona hayf.

***

Bilim xazinasiga ega bo‘lsang-u uni ko‘paytirib va sarflab turmaslik, bu falokatdir.

***

Insonlar borki hayvonlarga, hayvonlar borki insonlarga o‘xshaydilar.

***

Aqllilik o‘chmasidan, aqlsizlikni o‘chirish lozim.

***

Tabiat va jamiyat hodisalari o‘zlarini yashirinishlarini istaydilar shekilli va yashirib yotadilar ham. Aks holda bilishni hojati yo‘q edi.

***

Ey inson, hayotiy faoliyatingda sendan pinhona holda norozilar bor. Ular bo'ldi, bo'lajak, ammo sen o'zingni ularning o'rniga qo'yib ko'rishni unutma. Nega sen ham norozisan?

***

Inson Olloh tomonidan jismonan butkul yaratilgan. Qani endi uning yuksak ma'naviyati ham butkul bo'lganda edi.

***

Daraxt yerdan unib chiqqan ekan, uning shox-shabbalari turli yo'nalishlarni tanlamay o'sadilar. Inson va hayot ham shu kabidir.

***

Insonlar o'rtasida, ba'zi insonlar haqida «tagi past», «tagi toza» degan so'z uyushmalari bor. Bunday holda insonlarni tabaqalarga bo'lish menimcha noto'g'ri. Sababi barcha ham, hatto payg'ambarlar ham Ollohni bandasidir. Olloh uchun hamma bir insonki, u tabaqalanib ... Zero, insonlarni «tagi past», «tagi toza» bo'lishi ularning ma'naviy shakllanishiga bog'liqdir.

***

Hayotda bir-biriga o'xshash narsa va hodisalar o'ta bisyor. Masalan, dur va do'lni olib qarasangiz ikkalasi juda o'xshash. Shunday bo'lsa-da, ularning biri bezak bo'lib asrlar davomida o'z holicha qoladi, ikkinchisi esa erib oyoq ostida bir zumda yo'q bo'lib ketadi. Voajab!!! Bu arzimagan o'xshashlik insonlarda ham mavjud, kimdir shoh yoki olim bo'lib tarix sahnasida uzoq saqlanadi, kimdir iza yo'qolib ketadi.

***

Inson qanchalik ulg'aygan sari, uning do'stlari shunchalik kamaya boradi.

***

Insonlar o‘z uyidagi gilamlarini qanchalik tozalamasinlar, u gilamligicha qolaveradi.

***

Yaproqlar yerga tushib oyoq osti bo‘ladilar. Bunday bo‘lganidan ko‘ra daraxt shoxida qovjirab qolganlari ma’qul.

***

Vahti kelganda suv ham jon og‘rig‘ini sezadi. Jizillab ovoz chiqaradi... Butun mavjudot ham.

***

Nodonlar ham hayot maktabidir.

***

Nodonlar o‘zlarini donolardan past tutgan emaslar.

***

Oltin qanday holda, qayerda qorilib yotishidan qat’iy nazar uni insonlar baribir ajrata oladilar.

***

Sichqon o‘z nafi orqasida qopqonga tushadi va halok bo‘ladi.

***

Salohiyati past inson salohiyatli insondan o‘rganish o‘rniga uni kamchiligini axtara boshlaydi.

***

Pul va oltin borki insonlar o‘rtasida tinchlik barqaror bo‘lmaydi.

***

Ozuqa va ovqat deb oshqozoningga hamma narsani kirgizaverma. U dahshatga olib boradi.

***

Chiroq yoki quyosh yoritadi deb, undan o‘ta ko‘p ham bahramand bo‘laverma, ularga yaqinlashgan sari kuydirishini unutm.

***

Ba‘zi odamlarning tubanligidan “folchi”, “astrolog”, “ekstrasens” va turli xil firibgarlar paydo bo‘lgan.

***

Qarg‘a qora bo‘lsa-da, oppoq qordan darak beradi.

***

Buyuklik va ulug‘likka intilish hammada bo‘lgan tug‘ma xususiyat.

***

Yorug‘ va lazzatli kunlaring me‘yorida oshib ketganda qorong‘u damlar kutib turganini ham unutm.

***

O‘simliklar kislorod chiqaradi, bu to‘g‘ri, lekin ulardan zahar ham chiqishi muqarrar.

***

Inson o‘z hayotidagi ikki lahzadan norozidir: biri go‘daklik yoki o‘smirlik bo‘lsa, ikkinchisi qariyalikdir.

***

Kunduz kun qanchalik uzoq bo‘lsada, baribir qorong‘ulik va zulmatga olib boradi.

***

Inson yalang‘och tug‘ilgani uchun bo‘lsa kerak, nuqul yalang‘ochlikka intiladi.

***

Tuproq shunday bir ashyoki, u o‘ldiradi ham, yutadi ham, yo‘q ham qiladi. Ammo u lazzat makonidir ham.

***

Mol-mulk, boylikdan va mavqedan qoniqmaganda o'ksinish yaxshilar ishi emas, chunki bular yaxshilik manbai emas.

***

Ig'vo va manfaatlar tayoqning ikki tomonidir. Zero, ularning ikkisi ham umrning egovidir.

***

Qiyinchilik chekib inson qanchalik hur bo'lsa ham, qalbida ro'y bergan va o'rin olgan qiyinchilik iztiroblari yo'qolmaydi.

***

Badjahillik va mehr-muhabbat qarama-qarshi tomonlar. Bu holatlar har bir insonda mujassamdir. Ularsiz hayotni tasavvur qilish qiyin.

***

Barcha sohada ro'y beradigan mag'rurlik vaqtinchalikdir.

***

Aqling bilan olamni zabt etsang ham, o'z turmushingni zabt eta olmaysan.

***

Oila va jamoada yashash ham farz, ham qarz. Ammo inson tanholikni qo'msagan payt ko'proqdir.

***

Hayotda mo'tabar kishilarni o'zimiz paydo qilamiz-u, lekin ularni tosh otib majaqlashga tayyormiz.

***

Hayot chigalliklari to'g'risida ko'plab fikrlar mavjud. Aslida inson ruhiyati hayotdan ko'proq chigaldir. Binobarin, chigalliklarni insonning o'zi yaratadi.

***

Farzandlar aksariyat holda o‘z ota onalarini eskilik va qoloqliklarda ayblaydilar, lekin ayni paytda o‘zlarini ham shu holga tushishlarini unutib ish qiladilar.

***

Faqat kitoblar orqali xulosa chiqarib, olim bo‘lganlar yuzaki olimlardir. Hayot chig‘iriqlarini tushunib yetmagan, ularga bardosh bermagan olimning xulosasi o‘tkinchidir. Bu jarayonlarni ikkalasini tushungan holda olim bo‘lgan inson barhayot bo‘lishga haqlidir.

***

Safarga chiqar bo‘lsang, yo‘ldoshing xulq-atvorini o‘yla ...

***

Rahbaring bilan sayohatda bo‘lsang haqiqat izlama...

***

Daraxt bitta, mevasi mingta.

***

Qalampir achchiq bo‘lgani sababli uzoq muddat davomida buzilmaydi, chunki, kushandasi kamdir.

***

Ba‘zi sohadagi g‘amginliging umringga umr qo‘shadi.

***

Qalbing dil daftarini ochishga imkon yaratadi. Lekin ana shu daftarining o‘zi qalbingni iztirobda qoldiradi.

***

Hatto, mushuk ham o‘z axlatini ko‘mib ketadi.

***

Quyosh tevaragida sayyoralar tinmay harakat qilgani singari laganbardorlar o‘z rahbari tevaragida aylanadi va harakat qiladi.

***

Ba'zi farzandlarning faoliyatini ko'rib, farzand nomi senga hayf deb baqirging keladi.

***

Mehnat yuksak ma'naviyat sandig'idir.

***

Ba'zi qushlar o'z tuxumini bosmasdan boshqa qushlar tuxumini bosib yotadilar. Oqibatsiz farzandlar ham shundaydirlar.

***

Begonalar uchun kuyunib xastalik ortirma, o'z jigarlaring tufayli ortirgan xastaliging yetarli bo'ladi. Chunki, ba'zi yaqinlaring xastalik makonidir.

***

Kimki hikmatli va qayg'uli so'zlar qoldirgan ekan, ularning hammasi o'z mulohazalarining qahramonlaridir...

***

G'amgin va iztirobli damlaringda dardingga darmon bo'lmagan farzandan yaxshilik yoki oliyjanoblik kutma.

***

Insonlar! Farzandlaringizga shubha bilan qaranglar!

***

Quyosh oftobi bilan barchani bahramand qiladi. Ota ham oilada shundaydir. Lekin ming nadomatlar bo'lsinkim, ba'zi padarkush farzandlar otani bamisoli quyoshligini baholamaydilar va baholamay hayotdan ko'z yumadilar. (Abdulatif, Avrangzeb, Abdulmo'min ...)

***

Qalampirning o'zi ham, urug'i ham achchiq, balki inson ham shundaydir? Shubhali jarayon!

***

Zulmatda yorug‘lik bo‘lmaydi, yorug‘likni zulmatda hosil qiladilar, xolos.

***

Shafqatsizdan shafqat kutmang, chunki shafqatsizlik uning qonida mavjud. Yirtqichlar baribir yirtqichligini qiladi.

***

Kutilmagan hayotiy zarba, hamma dahshatlardan yomondir.

***

Qalbingni torlari uzildimi, u mis yoki temir emaski, eritib cho‘zib ulab qo‘ysang. Tiklashga urinma, kuchlaring behuda ketadi.

***

Ba‘zi farzandlaringga qanchalik ko‘p mehr-u – muhabbatingni bag‘ishlayversang, kelajakda esa, undan faqat zahar zardobini ichasan, xolos.

***

Taajub: tirik bo‘lsang turtib so‘karlar, yakson qilarlar. O‘lganingdan so‘ng osmon sari ko‘taralar.

***

O‘tmishdagi allomalarni fikri va nasihatlarini o‘qib uqishga harakat qildim. Xulosa shu bo‘ldiki, biror shaxs bu fikr va nasihatlarga to‘liq rioya qilganini mutlaqo ko‘rmadim, eshitmadim, sezmadim. Hamma o‘zicha alloma...

***

Quyosh va Yer o‘rtasida jism bo‘lmasa soya paydo bo‘lmaydi.

***

Daraxt qarisa ichidan mo‘rt bo‘lar ekan, odam qarisa belidan.

***

Terak qanchalik baland bo‘lib o‘smasin, uning mevasini inson iste’mol qilmaydi. Demak, gap faqat jismonan o‘shida emas.

***

Hayotda shunday damlar bo‘ladiki, hatto o‘z kipriklaring faoliyatidan ham nafratlanib ketasan.

***

Hayotda: oldin yurishni o‘rganib keyin yugurishni istash kerak.

***

Vaqt kelganda bosh qo‘yadigan paryostiq ham toshdek boshga botadi.

***

Daraxt niholdan o‘sib chiqadi, lekin nihollikda daraxtning shox-shabblari qancha va qanday bo‘lishi noma’lumdir. Farzandlar faoliyati ham shu kabidir.

***

Inson soyasi nurgagina ta’zim qiladi, xolos. U soyani orqa yoki oldinga ketishi shu nurga bog‘liqdir.

***

Hayotdan rozi bo‘lgan va ezilib o‘tmagan insonning o‘zi yo‘q.

***

Hatto daraxtlar ham hayotda chekinadilar – sovuq kelsa g‘unchalari ochilmaydi.

***

Nur tushmagan zulmat joyda hatto giyoh ham unmaydi.

***

Asal bo‘lmasa shakar ham kifoya.

***

Faoliyatingda birinchi marta yoqib qolgan narsa yoki kishi keyinchalik nafrat uyg'otishi ehtimoldan xoli emas.

***

Hayot lazatdan ko'ra, la'natdan iboratdir. Bu achchiq haqiqat. Lekin bu narsani ko'pchilik ochiq e'tirof etishdan qochadi.

***

Ehtiyotkorlik yoki shubhaga tushishlik bu qo'rqqoqlik emas. Ikkalasi ham baxt keltirishi mumkin.

***

Hayotning qirralarini tahlil qila bilganlar unga loqaydroq bo'la boshlaydilar. Sababi, bu qirralarning ba'zilarini yechish yoki o'zgartirish oldida ularning o'zlari ojiz bo'lib qoladilar.

***

Hayotdagi noxushliklar insonda johillikni uyg'otadi. Johillik esa insonni go'zallik va nafosatdan uzoqlashtiradi.

***

Daraxtdagi barglar qanchalik ko'm-ko'k bo'lmasin, u vaqti kelganida sarg'ayib qovjirab qoladi.

***

Inson eng yuqori hisoblangan balandlik – cho'qqida uzoq tura olmaydi, u yiqiladi yoki orqaga qaytishga majbur bo'ladi.

***

Itni fil bilan tenglashtirib bo'lmaganidek, filni ham itga tenglashtirib bo'lmaydi. Hammasining o'z o'rni bor.

MUNDARIJA

Kirish	3
---------------------	---

Birinchi bo‘lim

1 bob. Falsafaning predmeti va asosiy mavzulari

1. «Falsafa» atamasining mohiyati va mazmuni. Hozirgi davr falsafasining asosiy vazifalari.....5
2. Falsafaning bahs mavzulari va ularning xilma xilligi.....8
3. Falsafada milliylik va umuminsoniylik. O‘zbek falsafasi, uning o‘tmishi, zamonaviy rivojlanishi.....10

2 bob. Falsafaning asosiy yo‘nalishlari, fanlar tizimidagi o‘rni va vazifalari

1. Falsafiy bilimlar tizimi, uning o‘ziga xosligi, tarixiy o‘zgarishi va mazmunan boyib borishi..... 17
2. Fanlar tizimi. Ijtimoiy–gumanitar tizimda falsafaning o‘mi. 22
3. Falsafaning asosiy funksiyalari. O‘zbekistonda yosh avlodni tarbiyalashda falsafaning o‘rni..... 27

3 bob. Mustaqillik va falsafiy dunyoqarashning zarurati

1. Dunyoqarash tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni. Dunyoqarashning tarixiy shakllari.....33
2. Dunyoqarashning afsonaviy shakli..... 35
3. Diniy dunyoqarash..... 40
4. Falsafiy dunyoqarash. O‘zbekistonda yangi dunyoqarashni shakllantirish va inson tarbiyasi..... 43

4 bob. Mustaqillik va falsafiy dunyoqarashning yangilanish zarurati

1. Ijtimoiy taraqqiyot va falsafiy tafakkurning aloqadorligi.
Falsafiy tafakkurning ijtimoiy jarayonlardan oldin ketishi
yoki ortda qolishi.....49
2. Istiqloq va falsafiy dunyoqarash o'zgarishining zarurati.
Mafkuraviy bo'shliqning paydo bo'lishi va to'ldirilishi.....51
3. Falsafiy dunyoqarashni o'zgarishida ta'lim–tarbiya jarayonining
ahamiyati. Jahon falsafasining asosiy yo'nalishlari.....54

Ikkinchi bo'lim

Falsafa tarixi va tarix falsafasi

1 bob. Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasi

1. Jahon sivilizatsiyasining bir butunligi va rang–barangligi.
Osiyotsentrizm va Yevropatsentrizm. 61
2. Olam, borliq, tabiat, inson to'g'risidagi ibtidoiy bilimlarning
paydo bo'lishi muammosi..... 65
3. Falsafiy meros va milliy g'oya..... 67

2 bob. Markaziy Osiyodagi falsafiy fikrlar, uning jahon madaniyatida tutgan o'rni.

1. Markaziy Osiyodagi eng qadimgi falsafiy qarashlar.
Qadimgi Xorazm, So'g'diyona, Afrosiyob..... 74
2. «Avesto»da falsafiy g'oyalari..... 85
3. Iskandar istilosi va Grek Baqtriya davri falsafasi.....89
4. Markaziy Osiyoda buddaviylik. Moniy falsafasi. Mazdak
g'oyalari.....93

3 bob. Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasi

1. Sharqdagi jahon sivilizatsiyasining markazlari. Misr va Bobil falsafasi. Iudaizm. Qadimgi Hindiston va Xitoy falsafasi.....99
2. Qadimgi Yunoniston falsafasi. Sofistlar. Sokrat Platon.
Atomistlar.....105
3. Ellinizm davri va stoiklar. Qadimgi Rimda falsafiy fikrlar.
Xristianlikning shakllanishi..... 113
4. Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasini o'rganish
zaruriyati 116

4 bob. O'rta Osiyoda ilk o'rta asrlar falsafasi

1. Ilk o'rta asrlar falsafasining mohiyati va xususiyatlari.....119
2. Islom falsafasi.....123
3. Diniy bag'rikenglik va dunyoviy bilimlar takomili, ularning
aloqadorligi. Imom Buxoriy va Imom Termiziy.....128
4. Tasavvuf tariqatlari falsafasi. Mo'g'ul bosqini.
G'oyaviy va mafkuraviy beqarorlik..... 141

5 bob. XIV asr oxiridan XVI asr boshigacha O'zbekistondagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur

1. Mo'g'ul bosqini oqibatlari va markazlashgan davlat
g'oyalari 148
2. Ulug'bek – O'rta asr madaniyatining atoqli vakili..... 163
3. Alisher Navoiy falsafasi..... 165
4. Bobur va Boburiylar davri falsafasi..... 167

6 bob. Oʻrta asrlar va yangi davr Yevropadagi falsafiy fikrlar

1. Rim imperiyasining qulashi va Yevropada yagona mafkuraning tanazulli. Nominalizm va realizm..... 172
2. Renessans davri falsafasi. XVII asr Yevropa falsafasidagi ratsionalizm. XVIII asr fransuz falsafasi misolida Volter, Didro.....175
3. Nemis milliy falsafasi. Oʻrta asr va yangi davr Yevropa falsafasini oʻrganishning hozirgi davr uchun ahamiyati.....200

7 bob. XVI asrdan XX asr boshlarigacha boʻlgan davrlarda

Oʻzbekistondagi ijtimoiy falsafiy tafakkur

1. Temuriylar davridan keyingi ijtimoiy–siyosiy jarayonlar. Shayboniyxon va shayboniylar davrida falsafiy fikrlar.....210
2. Mirzo Bedil va Boborahim Mashrab falsafasi. XVII – XVIII asrlardagi falsafiy qarashlar. Muhammad Rizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy, Ahmad Donish..... 212
3. XIX asr oxiri XX asr boshlarida falsafiy fikrlar. Jadidchilik falsafasi.....221

8 bob. Hozirgi zamon jahon falsafasi va uning asosiy oqimlari

1. Hozirgi zamon falsafasidagi vorisiylik va yangilanish. Uning ildizlari.....239
2. Pozitivizm falsafasi..... 245
3. Ekzistensializm falsafasi. Gʻarb mamlakatlarida jamiyat falsafasi. Jamiyat haqidagi nazariyalar..... 251

Uchinchi bo'lim

Falsafiy uslublar, qonunlar va kategoriyalar

1 bob. Falsafada usul va usul muammosi

1. O'zgarish, harakat, taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tushunchasi..... 262
2. Falsafa uslublari. Dialektika. Metafizika.....268
3. Determinizm va indeterminizm, sinergetikaning jahon falsafasi uchun ahamiyati..... 284

2 bob. Falsafiy qonunlar

1. Qonun va kategoriyalar haqida.....290
2. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni.....295
3. Miqdor va sifat tushunchalari. Miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'zaro o'tish qonuni.....301
4. O'zgarish va rivojlanishda inkorni–inkor qonuni.....308

3 bob. Falsafiy kategoriyalar

1. Kategoriya tushunchasi. Olam mavjudligi va o'zaro aloqadorligining ayrimlilik va umumiylik jihatlari.....320
2. Sabab va oqibat. Zaruriyat va tasodif. Mazmun va shakl. Element va struktura. Struktura va funktsiya. Qism va butun. Mohiyat va hodisa..... 324
3. Imkoniyat va voqelik. O'zbekistonning mustaqilligini mustahkamlashda imkoniyat va voqelikning uyg'unligi.....340

To'rtinchi bo'lim

Gnoseologiya: bilish falsafasi

1 bob. Ong va ruhiyat: falsafiy talqin

1. Falsafada ong va ruhiyat muammosi.....347
2. Ong va in'ikos..... 353
3. Ijtimoiy ong va individual ong. Ijtimoiy psixologiya va

ijtimoiy mafkura-ong shakli sifatida.....370

2 bob. Bilish falsafasi

1. Bilim va bilish falsafiy tahlil mavzui sifatida.....379
2. Inson bilishining asosiy bosqichlari.....382
3. Ilmiy bilishning mohiyati va usullari. Ijtimoiy bilish.....387
4. Haqiqat tushunchasi. Haqiqatning turlari.....399

3 bob. Jamiyat falsafasi

1. Jamiyat tushunchasi. Jamiyat – insonning umumiy oilasi.....406
2. Taraqqiyotning o‘zbek modeli. Jamiyat rivojining tadrijiy rivojlanish konsepsiyasi. Uning ahamiyati.....413
3. Jamiyat va ma’naviyat.....417

Z. Davronov tafakkuridan namunalar.....424

Z. Davronov

FALSAFA

O'QUV Q O'LLANMA

Muharrir: Sh. Yusupov.

Bosishga ruxsat etildi	23.11.2006
Qog'oz bichimi	30 x 42½
Hisob – nashr tabog'i	27,5
Adadi	300
Buyurtma	№ 260 B

**“IQTISOD - MOLIYA” nashriyoti, 700084, Toshkent, H. Asomov
ko'chasi,7- uy**

**Toshkent Moliya Instituti bosmaxonasida rizografiya usulida chop
etildi.**

700084, Toshkent, H. Asomov ko'chasi,7 – uy